

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ KONAR- GÖÇERLERİN İÇTİMAİ YAPISI

Altansukh GANBAT

Doktora Tezi

Ankara, 2019

XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ KONAR- GÖÇERLERİN İÇTİMAİ YAPISI

Altansukh Ganbat

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

Altansukh GANBAT tarafından hazırlanan “XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Konar-Göçerlerin İktimai Yapısı” başlıklı bu çalışma, 25/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

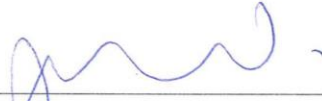
Prof. Dr. Yunus KOÇ (Başkan)

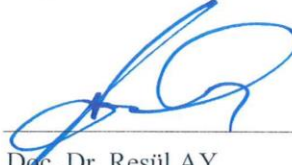
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Doç. Dr. Bülent GÜL (Danışman)

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

Doç. Dr. Resül AY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Yunus KOÇ

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- ✗ Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

04/07/2019

Altansukh GANBAT

¹"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir
*Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç. Dr. Bülent GÜL danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

04/07/2019

Altansukh GANBAT

TEŞEKKÜR

Moğolistan coğrafyasında kurulmuş eski devletlerin sosyal yapısı, bütün Orta Asya konar-göçerler tarihinin de önemli meselelerinden biridir. Tezimizde XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin sosyal yapısını, devlet düzenini, idarî taksimatını, akraba ve aile düzeni ile hayvancılık düzenini ele aldık. Bu çalışmayı yapmak benim için kolay bir iş değildi. Fakat başta değerli hocalarım ve kıymetli arkadaşlarım, sevgili eşim, annem ve babam olmak üzere çok sayıda kişinin yardımıyla bu çalışmayı tamamladık.

Özellikle ilk tanıştığımız günden beri hiçbir zaman desteğini benden esirgemeyen, hem akademik hem de sosyal hayat içerisinde bana her anlamda destek olan çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Bülent GÜL'e çok teşekkür ediyorum. Bana uygun bir ders ortamı ve akademik çalışmalarda bulunma imkânı veren Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür ediyorum. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Doç. Dr. Bülent GÜL başkanlığında kurulan Moğol Dili ve Kültürü Araştırmaları Anabilim Dalı'nın ekolünün Türk ve Moğol halklarının araştırılmasında çok önemli bir kurum olduğunu da elinizdeki bu çalışmamız göstermektedir.

Türkiye'de geçirdiğim ilk yıllarda her türlü desteğini gördüğüm ve tezimde kullandığım Farsça kaynaklar konusunda da bana yardımcı olan Dr. Ankhbayar DANUU'ya, Çince kaynakların tercümesinde bana yardımcı olan Tayvanlı arkadaşım Yi Chun LİN'e ve son olarak tezimi akademik Türkçe açısından değerlendirerek var olan hataların düzeltilmesinde bana yardımcı olan Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü araştırma görevlisi arkadaşım Nilay ALTUNAY'a da teşekkür ediyorum. Son olarak Türkiye'de doktora eğitimi almamı sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına teşekkür ederim.

ÖZET

Altansukh GANBAT, *XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Konar-Göçerlerin İçtimai Yapısı*, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Bu çalışmada, temel olarak XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki *ulus*'ların sosyal yapısını yeniden incelenmektedir. Uzun yıllardır XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısına ait çalışmalara etki etmiş olan Marksist Tarih Teorisi ve Sosyal Evrim Teorisine göre her konar-göçer toplumunun sosyal yapısı şu şekildedir: “Gens (kandaş bir grup) – Fratri (birkaç genslerden oluşur) – Aşiret (birkaç fratrilerden oluşur) – Aşiret federasyonu (birkaç aşiretlerden oluşur) kurulur. Yani kan bağı üzerine dayalı akrabalık (kabilese) düzenidir. Bu görüşün doğru ya da yanlış olduğunu değerlendirmek ve yanlış ise XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin sosyal yapısının ne şekilde olduğuna dair bir görüş ortaya koymak amacıyla bu çalışma hazırlanmıştır. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin sosyal yapısı, devlet düzeni, idarî taksimatı, akrabalık düzeni ve süre av düzeni ile hayvancılık düzeni dört bölüm, on iki alt başlık altında incelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmadan elde edilen başlıca sonuçlar;

1. XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî taksimatı yeniden çizilmiştir. *Ulus* kendi içerisinde iki büyük yönetim koluna ayrılır. Kollar ise *güre'en*'lere ayrılır. Kağan ya da han tarafından bir (sol) kol idare edilir ve diğer (sağ) kol ise kağanın tayin ettiği *taizi* unvanı taşıyan yönetici tarafından idare edilir. Bir kolu oluşturan her *güre'en* birer bey egemenliğindedir. Onlar beraber göç etmekte ve yeni bir yere yerleşirken birçok komşu *güre'en*'i de kurmaktaydılar.
2. V. Y. Vladimirtsov'dan başlayarak uzun zamandır birçok bilim adamı tarafından “Moğolca *oboq* kavramı, XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî taksimatının ana birimidir.” şeklinde ileri sürülen görüşün doğru olmadığı anlaşılmıştır. Fakat, Moğolca *oboq*, *uruq*, *yasun* olmak üzere ana kavramlar hakkında yeniden inceleme yapılarak XII. yüzyıl Moğollarının akrabalık düzeni ortaya konulmuştur. Böylece, XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan *uluslardaki kol*, *güre'en*lerden oluşan devlet idarî taksimatı ve *oboq*, *yasun* ve *uruq* başta olmak üzere çeşitli kavramlardan oluşan akrabalık düzeninin de aynı

anda bulunduğunu ispatlamış olduk.

3. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan “konar-göçer hayvancılık düzeni”ni ve “sürek avı” düzenini ayrıca anlattık. Hayvancılık sistemi içerisinde o zamanki sosyal yapıya sıkı bir şekilde bağlı özel bir besicilik düzeni bulunduğu için o dönemdeki hayvancılık düzeni üzerine yeniden inceleme yaptık. Sonuçta, aile (*ayil*) usulü ile hayvancılık yapılması, oba (*hot ayil* düzeni) şeklinde hayvancılık yapılması ve reislere ait büyük hayvancılığın besicilik düzeni gibi konar-göçer hayvancılık içerisinde üç farklı besicilik düzeninin aynı anda birlikte bulunduğunu ispatlamış olduk.

Anahtar sözcükler: ulus, irgen, sosyal yapısı, güre’en, konar-göçer, uruk, oboq, yasun, hayvancılık, avcılık.

ABSTRACT

Altansukh GANBAT. *Nomadic Social Structure in the XII. Century Mongolian Steppe*, PhD Thesis, Ankara, 2019.

In this study, the social structure of nations in Mongolian geography in Twelfth Century has been re-examined. According to the Marxist Theory of History and the Theory of Social Evolution, which has influenced the studies of 12th century social structure of the Mongols for many years, the social structure of each nomadic society is as follows: “Gens (a consanguineous group) - Fratri (consisting of several gens) - Tribe (consists of several Fratries) - Tribal federation (consisting of several tribes) were established. That is, kinship (tribal) order based on blood bond. This study has been prepared in order to evaluate whether this view is true or false, and if it is wrong, to give an opinion on the social structure of the nomadic tribes in the 12th Century of the Mongolian habitat. The social structure of the nomads in the 12th Century Mongolian habitat, public order, administrative division, kinship order, battue hunting order and animal husbandry order were examined under four chapters and twelve subheadings.

The main results of this study are as follows:

1. In the 12th century Mongols’ the state administrative division was redesigned. The *nation* is divided into two major administrative branches. The branches are divided into “*güre’en*”s. The Khan or the Ruler administers the left arm (wing), and the right arm (wing) is administered by the manager assigned by the Khan whose title is *taizi*. Each “*güre-en*” that forms an arm (wing) is dominated by a governor (bey). They were migrating together and settling in a new place, creating many neighboring “*güre-en*”s.
2. Starting from V. Y. Vladimirtsov, many scientists have asserted the opinion for a long time that the Mongolian concept *oboq* is the main unit of the Mongolian state administrative division in the 12th Century, but it has recently been understood that it is not true. However, in Mongolian the basic concepts such as *oboq*, *uruq* and *yasun* have been re-examined and the kinship order of the 12th Century Mongols has been revealed. Thus, we have proved that the state administrative division consisting of branches, “*güre-en*”s in the nations of

Mongolian habitat and the kinship order consisting of various concepts including *oboq*, *yasun* and *uruq* existed in the same time in the 12th Century.

3. We have also talked about the nomadic animal husbandry order and the “hunting” order in the 12th Century Mongolian habitat. Since there was a special fattening system in the animal husbandry order, which was closely tied to the social structure at that time, we re-examined the animal husbandry order in that period. As a result, we have finally proved that three different fattening orders existed together in the same time such as nomadic fattening such as family (*ayil*) method, animal husbandry in the form of *oba* (*hot ayil* order) and livestock breeding of the chiefs.

Key words: ulus, irgen, social structure, güre'en, nomadic, uruk, oboq, yasun, animal husbandry, hunting.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xiii
ŞEKİLLER.....	xiv
TABLolar.....	xv
RESİMLER.....	xvi
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	3
II. Marksist Tarih ve Sosyal Evrim Teorisi.....	4
III. Batılı Sosyal Evrim Teorisi ve Antropolojik Çalışmalar.....	25
II.1. Kabile (tribe).....	34
II.2. Klan (clan)	38
IV. 2000’li Yıllardan Sonra Ortaya Çıkan Yeni Bakışlar.....	41
1. BÖLÜM: XII. YÜZYILDA MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDA BULUNAN SİYASÎ BİRLİKLER.....	44
1.1 XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Siyasî Birliklerin Devlet Yapısı ..	44
1.2 XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Siyasî Birliklerin Ortaya Çıkışı ..	63

1.3 XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Siyasî Birlikler.....	72
1.3.1 Moğol Ulusu.....	72
1.3.2. Kereyit Ulusu.....	85
1.3.3. Nayman Ulusu.....	97
1.3.4. Tatar Federasyonu.....	100
1.3.5. Merkit Federasyonu.....	104
2. BÖLÜM: XII. YÜZYIL ULUSLARININ İDARÎ TAKSİMATI ...	109
2.1. İrgen.....	109
2.1.1. <i>İrgen</i> Kavram Üzerine.....	109
2.1.2. <i>Ulus İrgen</i>	114
2.2. Kol Yönetim Birimleri.....	121
2.2.1. Devletin Yönetim Kolları Geleneği ve Devlet İdari Sisteminin <i>Telegen</i> Düşüncesi.....	123
2.2.2. Moğolların Gizli Tarihi'nde Geçen <i>Kilgün</i> Kelimesi Üzerine.....	132
2.2.3. XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Uluslarda Yönetim Kolları..	140
2.2.3.1. Moğol Ulusu.....	140
2.2.3.2. Kereyit Ulusu.....	148
2.2.3.3. Nayman Ulusu.....	150
2.3. Güre'en Düzeni.....	153
2.3.1. <i>Güre'en</i> Geleneği ve <i>Bölög İrgen</i>	156
2.3.2. XII. Yüzyıl Moğollarının Devlet Düzeninin Temel Birimi: <i>Güre'en</i> ..	164
2.3.3. <i>Güre'en</i> Düzeni Geleneği ve İç Düzeni	173
2.3.3.1. <i>Güre'en</i> Düzeni Geleneği ve Konar-Göçer Saray	173
2.3.3.2. <i>Güre'en</i> 'in İç Düzeni ve Konar-Göçer Saray'ın Dış Düzeni..	178
2.3.4. <i>Güre'en</i> 'in Göç Düzeni	185

3. BÖLÜM: AKRABALIK DÜZENİ.....	192
3.1. Akrabalık Bağı - Oboq.....	192
3.1.1. XII. Yüzyıl Moğollarında <i>Oboq</i>	192
3.1.2. Moğolların Gizli Tarihi'ndeki <i>Oboqtan Boluba</i> İbaresinin İşlevi.....	219
3.1.3. <i>Moğolların Gizli Tarihi</i> 'ndeki <i>Oboq</i> İsimleri Üzerine.....	231
3.1.3.1. Kişi Lakabından Türemiş <i>Oboq</i> İsimleri.....	233
3.1.3.2. Kavim ve Halk Adlarından Türemiş <i>Oboq</i> İsimleri.....	239
3.1.3.3. Kişi Adlarından Türemiş <i>Oboq</i> İsimleri.....	243
3.1.4. Moğolların Akrabalık Anlayışındaki “Yedi Göbek Çemberi” Yapısı ve <i>Oboq</i> Kavramının Kapsamı.....	248
3.2. Kardeşlik Bağı – Uruq.....	257
3.3. Ata Bağı – Yasun.....	268
4. BÖLÜM: HAYVANCILIK VE AVCILIK DÜZENİ.....	278
4.1. XII. Yüzyıl Moğollarının Hayvancılık Düzeni.....	278
4.1.1. <i>Ayıl</i> Usulü Yaşamdayken Yapılan Hayvancılık Düzeni.....	282
4.1.2. Oba Düzeni (<i>Hot ayıl</i>).....	286
4.1.3. <i>Güre'en</i> Beylerinin Hayvancılık Düzeni	289
4.1.3.1. Beygir Bakıcısı (<i>Aqta'cı</i>).....	291
4.1.3.2. <i>Seyis</i> (<i>Adu'ucin</i>)	295
4.1.3.3. Koyuncu (<i>Qoniçin</i>).....	297
4.1.3.4. Öküzcü (<i>Hükercin</i>).....	298
4.1.3.5. Deveci (<i>Teme'eçin</i>).....	300
4.2. XII. Yüzyıl Moğollarının Avcılık Düzeni.....	302

4.2.1. Sürek Av Düzeni.....	303
4.2.1.1. Askeri Çemberde Daraltma Şekli.....	303
4.2.1.2. Surlara Sürükleyerek Avlama Yöntemi.....	308
4.2.4. Sürek Avının Sosyal, İktisadi ve Askerî Etkisi.....	313
SONUÇ.....	317
KAYNAKÇA.....	326
EK 1. Etik Kurul İzni Muafiyeti Formu.....	342
EK 2. Orijinallik Raporu	344
EK 3. Turnitin Benzerlik İndeksi	346

KISALTMALAR

c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ÇHÜUTHÜŞHT	: Çingis Haanı Üyi Uliralıg Temdeglesen Haadın Ündesnii Şastir Höh Tüüh
ESTY	: Etimologiçeskiy Slovar' Turkskih Yazıkov
Haz.	: Hazırlayan
HNeTT	: Horin Negtiin Tailbar Toli
HNTT	: Horin Naimtiin Tailbar Toli
HÜHAT	: Haadın Ündesnii Huraangui Altan Tovç
MESÇM	: Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri
MGT	: Moğolların Gizli Tarihi
MHAOST	: Mongolın Hün Am Oron Suutsını Toollogo
MNT	: Mongolın Nuuts Tovçoon
MUT	: Mongol Ulsın Tüüh
MÜYT	: Mongyol Üges-un İjayur-un Toli
ÖMAHH	: Övör Mongoliin Ardın Hevleliin Horoo
s.	: sayfa
ss.	: sayfadan sayfaya\ sayfalar
ŞT	: Şar Tuuj
ŞUAM	: Şinjleh Uhaani Akademiin Medee
TKAEY	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
yay.	: yayınları

ŞEKİLLER

Şekil 1.	Kıtay İmparatorluğundaki İkili Düzen	127
Şekil 2.	Büyük Moğol Devleti'ndeki İkili Düzen	129
Şekil 3.	XV.-XVI. Yüzyıl Moğol Ulusu'ndaki İkili Düzen	130
Şekil 4.	XV.-XVI. Yüzyıl Moğol Ulusu'nun Devlet İdarî Taksimatı	131
Şekil 5.	XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki İkili Düzen	139
Şekil 6.	XII. Yüzyıl Moğol Ulusu'nun Devlet İdarî Taksimatı	147
Şekil 7.	XII. Yüzyıl Kereyit Ulusu'nun Devlet İdarî Taksimatı	150
Şekil 8.	XII. Yüzyıl Nayman Ulusu'nun Devlet İdarî Taksimatı	152
Şekil 9.	Moğolların Akrabalık Çemberi	250
Şekil 10.	XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Büyük Beylerin Konar-Göçer Hayvancılık Düzeni	291

TABLOLAR

Tablo 1.	Ahmet Temir tarafından hazırlanmış Orta Dönem Moğolları'nın sosyal yapısına dair Moğolca terimler	16
Tablo 2.	Türkdoğan'ın eski Türk toplum yapısının evrimini Gökalp, Kafesoğlu, Ögel ve Sümer tarafından verilen bilgiler ile Orhun Yazıtları açısından değerlendirerek hazırladığı tablo	23
Tablo 3.	D. G. Maitland Muller'in <i>Câmi'ut-tevârih</i> 'teki eski Moğolların sosyal yapısını gösteren Farsça terimlerin klasik antropolojik terimlere çevrildiği tablo	37
Tablo 4.	MGT'e göre ceddlerinin isimlerine bağlı oboq isimlerinin tablosu	232
Tablo 5.	Iroquois adındaki Kızılderili ilkel kavimlerin şubesi olan <i>gens</i> 'lerin (<i>klan</i>) adlarını gösteren tablo	246
Tablo 6.	XII. yüzyıl Moğolları'nın sosyal yapısına dair Moğolca terimler üzerine tarafımızca hazırlanan yeni tablo	277

RESİMLER

Resim 1.	Ong Han'ın Sarayının Doğusundan Gelebilecek Tehditlere Karşı Huliyyat ve Qaca'uratu Vadileri Kavşağında Kurulmuş Karakol	117
Resim 2.	Cengiz Kağan'ın On Üç <i>Güre'eni</i>	167
Resim 3.	Orta Çağ Moğolları'nın Askerî <i>Güre'eni</i>	168
Resim 4.	Orta Çağ Moğolları'nın Saraydaki Mevki ve Oturma Düzeni	181
Resim 5.	Orta Çağ Moğolları'nın Saraydaki Mevki ve Oturma Düzeni	181
Resim 6.	XII. Yüzyıl Moğolları'nın <i>Güre'en</i> Düzeni	184
Resim 7.	XX. Yüzyıl Moğol Ulusu'nun Başkenti "Büyük <i>Güre'en</i> "	185
Resim 8.	Siyen-pilerdeki <i>güre'en</i> düzeni	189
Resim 9.	Siyen-pilerin <i>güre'en</i> göçü	189
Resim 10.	Jung Wang ünvanlı Bat-Oçır'in Yönetimindeki Beylerin Şeceresi ...	254
Resim 11.	Moğolların Akrabalık Düzenindeki Uruq Kavram	263
Resim 12.	Moğolların Akrabalık Düzeni	266
Resim 13.	Moğolların Akrabalık Düzenindeki Yasun Kavram	274
Resim 14.	Hot Ayıl	287
Resim 15.	Yuan Moğolları'nın Sonbahar Avı	306
Resim 16.	Mulan Padok'un Sonbahar Avı	307
Resim 17.	İç Moğolistan, Şiliingol İli, Abga İlçesindeki Av Yeri (Çihig)	310

GİRİŞ

XII. yüzyıl Moğol coğrafyasında bulunan konar-göçerlerin sosyal yapısı, Moğollar ve bütün Bozkır halklarının tarihi ve onların içtimaî teşkilatı için çok önemli bir konudur. Bilim adamı Anatoly M. Khazanov, konar-göçerlerin sosyal ve siyasî yapıları üzerine çalışmalar yapan bir ilim adamının onların gerçek karakter ve cemiyet yapılarını ortaya çıkartabilmesinin çok önemli olduğunu belirtir ve konar-göçer toplumun segmenter (parçalı veya bölünmüş) soy sistemi üzerine birçok araştırma yapmasına rağmen, bunların hiç birinin net bir resim ortaya koymadığını vurgulamaktadır (Khazanov, 2015. ss. 223, 242).

Dünya tarihindeki en büyük olaylardan bir tanesi 1917 yılında Rusya'daki Sovyet ihtilalinin gerçekleşmiş olmasıdır. Sovyet ihtilali sonucunda kurulmuş Sovyet Rusya'nın temel ideolojisi Marksist felsefedir. Bu nedendir ki; Sovyetler Birliği'nin tarih yazımı ve analizi anlayışı yalnızca *Marksist Tarih Teorisi* olarak açığa çıkmıştır.

Moğollar açısından dünya tarihindeki önemli bir olay da Moğolların 1911 yılında Mançu Çin İmparatorluğu'ndan ayrılması ve Moğol Devleti'nin yeniden kurulmasıdır. 29 Aralık 1911'de VIII. Jibzundamba Hutugt'u Moğolistan'ın Kağanı ilan edilmiş ve Moğol Devleti'nin yeniden kurulduğu dünyaya duyurulmuştur (MUT, V, 2003, s. 58). Bu olaydan birkaç gün sonra yani 12 Şubat 1912'de Mançu hükümeti, Çin tahtından vazgeçip cumhuriyeti, kanun devleti şekli olarak kabul ettiğini bildiren bir ferman yayınladı. Bununla birlikte Çin'de Mançu Sülalesi sona ermiş oldu (Bilgin, 2010, s. 48).

Moğollar diğer büyük devletlerle diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. İngiltere, Amerika, Japonya, Hollanda gibi devletlere diplomatik ilişki kurulması için talepler gönderilmiştir. Bu sırada dönemin büyük imparatorluklarından birisi olan Osmanlı imparatorluğu ile de ilk ilişkiler kurulmuştur. Bu esnada Osmanlı tüccarları da Moğolistan'da aktif bir faaliyet gösterip gerektiğinde Moğolistan Kağanlığı Devleti'yle sıkı bir işbirliğinde bulunmuşlardır (Enkhbat, 2015, s. 104). Moğolistan Milli Arşivi'nde muhafaza edilen belgelere göre Türk tüccarlar 1914 yılında kumarhane işletme, gayrimenkul ve emlakçılık izni almış ve hatta 1914 yılında batılı ticaret şirketi ve silah fabrikalarından Moğolistan Hükümeti için silah, mühimmat ve teçhizat temin

etme özel imtiyazı da almayı başarmıştır. Aynı yılın sonunda Türk tüccar Tamzan Piyudor'un gayrimenkul edinme talebi uygun görüldüğüne dair belgesi de bulunmaktadır (Enkhbat, 2015, s. 105).

1915 yılında Moğolistan ve Çarlık Rusya sınırında bulunan Hiagt şehrinde Moğolistan, Çarlık Rusya ve Çin Cumhuriyeti olmak üzere üç devlet arasında yapılmış olan anlaşmaya göre Moğolların bütün egemenliğinin statüsü düşürülmüş ve Moğolistan, Çin Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölge olarak kabul edilmiştir. Fakat 1917 yılında Rusya'da Sovyet ihtilali gerçekleşmesi ile birlikte, önceki Çarlık Rusya döneminde yapılmış olan bütün anlaşmalar geçersiz sayılmıştır. Moğollar da 1915 yılında üç devlet arasında yapılmış olan "Hiagt Anlaşması"nın geçersiz olduğunu kabul etmekle beraber; Çin özerk bölgesi statüsüne de itaat ettik. 1919 yılının sonbahar mevsiminde Çin Cumhuriyeti tarafından Moğolistan'a bir ordu gönderilmiş; iki yıl süren bu sürecin sonucunda 22 Kasım 1919'da da Moğolların özerk statüsü kaldırılmıştır (MUT, V, 2003, s. 86). O zaman Moğollar, Moğolların özgürlüğünü ve egemenliğini yeniden sağlamak amacıyla "Konsolluk Tepesinin Gizli Örgütü", "Büyük Güre'en'in Gizli Örgütü", "Beylerin Örgütü" adlarıyla üç gizli örgüt kurmuşlardır. Bu örgütlerin ana amaçları; toplantılar düzenleyerek halkı bilgilendirmek; Çin'e karşı bildirimler hazırlamak ve dağıtmak; Çin'e karşı mücadelede gerekli olacak silah ve teçhizat sağlamak, Sosyalist Ruslarla ilişki kurmak ve yardım toplamak şeklinde idi. 25 Haziran 1920'de gizli örgütler bir araya gelerek toplantı yapmışlar ve toplantı sonunda bu örgütler, "Moğol Halk Partisi" isminde siyasal bir kurum olarak birleşmişlerdir. "Moğol Halk Partisi"nin bu ilk toplantısında Sosyalist Rusya'dan yardım alınmasının kararı çıkmıştır ve ilk temsilciler bu şekilde Rusya'ya gönderilmiştir. Fakat, Sosyalist Ruslar, Moğolların yardım talebine, Moğolstanda kurulacak devletin Sosyalist Devrim anlayışına bağlı kalma şartıyla evet cevabı vermişlerdir.

Sovyet Rusların yardımıyla 11 Temmuz 1921'de Moğollar, Halk Devrimi'ni tamamlamış ve bunun sonucunda Moğolistan egemenliğini yeniden kazanmıştır. 26.11.1924'te milletvekilleri ilk anayasasını onaylamıştır. Böylelikle Moğolistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu süreçte Moğollar Ruslara yakınlaşmıştır. Böylelikle Sovyetler Birliği'nin ideolojik olarak yanında yer almıştır. Moğolların tarihini Marksist Tarih Teorisi kapsamında değerlendirilmesinin temelinde yatan siyasal nedeni böyle oluşturmuştur. 1990 yılında Sovyet sisteminin yıkılışına kadar eski Moğolların yani Büyük

Moğol devletinin kurulmadan önceki XII. yüzyıl Moğollarının sosyal teşkilatını anlatırken F.Engels'in tespitlerine göre Marksist Tarih Teorisi kapsamında anlatmak ve araştırmak zorunda kalınmıştır.

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin sosyal yapısı üzerine bir çok inceleme yapılmasına rağmen; yeterince net ve açıklayıcı bilgilerin olduğu bir inceleme maalesef söz konusu değildir. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan halkların devlet ve akrabalık düzeni arasında farklılıklar olmasına rağmen, incelemelerde her zaman iç içe geçmiş karmaşık hâlde ele alınmış ve aktarılmıştır. Bu nedenle girişte öncelikle konunun teorik değerlendirmesini yapmak; teorik yapıyı ortaya koymak ve tarihi süreç içindeki içtimaî yapıya ait temel taşlar üzerinde durmamız gerekmektedir.

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmada, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin sosyal yapısının ne şekilde olduğuna dair bir görüş ortaya koymayı amaçladık. Ayrıca konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz birinci el kaynakların ve diğer önemli literatür eserlerinin değerlendirilmesi yoluyla XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin devlet düzeni, idarî taksimatı, akrabalık ve aile düzeni ve süreklilik av düzeni ile hayvancılık düzenini tartışmak ve XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısına ait önemli terimlerin anlamını doğru bir şekilde tespit etmek de bu çalışmanın amaçları arasındadır.

Biz de XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin içtimaî yapısı konusunda gerçeklere daha yakın bir sonuca ulaşabilmek için birinci el kaynaklarda geçen orijinal Moğolca terimleri kullanmayı ve konumuza ait Moğolca terimlerin asıl anlamlarını "Kavramlar Tarihi" yöntemiyle değerlendirerek bu kavramlar üzerinden konar-göçerlerin içtimaî yapısı hakkında yeniden bir inceleme yapılabileceğini düşündük. Kaynaklardan toplanan verileri arkeolojik, tarihsel ve dilsel malzemelerle bütünleştirerek değerlendirdik. Arkeolojik ve dilsel malzemenin yanı sıra eski seyyahların vermiş olduğu bilgileri de kullanarak Moğolistan coğrafyasındaki eski konar-göçerlerin sosyal yapısını değerlendirdik ve konuyu bugün Moğolistan'da yaşayan konar-göçerlerin yaşam tarzıyla da karşılaştırarak açıklamaya çalıştık. Genel olarak bu çalışmada tarihsel karşılaştırma yöntemi, kavramlar tarihi araştırma yöntemi, analiz ve

sentez yöntemi, saha çalışması, kaynak toplama yöntemi ve gözlem gibi temel metotları kullandık.

II. MARKSİST TARİH VE SOSYAL EVRİM TEORİSİ

Konar-göçerlerin sosyal yapısı ile ilgili olarak konar-göçerler ve yerleşik medeniyet arasındaki ilişkiler hakkında yapılmış ilk çalışma, ünlü bilim adamı İbn Haldun tarafından 1373 yılında yazılmış *Mukaddime* sayılabilir. İbn Haldun, insanların bir kısmının yerleşik tarzda, bir kısmının da konar-göçer tarzda yaşadığını tespit ettikten sonra konar-göçerliğin şehrin ve medenî yaşayışın asıl ve temeli olduğunu belirtmiştir. Yani konar-göçer ve vahşi kavimlerin mal varlığı geliştikçe yerleşik hayata geçtiği ve medeni bir toplum olarak geliştiği şeklinde bir görüş ileri sürmüştür. İbn Haldun, “*Bu (göçebe) tarz hayat yaşayanlar sonradan halleri genişleyerek ihtiyaçlarından artacak derecede zenginlik ve genişlik elde ederlerse, bu hal onları bir yerde yerleşmeye ve geniş yaşayışa sevk eder*” (Haldun, 1997, s. 303) şeklinde kısaca ifade etmektedir. Bir de “*Bunların her biri, medenî hallerinin göçebelikten doğmuş ve medeniyetin temeli göçebelik olduğunu gösterir. Bununla beraber göçebelik ve köy hayatı türlüce olduğu gibi, şehrin medenî hali ile diğer şehirlerin medenî halleri arasında farklar vardır.*” (Haldun, 1997, s. 308) şeklindeki sözleri ile medeniyetin temelini göçebelik olduğunu gösterir. Bu durum XIX. yüzyılda gelişmiş olan Sosyal Evrim Teorisi ve Marksist Tarih Teorisi’ne yakın bir düşünceyi ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Kesinlikle Bu teorilerin gelişmesine de belli bir tesiri olmuştur.

İbn Haldun’un daha XIV. yüzyılda insanların yaşayış tarzları ve toplumsal değişmeyi görmesi ve bunu açıklaması çok önemlidir. İbn Haldun’un olaya nasıl baktığını, konar-göçerlerin neden yerleşik hayata geçtiğini anlatan cümleleri dikkate değerdir:

“Hayat için gerekli olan şeyleri tedarik etmekle işe başlamak, yaşayışı tamamlamak için gereken şeylerden önce gelir. İnsanların bir kısmı yere ağaçlar dikerek ve ekinler ekerek, bir kısımda koyun, inek, keçi, bal arısı ve böcekler beslemek ve bunları üretmek, doğurtmak, bunlardan istifade etmek suretiyle geçinmelerini temin ederler. Bu vasıtalarla geçimlerini temin edenler göçebe hayatı yaşamaya mecburdurlar. Çünkü sahralar geniş olduğundan oralarda ekilecek yerler ve hayvanları otlatacak otlaklar ve geniş tarlalar vardır. Bundan dolayı bu yolda geçinmelerini temin için sahralarda ve köylerde yaşamak bir zarurettir. Bu tarz hayat yaşayan göçebe ve köylülerin bir araya toplanarak ihtiyaçlarını temin etmeleri ve geçinmeleri, sosyal hayatları icabı olarak, geçinebilecekleri besinleri, barınakları ve vücutlarını ısıtmak için gereken vasıtaları temine mahsur kalır. Bunlar bu ihtiyaçlarını ancak hayatlarını koruyacak ve ancak yaşamalarına yetecek miktarda temin edebilirler. Çünkü bundan fazlasını temin etmekten acizdirler. Bu tarz hayat yaşayanlar

sonradan halleri genişleyerek ihtiyaçlarından artacak derecede zenginlik ve genişlik elde ederlerse, bu hal onları bir yerde yerleşmeye ve geniş yaşayışa sevk eder. Bunlar bundan sonra hayat için bir zaruret olan nesnelere fazlasını elde etmek üzere, birbirine yardım etmeye başlarlar. Yiyecek maddelerini ve giyimlerini çoğaltırlar, bunları güzelleştirmeye ve süslemeye, evlerini genişletmeye ve şehir hayatı yaşamak üzere şehirler ve kasabalar bina etmeye başlarlar. Bu yolla yaşayışlarında refah ve genişlik husule geldikten sonra yiyecek maddelerinin çeşitlerini çoğaltmaktan başka terbiyelemek ve lezzetlendirmek ve aşhanelerini mükemmelleştirmek ve atlas, dibâ vesair değerli kumaşlardan kıymetli giyimler yapmak ve seçmek ve bundan başka son derecede süslenmek ve süslemek yoluna saparak genişlik ve rahatlık içine dalmaya başlarlar ve bunu âdet edinirler. Evlerini yüksek olarak bina ederler, konak ve saraylar vücuda getirirler, binaları yükseltirken şeklini, yapısını güzel ve sağlam yaparlar, sanat ve sanayi alanında ilerlemenin son haddine varırlar. Saraylarda ve konaklarda yaşarlar, bu binalara sular getirirler, son derece de yüksek ve güzel bina yaparlar. Hayatları için gereken giyim, yatak, çanak, tabak vesair ev esvap ve cihazlarını güzelleştirmek onlar için bir alışkanlık haline alır. Bu suretle şehir hayatı yaşamaya alışır. Bunların bir kısmı sanat ve sanayi alanında çalışarak geçinmeyi, diğer bir kısmı ticareti meslek edinirler. Bunlar göçebelere ve köylülere yaşayanlardan daha çok para kazanır, göçebe ve köylülerden daha iyi ve geniş bir hayat yaşarlar.” (Haldun, 1997, s. 302-304).

Bozkır halklarının içtimaî yapısının incelenmesi sırasında en çok kullanılan yaklaşımlar, Sosyal Evrim Teorisi ve Marksist Tarih Teorisi'dir. Marksist Tarih Teorisi'nin temel görüşü, Materyalist felsefeye dayanmaktadır: “Yaşamı belirleyen bilinç değildir; aksine bilinci belirleyen yaşamdır.” (Marks ve Engels, 2013, s. 35). Bu görüş; Karl Marks'ın 1845 ilkbaharında kaleme aldığı ilk ve temel eseri olan *Alman İdeolojisi*¹nde yer almaktadır. Bu kitapta Karl Marks, “Bireylerin hayatlarını ortaya koyuş tarzlarını ve onların ne olduklarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, onların ne oldukları, ne ürettikleriyle olduğu kadar nasıl ürettikleriyle de örtüşür. Bu nedenle, bireylerin ne oldukları, onların maddi üretim koşullarına bağlıdır.” (Marks ve Engels, 2013, s. 30) şeklinde bir topluluğun hayat tarzı ve onların üretim koşullarına bağlı olduğunu ilan etmiştir. Marks'ın bu çalışması, Marksist Tarih Teorisi'nin ilk tohumu olmuştur. Marks, çalışmasında eski insanlığın sosyal gelişme devirlerini ve mülkiyet biçimlerini üretme tarzlarına bağlayarak şöyle der:

“İlk mülkiyet biçimi, kabile mülkiyetidir [Stammeigentum]. Bu biçim, insanların avcılık balıkçılıkla ve hayvancılıkla ya da en iyi olasılıkla toprağı işleyerek geçindiği, gelişmemiş bir üretim aşamasına denk düşer....Dolayısıyla, toplumsal yapı ailenin genişletilmesiyle sınırlı kalır: Ataeril kabile reisleri, onların altındaki kabile üyeleri ve son olarak kölelerdir.”

Mülkiyetin ikinci biçimi ise; özellikle birkaç kabilenin anlaşması ya da fetih yoluyla bir kent içinde birleşmesinden doğan, köleliğin varlığını sürdürdüğü, antik komün ve devlet mülkiyetidir. Komün mülkiyetinin yanında, önce taşınabilir daha sonra da taşınamaz

¹ Karl Marks. *The German Ideology*. Written: fall 1845 to mid-1846. First published: 1932 (in full); Karl Marks, Friedrich Engels. *Alman İdeolojisi*. Çevirenler: Tonguç Ok, Olcay Geridonmez. Doğa Basım Yayın. Birinci Basım. 2013.

mülklerle birlikte özel mülkiyetin komün mülkiyetine bağımlı, olağandışı bir biçim olarak geliştiğini görüyoruz.

Üçüncü mülkiyet biçimi, feodal mülkiyet ya da zümre mülkiyetidir. Antik çağ nasıl kentten ve kentin çeperindeki topraklardan başlamışsa, Ortaçağ da kırdan başlamıştır.” (Marks ve Engels, 2013, s. 31).

Sir Henry Sumner Maine, XIX. yüzyılın ortasında yaptığı Eski Yunan araştırmalarında ilkel toplum incelemelerini başlatmış ve özellikle de Roma kaynaklarında geçen “siyasal görevlerinde sosyal grupların tek şansının akrabalık bağı olduğunu gösteren” olaylardan yola çıkarak, siyasal düşünce tarihinin de bu şekilde başladığını ileri sürer (Maine, 1906). Bu teori ile kan bağı akrabalık düzeni üzerine dayanmış ilkel sosyal teşkilat ve toprak üzerine dayanmış gelişmiş sosyal teşkilat (devlet olarak gelişmiş) arasındaki farklılığı incelemiştir. Bu farklılığı K.Marks, “kan” ve “toprak” olarak tespit ederek barbarlık dönemi ve medeniyet dönemi veya devlet kurulmadan önceki ilkel dönem ve devlet döneminin ana kriterleri olarak belirtmiştir (Sneath, 2007, s. 40).

K. Marks’ı kendisinden önceki Batılı tarih filozoflarından ayıran nokta, tarihî hâdiseleri yorumlarken ve tarihî sürecin akışını irdelerken ekonomik ilişkileri ön plana çıkarmasıdır (Öz, 2008, s. 35). K.Marks ve S. H. Maine gibi bilim adamları kendi çalışmalarını yazarken, aynı zamanda Amerika’da Lewis Henry Morgan da eski toplumların sosyal teşkilatı üzerine kendi çalışmalarına başlamıştı.

L. H. Morgan, Amerika’nın yerli kabilelerinden biri olan İrokua kabilesinde 1851’den 1877’e kadar yaklaşık otuz yıla yakın süren yoğun saha araştırmaları yapmıştır. Bu saha çalışmalarının sonucu olarak *Eski Toplum*² adlı temel eserini yazmıştır. Morgan, kendi çalışmasında insanlığın geçirdiği yaşam-deneyimlerini şu şekilde belirtmektedir.

“İnsanlığın geçirdiği yaşam-deneyimleri, insanlık tarihinde, sözcüğün bilimsel anlamıyla, yalnızca iki yönetim planının geliştirildiğini göstermektedir. Bunların her ikisi de belirli ve sistemli toplum örgütlenmesi biçimidir. İlk ve en eski olanı, soylara (gentes), fratrilere ve kabilelere (tribulere) dayalı olarak kurulmuş bir toplumsal örgütlenmedir. İkincisi ve daha sonra oluşmuş ise, ülke-toprağı ve mulkiyete dayalı olarak kurulan siyasal örgütlenmedir. Birincisiyle, yönetimin (govement) kişilerle onların soy ve kabileleriyle olan ilişkileri aracılığıyla ilgilendiği soy’sal (gentile) bir toplum yapısı oluşturulmuştur. Bu ilişkiler tamamen kişiseldir. İkincisinde ise, devletin kişilerle onların ülke-toprağıyla (kasaba, il ve eyaletiyle) bağları aracılığıyla ilişki kurduğu bir siyasal toplum oluşturulmuştur. Bu bağlar ise, tamamen, ülke-toprağı ile ilişkili bağlardır. Bu iki plan arasında temel nitelikte bir fark vardır. Biri eski topluma, diğeri ise modern topluma aittir.” (Morgan, 1994, s. 150).

² Lewis Henry Morgan. *Ancient Society*. Rochester, New York. 1877; Lewis Henry Morgan. *Eski Toplum* I. İngilizce asıldan çeviren Ünsal Oskay. İstanbul. 1986.

Morgan'ın bu eseri 1880-1881 yıllarında Marks'ın dikkatini çekmiştir. Marks, L. H. Morgan'ın araştırma sonuçlarının önemini kendi materyalist görüşlerine bağlayarak tespit etmek amacıyla notlar almaya başlamıştır; ancak bu notlarla ilgili herhangi bir eser ortaya koyamadan 14 Mart 1883'te ölmüştür (Lenin, 2003, s. 15).

Friedrich Engels, 1883 yılında, Marks'ın ölümünden sonra, Morgan'ın *Eski Toplum* adlı eserinden alınmış notlara dayanarak, “Marks'a karşı ödenmesi gereken bir borç” şeklinde düşünerek yazdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*³ adlı eserini yayınlamıştır. Bu üç eser dünya tarihi biliminin gelişmesinin önünü açmıştır. Batılı aydınların ortaya koyduğu Sosyal Evrim Teorisi (evolutionist social theory); Marksist Tarih Teorisinin gelişmesinde ve yayılmasında da temel rol oynamıştır. Sosyal Evrim Teorisi'nin (evolutionist social theory) dayanağı olan Lewis Henry Morgan tarafından kaleme alınmış *Eski Toplum* adlı eser ve Friedrich Engels tarafından kaleme alınmış *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserler, yukarıda da değindiğimiz gibi Marks'ın eseriyle birlikte Marksist Tarih Teorisinin temelini oluşturmuştur.

XII. yüzyıl Moğolların sosyal hayatları ve tarihi üzerine çalışan araştırmacılar, özellikle sosyal yapılarına ait tarih incelemelerinde onların araştırmalarını yönlendiren bu iki teoriyi; yani Sosyal Evrim Teorisi ve Marksist Tarih Teorisi'ni kullanmışlardır.

Friedrich Engels, Lewis Henry Morgan'ın bu çalışmasının önemine dikkat çektiği çalışmasının önsözünde Morgan'ın etkileri ve alana kattığı bakış açısını şu satırlarla açıklar:

“Analık hukukuna göre örgütlenmiş bulunan bu gens içinde, daha sonra, antikçağ dünyasında yaşayan uygar halklar arasında bulduğumuz şekildeki gensin, babalık hukukuna göre örgütlenen gensin çıkmış olduğu ilkel biçimi bulguladı. Bütün tarihçiler için o zamana kadar bir bilmece olarak kalmış bulunan Yunan ve Roma gensi, Amerika yerlilerinin gensi sayesinde açıklanma olanağını buluyor ve aynı zamanda, bütün tarih-öncesi, yeni bir temel kazanıyordu.

Darvinci evrim teorisinin biyoloji bilimi bakımından, Marksist artı-değer teorisinin ekonomi politik bakımından önemi neyse, analık hukukuna göre örgütlenmiş bulunan ve uygar halkların yaşadığı şekilde babalık hukukuna göre örgütlenen genslerin önceki aşamasını oluşturan ilkel gens içinde yapılmış olan bu bulgunun, ilkel tarih için taşıdığı önem de odur. Bu bulgu, Morgan'ın, o gün için elde bulunan belgelerin izin verdiği ölçüde, ilk kez, hiç değilse klasik evrim aşamalarının grosso modo ve geçici olarak saptanmış bulunduğu bir aile tarihi taslağı hazırlamasını sağladı. Bunun tarih-öncesi-

³ Friedrich Engels. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Mart sonu ile 26 Mayıs 1884 arasında F.Engels tarafından yazılmıştır. 1884'de Zürich'te ayrı bir yayımı yapılmıştır. Türkçesi, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Seçme Yapıtlar, Cilt: III, s.230-407, Sol Yay., Aralık 1979, Birinci baskı. Eriş Yayınları, Ankara. 2003.

bilimi bakımından yeni bir çağın başlangıcı olduğu apaçık bir şeydir.” (Engels, 2003, s. 19).

L. H. Morgan, Amerika'daki Kızılderililerin içtimaî teşkilatını incelerken, Amerikan Kızılderililerinin yönetim düzenini açıklamak için *Gens, Phratry, Tribe* ve *Tribe Konfederasyonu* şeklinde dört aşamayı göstermektedir. Amerikan Kızılderililerinin sosyal yapısının *gens* örgütlenmesiyle başlamış olduğu ve *Tribe Konfederasyonu*'u ile sona ulaştığı anlaşılmaktadır. *Tribe Konfederasyonu*, Kızılderililerin yönetsel kurumlarının ulaşabildiği en yüksek nokta olmuştur. Bu oluşumun organik diziler biçiminde olgulara yol açtığı da görülmektedir. Morgan, bu dizinin temeli olan *gens*'i bir birim olarak, beraber yaşayan, ortak bir ad taşıyan kandaş grup olarak görür ve en temel birim olarak kabul eder. İkinci derecedeki aşamada ise *Phratry* oluşmaktadır. *Phratry*, belli sosyal amaçlar için daha üst düzeyde birleşmiş bulunan, akraba *gens*'lerden oluşan topluluktur. Üçüncüsü *Tribe* idi. *Tribe* de genellikle *Phratry*'lerin birleşerek örgütlenmelerini göstermektedir. Bu örgütlenme içindeki bütün üyeler benzer lehçelerle konuşur. Dördüncü ve Amerikan Kızılderililerinin ulaşabildiği son örgütlenme düzeyi de *Tribe Konfederasyonu*'dur. Bu konfederasyonu da, hepsi aynı kökten gelen lehçeleri konuşan *tribe*'ler oluşturmaktadır (Bk. Morgan, 1877, s. 65). Morgan'ın bu şekildeki örgütlenme modeline dayanarak Marksist Tarih Teorisi'nde de “dünyadaki barbar halkların -eğer hepsinde değilse de çoğunda toplumsal rejimin temelini oluşturan *gens* idi.” görüşü hakim olmuştur (Bk. Engels, 2003, s. 39). Engels de, eski içtimaî teşkilatın klasik biçimini “Tıpkı birkaç gensin bir kabile oluşturması gibi, klasik biçimi içinde, birkaç kabile de bir aşiret oluşturuyordu.” şeklinde anlatmaktadır (Engels, 2003, s. 87).

L. H. Morgan, Kızılderililer üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda onların eski toplumların içtimaî teşkilatının ilk temel yapısı olan *gens*⁴ için şu açıklamayı yapmaktadır:

“Soy (*gens*), bu nedenle, aynı ortak atadan gelen, belirli bir soy (topuluğu -ç.) adı ile diğerlerinden ayrılan ve aralarında kan bağı olan bir yakınlar topluluğudur. Soyda, sadece bu tür aynı soygelimlilerin (döllerin) bir yarım fratrisi bulunur. Soygelimde (sulb) kadın soyçizgisi (nesebi) esas alındığında ki eskil dönemde evrensel olan buydu-soy topluluğu, aynı farazî kadın ata ve onun çocukları ile, onların kız çocuklarından oluşmakta; soygelimde erkek soyçizgisi esas alındığında ise ki bu dönem mülkiyetin ortaya çıkması

⁴ Morgan'ın *Ancient Society* adlı esrinin Türkçe çevirisinde *gens* kelimesi “soy” olarak çevirilmiştir. (Morgan, 1994); Fakat, Friedrich Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı kitabının Türkçe çevirisinde *gens* kelimesi çevirilmeden kullanılmıştır (Engels, 2003).

ile başlamıştır. Soy aynı farazî ortak erkek atadan, erkek çocuklarından ve onların da erkek çocuklarından oluşmaktadır.” (Morgan, 1994, s. 151)

Burada eski toplumların içtimaî teşkilatının temel birimi olarak geçen *gens* yapısı için Engels, şu açıklamayı yapmaktadır:

“Bütün üyeleri, karşılıklı özgürlüklerini korumakla yükümlü kişisel haklarda eşit, özgür insanlardır, - ne saşemler, ne de askeri şefler herhangi bir üstünlük savında bulunabilirler; hepsi birden, kan bağlarıyla birleşmiş, kardeşçe bir topluluk oluşturlar. Hiçbir zaman formüle edilmiş olmamakla birlikte, özgürlük, eşitlik, kardeşlik gensin temel ilkeleriydi; gens ise, bütün bir toplumsal sistem birimi, örgütlenmiş Amerikan yerlileri toplumunun temeliydi.” (Engels, 2003, s. 85).

L. H. Morgan da *gens* teriminin *clan* ve *tribe* terimlerine benzer anlamda kullanıldığına dair şu açıklamayı yapmaktadır:

“Amerikan Etnologlarının araştırmalarında *tribe* ve *clan* terimleri, evrensel olan genel antropoji terimleriyle örtüşmediği için *gens* terimi yerine kullanılmıştır.” (Morgan, 1877, s. 64).

Engels, *gens* terimi üzerine şu yorumu yapmaktadır:

Kandaşlar grubunu adlandırmak için genel bir biçimde kullandığı Latince *gens* sözcüğü, tıpkı buna karşılık düşen Yunanca *genos* sözcüğü gibi, *gan* (kurala göre, k'nın Aryen g yerine geçtiği Almancada, *kan*) olarak Aryen kökünden gelir ki, [*gan* ya da *kan* -ç.] meydana getirmek, doğurmak demektir. *Gens*, *genos*, Sanskritçede *canas*, Got dilinde (yukarda geçen kural uyarınca) *kuni*, Norveç ve Anglo-Sakson dillerinde *kyn*, İngilizcede *kin*, eski Almancada *künne*, hep, soy-sop demektir. Ama Latince *gens*, Yunancada *genos* [sözcükleri -ç.] özel olarak, ortak bir dölden (burada aşiretin ortak bir atasından) gelmekle övünen ve bazı toplumsal ve dinsel kurumlar tarafından özel bir topluluk halinde birleştirilmiş, ama kökeni ve içyüzü şimdiye kadar tarihçiler için karanlıkta kalmış kandaş gruplar için kullanılıyorlardı.” (Engels, 2003, s. 82).

L. H. Morgan, Kızılderililer üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda onların eski toplumların içtimaî teşkilatı üzerine “ikinci derece olarak geçen” *fratri*⁵ tanımlamada bulunmuştur. L. H. Morgan'ın tanımlamalarından yola çıkan Anglosakson bilim adamları da Moğolları bu şekilde değerlendirmiştir.

Önceden belirttiğimiz gibi Morgan, eski içtimaî teşkilatın üçüncü derecesini *fratri* terimiyle, birkaç *gens*'ten oluşan bir yapı düşünüyordu. Morgan'a göre:

“*fratri* kardeşlik topluluğu demektir ve soy örgütlenmesinin doğal bir gelişme ürünüdür. *Fratri*, aynı kabilenin iki ya da daha çok sayıda soyları arasında belirli ortak amaçlar için kurulmuş organik bir birlik ya da kuruluştur. Bu soylar, çoğu kez, çok daha önceleri bir ve aynı olan bir soy'un bölüntülerinden (bunların yeni soy'lar olarak katılıp bir *fratri* biçiminde örgütlenmelerinden —c.) oluşmuşlardır.” (Morgan, 1994, s. 180).

⁵ *fratri* kelimeyi Liwes Henry Morgan'ın kitabının Türkçe çevirisinde çevirilmeden kullanılmıştır (Morgan, 1994); Fakat, Friedrich Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinin çevirisinde *kabile* olarak çevirilmiştir (Engels, 2003).

Engels, Morgan'ın kullandığı *fratri* terimi ile ilgili olarak şu açıklamayı yapar:

“Beş ya da altıdan çok gens kapsayan birçok aşiretin içinde, bu genslerden üç, dört ya da daha çoğunun özel bir grup halinde toplandıklarını görüyoruz ki, L. H. Morgan, yerli adı olduğu gibi çevirerek, buna, Yunanca karşılığına göre, *fratri* (kardeşlik, kabile) adını veriyor.” (Engels, 2003, s. 86).

L. H. Morgan, Kızılderililer üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda eski halkların içtimaî düzeninin devlet kurulmadan önceki üçüncü evresi olan *Tribe*⁶ (kabile) yapısı için şu açıklamayı yapmaktadır:

“Doğal bir süreç olan bölünme ve ayrılmalarla birbirlerinden ayrı, birbirinden bağımsız pek çok kabilenin ortaya çıkmış bulunması bu kabilelerin içinde buldukları durumun en çarpıcı özelliğidir. Her kabile kendine özgü adıyla ayrı bir kişilik taşımakta; ayrı bir lehcesi, ayrı bir yönetimi, elinde tuttuğu ve gerektiğinde savunduğu ayrı bir ülke-toprağının bulunması ise bunu tamamlamaktadır. Bu nedenle, Kızılderili kabileleri aynı bölgede yaşayan bir halkın içinden bazılarının konuştukları lehçelerin farklılaşması, bunların birbirinden ayrılması ve bağımsız topluluklar durumuna gelmesi gibi nedenlerle ortaya çıkmış olup doğal bir büyümenin ürünüdürler ... Bir Kızılderili kabilesi birkaç soydan oluşmakta, iki ya da daha çok soydan gelişmekte, bu soyların bütün üyeleri arasında evlilik ilişkisinin yarattığı bir yakınlık bulunmakta, hepsi aynı lehce ya da dili kullanmaktadır.” (Morgan, 1994, s. 197)

Burada eski toplumların içtimaî teşkilatının üçüncü derece evresi olarak geçen *tribe* (tribu) için Engels, şu açıklamayı yapmaktadır:

“Tıpkı birkaç gensin bir kabile oluşturması gibi, klasik biçimi içinde, birkaç kabile de bir aşiret oluşturuyordu, bazı durumlarda, adamakıllı güçten düşmüş aşiretlerde, aracı halka, kabile görülmez.” (Engels, 2003, s. 87).

Eski yani ilk devlet kurulmadan önceki her toplumun içtimaî teşkilatının dördüncü derecesi üzerine Lewis Henry Morgan ve Friedrich Engels'in önemli açıklamaları bulunmaktadır.

L. H. Morgan, Amerikan Kızılderililerin geliştirebilmiş en yüksek düzeni olan *Tribe Konfederasyonu* üzerine şu açıklamayı yapmaktadır:

“Savunma alanında karşılıklı olarak birbirleriyle yardımlaşma amacıyla akraba ve yakın bölgelerde yaşayan kabileler arasında konfederasyon kurma eğilimi doğal bir olgudur. Yaşanan günlük deneyimler, birlik olmanın yararlarının anlaşılmasını sağlayınca, önce bir birlik oluşmakta; zamanla, federal bir birleşmeye yönelinmektedir. Sürekli olarak savaş koşulları altında yaşadıkları için bu durum kabilelerin birleşme eğilimini hızlandırmış; birleşmenin yararlarını akıl yönünden ve yaşam sanatı bakımından görüp anlayacak kadar gelişebilmiş kabilelerde bu yönde eyleme geçilmesine yol açmış bulunmaktadır. Bu gelişme, soyları-kabile örgütü içinde birleştiren ilkenin yaygınlaştırılması sayesinde, alt düzeyde bir örgütlenmeden, daha üst düzeyde bir örgütlenmeye geçişi sağlamıştır.” (Morgan, 1994, s. 220).

⁶ *Tribe* kelimesi Liwes Henry Morgan'ın kitabının Türkçe çevirisinde *kabile* şeklinde tercüme edilmiştir (Morgan, 1994); Fakat, Friedrich Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinin çevirisinde *aşiret* olarak çevirilmiştir (Engels, 2003).

Engels, Morgan'ın çalışmasından yola çıkarak eski halkların içtimaî düzeninin devlet kurulmadan önceki dördüncü evresine yönelik olarak şu açıklamayı yapar:

“Amerika yerlilerinin büyük çoğunluğu, aşiret biçiminde toplanmanın ötesine geçemedi. Bu yerlilerin, nüfusu küçük bir öbüründen geniş sınır bölgeleriyle ayrılmış, sürekli savaşlarla güçten düşmüş aşiretler, az sayıda insanla geniş bir toprağı tutuyorlardı. Şurada burada geçici bir tehlike karşısında, evlenmeler dolayısıyla akrabalaşmış aşiretler arasında birlikler kuruluyor ve bu birlikler, tehlikenin dağılmasıyla birlikte, dağılıyorlardı. Ama, bazı bölgelerde, oldum olası akraba bulunan aşiretler, dağıldıktan sonra, sürekli federasyonlar biçiminde yeniden bir araya gelerek, ulusların meydana gelmesine doğru ilk adımı atıyorlardı. Birleşik Devletler'de bu tür bir federasyonun en gelişmiş biçimini, İrokualarda buluyoruz.” (Engels, 2003, s. 90).

Marksist Tarih Teorisi'nin eski toplumların içtimaî teşkilatına yönelik bakış açısı ise Engels tarafından şu cümlelerle ifade edilmektedir: “Bir kez *gens* toplumsal birim olarak ortaya çıkınca, bütün *gens*'ler, kabileler ve aşiret yapısının, ne derecede bu birimden itibaren hemen hemen kaçınılmaz bir zorunlulukla geliştiğini de görürüz - kaçınılmaz, çünkü bu doğal bir gelişmedir. Bu gruplardan her üçü de, herbiri bir bütün oluşturan ve kendi işlerini kendi gören, ama gene de herbiri öbürünü tamamlayan farklı derecelerde kandaşlık gruplarıdır. Ve onlara düşen işlerin çerçevesi, aşağı aşamaya ait bulunan barbarın bütün kamu işlerini kapsamına alır. Öyleyse, halk içinde toplumsal birim olarak *gens*i bulduğumuz her yerde, aynı zamanda, anlatmış bulunduğumuza benzer bir aşiret örgütünü arayabiliriz ve Yunanlılarla Romalılarda olduğu gibi, yeterli kaynaklara sahip bulunduğumuz zaman, yalnızca bu örgütü bulmakla kalmayacak, ayrıca şuna da inanacağız ki, kaynaklara sahip bulunmadığımız yerde, Amerikan toplumsal yapılaşmasıyla karşılaştırma, kuşkuları ve en güç açmazları çözmeye bize yardımcı olur.” (Engels, 2003, s. 93).

Yani Marksist Tarih Teorisine göre herhangi bir topluluğun eski içtimaî teşkilatının evreleri *Gens* (kandaş bir grup) – *Phratry* (birkaç *gens*lerden oluşur) – *Tribe* (birkaç *Phratry*'lerden oluşur) – *Tribe* federasyonu (birkaç aşiret federasyonu) şeklindedir. Bu gruplardan her biri öbürünü tamamlayan farklı derecelerde kandaşlık gruplarıdır. Yani bu teşkilatın temeli *gens* (kandaş grup) olmakla beraber ana bağlantısı da “kan” olmaktadır (Bk. Engels, 2003, s. 96).

L. H. Morgan'ın Moğolların eski içtimaî teşkilatları üzerine ileri sürdüğü görüş, tartışılmaya ve düzeltilmeye muhtaç durumdadır. Tabi ki, o yıllarda Moğollarla ilgili bilgilerin de kısıtlı olduğu düşünülmalıdır. Morgan, Moğol içtimaî yapısı ile ilgili olarak şunları söyler:

“Moğolların fiziksel özellikleri Amerikalı Aborjinlere çok yakındır. Aborjinler bir sürü kavim (tribe olarak) olarak ayrılmaktadır. Bu şubeler hakkında Latham, “bir Tribe - kavmine mensup olanlar için arasında ortak ced, kan bağı vardır. Bazen vakalarda somut isimleri alırlar ve bazen durumda somut olmayan ceddin ismini alırlar. Bizim *tribe* olarak çevirdiğimiz *aimauk* ve *aimak* ana isminde olan büyük kısım çok *kokhums*⁷ ve birimlere (banner) ayrılır.” şeklinde yazmıştır. Bu açıklama da *gentes*'in (*gens*'in) bulunduğunu göstermek için yeter bir veri değildir.” (Morgan, 1877, s. 374).

Morgan, yukarıdaki açıklamasıyla birlikte eski Moğolların içtimaî teşkilatının incelenmesi için Amerikalı Aborjinlerin içtimaî teşkilatının incelenmesi ve aradaki benzerliklerin ortaya konularak yorumlanabileceğini düşünmektedir. Fakat, Morgan, Moğollarda “*gens*” bulunduğunu kanıtlayacak verilerin yeterli olmadığını da belirtmiştir.

L. H. Morgan, eski hayat tarzını devam ettiren Kızılderili kabilelerin (boyların) sosyal yapısı üzerinde araştırma yaparken; bir Kızılderili *gens*'in işlevlerini ve özelliklerini şu şekilde belirtmiştir:

1. Bir ülke-toprağına ve bir ada sahip olmak.
2. Diğerlerinden ayrı bir dil ya da lehçeye sahip olmak.
3. Soyların seçtikleri *sachem*⁸ ve reisleri göreve getirme hakkı.
4. *Sachem* ve reisleri görevden alma hakkı.
5. Dinsel bir inanca ve tapınma biçimine sahip olmak.
6. Reisler kurulundan oluşan bir üst yönetimin bulunuşu.
7. Bazı durumlarda, kabilede bir baş-reisin bulunması (Morgan, 1994, s. 208).

L. H. Morgan'ın yukarıda belirttiği maddeleri F.Engels biraz genişleterek *gens* düzeninin temel niteliklerini şu şekilde sıralamıştır:

1. Her *gens*, kendi *sachem* ve şefini⁹ seçer.
2. *Gens* istediği zaman, *sachem* ve askeri şefi görevinden alır. Bu iş de, erkeklerle kadınların bütünü tarafından kararlaştırılır.
3. Hiçbir üye, *gens* içinden evlenme hakkına sahip değildir. *Gens*in temel kuralı, onu bileşik tutan bağ budur, bu kural, kapsadığı bireyleri bir *gens* haline getiren

⁷ Morgan tarafından *kokhums* şeklinde yazılmış bu kelimesi Moğolca *hoşuu* olmalıdır. *Hoşuu* ise Orta çağ Moğollarının Devleti idarî taksimatının temel birimidir (Tsevel, 1966, s. 701).

⁸ Hemen bütün Amerikan Kızılderili kabilerinde mertebeleri farklı olan iki tür reis bulunmaktadır: birisi, barış zamanı işlerine bakan ve soy topluluğunun fratri ile olan ilişkilerine sorumlu olan barış zamanı reisi *Sachem*. (Morgan, 1994, s. 160).

⁹ Soy biriminin (*gens*) savaş işlerine bakan, kişisel cesareti ve savaşçı yetenekleri önem taşıyan ve soy'un kabile (tribu) ile ilişkili işlerinden sorumlu reisi (Morgan, 1994, s. 161).

tek olgu olan çok olumlu kandaş akrabalığın olumsuz ifadesidir. Bu basit olgunun bulgulanmasıyla, Morgan, ilk olarak gensin içyüzünü ortaya koymuştur.

4. Ölülerin malı, öbür gens üyelerinin malı oluyordu; bu mal, gens içinde kalmalıydı.
5. Gens üyeleri karşılıklı yardım ve korumayla, özellikle, bir yabancı tarafından yapılan bir sataşmanın öcünü birlikte almakla yükümlüydüler.
6. Gensin belirli adları ya da ad dizileri vardır ki, bütün aşiret içinde bu adları kullanma hakkı yalnızca ona aittir; öyle ki, her kişinin adı aynı zamanda onun hangi gense ait olduğunu gösterir. Gense ait bir ad, gense ait hakları içerir.
7. Gens, yabancıları üyeliğe kabul edebilir, ve bundan ötürü, onları bütün aşiretin malı yapabilir. Öldürülmeyen savaş tutsakları, böylece, bir gensin üyeliğine kabul edilmekle, Senekalar¹⁰ aşiretinin üyesi durumuna geliyor.
8. Amerikan yerlilerinin gensleri içinde özgül dinsel ayinlerin varlığını kanıtlamak güçtür; ama yerlilerin dinsel ayinleri, az çok genslere bağlanır. İrokuvalardaki yıllık altı dinsel bayramda, her gensin Sachem ve askeri şefleri, görevleri nedeniyle, “iman koruyucuları” arasında sayılırlar ve dinsel görevleri vardır.
9. Gens genel bir mezarlığa sahiptir.
10. Gensin bir konseyi, kadın-erkek, herkesin oy hakkına sahip bulunduğu, bütün ergin gens üyelerinden kurulu demokratik bir meclisi vardır (Engels, 2003, ss. 82-85).

L. H. Morgan tarafından belirtilen yukarıdaki maddeler, *Marksist Tarih Teorisi* ve *Sosyal Evrim Teorisinin* “clan~gens” düşüncesinin temel kriterlerini oluşturmuştur. F.Engels’in çalışmaları sonucunda da Marksist Tarih Teorisi’ndeki bütün tarihsel olayları sosyal sınıflar arasındaki mücadele açısından yorumlama yönteminin temeli oluşmuştur.

XII. yüzyılın Moğol coğrafyasındaki *ulus* ve beylik federasyonlarının sosyal yapısına ait olan ilk temel çalışma, 1934 yılda V. Y. Vladimirtsov tarafından yazılmıştır. Onun “Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol göçebe feodalizmi)” adlı eseri eski Moğol konar-göçerlerin ve Moğolistan coğrafyasında kurulmuş olan eski konar-göçer devletlerinin

¹⁰ Senekalar Amerika’daki yerli Kızılderili bir kabile ismidir. Senekalar’da iki kabile var: Birinci dört (1’den 4’e kadar), ikinci dört (5’den 8’e kadar) gensi kapsıyor. (Engels, 2003, s. 86) Seneka’ların *gensleri* 1. Kurt, 2. Ayı, 3. Su Kaplumbağası, 4. Kunduz, 5. Geyik, 6. Culluk, 7. Balıkçı, 8. Şahin şeklindedir. (Morgan, 1994, s. 159)

sosyal yapısı, içtimaî teşkilâtı üzerine yapılmış ilk ve en önemli çalışmalardan biri olmuştur. V. Y. Vladimirtsov kendi incelemelerini o zamanki L. H. Morgan'ın, Friedrich Engels'in çalışmalarının ışığında Rus tarihçiliğinde çok güçlü olan Marksist Tarih Teorisi kapsamında yapmıştır. V. Y. Vladimirtsov bu çalışmasında Moğolca birinci el kaynaklarını iyi derecede kullanmış olmakla beraber *Marksist Tarih Teorisi* yorumlama yöntemlerini de kullanmıştır. Moğolların içtimaî teşkilatını clan (klan) tribe (kabile) olarak *Marksist Tarih Teorisi* kapsamından anlatmasının temelini oluşturmuştur. Fakat, Moğolların içtimaî teşkilat isminde olan bu eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Moğolların eski devirdeki (XI-XIII. As) içtimaî teşkilatı. Feodalizmin mebdei, İkinci bölüm, Moğolların orta devrindeki (XIV-XVII. As.) İçtimaî teşkilat. – feodalizmin inkişaf devri, Üçüncü bölüm, Moğolların yeni devrindeki (XVII. As. Sonunda, XVIII. as. Başında) içtimaî teşkilatıdır. V. Y. Vladimirtsov'un eserinin birinci bölüm bizim konumuza ait bilgileri içermektedir.

V. Y. Vladimirtsov'dan sonra Marksist Tarih Teorisi kapsamında yazılmış XII. yüzyılın Moğolları içtimaî teşkilatı ile ilgili inceleme, ünlü Moğol bilim adamı D. Gongor tarafından kaleme alınmıştır. Onun "Halh Tovçoon I" adlı eseri 1970 yılında, "Halh Tovçoon-II" adlı eseri 1978 yılında yayımlanmıştır. Fakat bu kitap V. Y. Vladimirtsov'un görüşlerini derinleştirmiş ve Eski Moğolların sosyal yapısı üzerine incelemeleri çok ileriye götüren bir çalışma olmuştur.

D. Gongor kendi incelemesine dayanarak XII. yüzyıl Moğol *oboq*'unun işlevlerini ve özelliklerini şu şekilde belirtmiştir:

1. Oboq'un bütün üyeleri belli bir cetten menşe alır. Bu yüzden akrabalık bağları vardır. Oboq'un yöneticisi bu boyun en yaşlı kişisi olur.
2. Oboq'un belirli adları vardır.
3. Umumi bir toprağa sahiptir.
4. Müşterek bir ocağa sahiptir.
5. Oboq genel bir mezarlığa sahiptir.
6. Oboq bir meclislidir. Meclisten kendi yöneticisini seçmek, görevden almak, askeri toplamak, savaşmak, barış yapmak gibi sorunlara karar verir.
7. Umumi bayram, şarkı, dans ve törenlere sahiptir.
8. Ortak bir şeceresi vardır.

9. Umumi totem e yakarışa sahiptir.
10. Özel kendi “em” (farklı kişilerin hayvaların karışmaması için kulak keserek işaretlenmesi) ve damgalıdır.
11. Mal mülkleri *oboq* içinde bırakmayı tercih ederler.
12. Umumi ayin da vardır.
13. Umumi gelenekler de vardır (Gongor, II, 1978, s. 9).

Yazar burada L. H. Morgan ve F. Engels tarafından belirtilen özelliklere Eski Moğol kabilelerin özelliklerini de ekleyerek daha net şekilde yorumlamaya çalışmıştır.

Aynı zamanda Moğol akademisyen Ş.Natsagdorj tarafından yazılmış “*Mongolın Feodalizmin Ünsen Zamnal*” adlı eser XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatı üzerine yapılmış önemli çalışmalardan biri olmuştur. Ş.Natsagdorj XII. yüzyılın Moğollarının *oboq* sistemi hakkında hiçbir şey söylemiştir. Bunun nedeni Sovyet sistemdeki kontroller ve ideolojik baskı ile ilgilidir. Fakat, yazar XII. yüzyıl Moğollarının devlet idari taksimatının ana birimi *güre'en* olduğunu söylemiştir. Bu o zaman için yeni bir görüştür.

XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısını *Marksist Tarih Teorisi* kapsamında incelemiş olan V. Y. Vladimirtsov ve D. Gongor’un görüşlerine benzer bir görüş de Ahmet Temir tarafından ileri sürülmüştür. Temir’in 1989 yılında yayınlanmış *Moğolların Gizli Tarihine Göre Çengiz Han* adlı eserine göre XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısı şu şekildedir:

“En küçük aile birliğine Moğolcada *yasun* (<<kemik>>) deniyordu. Bir *yasun*’a mensup olanlar akraba oldukları için birbirleriyle evlenmezler ve bir *ebügen* (<<ced>>) den türediklerine inanırlardı.

Birkaç *yasun*’un birleşmesiyle *aymag* ve *obog*’lar (= Türkçe oymak, oba, <<soy, kabile, aşiret, boy>> anlamında) meydana gelirdi. *Obog*’a mensup olanlar da birbirleriyle evlenmezler ve menşelerini müşterek bir cede bağlarırdı. *Obog*’lar için kullanılan diğer bir tabir de *urug* idi. (= Türkçe *uruğ*, <<akraba, kabile, boy, soy, nesil>> anlamında) ...

XII. yüzyılın sonlarında Moğol boyları, kendi aralarında daimî bir mücadele halinde yaşamakta idiler. Cesaret ve kabiliyetleriyle temayüz eden *noyan*’ların idaresi altında birçok *obog*’un birleşmesi ile yeni gruplar kuruluyor ve bunlara *irgen* (<<halk, aşiret>>) deniyordu.” (Temir, 1989. ss. 126-128).

Ahmet Temir, Orta Dönem Moğollarının sosyal yapısına ait Moğolca terimleri gösteren bir tablo da hazırlamıştır (Temir, 1989. s. 133):

Tablo 1.

İçtimaî kuruluş	<i>yasun</i> (kemik, soy, aile)	<i>aymag</i> (oymak, aile grupları)	<i>obog</i> (oba, boy)	<i>irgen</i> (halk)	<i>ulus</i> (millet, devlet)	<i>ebügen</i> (ced)
Askerî kuruluş	<i>arban</i> (on)	<i>cagun</i> (yüz)	<i>minghan</i> (bin)	<i>tümen</i> (on bin)	<i>çerig</i> (asker, ordu)	
	<i>arban-u noyan</i> (onbaşı)	<i>cagun-u noyan</i> (yüzbaşı)	<i>minghan-u noyan</i> (binbaşı)	<i>tümen-ü noyan</i> (tümenbaşı)		
	<i>korçin</i> (okçu, silahşor)	<i>keşikten</i> (muhafızlar)	<i>turkagut</i> (gündüz muhafiz kıtası)	<i>kebtegül</i> (gece muhafiz kıtası)		
	<i>manglay</i> (uç, öncü)	<i>karagul</i> (karakol posrası)				
	<i>baragun gar</i> (sağ kol)	<i>cegün gar</i> (sol kol)				
İdare ve Kumanda	<i>nökör</i> (yardımcı subay, emirber)	<i>noyan</i> (subay, bey, ağa)	<i>köbegün</i> (oğul, prens)	<i>begi, hatun</i> (prenses, hatun, imparatoriçe)	<i>kağan, han</i> (kağan, han)	<i>kuriltay</i> (kurultay, meclis)
	<i>buyrug sengün</i>	<i>tigin otçigin tayısı ecen</i>				
Akrabalık	<i>urug</i> (akraba, nesil)	<i>kuda</i> (evlenme ile akrabalık)	<i>anda</i> (kan kardeşi)	<i>cad</i> (yabancı)	<i>darhan</i> (hür, serbest, vergiden muaf)	
Halk ve asker	<i>aran, arat</i> (adam, halk)	<i>karaçu</i> (kara halk)	<i>çerig</i> (asker, ordu)			
Memurlar	<i>darugaçı</i>	<i>beki</i>	<i>caguthuri</i>	<i>çerbi</i>	<i>yasagul</i>	
Yerleşme	<i>ayil</i> (ağıl, avıl, köy)	<i>otog</i> (köy grupları, kamp)	<i>orda</i> (sefer karargâhi)			
Toprak	<i>Nutug</i> (bölge, yurt, otlak)	<i>il, el</i> (il, ülke)	<i>Ulus</i> (memleket, devlet)			
Yardımcılar	<i>bogol</i> (köle, esir)	<i>calagu</i> (uşak)	<i>nökör</i> (yardımcı, emirber)	<i>aktaçı</i> (seyis)	<i>egüdeçi</i> (kapı bekçisi)	

Temir'in hazırlamış olduğu bu tablo MGT'deki ana terimleri göstermesi ve Türkçe karşılıklarının da verilmesi açısından önemlidir. Ancak, tabloda yer alan *yasun*, *obog* (*oboq*), *aymag* terimlerinin Temir tarafından "İçtimaî kuruluş" sınıfında değerlendirmesi tartışmaya açıktır.

Türkiyeli tarihçilerin Sosyal Evrim Teorisi kapsamında eski konar-göçerlerin sosyal yapısı ile ilgili ilk çalışmaların XX. yüzyılın başında yapıldığını görmekteyiz. İlk olarak, Ziya Gökalp bu konu üzerinde durmuştur. Gökalp'ın *Türk İli: Eski Türklerde Din, Türk Töresi, Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul, Eski Türkler'de İçtimai Teşkilat İle Mantiki Tasnifler Arasında Tenazur* gibi harika eserleri söylenebilir. Bu eserlerden konumuzla da alakalı olarak en önemli eser, onun *Eski Türkler'de İçtimai Teşkilat İle Mantiki Tasnifler Arasında Tenazur* adlı eseridir. Gökalp, 1913 yılında yazdığı “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul” adlı makalesinde, bütün kavimleri “İptidaî kavimler = Peoples primitifs” ve “Milletler = nations” şeklinde iki cinse ayırmıştır ve her ikisinin sosyal yapısını da belirtmiştir. Ona göre, “İptidaî kavimler: Almanlar'ın “Naturvoelker” namını verdikleri ilk içtimaî enmûzeceklendir. Bu enmûzeceklere seciyevî (caractéristique) bir keyfiyet veren esaslı teşkilat “Semiyye = clan”dır. Semiyye dinî bir karabetle birbirine merbut yüzlerce hattâ binlerce ferdlerden mürekkeb ailevî bir zümredir. ... Vakıa semiyyeler birleşerek “Kabile = Phatrie”leri, kabileler birleşerek “Aşiret = Tribu”ları, Aşiretler birleşerek “Müttehede = Confederation”ları teşkil ederlerse de bu vasî zümreler de esasen semiyye gibi ailevî bir mahiyettedir.” (Gökalp, 1977, s. 9).

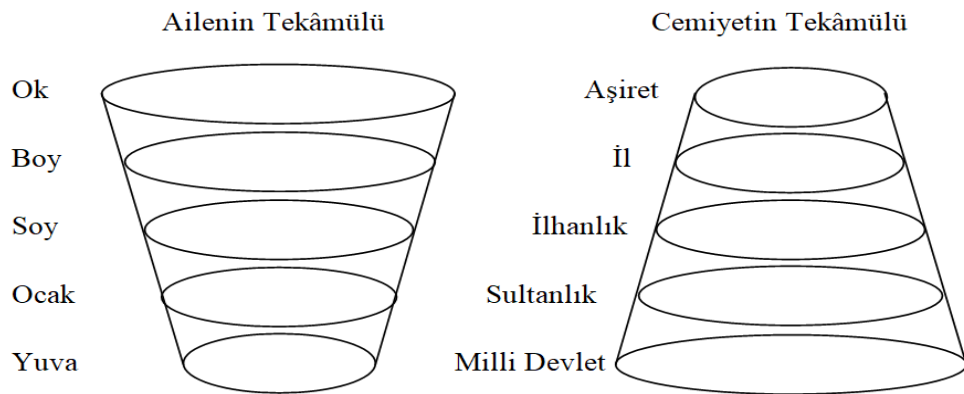
Gökalp, adıgeçen makalesinde millet kavramı ile ilgili görüşlerini de anlatmaktadır:

“Milletlerde semiyye ve aşiret gibi teşkilatlar zayıflayarak yahut büsbütün zâil olarak Rabb-ı âmm, Velâyet-i âmme, Hukuk-u âmme gibi umumî vicdanın teşekkül ettiğini gösteren millî duygular uyanmağa başlamıştır. Yazı, edebiyat, tarih, müesseseleri teşekküle başlayarak Kavim kendini bir vücud-u vahid gibi hissediyor. Aynı zamanda mihanikî bir surette taksim-i âmâl ve ihtisas hareketleri doğarak muhtelif içtimaî uzuvlar tarafından ifâ ediliyor.” (Gökalp, 1977, s. 11)

Ziya Gökalp tarafından 1911 yılında her bir millet için iki çeşit kültürel düzenin bulunduğunu “*Her kavmin iki medeniyeti var: Resmi medeniyet, halk medeniyet.*” şeklinde belirtmiştir. Bundan sonra her birinin kültürel düzenine ait özel teşkilatlarını da tespit etmiştir. Gökalp'a göre “*milletin ruhunu “halk”, bedenini ise “hükümet” teşkil eder.*” “Hükümet teşkilatı bedenimizi teşkil eden uzvi mekanizmalar gibi, birtakım mutelasık ve müteselsil makinalardan ibarettir. Halk dediğimiz heyet ise aile, köy, aşiret, hırfet, sanat şirketleri, cemiyetler, siyasi fırkalar dini ve lisani cemaatlar gibi birtakım ‘ocak’lardan müteşekkildir.” (Bk. Gökalp, 1981a, s. 5-8).

XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısında resmi ve halk düzeni ikisi beraber yaşar ise Gökalp’ın bakış açısına göre, ilkel barbarlık dönemini geçip medeni döneme girmiş bir düzen olacaktır.

Gökalp *Türk Töresi* adlı eserinde “İslamiyetten evvelki Türklerin: 1) Dini töresini, 2) Hukuki töresini tetkik edeceğim. Bu töreleri tetkik ederken, Aksa-yı Şarka (Uzak Şarka) mahsus olan bu müşterek tasniflere tesaduf ettikçe, medeniyettaş olan kavimlerin tasnifleriyle mukayeseler” (Gökalp, 1976, s. 23) şekilde yorum yapmıştır. Ona göre eski Türklerin içtimaî yapısı şu şekildedir: “Batın, yani ailenin en eski ve büyük dairesidir. Nasıl ki aşiret de cemiyetin en eski ve en küçük dairesidir. İçtimaî tekâmül bu iki daireden başlar, fakat, bu daireler makûs bir inkişaf takip ederler:

“Bu iki şema gösteriyor ki içtimaî tekâmül esnasında cemiyet, aşiretten başlayarak gittikçe tevessu’ ettiği halde, aile ok (phratrie)’dan başlayarak, gittikçe küçülmektedir.” (Gökalp, 1976, s. 34).

1948 yılında yayınlanmış olan Abdülkadir İnan’ın “Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler” adlı makalesi ve Sadri Maksudî Arsal’ın “Eski Türk’lerdeki Soy-Oymak Teşkilâtının İstinat Ettiği Esaslarla Kadim Yunanlıların Genos-Fratria Teşkilatında Ve Kadim Romalıların Gens-Curia Teşkilatında Hakim Olan Esasların Ayniyetine Dair” makaleleri de ilk çalışmalardan sayılabilir (Arsal, 1948, ss. 10-14). Abdülkadir İnan o zamanki eski konar-göçerlerin içtimaî teşkilatına ait çalışmaları şu şekilde eleştirmiştir:

“XIX. yüzyılın başlarından şimdiki zamana kadar Orta Asya göçebe kavimlerinin örf ve âdetlerini tetkik eden etnografyacıların tesbit ettikleri materyallerden faydalanarak eski Türk ve Moğollar’ın içtimaî müesseseleri ve bu müesseselerin menşeleri hakkında birçok etüdler yapılmış ve türlü nazariyeler ortaya konulmuştur. Bu etüdlere çoğunda metod bakımından iki türlü önemli aksaklık görülmektedir: 1. Tespit edilen gelenek ve âdetleri çok eski devirlerden beri değiştirilmeden muhafaza edilmiş gibi kabul etmek; 2. Bir

içtimaî müessesenin tarihi ve menşei tetkik konusu olarak alındığı zaman, yalnız o müessese ile sıkı bağlı âdet ve geleneklere önem vererek, bu müessese ile çok eski devirlerde ilgisi olması muhtemel olan başka âdetleri, tetkik konusu çerçevesinden dışarı bırakmak.” (İnan, 1948, ss. 128).

Bu eleştiri bugün de geçerlidir. Bu makalesinde İnan, konar-göçer Türk boylar arasında muhafaza edilmiş olan evlatlık geleneklerinden yola çıkarak eski kabile düzeninin bazı niteliklerini açıklamıştır (İnan, 1948, ss. 127-137). İnan’ın “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim - Kelime Üzerine” makalesi de eski Türklerin ve Moğolların sosyal yapısının temel terimleri olan “budun”, “ulus-ulus”, “oğuş”, “urug”, “oba”, “boy”, “bukun”, “bag”, “soy”, “il”, “omak-oymak aymak”, “ocak, ağıl, arıs”, “töbe, töbö”, “yasa-yasag”, “töre-türe” terimlerini anlamlandırma konusunda önemli bir incelemedir (İnan, 1956, ss. 179-195).

Sadri Maksudî Arsal da kendi makalesinde batılı antropolojik terimlerin Türkçe hangi terimlere denk geleceğine dair ilk görüşleri teklif etmiştir:

Aileler ittihadı (Soy = Gens = Genos),

Soylar ittihadı (Oymak, Curia, Fratria),

Oymaklar ittihadı (Ok = Tribus = File) (Arsal, 1948, s. 111).

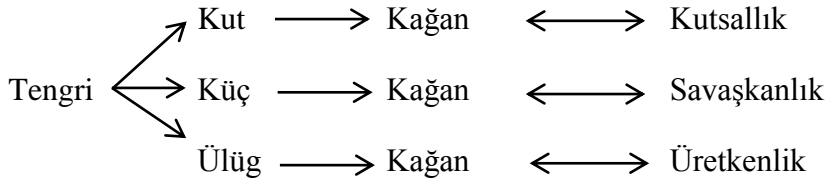
Arsal, “Bütün medeniyet kabiliyetini haiz, aileleri baba riyasetin kurulmuş milletler gibi Türk ırkına mensup (Yani Türkçe konuşan) bütün tarihi Türk kavimleri de bir soy – oymak teşkilatı safhasından geçmişlerdir.” şeklinde görüş bildirmektedir ve örnek olarak Uygur-Tölös Türkler, Dokuz Oğuz, Karluklar, On-ogur, Sarı ogur, Peçenekler ve Yakutlara dair malzeme ile görüşünü ispatlamaya çalışmıştır (Arsal, 1948, ss. 116-121).

Faruk Sümer tarafından 1965 yılında yayınlanmış olan *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri – Boy – Teşkilatı – Destanları* adlı eser de eski Türklerin sosyal yapısı ve boy teşkilatı üzerine yapılmış önemli bir çalışmadır. Sümer’e göre Oğuzların gelişmiş olan en büyük siyasî teşekkülü, el idi. Bu konu hakkındaki görüşünü şu şekilde vermektedir: “*Oğuzlar* kavmi ve siyasî bir teşekkül için el (il) kelimesini kullanmakta idiler: *Oğuz eli, Ak-Koyunlu eli, Dulkadırlı eli*. Onların diğer *Türk* kavimlerinin söyledikleri aynı anlamdaki *budun* sözünü bilmedikleri anlaşılıyor. Bu kelimenin Moğolca karşılığı olan *ulus* sözü de ancak Doğu-Anadolu’daki Türkmenlerce, el kelimesi ile birlikte, kullanılmıştır: *Kara-Koyunlu ulusu, Boz-Ulus, Kara-Ulus*.” (Sümer, 1972, s. 201).

Faruk Sümer, Oğuzların sosyal yapısının genel çizgisini şu şekilde anlatmaktadır:

“*Oğuz eli*’ni meydana getiren teşekküllerden her birine boy denir ki, Kaşgarlı bu sözün *Oğuzca* olduğunu bildiriyor. *Orhun* abidelerinde geçen “bod” sözü, söylendiği gibi, belki bu kelimenin en eski şeklidir. ... Boylar da obalara ayrılmaktadır. Kaşgarlı bu kelimenin de *Oğuzca* olduğunu söylüyor. *Obalardan* sonra her halde aileler geliyordu ki, *Oğuzlar*’ın bunu hangi kelime ile ifade ettikleri bilinmiyor. Böylece aileden (soy?) obalar, obalardan boylar ve boylardan da *Oğuz eli* meydana gelmiştir. *Oğuz elinde* asıl kabilevi birlik boylardır. Oymak kitabımızda, boylar (kabile), obalar (cemaat) ve onların kollarını ifade etmek üzere, umumi bir manada kullanılmıştır.” (Sümer, 1972, s. 201).

Köktürklerin sosyal yapısı üzerine çok önemli çalışmalar Sencer Divitçioğlu tarafından yapılmıştır. Onun konuyla ilgili çalışmalarına *Kök Türkler: Kut, Güç, Ülüğ; Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI-VIII); Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* adlı eserlerini örnek göstermek mümkündür. Divitçioğlu, Köktürklerin sosyal yapısını anlatırken ana kaynaklarda geçen asıl kavramlara dayanmış ve konuyu bilim adamı Duzézil tarafından ileri sürülen *Üçlü İşlev Teorisi* yani Kutsallık + Savaşçılık + Üretkenlik yapıları açısından incelemiştir. Sencer Divitçioğlu’na göre *Üç işlev* bağlamında Türk Kağanı’nın durumu şöyledir (2005, s. 84; 1967, s. 120):

Divitçioğlu, bu üç işlev sistemindeki savaşçılık ve üretkenlik işlevini anlatırken savaş örgütlenmesi ve üretim birimi açısından Köktürklerin sosyal yapısını araştırmıştır. Bunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Savaşçılık, insanın akrabalar ve oğuş doğal düzeyinde yakınlarıyla, boy ve budun siyasal düzeyinde müttefikleriyle kurmuş olduğu ilişkilerde, hayali ya da gerçek nedenlerle ortaya çıkan hasım ve yabancılara karşı korunma, savunma ve saldırmada, fiziki güce dayanarak yarattığı askeri örgütlenmenin doğal bir sonucudur.” (Divitçioğlu, 2005, s. 136; 1967, s. 143)

Divitçioğlu, Türklerin akrabalık ve aile düzeninin atauruk iniş sistemine göre kurulan ve *leviratus* ilkesinin geçerli olduğu bir düzen olduğunu belirterek bu düzenin iç oluşumunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Akrabalık onunla ilişkin iki yan-yapı üzerine oturur, soy yapısı ve sıhriyet yapısı. Soy yapısı insanın önceli, günceli ve ardılı kuşaklarla olan, sözde ya da gerçek kandaşlığını (kan bağı) verir. Sıhriyet yapısıyla, insanlar arasındaki kadın değişiminin sonucunda doğal ilişkileri açıklar. İlki dikey, ikincisi yatay ilişkilerdir. Her ikisi birlikte bir bütünü, yani akrabalık sistemini oluşturur.” (Divitçioğlu, 2005, s. 136; 1967, s. 143).

Ona göre akrabaların örgütlenmesiyle *oğuş* ortaya çıkar ve akrabalık/oğuş yapısı, Türk toplumunun temelini oluşturmuştur. *Oğuş* yapısı şu şekildedir:

“Anlaşılabacağı gibi bir uruğun aynı atadan inen (maksimal) tek bir geneolojisi vardır. Fakat, uruk için ortak atadan gayri, diyelim majörlerde ikincil atalar da olabileceğinden; alturukların dikey çoğalması kaçınılmaz olur. Yatay planda ise ikincil ata altında kümelenmiş ufak birleşmeler gözüktür (aileler birliği). Bunlar sırf soy esasına bağlı kandaşlık birleşmeleridir ki “oğuş” adını alır.” (Divitçioğlu, 2005, s. 158).

Türk oğuşlarının bir kısmı soylu, geri kalan kısmı soylu-olmayan oğuşlardır. Türk olsun, Türkçe-konuşan öteki budunlar olsun hepsinde soylu bir oğuş ve dolayısıyla bu oğuşun bağlı olduğu soylu bir boy bulunur (Böyle bir boy olunca, bu boya kadın veren soylu boyların varlığını da kabul etmek gerekir.). Fakat VI. ile VIII. yüzyıllar arasında yaşayan bu boyların sosyal tarihlerinde hiçbir boyun tekil ve özgün bir tarihinin olmadığı görülmektedir. Aksine, boylar hep birlik (budun federasyonu, ok ve konfederasyon) hâlinde yaşamışlar ve bundan dolayı da aslen çoğulu imleyen *budun* terimi tekil anlam yüklenmiştir. Budun, siyasal bir insan derneşığıdir. (Bk. Divitçioğlu, 2005, ss. 161-166). Sonuçta Sencer Divitçioğlu *üç işlev sisteminin* üretkenlik kısmında, Türklerin akrabalık düzeni üzerine kurulu sosyal yapısını şu şekilde ifade etmektedir:

“Her şey birbirini tutuyor: Kesili ve kurlu olan Türk toplumunda akrabalık yapısı öyle özgül bir göçebe-çoban iktisadî sistemi yaratmıştır ki, yakın kandaşlardan oluşan oğuşlar kışlak ve yaylaklarda özerk ve otarşik obalar hâlinde yaşayıp iktisadî durnukluğu sağlarken, siyasal düzeyde nüvesini bu oğuşların kurduğu budun, o bölgedeki geçici ya da sürekli toplumsal düzeni korumaktadır.” (Divitçioğlu, 2005, s. 198)

Sencer Divitçioğlu'nun konuyla alakalı bir diğer önemli eseri ise *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*'dur. Bu kitapta Marks'ın *Asya üretim tarzı* kavramından yola çıkarak belli bir varsayım üretmek için Marks'ın ve Engels'in bu konuda yazdıkları teker teker ele alınarak, Asya üretim tarzının bütün kurucu öğeleri bir model içinde birleştirilmeye çalışılmıştır. Sonrasında tarihsel verilere dayanılarak, Osmanlı toplumunun üretim tarzı ve iktisadî hayatı kendi modeli çerçevesinde incelenmiştir (Bk. Divitçioğlu, 1981).

Eski Türklerin içtimaî teşkilatı üzerine yeni bir düşünce ortaya koymuş olan bir eser ise 1971 yılında, Bahaeddin Ögel tarafından yayınlanmış *Türk Mitolojisi I* adlı eserdir. Ögel, bu kitabında eski Türklerin sosyal yapısını şu şekilde anlatmaktadır:

“Ortaasya, Çin ve Roma gibi büyük devlet ve kavimlerde ise devlet fikri, ik oluşunu ve şeklini aile inaniş ve kuruluşlarından alarak gelişmişlerdi. Bu sebeple bir devlet yıkılsa bile, ailenin ve kişilerin iliklerine kadar işlemiş olan bu köklü an'ane sebebi ile, yeni bir devletin kuruluşu olağan bir iş haline gelmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki bir devlet fikri

ve anlayışı, an'anelerin ve dinsel inançların temelinde yatar. Mitolojiler ve efsaneler ise bu devlet fikrine bir açıklık ile objektiflik verir ve devlet anlayışını sembollerle anlatırlardı. ... Çobanların da bir başı bulunurdu. Manas destanındaki baş çobanın adı *Kara-Beğ*'dir. Türklerde "*Beğ*"lik, bir görev ve mes'uliyeti yüklenme ünvanıdır. Bundan da anlaşılıyor ki Türkler, at sürülerini gütmeye ve koruma işlerini bir memurun üzerine veriyor ve kendileri, içtimaî gelişme ve yaşama için en münasip bir yeri seçerek, obalarını oraya kuruyorlardı. Oba ister büyük, ister küçük olsun; hatta bir ailelik de olsa, asırlardan beri gelen kaidelere ve töreye göre kurulur ve yine aynı töreye göre idare edilirdi. Her isteyen, her istediği yerde obasını kurup, sürülerini salamazdı. Her kabilenin, her obanın belirli bir otağı vardı ve bu otlak, kuvvetli bir devlet varsa, devlet tarafından yoksa töreye veya kuvvete dayanılarak sınırlandırılırdı. ... Bir oba, bir yerden göçüp başka bir yerde bulunduğu zaman, çadırlar bir daire meydana getirecek bir şekilde kurulurlardı. Kuzeyde, güneyde ve diğer yönlerde kimlerin çadırlarının kurulacağı, törece belirtilmişti. Kabile reisinin çadırının sağında ve solunda kimlerinki bulunacaktı. Bütün bunların hepsi, eski Türk toplumlarınca çok iyi bilinen kaidelerdi. Hiç kimse törenin çizdiği bu usullerin dışına çıkamazdı." (Ögel, 1993, ss. 269-273).

İbrahim Kafesoğlu tarafından 1977 yılında yayımlanan *Türk Milli Kültürü* adlı eserinde eski Türklerin sosyal yapısını şu şekilde anlatmaktadır: "Orhun kitabelerine göre Türk Bozkır cemiyetinin yapısını şöyle tesbit etmek mümkündür:

Oguş - aile

Urug - aileler birliği (?)

Bod - boy, kabile (Ok = kabile. Bir siyâsî teşkilâta bağlı)

Bodun - boylar birliği (siyâsî yönden müstakil veya değil)

İl (el) - müstakil topluluk, devlet, imparatorluk" (Kafesoğlu, 1998, s. 227).

Kafesoğlu daha sonra eserinde bu yapıları ayrıntılı bir şekilde incelemiştir ve çeşitli yorumlarda bulunmuştur:

a. Eski Türk cemiyetinde ilk sosyal birlik olan *aile* bütün içtimai bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanıyordu.

b. *Urug* tabirinin sosyal bünyede neyi ifade ettiği sarıh değildir. Herhalde "aileler birliği" manasında alınması icap etmektedir.

c. Aileler veya uruglar bir araya geldiği zaman "*Boy*" (eski Türkçe aslı: "bod") teşekkül ediyordu ve başında, boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumak ile vazifeli *bey* (bag, beğ, bi) bulunuyordu.

d. Boylar birliğine "*bodun*" deniyordu. Başında umumiyetle, arazisinin genişliğine ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. gibi unvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu "bodun" müstakil veya bir "il"e tâbi olabilirdi. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların daha ziyade, boyların sadece sıkı işbirliğinin meydana getirdiği siyâsî topluluklar olduğu anlaşılıyor.

e. *Devlet (il, el)*: Bir devlet başkanının sorumluluğu altında (aşiret /tribale/ karakterden farklı bir tarzda, bk. aş. Ordu) bodun'ların ve boyların, işbirliğinden oluşan eski Türk "il" i; arazisi (ulus) ile, birleşmiş halkı (bodun, kün) ile, müşterek idarî ve hukukî nizami (töre) ile (bk. aş. Hükümranlık, Meclis=Toy) yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan bir siyâsî kuruluştur." (Kafesoğlu, 1998, ss. 227-233).

Eski Türkler ve konar-göçerlerin içtimaî teşkilatı üzerine yapılmış olan önemli bir çalışma da Ümit Hassan tarafından, 1985 yılında yayınlanmış *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler* adlı eserdir. Hassan, bu çalışmasında konar-göçerlerin örgütlenmesini, onların inanç sistemi olan şamanîlik ve tanrı inanç sistemi ile ilgili bilgi verdikten sonra Orta Asya konar-göçerlerinin devlet düzeni ve sosyal yapısında çok önemli olan “töre” ve “khan” kavramları üzerinde durmuştur (Bk. Hassan, 1985). Hassan, kendi incelemesi sonucunda şu görüşlere ulaşmıştır:

“Belli bir aşamada, diyelim ki X-XI. yüzyıla gelindiğinde, o tarihsel anda gözlemlendiği şekliyle, artık devlet-siyaset formasyonuna bağlanmış bulunan terimlerin geriye doğru izlenmesi gerekir. Bu izleyiş sonucunda, görülüyor ki, bu terimler aslında hiç de siyasete ve hattâ yönetime ilişkin terimler olarak ortaya çıkmış değildir; bunların ardında, kandaş toplumun ve üstelik anahanlığın sosyal işlevleriyle yüklü uzun bir geçmiş yatmaktadır.” (Hassan, 1985, s. 25).

Türk Tarihinin Sosyolojisi adlı eseri yazan Orhan Türkdoğan da bu konu üzerine çalışmıştır. Türkdoğan tarafından Eski Türk toplum yapısının evrimi, Gökalp, Kafesoğlu, Ögel, Sümer ve Orhun Yazıtları açısından değerlendirme yapıp bir çizelge hazırlamıştır.

Tablo 2.

Çizelge -1 Eski Türk Toplumunun Siyasal Evrimi				
1. Gökalp	2. Kafesoğlu	3. Ögel	4. Sümer	5. Orhun yazıtları
Soy (Klan-sop)	Aile	Aile	Aile	Soy (Bişik)
Boy (Kabile-fratı)	Soy (urug)	Soy	Oba	Boy (Bod)
Uz (aşiret - Tribu)	Boy (bod)	Boy	Boy (kabile)	Oğuş (Kabile)
İl	Ok (kabile)	Budun	El (Budun)	Budun (millet)
	Bodun (boy birliği)	İl	Kavim (ulus)	İl (devlet)

Türkdoğan, hazırlamış olduğu çizelgeyi de şu cümleleri ile açıklar:

“Çizelgede açık ve seçik bir biçimde görülebileceği gibi, Türk toplum yapısının ilk gelişme çekirdeği “aile” veya “soy” oluyor. Bunu, boy, kabile izlemektedir. Bu nedenle, ilk üç aşamada (aile, soy, ve boy) ileri sürülen görüşlerde bir ortak uyum egemen gibidir. Ancak, Gökalp'ta “uz”, Kafesoğlu'nda “ok” gibi ara aşamalar istisna edilirse, Ögel, Sümer, Kafesoğlu ve Yazıtlarda “budun” ortak evrim noktasını teşkil etmektedir. Evrimin en son aşamasına gelince bu da hepsinde “il” veya “el”dir. Böylece, eski Türk toplum

yapısının tarihsel ilerlemesi “aile” veya “soy”dan başlayıp “il”e yani devlete yönelik olmak üzere dörtlü veya beşli bir gelişimi izlemektedir.” (Türkdoğan, 2014, s. 164).

Bilim adamlarının eski konar-göçer toplumların yapısını incelerken bu Şekilde bir Őematik modelleme yapmanın doğru olmadığına, bu tür modellemelerin de verimli olmadığına dair görüşler de mevcuttur. Mesela, A. M. Kazanov, bu konudaki eleştiryi Şu Şekilde yapmaktadır:

“Birçok araştırmacı ve ilim adamı, Avrasya bozkırları, Yakın Doğu ve Orta Doğudaki en gelişkin göçebe toplulukların sosyo-politik yapılarının böylesi bir Őematik yapıda olduğuna inanırlar: Aile – eşitli seviyedeki akrabalar – klan, uruk – seksiyon veya seksiyonlar – kabile, boy – kabile, boy birliği. Ne varki, bu Őemanın gerçekle olan benzerliği, bir tuğla yığınının bir binaya benzerliğinden daha fazla olmamakla, göçebe toplumu anlamak konusunda da bize hiçbir Şey sağlamadığıdır.” (Khazanov, 2015, s. 224).

1970’lerde Sosyal Evrim Teorisi güçlü eleştirilere maruz kalmaya başlamıştır. Bu teori ile bütün toplulukların sosyal teşkilatının anlatılmasının yeterli olmayacağına dair kabuller de ortaya çıkmaya başlamıştır. Rus bilim adam S. Kalujinski, MGT’deki *oboq* kelimesini *surname (soyadı)* olarak yeni bir görüş ile ileriye sürmüştür. Kendi görüşünü Şu argümanlar ile savunur:

- Kaynaklar *oboq*’un ortaya çıkişını genel olarak bir Őahısa bağlarlar ve o Şahıs ile bağlantılı olarak anlatırlar.
- *Oboq* kelimesi kaynaklarda hiçbir zaman tek başına kullanılmamaktadır ve her *oboq* bir Őahısa bağlı bulunmaktadır.
- Konar göçerlerin ve konar-göçer medeniyetin temsilcileri, sosyal ilişki için *oboq*’u kullanırlar, yani kendilerini tanıtırken *oboq*’larını söylerler.
- Fars yazar Reşıdddın Fazlullâh; Cengiz Kağan’ın siyasî olarak güçlenmesinden nceki Moğol toplumunu anlatırken Arapça *lakap* (name, nickname) kelimesini çokça kullanmıştır (Kaluzynski, 1977, ss. 79-85).

Bizce de, Kaluzynski’nin *oboq* ile ilgili sunduğu görüşler kabule Őayandır. Çünkü, kaynaklarda *oboq* kelimesinin kullanımı Kaluzynski’nin belirttiği görüşler çerçevesindedir.

III. BATILI SOSYAL EVRİM TEORİSİ VE ANTROPOLOJİK ÇALIŞMALARI

XIX. yüzyılda sosyal bilimlerin gelişmesi ile özellikle ilkel toplulukların sosyal yapısının kandaş gurup oluşturan insanların kendi kendilerine düzenlemiş oldukları yapının, ilk basit düzen etrafında geliştikleri görüşü ortaya çıkmıştır. L. H. Morgan, Maine, K. Marks ve Mc. Lennan olmak üzere bilim adamları, her bir topluluğun devlet kurulmadan önceki sosyal teşkilatının akrabalık bağı ile oluşan kandaş gruba dayalı olduğunu kabul etmişlerdir. Bu akrabalık bağı daha sonra medeniyet döneminde toprak üzerine dayanmış ve devlet idari taksimatının temeli olmuştur. Bu düşünce, kandaş guruba dayalı basit düzen, daha sonra sınıfsal aşamaların olduğu topluluğun düzeni olarak değişmiş ve eski toplumların sosyal yapısını anlatan *tribe* (kabile) ve *clan* (klan) gibi terimlerle anlatılmasına sebep olmuş ve dolayısıyla yeni antropolojik görüşün temelini ortaya çıkarmıştır (Bk. Sneath, 2007, s. 40).

Marksist Tarih Teorisi ve Sosyal Evrim Teorisinin yani sıra batılıların sömürgeci siyasal ideolojik tesiri içinde olan Sosyal Antropolojik görüşler, konar-göçerlerin içtimai teşkilatını *kabile* düzenine dayalı toplum şeklinde anlatma modelini ortaya çıkarmıştır. Bu anlatma modeli, “Antropolojik Görüş” olarak adlandırılmaktadır. Bu görüş etrafında yani akrabalık düzenini gösteren terimler ile devlet düzenini yani sosyal yapıyı anlatan D. G. Maitland Muller (Muller, 1957), Elizabeth E. Bacon (Bacon, 1958), Lawrence Krader (Krader, 1963), Paul David Buell (Buell, 1977), Thomas J. Barfield (Barfield, 1989), A.M.Khazanov (Khazanov, 1994), Chih-Shu Eva CHENG (Cheng, 1996), Nicola Di Cosmo (Cosmo, 2002), Timothy May (May, 2004) gibi bilim adamları önemli çalışmalar meydana getirmişlerdir.

D. G. Maitland Muller, 1957 yılında yapmış “*Study and Translation of the First Book of the First Volume of the Compendium of Histories by Raşîd al-Dîn Fadl Allah concerning the Turkish and Mongol Tribes*” adlı doktora tezinde *Câmi’ut-tevârih*’te geçen Türk, Moğol kavimlerin tarihini ve o eserde geçen ailelerin tarihlerini Reşîdüddîn Fazlullâh’a göre çok ayrıntılı anlatmıştır. Bunun dışında XII. yüzyıl Moğolların içtimai yapısına ait çalışmalar için önemli olan eski Moğolca *oboq*, *uruq*, *yasun* terimlerini tespit etmeye çalışmıştır. Muller, XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısının temel birimini şu şekilde açıklamıştır: “Yasun: ortak bir ataya ve ortak bir kökene sahip olan temel bir grubun birleşmesidir. Sosyal, siyasî ve ekonomik ilişkilere

dayanan ‘obaq-oboq’ veya *klanın* aksine kapalı bir organizasyondur.” şeklinde tespit etmiştir (Muller, 1955, s. 75). *Uruq*: “Eski Moğol klanının üyeleri birbirlerini "uruq" olarak görüyorlardı. Bu terim ortak atadan gelen yani aynı yasundan olan tüm klanların üyelerini ifade eder.” (Muller, 1957, s. 76).

Muller, genel olarak Ortaçağ Moğollarının sosyal yapısını “XIII-XIV. yüzyıl Moğolların *klan* yapısından bir üst sosyal ve siyasal düzeni: müşterek bir atası olan akrabaların yönetimi altındaki *klanlar birliği* yoksa başarılı bir asker yöneticinin hakimiyetinde *birleşmiş klanlar* şeklindedir.” biçiminde kan bağı üzerine dayanmış kabile düzeni olarak anlatmıştır (Muller, 1957, s. 79).

XX. yüzyılın ortasında yapılmış olan en önemli antropolojik çalışmalar arasında Elizabeth E. Bacon tarafından 1958 yılında yayınlanmış “*OBOOK: a Study of Social Structure in Eurasia*” ve Lawrence Krader tarafından 1963’te yayınlanmış olan “*Social Organization of The Mongol-Turkic Pastoral Nomads*” adlı çalışmaları söyleyebiliriz.

Elizabeth E. Bacon, Avrasya’daki bütün halkların içtimaî teşkilatında görülen *obok* kavramı üzerine inceleme yapmıştır. Bacon kendi çalışması için, E. E. Evans-Pritchard tarafından Mısır ve Sudan’daki İngiliz hâkimiyetinin desteği ile yapılmış olan antropolojik çalışma sonucunda, 1940 yılında yayınlanmış “*THE NUER: a Description of the Mode of Livelihood and Political Institution of a Nilotic People*” adlı eseri yol göstergesi olarak kullanmıştır. Bu çalışma ile ilgili olarak Bacon, şunları ifade etmektedir: “Dr. E. E. Evans-Pritchard tarafından “The Nuer” kitabında ileri sürülmüş Zenci Afrikalılar arasında var olan “Soy segmenter sistemi” (segmented lineage) yapısı, diğer toplumlardaki segmenter sistemleri incelemek için de bir yöntem olmuştur.” (Bacon, 1958, s. vii). Bacon, Orta Asya’daki *oboq* (obok) teşkilatına dair incelemesini Afrikalılar üzerine çalışan İngiliz uzmanların ileri sürmüş oldukları “soy segmenter sistemi” modelini kullanarak yapmıştır. Ona göre Orta Asya konar-göçerlerin sosyal yapısının temeli *oboq* (obok) idi. Bunun sebebi ise konar göçer hayvancılık üzerine dayanan ekonomik hayattır. Bacon, bu konuda da şu görüşü ileri sürmektedir: Konar göçer hayvancılık üzerine dayalı olan ekonomik düzen, birleşmiş büyük aile’nin gelişmesine olumlu bir etki vermemektedir. Orta Asya’da at besleyenler ve deve

besleyen Bedouin'ler¹¹; geyik besleyen Lapp'lara¹² benzer şekilde yılın çoğu zamanı küçük gruplar hâlinde göç ederler. ... Orta Asyadaki *oboq* yapısının temeli geniş bir aile oluşturmaktır ve nüfusu çoğalan ailenin bir kısmının ayrılmasıyla da yeni oboqlar meydana gelir. *Oboq*'un ayrılma yolu budur.” (Bk. Bacon, 1958, s. 192).

1963 yılında Krader tarafından Moğol kökenli olan Ordos, Buriyat, Kalmuk, Mongour ve Kazakların aile ve akrabalık düzeni, konar-göçer hayvancılık düzeni üzerine antropolojik inceleme yapılmıştır. Krader'e göre konar-göçerlerin sosyal yapısı şu şekildedir:

“Her göçebe toplumun sosyal düzeni şu şekildedir: Temeli büyük aileden (extended family) oluşmaktadır. Büyük ailelerden aşiret (kin-villages) oluşur, aşiretlerden soy (lineages) oluşur, soylardan klan (clan) oluşur, klanlardan klan federasyon (clan-federations) ortaya çıkar. Sonunda *klan federasyonu*'ndan ulus ve imparatorluklar kurulur.” (Krader, 1963, 318).

Bunların yanında Gerhard Doerfer de 1965 yılında yayınlamış *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen Band II* eserinde bu konudaki görüşlerini de açıklamıştır:

Uruğ: Belli bir kişiden türemiş akrabaları ifade eder. Somut olan akrabalık ilişkisini ifade eden kavramdır. Yaklaşık *sippe* (klan, akraba) olarak çevrilebilir. Türkçe *uruy* ile denktir.

Yasun: Efsanevî bir atadan ortaya çıkanları ifade eder. Yani gerçek kan bağı olmayan efsanevî bir cede ait kavramdır. Yaklaşık *stamm* (aşiret, kabile) olarak çevrilebilir. Türkçe *uyuş* ile denktir.

Oboğ: Uzun zamandır devam etmiş ve exogamy kuralı geçerli olan siyasî birimdir. Devlet sistemine ait bir kavramdır. Yaklaşık “insanlar ve millet” olarak çevrilebilir. Türkçe *uq* (ok) ile denk gelir.

Ulus: Siyasî amaçlarla tek bir yönetici altında birleşmiş olan birkaç *oboq*dur. Yaklaşık “devlet” olarak çevrilebilir. Türkçe *bodun* ile denktir.” (Bk. Doerfer, 1965 s. 50).

XX. yüzyılın ikinci yarısında konumuza ait önemli bir inceleme Paul David Buell tarafından yapılmıştır. 1977 yılında Washington Üniversitesinde yapılmış “*Tribe, Qan and Ulus in Early Mongol China: Some Prolegomena to Yüan History*” adlı doktora tezi içerisinde Buell, XII. yüzyıl Moğollarının sosyal (ve ekonomik) yapısının temel biriminin *ayil* olduğunu söylemiştir. Buell'e göre:

“Moğolların temel sosyal ve ekonomik birimi *ayil* idi. *Ayil* en azından iki aile ve onlara bağlı olan kişilerden oluşan göç grubudur (*nomadic village*). Bu grup Moğol toplumu içerisinde kendi başına yaşayabilecek en küçük birlik oluyordu. Yani, konar göçer

¹¹ Bedeviler: Çölde yaşayan, Sahra Çölü'nün Atlantik kıyısından Batı Çölü, Sina Yarımadası ve Nefes Çölü üzerinden Arap Çölü'ne uzanan bölgede bulunan eski Arap kabileleridir.

¹² Laplonlar: Norveç, İsveç ve Finlandiya'nın en kuzey kesimleriyle Kola Yarımadası'nın doğusundaki Rus toprakları üzerinde dağlık bölgelerde yaşayan konar-göçerlerdir.

hayvancılığı daha verimli ve üretken bir şekilde yürütmek için en uygun birlik idi. ... Moğolların *ayıl*den daha üst bir düzeni de vardı. Bu düzen konar göçer hayvancılık işleri ve koruma amacıyla birleşmiş iki ya da birkaç *ayıl* birliğidir. Bu tür birlikler otlakları ve suyu yeterli olan tabiat ortamında daha büyük de olabilmektedir.” (Buell, 1977, s. 14).

Buell’e göre XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında birbirinden ayrı, bağımsız bir şekilde bulunan Moğolların sosyal yapısının en küçük birimleri (ayıl, bölök-irgen) büyük ve daha kuvvetli birlik olup değişmiştir. Bu değişim süreci bizim kaynaklarımızda birkaç yolla kaydedilmiştir. Bunlardan en önemlisi *güre’en* kavramı ve onun anlamıdır. *Güre’en*’in eski anlamını ortasında hayvanların gecelediği ağıl gibi konaklama tarzı şeklinde yorumlayan Buell, XII. yüzyıl Moğollarının temel birimi *güre’en* olduğunu “XIII. yüzyılın başında bütün Moğol toplumları, Temücin ve Camuka’nın yönetiminde olan halkları ve imparatorluğu oluşturan kavimlerin hepsi *güre’en* düzenindeydi.” şeklinde açıklamıştır. (Buell, 1977, s. 27). Temücin, güçlü ve öncü Cengiz Kağan olmakla beraber kabile düzeni içinde “*kabile güre’en*”ler birliğine yönetici olmuştur. Yeni toplumunun temel yapısını değiştirmeden eski kabilesel düzeni genişletmiştir. Böylece 1206 yılında bütün hakimiyeti ele aldıktan sonra, onun buyruğuyla Moğol İmparatorluğunda yeni ya da eskiden bulunmuş olan kabile yapısı yerine “binlik” düzeni kurmuştur (Bk. Buell, 1977, s. 27). Buell tarafından ileri sürülmüş olan bu görüşler, 1970’li yıllar için yeni görüşler olarak literatüre girmiştir.

Konumuzla ilgili önemli bir çalışma da 1989 yılında Thomas J. Barfield tarafından yayımlanan *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China* adlı eserdir. Thomas J. Barfield, iki yıl boyunca Afganistan’daki konar-göçer Araplar arasında yaptığı antropolojik saha çalışmasında Amuderya nehri ve Bedahşan dağları arasında göç eden konar-göçerlerin koyun besleyerek, koyun etlerini komşu şehirlere satarak bölgenin ekonomik sistemi içinde önemli bir görev yaptıklarını ifade etmiştir. Afganistan’daki konar-göçerlerin sosyal düzeni ile İç Asyalıların sosyal düzeni arasında benzerlik olduğunu, ikisinde de kabile düzeni olduğunu ileri sürmüştür (Bk, Barfield, 2009, s. 2).

Barfield, kendi çalışmasında İç Asya konar göçerlerinin içtimaî teşkilatını anlatırken Eski Yunanlıların içtimaî teşkilatı yapısını 1846 yılında yazmış olduğu eserinde inceleyen Grote’den etkilenecek 1851 yılında Iroquois’ların içtimaî teşkilatını anlatan Lewis Henry Morgan’ın ortaya attığı kabile topluluk ve kavim düzeni olan bir model’i kullanmıştır. Barfield, bu konu hakkında şu bilgileri verir: “Bu kitabım Çin’in kuzey sınırında olan kabilelere ait tarihsel verileri, kabile ve devlet gelişmesinin antropolojik

modeli ile açıklamak için İç Asya tarihinin önemli dönemlerini aydınlatmaya yönelik yapılmış bir denemedir.” (Barfield, 2009, s. 2).

Barfield, İç Asya konar-göçerlerinin devlet yönetim düzenini şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Kağan ve onun Saray hâkimiyeti
2. İmparatorluğunda olan kabileleri yönetmek için tayin edilmiş yöneticiler
3. Yöresel kabile yöneticileri (Barfield, 2009, s. 19).

Barfield’e göre, “İç Asya konar-göçerlerin sosyal yapısı için *aile* ve göç grupları önemli birimleridir. Onlar dış dünyayla iletişim kurmak için birleşip bir büyük birlik olmak zorundadırlar. Kabilelerin *sosyal* ve *siyasî* düzeni kan bağı olan akrabalık grubuna, yani ortak bir ced olan klan üzerine dayanmıştır.” (Barfield, 2009, s. 33). Yani, ona göre, İç Asya konar-göçerlerin devleti idari taksimatı ve sosyal yapısının temel birimi kan bağı üzerine dayalı *klan* olmaktadır.

XX. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmiş olan antropolojik görüşlerin önemli bir temsilcisi Anatoly M. Khazanov’dır. A. M. Khazanov’a göre: “Göçebelerin sosyal ve siyasî yapılarındaki en önemli unsur *soy bağı kuralı*’dır. Alt seviyedeki birimlerin ilişkileri, genel olarak akrabalık bağları ve karşılıklı akitlere dayanır. Üst seviyelerdeki birimler ise soy bağı kuralına göre oluşur. Bu birimlerin asıl işlevleri sosyo-politik olup, temel kaynakların ortak mülkiyet hakkını ellerinde tutarlar.” (Khazanov, 2015, s. 247). A. M. Khazanov soy bağı yapısını “Uygun şartlar oluştuğu takdirde, hâkim segment, diğer segmentlerden farklılaşır, söz konusu topluluğun jenealojik (soybilim) klişelerinde kısmen veya tamamen kopabildiği gibi, kan ve soya bağlı kuralları oluşturabilir ve en önemlisi de ayrı bir sınıfa dönebilir.” şeklinde anlatmıştır (Khazanov, 2015, s. 225). Yani soy bağı, kan bağı üzerine dayalı segmenter sistemi hâkimler tarafından kurulmuş olabilir şeklinde bir düşünce ortaya koymuştur. Khazanov’un eserinde geçen diğer bir önemli düşünce de:

“Bir göçebe için oba veya aşiret kelimeleri, kendisinin de mensubu olduğu akraba grupları ifade eder. Bir antropologun gözünde ise klan veya kabile, belli bir tür sosyal yapıyı bir diğerinden ayıran teorik terimlerdir. Bu terimlerin genel kabul gören tanımları olmadığı için hatta ifade ettikleri sosyal yapının bile tam bir tanımı olmadığı ve belki de olamayacağından, bir antropolog incelediği toplumdaki klan veya kabileden bahsederken neyi kastettiğini çok açık olarak izah etmek zorundadır.” (Khazanov, 2015, s. 226).

şeklinde. Yani Khazanov, konar-göçerlerin sosyal yapısının temel oluşumlarını *klan* ve *kabile* olarak anlatmadan önce bu terimler ile neyin kastedildiğini açıklamanın gerekli olduğunu vurgulamıştır. O, konar-göçerlerin sosyal yapısının akrabalık bağına dayalı kabilesel düzen olarak anlatılmasını eleştirir:

“Göçebe topluluklar arasındaki ilişkilerin akrabalık esası üzerine kurulu olduğu iddiası tek başına fazla bir anlam ifade etmemektedir. Bunun ilk sebebi, akrabalık (suni akrabalık) ilişkilerinin sosyal yapının temelini oluşturması, sadece göçebe topluluklarına has bir durum olmayıp, farklı iktisadî yapılara sahip olan topluluklarda da bu duruma rastlanması; İkinci olarak, akrabalık temeli üzerine kurulu toplulukların, genel yapılarının aslında sadece kısmen akrabalığa dayanması, akrabalık dışında kalan diğer sosyo-politik yapılar için önemli miktarda boş alan bulunmasıdır.” (Khazanov, 2015. s. 246)

A. M. Khazanov, konar-göçerliğin alt türlerinin sosyal yapısını hem içeriden hem de dışarıdan incelemiştir. İçeriden incelemede, toplumun iç işleyişinin getirdiği ihtiyaçlar ve özellikleri dıştan incelemede ise dış dünya ile olan ilişkilerin kısmen veya tamamen şekillendirdiği ihtiyaçları ve özellikleri göz önüne almıştır. Yani, konar-göçerlerin sosyal gelişmesine vermiş yerleşik komşularının etkilerine fazla değer vermiş olabilir.

Türkolog Peter B. Golden eski konar-göçerlerin sosyal yapısı ile ilgili olarak Thomas J. Barfield ve Anatoly M. Khazanov’un görüşlerine katılmaktadır. Ona göre eski konar-göçerlerin sosyal yapısı şu şekildedir:

“Aile ve uruk (The family and clan)¹³, toplumun temel taşları idi. Aileler geniş değildi (yetişkin ve çocuklardan iki nesil); konaklama biriminin ekonomisi daha fazlasını kaldıramazdı. Büyük çocuklara ailenin mülkünden kendi payları veriliyor ve ayrılıyorlardı. En küçük oğul babasının evini ve kalanları miras alıyordu. Teoride uruk, kideme göre örgütlenmiş ataerkil akraba topluluklara dayanıyordu. Bu ‘koni uruk’tur. Ancak uruklar daha dağınık olabilir ve belirgin şekilde bağlanmış ve büsbütün kutsal da olamayabilir. Aile ve uruk düzeyinde kan bağları üst düzey toplumsal örgütlenmelere göre daha geçerli idi. Bu yüzden aynı boy veya boy birliği içindeki ‘parçalı yapı’ ile bağlı olan uruklar birbiriyle mücadeleye girebiliyorlardı. Dış dünyaya karşı ise ‘ortak cephe’ teşkil ediyorlardı.” (Golden, 2013, s. 22).

Ona göre: “Göçebelik diğer ekonomilerle ilişkide olması gereken bir sistemdir.” (Golden, 2013, s. 26). Golden, konar-göçerlerin devlet düşüncesi ve devlet kurulması ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

¹³ Peter B. Golden tarafından yazılmış *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* adlı eserde bu terimler “family and clan” olarak yazılmıştır (Golden, 1992, s. 4). Ama bu eserin Türkçe çevirisinde *clan* terimi “uruk” olarak çevirilmiştir. Klasik antropolojik çalışmalarında belli bir anlamında kullanılan *clan* gibi terimler Türkçede farklı anlamlarında olan *uruk*, *boy*, *kabile*, *klan*, *soy* gibi birçok kelime ile çevirilmektedir. Bunun düzeltilmesi de eski konar-göçerlerin sosyal yapısı için mühim bir iştir.

“İlkel’den ‘ileri karmaşık’ topluma geçiş insanın sosyo-politik evriminde temel bir dönem noktası olmuştur. Ortaçağ Avrasya’sındaki Türklerin göçebe devlet teşekkülleri en iyi ‘geleneksel devletsiz’ ve ‘gelensel erken devletli’ toplum tabirleriyle karşılayabileceğimiz, ‘ilkel’ ve ‘ileri karmaşık’ örgütlenme biçimi dereceleri arasında hareket eden yapılar şeklinde betimlenebilir. Birinciler, kuramda, küçük bir hükümeti olan veya resmen hiç olmayan eşitlikçi toplumlardı. Toplumsal bağlılığının birincil kaynakları (gerçek ve düzmece) akrabalık talepleri ve bunun zorunlulukları, kabile ananesi ve bir derece işbirliği gerektiren göçebe ekonomisinin ihtiyaçları idi. Kendini sade şekilde yöneten böyle bir gruplanma (kendisinin genellikle çok hoşnut olduğu bir durum), tanıma göre diğerlerini yönetmeye muktedir değildi ve bu yüzden onları tâbi kılamıyordu. ‘Karmaşık toplum’ ise, akrabalık sistemi ötesinde toplumsal bağlılık için kaynakları üreten merkezi icra organlarının (kabile reisleri ve krallar) gelişmesi, yani devlet ile karakterize edilir. Göçebe devletlerin siyasî bağları çözüldüğü zaman, kurucu üyeleri çoğunlukla karmaşık veya geleneksel erken devlet toplumunun daha az gelişmiş çeşidine, hatta geleneksel devletsiz toplum biçimine geri döner. Göçebe toplum için devlet doğal, hatta gerekli bir şart bile değil” (Golden, 2013. s. 25).

Golden’in “Ok ve Ogur~Oguz” adlı makalesinin de Kök Türklerin sosyal yapısına ait önemli bir inceleme olduğunu söylemek gerek (Golden, 2018, ss. 9-63).

Chih-Shu Eva Cheng tarafından 1996 yılında yapılmış “*Studies in the Career of Chinggis Qan*” doktora tezinde de konumuza ait önemli incelemeler yapılmıştır. Chih-Shu Eva Cheng, Temücin’in Moğolların akrabalık ilişkilerini ne şekilde kullanarak, kendini bütün Moğollara nasıl kabul ettirdiğini ve nasıl bir strateji izlediğini incelemiştir. O, XII. ve XIII. yüzyıl Moğolların sosyal yapısı akrabalık düzeni üzerine dayalı olduğunu kabul görmüştür. Bu durumu “Çağdaş Fars tarihçisi Reşîdüddîn’e göre Ala-Qoya neslinden türemiş çok çeşitli şubelerden oluşan Moğol nüfusu yüz *tümenden* fazladır. Bu kadar kalabalık olan nüfus, çeşitli kabilelerden ve klanlardan (tribes/clans) oluşuyordu.” şeklinde tespit etmiştir (Cheng, 1996, s. 151).

Cheng, *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Câmi’ut-tevârih*’in XII-XIII. yüzyıl Moğolların akrabalık düzeni için iki farklı düzen gösterdiğini vurgulamaktadır. Fakat, bu iki kaynağın hangisinin doğru olduğunu ispatlayacak üçüncü kaynağımız olmadığı için bu ikisinin karşılaştırılmasının anlamsız ve gereksiz olacağını ve hataya götürebileceğini söylemektedir. Bu nedenlerle Cheng, Moğolların Gizli Tarihi’ne dayanarak araştırmalarını yapmıştır.

Bundan sonra XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki Kereyit Ulus’u üzerine İsenbike Togan tarafından yapılan önemli bir çalışmayı söylemek gerekir. Onun *Flexibility and Limitaion in Steppe Formations: The Keriakhanate and Chinggis Khan* adlı eserinde XII. yüzyıl Kereyit Ulus’u *Keriakhanate* olarak ifade etmiş ve *Khanate* klanlardan (clan) oluşur şeklinde belirtmiştir. (Togan, 1998, s. 63, 108). Ona göre: “*Khanate* olarak ifade edilmesine üç sebep var: Birinci. Hükümdarlarına “Han” demesi, İkinci. Onların

farklı dönemlere ait uzun bir soy geleneğinin var olması. Üçüncü. Keriat'ların sosyal yapısının birçok soydan (line) oluşması. Antropolojinin “chiefdom-şeflik” ifadesi ile benzerdir.” (Togan, 1998, s. 63).

Kereyit ulusunun iç oluşumu üzerine Togan: “Kereyit *Khanate*'in ne bölgesel ne de dilsel açıdan ortak bir kökene sahip olan çeşitli gruplardan oluştuğu kesindir. Bu oluşum İç Asya'daki *chiefdom*'lar için tipik bir fenomendir.” şeklinde açıklamıştır (Togan, 1998, s. 64). Ayrıca XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasındaki *kabile*lerin iç oluşumunu: “Kaynaklarımıza göre bu kabileler hanlara bağlı değil, genel olarak liderlerin isimlerine bağlı bulunmaktadır. Kabile (tribal) nüfusu *yasun* ve *omogh*lara göre ayrılır. *Yasun* ise genel olarak kabile içerisindeki yapısal prensip ve birleştirici unsur idi. Fakat *omogh* ise kabile içerisinde olan klanlar arasındaki ayrımcı unsur olarak bulunmaktadır.” şekilde ifade etmiştir (Togan, 1998, s. 127).

İsenbike Togan, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki kabilelerin bir üst düzeni olan *ulus*ların iç oluşumunu da “*irge(n)*, *irge ulus* ve *ulus* olarak adlandırılan sosyal yapılar iki farklı gruptan oluşturmaktadır. Çeşitli klanlar yani *omogh*lar; tabiler ve hükümdarlar tarafından askerî amaçlarla kullanılan kişilerden oluşur. Klanlar, *Khanate*'nin periferini oluşturuyordu ve özerk hâlde kendi yurduna, yönetim düzenine ve askerî düzene sahipti.” şeklinde açıklama yapmaktadır (Togan, 1998, s. 63, 111).

Nicola Di Cosmo tarafından 2002 yılında yayınlanan *Ancient China and Its Enemies* adlı eser, Medeniyet Tarihi Teorisi ve Kültürel Antropoloji açısından yazılmış bir eserdir. Onun bu eseri dört bölümden oluşur. Cosmo, birinci bölümde Çinlilerin ve Kuzeylilerin (konar-göçerlerin) kültürel bölgelerinin sınırını ve farklı kültürel geleneklerin ilişkilerini arkeolojik kalıntılardan faydalanarak incelemiştir. İkinci bölümde ise somut kalıntılar ile tespit edilemeyen manevi sınırı belirtmeye çalışmıştır. Nikola Di Cosmo burada, “Bu sınır ise hayat, toplum, ahlak üzerine anlam taşıyan unsurları tespit eden, değerli şeyler için farklı düşünceleri olan kişilerin sınırınıdır. Yani, yazan ve yazamayan kişiler arasındaki sınırdır.” ifadesini de kullanmaktadır. Üçüncü bölümde tarihsel kaynaklarda zikredilmiş olan ve tarihi olaylardan ortaya çıkmış olan politik sınırları anlatmaktadır. Dördüncü bölümde ise Eski Çinli tarihçi Ssu-ma Ch'ien'in *Shih-chi* eserinde verilen ilk tarihsel verilere göre sınır tarihi hakkında durmuştur (Bk. Cosmo, 2002).

Cosmo'dan sonra yapılmış bir önemli çalışma da Timothy May'e aittir. Timothy May 2004 yılında hazırladığı “*The Mechanics of Conquest and Governance: The Rise and Expansion of The Mongol Empire, 1185-1265*” adlı doktora tezinde “Cengiz Kağan ve Bozkır Devrimi” adlı ilginç görüşü ileri sürmüştür. Ona göre: “Cengiz Kağan döneminden önce Moğolistan coğrafyasında kabile birlikleri (tribal confederations) ortaya çıkmıştır. Fakat Cengiz Kağan bu kabilelerin birleşme sürecini yok etmiştir. Cengiz Kağan öncesinde bozkır konar-göçerleri; askerî güçleri, müşterek menfaatları ve akrabalık bağları ile birleşmiş kabile birliği biçiminde idi. Ancak, her kabile kendi kimliğini korumaktaydı. ... Büyük Moğol Ulusu'nun yükselişiyle birlikte bütün kabileler Moğolların bir parçası oldular. Böylece, onların kabile ve etnik köken bilgileri bilinir hâlde kalmasına rağmen kabile birliği şeklinde bağımsız bir siyasî birlikleri kalmamıştır. Cengiz Han'ın ailesi ve onun noyanları kabile yöneticilerinin yerine geçtiler.” (May, 2004, s. 201). Burada Timothy May, Büyük Moğol Devleti kurulmadan önceki Moğolistan coğrafyasında olan konar-göçerlerin sosyal yapısının *kabile, kabile birliği* şeklinde olduğu ve Cengiz Kağan'ın bu düzeni yok ederek bütün kabileleri Moğolların bir parçası yaptığını açıkça anlatmaktadır.

Ortaçağ Moğol dönemi hakkında araştırma yapan, Michael Biran da XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısını *kabile* (tribal) düzen olarak düşünmüştür. Ona göre: “Bozkırdaki sosyal yapıların temel birimi kabiledir (tribe). Kabile, ortak ekonomik ve siyasî çıkarlara dayanıyordu. Kabile üyeleri ise *şef* etrafında toplanmış insanlardır. Onların çoğu gerçek sayılan bir cede soy bağıyla bağlanır. Bu bağ somut ya da soyut olabilir. Bir yönetici etrafında siyasî bir birlik hâlinde toplanmış olan kabileler, etnik kökenleri ve dilleri açısından farklı olabilir ... Kabile (tribe) birkaç *klan* ve *soydan* oluşur. Klanların her biri 5-100 aileden oluşur. Kabile üyelerinin çoğalması ve iç kavga gibi sebeplerle soy (lineage) kolayca ayrılabilir ve birkaç soy şubeler hâlinde bölünebilir.” (bk. Biran, 2007, s. 9).

Bahsettiğimiz bu çalışmalarda Moğol coğrafyasındaki eski konar-göçerlerin sosyal yapısı Sosyal Evrim Teorisi açısından tarihsel ve antropolojik yöntemler kullanılarak incelenmiştir. Onların bu anlatma modeli genel olarak üç anlayışa dayanmaktadır:

1. Konar-göçer toplumun temeli olan ziraatçılığın gelişmediği ekonomi türüne dair bir anlayış.

2. Konar-göçerlerin sosyal teşkilatının kabile düzenine dayanmasına dair bir anlayış.
3. Konar-göçerlerin büyük imparatorluklar kurdukları, ama sosyal teşkilatları kabile düzenine dayandığı için devlet kültürünü yükseltmedikleri, imparatorluklarının kısa bir zaman içinde yıkıldığına dair bir anlayış (Delgerjargal, 2016. s. 74).

Bu antropolojik görüşlere göre Büyük Moğol Devleti kurulmadan önceki XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısı, genel olarak akrabalık bağı üzerine dayalı *klan* (clan) ve *kabile* (tribe) düzeninde olmaktadır.

XX. yüzyılın ortasında daha güçlü savunulmuş bu görüşleri daha ayrıntılı bir şekilde anlatmak *kabile* ve *klan* kavramlar üzerine ayrıntılı bilgi vermek gerekir. Bunun yanı sıra bu kavramların XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısına dair birinci el kaynaklardaki kullanımlarını anlatmak gerekir.

III.1. Kabile (tribe)

L. H. Morgan'ın modeli içerisinde *kabile/tribe* üçüncü aşamada bir birim olarak geçer. Ortak bir adı taşıyan ve kan bağı olan topluluk *Gens*'dir. Belli bir sosyal amaçlar için daha üst düzeyde birleşmiş olan, akraba *gens*'lerden oluşan topluluk ise *Phratry*'dir. Morgan, genellikle *Phratry*'lerin birleşmesi için *kabile* (tribe) terimi kullanılmıştır (Morgan, 1877). Kelime olarak Yahudilerin 13 şubesi için kullanılan Latince *tribu* kelimesidir. XV. yüzyıldaki İncil'e ait olmayan metinlerde aşiret (clan) veya sülale (lineage) anlamında geçmektedir. İrlandalı gruplar ise soy adı (surname) gibi kullanılmıştır (Sneath, 2007, s. 39). XIX. yüzyıldaki sosyal bilimlerinin gelişmesiyle birlikte bilim adamları tarafından ilkel toplumlardaki "kan bağı topluluk" için *tribe* terimini kullanmaya başlamışlardır. Morgan; Grote tarafından 1846 yılında ileri sürülmüş "Antik Yunan Devleti'nin oluşumu" hakkındaki teoriye dayanarak, kabileyi (*tribe*) devlet kurmadan önceki (*prestate*) döneme ait klanlardan (clan) oluşan bir siyasî birlik olarak kabul etmiştir. Yani, ilkel toplumun antropolojik modellerini kullanarak Iroquoislardaki *League* konfederasyonunu bu terimle tanımlamıştır (Sneath, 2007, s. 39). Böylece, Morgan tarafından antropoloji alanında yeni bir kavram meydana

getirilmiştir. Antropolojide genel olarak *tribe* (*kabile*) terimi ve bu terimin anlamı hakkında üç temel görüş vardır:

Birinci görüşe göre: Bir ülkenin veya bir kıtanın nüfusunun kültür ve dil gibi somut olarak algılanan benzerlikleri açısından bölünmüş gruplarına *tribe* denir.

İkinci görüşe göre: *tribe* kelimesi daha belirgin bir yapıda olan bir toplum türünü ifade eder. Genellikle, sosyal evrim sürecindeki avcı bir gruptan belli koşullarla gelişmiş bir birliktir. (Neolitik üretim tekniklerine sahip olan ve siyasal ve sosyal eşitliğe inanan klanlardan oluşmuş bir siyasî birliktir). Daha sonra bu birlik gelişmiş bir beylik veya devlet olarak ortaya çıkar.

Üçüncü bir görüş ise E. E. Evans-Pritchard tarafından Sudandaki yerli halk Nuerler için kullanılmış klasik anlayıştır. Bölgelerine göre tanımlanan siyasî grupları adlandırmak için ve onlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için kullanılmış bir mekanizma olarak İngiliz sosyal antropolojisinde yaygın bir biçimde kullanılır. Bu kabilelerin her biri farklı yapısal seviyelerde bulunan alt bölümler olarak yerli topluluklara ayrılır ve bu tür toplulukların her birinin üstünde yönetici bir soy bulunur. (bk. Tapper, 1990, s. 50).

XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî yapısına ait çalışmalarda ve Moğolca kaynakların çevresinde geçen *kabile* kelimesi yukarıda belirtilen üç anlamın içinden ikincisi ile düşünmek gerekir. Tarihçilerin de bu kavrama çok dikkat etmekden kullandığını Tapper böyle açıklamaktadır: “Antropologlar kaynakları kullanırken her zaman dikkatli ve eleştirel olmadılar. Tarihçiler de bazen uygun olmayan ve tartışmaya açık olan eski antropolojik teorileri kullanmaktadır. Bunlardan birisi *tribe* ve *tribalism* ile ilgili görüşe aittir. Bu terimler, antropolojinin güçlü olduğu bir araştırma alanı olan toplum bilimlerine ait olmasına rağmen antropologlar kendi aralarında da bu teriminin anlamı konusunda tartışmaktadırlar.” (Tapper, 1990, s. 48). Moğolların sosyal yapısına ait çalışmalarda bu kavramın kullanımını Christopher P. Atwood’un açıklaması ile anlamak mümkündür: “Herhangi biri Çin’in kuzeyindeki bozkır halklarının tarihini *tribe* (*kabile*) kelimesini kullanmadan yazamaz. Bu terimin kullanımı, gerçek anlamı (eğer varsa) ve bu terimin Avrupa ve Amerikan antropolojisinde nasıl kullanıldığı artık önemli bir araştırma konusu olmuştur. Bu çalışmalarda Orta Doğu ve Afrika bölgelerine daha fazla ilgi gösterilmiştir. Fakat *tribe* kavramının karşılığı olarak kabul edilebilecek Doğu Asya ve Orta Avrasya bozkırındaki yerli terimler üzerine daha az araştırma

yapılmıştır. Fakat, Moğolca, Tibetçe ve daha fazla olarak Çince kaynakların Avrupa dillerine yapılmış çevirilerinde "tribe" terimi kuvvetle yerleşmiştir." (Atwood, 2010a, s. 593).

XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısı Moğolca kaynaklarda *oboq, uruq, yasun, irgen, ulus, kilgü, güre'en* v.s., Türkçe kaynaklarda *boy, bodun, il, ok, oğuş, uluş, bağ* v.s., Farsça kaynaklarda *kavim, kabile, şübe, aşiret*, Çince kaynaklarda 部 *bú*, 部落 *búlo*, 部族 *búzu*, 氏族 *shi zú*, 姓 *xìng* gibi farklı terimler ile anlatılmıştır. Kaynaklarda kullanılan terimlerin durumu böyle olmasına rağmen çoğu bilim çalışmalarında yukarıda adı geçen bütün terimlerin XIX. yüzyılda ortaya çıkmış olan klasik antropolojik terimler ile karşılandığını görmekteyiz. Bu yüzden konumuza ait olan birinci el kaynaklardaki hangi kavramlar için *tribe* teriminin kullanıldığına da bakmak gerekir. Mesela, MGT'nin İngilizce çevirisinde geçen *tribe* kelimesi tek kavramın çevirisi değildir. Moğolca metinde geçen *irgen, ulus* ve *aimag* olmak üzere bu terimlerin hepsi bir tek *tribe* terimi ile çevirilmiştir (Sneath, 2007, s. 62).

MGT'nin Igor de Rachewiltz tarafından yapılan İngilizce (Rachewiltz, 2004) çeviresine baktığımızda, MGT'de toplam 198 defa geçen *bodun, halk* gibi anlamlarda kullanılmış olan *irgen* terimi sekiz defa (§11, 54, 96, 110, 130, 139, 150, 196) *tribe* olarak çevirmiş. Bir de MGT'de toplam 95 defa geçen *ulus, devlet* gibi anlamlarında olan *ulus* (§153) terimi de bir yerde *tribe* olarak çevirilmiştir. Kabile, oymak anlamında olan *ayımaq* (§262) terimi bir kez *tribe* olarak çevirilmiştir. El bodun anlamında olan; *ulus irgen* terimi iki defa (§154, 148) *tribe* olarak çevirilmiştir. Yabancı anlamında olan *qari* kelimesi de iki defa (§213, 218) *tribe* olarak çevirilmiştir. Bunların dışında bir halk adı olan *Jalayir* (§120) ismi, *Jalayir tribe* şeklinde çevirilmiştir. Belirgin şeklinde bir *oboq* adı olan *Nicügüt-ba'arin* (§149) ismi *Nicügüt Ba'arin tribe* şeklinde çevirilmiş. Bunlara ek olarak *qadagidai* (§131) ismi *Qadagin tribe*; *qardakidai* (§166) ismi *Qardakin tribe*; *söge'etei* (§166) ismi *Söge'en tribe* ve *uriangqadai* (§12, 97) ismi *Uriangqai tribe* şeklinde çevirilmiştir.

Câmi'ut-tevârih gibi yabancı dilde yazılmış önemli kaynaklara baktığımızda ilk olarak Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından kullanılmış Moğolca terimler üzerinde durmak gerekir. İkinci olarak, Moğolların sosyal yapısını anlatmak için kullanılmış Farsça terimlerine bakmak gerekir. Üçüncü olarak *Câmi'ut-tevârih*'daki Moğolca ve Farsça terimlerin yeni

antropolojik terimleriyle nasıl anlamak gerekir? David Sneath, bu konuyla alakalı olarak “Reşîdüddîn Fazlullâh *clan* ve *tribe* terimlerine denk gelecek kelimeleri kullanmamıştır. Reşîdüddîn Fazlullâh قوم *qawm* kelimesi ile bütün toplulukları ifade etmiştir. Bu terim ile büyük küçük her birlikleri ifade ettiği için akrabalık düzeninin temel anlamını göstermemektedir. W.M.Thackston kendi çevirisinde İngilizce “nation”, “tribe” ve “clan” terimlerini metindeki cümle anlamlarına (context) göre kullanmak zorunda kalmıştır.” şeklinde bir açıklama yapılmaktadır (Sneath, 2007, s. 107).

D. G. Maitland Muller ise *Câmi'ut-tevârih* 'te eski Moğolların sosyal yapısını belirtmek için kullanılan Farsça terimlerin klasik antropolojik terimlere şu şekilde çevirilmesinin daha doğru olacağını teklif etmiştir (Muller, 1957, s. 78):

Tablo 3.

Qaum	Tribe
Şu'ba	Branch
Qabila	Clan
Ṭaifa	Group
Guroh	Group
Khâna	Household

Christopher P. Atwood, *Câmi'ut-tevârih* 'taki bir metni “Sayısız çok olan Arap kabileler (tribes [*qabā'il*]) ve aşiretleri (clans [*ashā'ir*]) batı tarafına Hind Okyanusu'na kadar bütün yerlerde, çöllerde kendi yurtlarını kurmuşlar. Bunun dışında eskiden bugüne kadar Türk isminde olan kavim (peoples [*aqwām*]) bulunmaktadır. Onların kabileleri (tribes [*qabā'il*]) ve şubeleri (branches [*shu'ab*]) bozkır, dağlar ve ormanlık bölgede yaşıyorlardı.” şeklinde çevirmiştir (Atwood, 2013, s. 229). Yani, Atwood, *aqwām* şeklinde geçen kavim terimini halk, insanlar *peoples* olarak; *qabīla*, *qabā'il* şekillerinde geçen kabile terimini *tribe* (*kabile*) olarak; *ashā'ir* şeklinde geçen aşiret terimini *clan* olarak; *shu'ab*, *shu'ba* şekillerinde geçen şube kelimesini de *branches* olarak tercüme etmiştir.

Hun imparatorluğundan Büyük Moğol İmparatorluğuna kadar bütün konar-göçer devletlerin sosyal yapısının temel birimi Eski Çin kaynaklarında 部 *bu*, 部落 *buluo* ve

部族 *buzu* olarak ifade edilmiştir. Bu terimlerin hepsini Klasik antropolojik kaynakları “tribe” olarak tercüme etmektedir. Bu durumu Christopher P. Atwood: “Aslında, iki karakterden oluşan 部落 *buluo* ve 部族 *buzu* gibi kavramlar, Sima Qian dönemi ve daha sonraki yüzyıllardaki Çince metinlerde yukarıda adı anılan antropologların *tribe* kavramıyla denk ve yaygın bir biçimde kullanılmamıştır. Sima Qian tarafından yazılmış *Shiji* ve Ban Gu tarafından yazılmış *Hanshu* (Hunlar hakkındaki yorumlarla ünlü) adlı eserlerin çevirilerinde bulunan bütün *tribe* terimleri, tercümanlar tarafından yapılmış eklerdir.” şekilde anlatmaktadır (Atwood, 2010a, s. 593). Yani Çin kaynaklarında geçen 部 *bu*, 部落 *buluo* ve 部族 *buzu* terimlerinin hepsini *tribe* şeklinde çevirmek tartışılmalıdır. Çince kaynaklardaki temel terimlerin *tribe* olarak çevirildiği zaman, Hun İmparatorluğundan Moğol İmparatorluğuna kadar bütün konar-göçer devletlerin sosyal yapısı otomatik olarak “kan bağı üzerine dayalı akrabalık düzeni” şeklinde görülmektedir.

Eski konar-göçerler için kullanılmış olan *tribe* ve *buluo* terimleri arasında tek bir benzerlik vardır. *Buluo* kelimesi Çinliler tarafından, merkezilik görüşü ile Orta Asya konar-göçerlere kullanılmıştır. *Tribes* kelimesi ise Batılılar tarafından, sömürgecilik amacıyla Asya ve Afrikalı halklar için kullanılmıştır.

III.2. Klan (clan)

L. H. Morgan tarafından kandaş grubu adlandırmak için kullanıldığı Latince *gens* sözcüğü, tıpkı buna karşılık düşen Yunanca *genos* sözcüğü gibi, *gan* (kurala göre, k'nın Aryen g yerine geçtiği Almancada, *kan*) olarak Aryen kökünden gelir ki, [*gan* ya da *kan* -ç.] meydana getirmek, doğurmak demektir. *Gens*, *genos*, Sanskritçede *canas*, Got dilinde (yukarıda geçen kural uyarınca) *kuni*, Norveç ve Anglo-Sakson dillerinde *kyn*, İngilizcede *kin*, eski Almancada *künne*, hep, soy-sop demektir. Ama Latince *gens*, Yunanca'da *genos* [sözcükleri -ç.] özel olarak, ortak bir dölden (burada aşiretin ortak bir atasından) gelmekle övünen ve bazı toplumsal ve dinsel kurumlar tarafından özel bir topluluk hâlinde birleştirilmiş, ama kökeni ve içyüzü şimdiye kadar bütün tarihçilerimiz için karanlıkta kalmış kandaş grupları için kullanılıyorlardı (bk. Engels, 2003, s. 82). Bu kelime hakkında Avrasya'nın *obok* düzeni üzerine çalışmış Elizabeth E. Bacon “*Gens*

aslında aynı kökenden olan Almanca *kin* (akraba) kelimesinin genel anlamını almış gibi görünmektedir. Roma bir şehir olarak geliştiği zaman bu *kin*ler müşterek bir atadan türemiş kişilerden oluşan bir yönetim birimi olmuştur. Daha sonra Roma bir devlet olduğu zaman bu *gens*ler Dagur Moğolları ve Çahar Moğollarındaki *soyadı* ile benzer şekilde *aile ismi* yani *soyadı* hâline gelmiştir.” şeklinde ilginç bir açıklama yapmıştır (Bacon, 1958, s. 138). Günümüz tarih bilimi anlayışıyla bakıldığında; *gens* kelimesinin *clan* kelimesiyle benzer anlamda kullanması artık doğruluk kazanmıştır. Bu durumu 1918 yılında Ziya Gökalp, “Bu (Yakut) kavmin en esaslı İctimaî zümresi «sîb» nâmını verdikleri «clan»dır. Bu kelime, Osmanlı Türkçesinde «soy-sop» tabirinde hâlâ yaşıyor ki gerek «soy» ve gerekse «sop» Romalılardaki «gens» tabirinin muadilidir. «gens»in bir nev’i «clan» olduğu ise zaten sâbit olmuştur. Bu iki kelimenin de «soy» kelimesinden istikak ettiği farz olunabilir. Çünkü şark Türkçesinde «sûb» su mânâsına olup «sîp» kelimesinin bundan müştak olması muhtemeldir.” (Gökalp, 1981, s. 76) şeklinde çok net biçimde belirtmiştir. Günümüz tarihçiler L. H. Morgan’dan alıntı yaparken “The gens [clan] is the unit of organisation.” şeklinde köşeli parantez içerisinde belirtme yapmaktadırlar (Sneath, 2007, s. 40). Morgan’ın *gens* terimiyle genel olarak yakın anlamda kullanılan *clan* kavramının XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlere ait birinci el kaynaklarımızdaki hangi terimlere denk olarak kullanıldığına bakmak lazım. *Moğolların Gizli Tarihi* gibi Moğolca ana kaynaklarda geçen *oboq* teriminin, L. H. Morgan tarafından “ortak bir atadan türemiş olan kişiler, bir yerde beraber yaşayarak oluşturan bir birim.” (Morgan, 1877, s. 64) için kullanılan *gens* anlamındaki İngilizce *clan* (§9, 11, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 49, 139, 263) ile tercüme edilmesi de kesin kabul görmeye başlamıştır (Rachewiltz, 2004; Cleaves, 1982). *Moğolların Gizli Tarihi* incelemelerinin bir temsilcisi olan Igor de Rachewiltz de ana kaynağımızdaki *oboq* terimini “XII-XIII. yüzyıldaki Moğolların akrabalık sisteminde *oboq* (=oboγ - omoγ) baba tarafında hesaplanmış ortak bir ced olan birliğin ismiydi. Genel olarak kan bağı işaret eden bir efsaneye sahiptir. Onlardan bir kavim (*irgen* yada *ulus irgen*) oluşmaktaydı.” şeklinde açıklamıştır (Rachewiltz, 2004, s. 249). Fakat XII. yüzyıldaki Moğolların *oboq* oluşumunun antropolojik *klan* (clan) yapısına denk olmadığına dair görüşler de mevcuttur. Moğolların *oboq* kavramına denk olarak kullanılan *clan* teriminin anlamının da çok karmaşık olduğu E. Bacon tarafından şu şekilde açıklanmıştır: “*Clan*, *sib* ve *gens* terimlerinin asıl anlamı, Ortaçağ Moğollarının

obok terimine denk idi. Fakat antropologlar tarafından tarihsel sözlüklerde geçen ana anlamından çok farklı anlamlarıyla kullanıldığı için bu kavramların asıl anlamı da kaybolmuştur.” (Bacon, 1958, s. 164). Moğolların Gizli Tarihi’ndeki *oboq* kelimesi Rusçaya *род* §9, 40, 41, 46, 139; *Особое поколение* -§11; *племя* -§§ 42, 46, 47; *особое родовое подразделение* – *обох*-§44; *поколение*-§49; *фамилия*-§263 şeklinde çevirilmektedir (Bilegt, 2007, s. 69). Burada adı geçen Rusça terimlerinin her biri diğerlerinden farklı sosyal grupları ifade eden terimlerdir. Çoğu kullanılmış olan *rod* kelimesi ile ilgili olarak Bacon şu açıklamayı yapar: “*Rod* kelimesi ise Ortaçağ Moğollarının *obok* ve Romalıların *gens* terimlerine denk gelen ‘akraba’ veya ‘akraba grubu’ kavramlarını ifade eden Rusçadaki ana terim olarak görülmektedir.” (Bacon, 1958, s. 159). Moğolların içtimaî teşkilatı üzerine çalışmış olan Pavel Rykin de *oboq* kavramının *clan* terimiyle, *irgen* kavramının ise *tribe* terimiyle açıklanmasının uygun olmadığına: “*Oboq* ve *irgen* terimlerinin standartlaşmış akademik yorumları, Ortaçağ Moğollarının anlayışlarından çok uzak durumdadır. Temel ve alternatif yöntemler arasındaki farklar burada önemli değil: *oboq* kavramının *clan* terimiyle açıklanması, *konar-göçer toplum* veya *obok* terimlerini kullanarak açıklama yapmaktan daha yeterli değildir ve *tribe* terimi kapsamında *irgen* kavramının yorumlanması, bu kavrama “bir kabileye bağlı kişiler” anlamının verilmesinden daha geçerli değildir.” şeklinde belirtmiştir (Rykin, 2004, s. 206).. Christopher P. Atwood, bu durumu kısaca: “Eğer, Orta dönem Moğolcasında *tribe* ve *clan* kelimeleri bulunmuş ise de bunlar *ayimağ* ve *oboğ* kelimeleri değildir.” şeklinde açıklamıştır (Atwood, 2015, s. 25). Türk ve Moğollar gibi bozkır halkları üzerine yapılacak, özellikle sosyal yapı, devlet düzeni gibi konularda kullanılacak terminoloji çok önemlidir. Ayrıca anlam karışıklığı yaratmamak için terimlerin taşıdığı anlamların doğru verilmesi gerekir. XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısına ait çalışmalarda da bu sorun yaşanmaktadır. Moğolların bu dönem sosyal yapısını çalışabilmek için Moğolca, Türkçe, Farsça ve Çince kaynaklardaki terimlerin doğru bir şekilde anlamlandırılması, kaynakların da doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

IV. 2000'Lİ YILLARDAN SONRA ORTAYA ÇIKAN YENİ BAKIŞ AÇISI

1990 yılında Sovyet sisteminin çökmesiyle Moğolistan'da demokratik düzen kurulmuştur. Bununla birlikte Moğol tarihçileri kendi incelemelerini Marksist Tarih Teorisi kapsamında yapma zorunluluğu kalmadığı için, Moğolların tarihini yeniden özgür şekilde ve istedikleri yöntemleri kullanarak yazma hakkını kazanmışlardır. Moğol bilim adamları da bizim de konumuz olan, XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatı hakkında yeni yöntemlerle inceleme yapmaya başlamışlardır. Bu yeni yöntemlerle çalışan bilim adamları Marksist Tarihi Teorisi ve Sosyal Evrim Teorileri kapsamında yazılmış çalışmalara ve Antropolojik görüşlere eleştiri ile yaklaşmaktadırlar. Buna son zamanlarda “Yeni Teorik Bakış Açısı” olarak adlandırmaktadırlar.

“Yeni Teorik Bakış Açısı” yöntemi ile inceleme yapanların önemli temsilcileri olarak P. Rykin (2004, s. 187), L. Bilegt (2007), D. Sneath (2007), Munkh-Erdene (2011a), Christopher P. Atwood (2015), P. Delgerjargal (2005, 2016) ve B. Batsüren'i (2012) sayabiliriz.

L. Bilegt, *Moğolların Gizli Tarihi ve Câmî'ut-tevârih* gibi birinci el kaynaklardaki *oboq*, *uruq*, *yasun* terimlerini çok dikkatli incelemiştir. Fakat o, MGT'deki *oboq* kelimesine ait olan bazı malumatları yanlış anlamasından dolayı şöyle bir görüş bildirmiştir: “*Oboq* ise XII. yüzyılın içtimaî teşkilatı ve devlet idare sisteminin en alt temel birimidir.” (Bilegt, 2007, ss. 70-84). B. Batsüren'in de genel olarak L. Bilegt'i takip ettiği söylenebilir. Rykin'a göre *Oboq*: 1. Topluluğa hükmeden kişilerin unvanı. 2. Bir topluluk ismi (Rykin, 2004, s. 197) *İrgen*: Kendilerini bir topluluğun üyeleri olarak gören özgür insanlar (Rykin, 2004, s. 204).

David Sneath, 2007 yılında yayımladığı eserinde kandaş akrabalık düzeni üzerine dayalı toplum teşkilatı ve devlet teşkilatını karşılaştırmanın gereği yoktur, ama yöresel aristokratların iktidar ve halk, devlet idare sistemindeki güç dağıtım üzerine dikkatli incelemeler yapılırsa konar-göçerlerin içtimaî teşkilatının özelliklerinin daha iyi anlaşılabilceğini söylemektedir (Delgerjargal, 2016, s. 76). David Sneath: V. Y. Vladimirtsov tarafından 1934 yılında kaleme alınmış olan *Moğolların İçtimai Teşkilatı* (Moğol göçebe feodalizmi) adlı kitap hakkında şöyle bir eleştiri yapmaktadır: “Vladimirtsov, 1934'teki Moğolların içtimaî teşkilatına dair çalışmasını “göçebe feodalizmi” olarak tarif etmiştir. Bu yaklaşım; Radloff, Barthold, Fletcher, Khazanov ve

Krader olmak üzere bilim adamlarının “kabilesel (*tribal*)” incelemelerinin yolunu açmıştır. Sömürgecilerin sadece kendi tarihlerinin en eski dönemlerini ve sömürge olmayı kabul ettikleri dönemleri anlatmak için kullandıkları kabile (*tribe*) ve şef (*chief*) terimlerini kullanarak eski ırk ayrımcılığı düşüncelerinin de yeniden üretilmesini tetiklemiştir.” (Sneath, 2007, s. 49).

David Sneath kitabında L. H. Morgan, K. Marks, F. Engels ve V. Y. Vladimirtsov gibi bilim adamlarının çalışmalarında yer alan Marksist Tarih Teorisinin ve Sosyal Evrim Teorisinin Birleşik Krallık ve Çarlık Rusyası'nın yayılcı ve sömürgeci politikalarında ciddi bir faydacı propaganda konusu olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır (Sneath, 2007, ss. 66-92). Bunun hakkında antropolog L. Munkh-Erdene, David Sneath'in İç Asya toplumlarının sosyal oluşumunun *klan* ve *kabile* düzenine dayalı devlet öncesi akrabalık düzeni ilkeleriyle organize edildiği görüşünün on dokuzuncu yüzyıldaki sömürge döneminin avrosantrik evrim teorisine dayanmış olan yanlış bir yorum olduğunu isabetli bir şekilde tespit ettiğini belirtmiştir (Munkh-Erdene, 2011a, s. 211).

Christopher P. Atwood tarafından “Kabile (*tribe*) terimi, hem sosyal bilim araştırmaları hem de temel kaynakların çevirileri olmak üzere Moğolistan tarihi üzerine yapılmış çalışmalarda yaygın bir biçimde bulunmaktadır. Konar-göçer Moğol toplumunun temel sivil birimlerini *kabile* ve *klan* olarak kabul ediliyordu. Bu bakış açısının ardında yaygınlıkla kabul gören sosyal evrim dizisi yatmaktadır.” (Atwood, 2015, s. 7) şeklinde yorum yaparak “Ancak kabile (*tribe*) Moğolların asıl kavramı değildir. Aksine yabancılar tarafından empoze edilmiş bir yönetim biçimidir.” şeklindeki ifadeleri ile kan bağına dayalı kabile düzeninin de Moğollarda olmadığını belirtmektedir (Atwood, 2015, s. 10).

P. Delgerjargal, XI-XII. yüzyıl Moğollarında *oboq* (clan) ve *aimag* (tribe) düzeni bulunduğunu ve klan düzeninden sonra sosyal tabakalaşmanın ortaya çıktığı şeklindeki eski görüşlerin şüpheli olduğunu vurgulamakla beraber “Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer toplumlardaki asiller tarafından kendi hükümdarlıklarının daha da güçlendirmesi için kendi sülalelerinin *oboq*, *aimag* şeklinde adlandırdıkları bir sistemi yaratmış olabilirler.” şeklinde ilginç bir görüş ileriye sürmektedir (Delgerjargal, 2016, s. 78).

Biz de XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin içtimaî yapısı konusunda gerçeklere daha yakın sonuca ulaşabilmek için ana kaynaklarda geçen orijinal Moğolca terimleri kullanmayı ve MGT'deki Moğolca terimlerin asıl anlamlarını “Kavramlar Tarihi” yöntemiyle değerlendirerek bu kavramlar üzerinden konar-göçerlerin içtimaî yapısı hakkında yeniden bir inceleme yapmayı amaçladık.

1. BÖLÜM

XII. YÜZYILDA MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDA BULUNAN SİYASÎ BİRLİKLER

1.1. XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ SİYASÎ BİRLİKLERİN DEVLET YAPISI

XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısı ve iktisadî hayatına ait araştırmalarda Moğol, Kereyit, Nayman, Tatar, Merkit gibi büyük siyasal birliklerin devlet teşkilatlanmalarının ortaya konulması, bu birliklerin sosyal yapılarının anlaşılması için gereklidir. Günümüzde araştırmacılar tarafından söz konusu birlikler çeşitli terimler ile ifade edilmektedir. Örneğin, Kereyit siyasal birliği için L. Munkh-Erdene “devlet ve kingdom” gibi ifadeler kullanıyor (2016, s. 644). Paul Ratchnevsky “Kerait Empire” ifadesini kullanmıştır (2018, s. 77). Kereyit siyasal birliğini Ch. Atwood “Kereyid Khanate” (2004, s. 295), Anatoly M. Khazanov “Karayit Kabile” (Khazanov, 2015, s. 356), İsenbike Togan “Kerait Khanate” (1998, s. 63), Buell “oboq’lar federasyonu” (1977. s. 16), Rene Grousset “Keriat Ülkesi” (1980, s. 204) Timothy May “Kereit stemmed” şeklinde ifade etmiştir (2004. s. 176). 2003 yılında Moğolistan’da yayımlanan *Moğolistan Tarihi* adlı eserde XII. yüzyıldaki Moğol siyasî birliğine “Hamaq Moğol Ulus” denmiş (MUT II, 2003, s. 53); Tatar isminde olan siyasî birlik “Tatar Hanlığı” (MUT II, 2003, s. 62), Kereyit isminde olan siyasî birlik “Kereyit Hanlığı” (MUT II, 2003, s. 65), Nayman isminde olan siyasî birlik ise “Nayman Hanlığı” olarak adlandırılmıştır (MUT II, 2003, s. 72). Merkit, Olqunut ve Qongirat isminde olan siyasî birlikler için ise “Aymagiin holboo” (Kabile birliği) denmiştir (MUT II, 2003, s. 51).

Aymag kelimesi Orhon yazıtlarında da *aymag* şeklinde “oymak, aşiret” anlamında yer almakta (Hatice Şirin, 2009, s. 285) ve MGT’nde *ayimaq* şeklinde beş defa (§156 (4), 262) geçmektedir (Rachewiltz, 1972, ss. 73, 157). Moğolca *ayimag* kelimesi, *Marksist Tarih Teorisi* ve *Sosyal Evrim Teorisi* kapsamında genel olarak *kabile (tribe)* ve *kabileler birliği* anlamlarında kullanılmaktadır. Fakat son zamanlarda Ortaçağ

Moğolları'nın *aimag* teriminin devletin idari taksimatının ana birimi yani devletin askerî ve siyasî yönetim biriminin adı olduğu yönünde bir görüş Ch.Atwood tarafından ileri sürülmektedir (Atwood, 2015, ss. 7-45).

XII. yüzyılda Moğol adlı siyasî birlik için “ulus” terimi kullanılırken, ondan daha küçük olmayan Tatar, Kereyit, Nayman isimindeki büyük siyasî birlikler için “Hanlık” ifadesinin kullanılması yanlıştır. Ayrıca Merkit, Olqunut ve Qongirat isimli siyasî birliklerin yeni bir antropolojik terim (XIX. yüzyılda ortaya çıkmış bir terim) olan “kabile birliği” ile ifade edilmesi de uygun değildir. Kaynaklarda Moğol, Kereyit, Nayman, Merkit, Tatar, Qongirat gibi siyasî birlikleri ifade eden *irgen* terimi, V. Y. Vladimirtsov tarafından “plemya” (kabile), O. Pritsak tarafından “an alliance of tribes” (kabile birliği); Doerfer tarafından ise siyasî amaçlarla birleşmiş ve tek hükümdara bağlı olan çok veya az *oboğ*'ların federasyonu olarak nitelendirilmiştir (Dorerfer, 1965, s. 50). Gongor, *irgen* teriminin kökenini “Eski Türkçe ve Eski Moğolca “er, ir” (adam, erkek, er) kelimesine çoğul eki olan “-gen” ekini eklemiştir.” diye açıklamaktadır (Gongor, 1978, s. 160); Skrynnikova ise bu terimin karşılığında *kabile* (tribe) terimini kullanmıştır (Rykin, 2004, s. 187). Yani XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklerin tam olarak hangi terim ile ifade edilmesinin daha doğru olacağını belirlemesi için yeniden inceleme yapmak gerekmektedir. Bunun için:

1. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklerin kaynaklarda hangi terimlerle ifade edildiği,
2. Yöneticilerinin hangi unvanları taşıdığı,
3. Yönetim tarzı ölçüt alınabilir.

MGT'nde siyasî birlikleri ifade eden *ulus* ve *irgen* kavramları bulunmaktadır. Fakat MGT'nin yazarı her iki kavramı da “*devlet, ülke, ulus*” ve “*insanlar, halk*” gibi iki farklı anlamda kullanmıştır. Bilim adamı L. Munkh-Erdene tarafından “Eğer biz MGT'e Orta Çağ Moğol yazarlarının bakış açısıyla bakarsak klan ve kabilelik dünyasından daha fazla bir dünyayı; ulusluk ve irgenlik âlemini kesin olarak görebileceğiz.” şeklinde haklı bir açıklamada bulunmuştur (Munkh-Erdene, 2016, s. 212). Gerçekten onun söylemiş olduğu gibi MGT'nde *ulus* kelimesi 106 defa, *irgen* kelimesi yaklaşık 200 defa geçmektedir. Fakat *klan* ve *boy* anlamında düşünülen *oboqtu* ve *oboqtan* (Tam *oboq*

hâlinde yoktur.) kelimeleri MGT’de sadece Cengiz Kağan’ın sülalesinin anlatıldığı kısımda 22 defa geçmektedir.

Irgen kavramı ikinci bölümde ise ayrıntılı olarak anlatılacaktır. Bu yüzden burada genel olarak *devlet*, *ülke*, *el* anlamında olan *ulus* terimini ele alacağız. Orta Moğolstanda Hanuy nehir kenarında Biçigt Hoşuu adlı yerde bulunan eski bir Uygurca yazıtta baktığımızda; metinde *ulus* ve *il* kelimeleri aynı anlamda olduğu düşünülerek beraber kullanılmıştır (Munkhtulga, 2018, s. 28).

[1] [kel]ip bis yüz turnası öltürdi	[1] gelip beş yüz turnası öldürdü
[2] ulus bogün çigi qaz öltürdi	[2] ulus bugün çigi qaz öldürdü
[3] il [bo]gün yüz ...-n yüz	[3] il [bu]gün yüz ...-n yüz
[4] s..on yüz otuz	[4] s..on yüz otuz
[5] bör[i] öltürdi	[5] bör[i] öldürdü
[6] ...	[6] ...
[7] ...nji bör[i] öl-...-ün	[7] ...nji bör[i] öl-...-ün

XVI. yüzyılın başında Rasûlid Hexaglot “The King’s Dictionary” adlı sözlükte *ulus* kelimesi Moğolca olarak geçmektedir. *Ulus* kelimesinin Türkçe karşılığı ise *il* olarak verilmiştir (Rasulid Hexaglot, 2000, s. 248). Modern Moğolcada *ulus* 1. “Devlet” 2. “İnsanlar” olarak iki anlamıyla da hâlâ kullanılan bir terimdir (Tsevel, 1966, s. 591). Bu kelime MGT’nde toplam olarak 106 defa iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan 29 tanesi, MGT’nin Çince çevirisinde “devlet” anlamında olan 國 *guó* kelimesiyle karşılanmıştır. Geri kalanı ise “insanlar ve halk” anlamlarına gelen 百姓 *bǎi xìng* kelimesiyle karşılanmıştır (Sumyabaatar, 1990, s. 422, 485).

D. G. Maitland Muller, XII. yüzyıldaki Moğollarda *ulus* kavramını şu şekilde anlatmıştır: “Moğolların *klan* yapısından bir üst derecedeki sosyal ve siyasal düzeni ifade etmektedir. Yani müşterek bir atası olan akrabaların yönetimi altında toplanmış *klanlar birliği* veya başarılı bir asker yöneticinin hakimiyetinde *birleşmiş klanlar* şeklinde bir düzeni ifade eder. Bu insanların ve onların mal mülklerinin birleşimi *ulus* olur.” (Muller, 1957, s. 79). İsenbike Togan, “*irge(n)*, *irge ulus* ve *ulus* olarak çeşitli terimlerle adlandırılan birliklerin iki farklı gruptan oluştuğunu belirtir: “Çeşitli klanlar yani omoglar; hükümdarların askerî amaçlarla kullandıkları takipçiler ve tâbilerden

oluşur.” demiştir (Togan, 1998, s. 111). David Sneath *ulus* kelimesini “devlet, devlet düzeni, miras, bağlı olan memleket” anlamlarında kullanmıştır (Sneath, 2007, s. 62). L. Munkh-Erdene de “Ortaçağ Moğolları kendilerine ulus ve irgen diyordu. Ulus kelimesi ile devlet gibi bir siyasal birliği ifade ediyordu.” şeklinde konuya yaklaşmaktadır (Munkh- Erdene, 2011a, s. 229).

XII. yüzyılda Moğol adlı siyasal birlik, MGT’nde *ulus* kelimesiyle ilk olarak şu şekilde geçmektedir:

*Ambaqai-qahan buyur-na’ur kölen-na’ur qoyar ja’ura ursi’un-müren-ne bükün ayiri’ut-buiru’ut-tatar irgen-e ambaqai-qahan ökin ökcü ö’esün ökin-iyel[n] hüdejü otqu bolun tatar jüyin irgen ambaqai-qahan-ni bariju kitad-un altan-qahan-na a[b]cu otqui-tur ambaqai-qahan besütei gü’ün balaqaci e[1] cin-i’er ügülejü ilērün qabul-qahan-nu dolo’an kö’üd-ün dumdatu qutula-da ügülerün harban kö’üd-ün dotora qada’an-taisi-da ügüle ke’en ügülejü ilērün qamuq-un qahan ulus-un ejen bol<u>ju öki-ben ö’esün hüdeküi-ben nama-’ar kesetkün tatar irgen-e bariqda’a bi tabun quru’ud-ıyan kimul tamutala harban quru’ud-ıyan ha’uttala haci minu aburan sori[t]qun ke’ejü ilejü’ü (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Ambaqai Kağan kızını, Buyur ve Kölen gölleri arasındaki Ursi’un nehri civarında oturan Ayiriut-Buiruut Tatar bodununa vermişti. Kızını götürmek için bizzat kendisi gitmişti. Giderken Tatar’ın Jüyin halkı Ambaqai Kağan’ı esir alıp Kitan’ın kağanı olan Altan Kağan’a götürdüler. Ambaqai Kağan o sırada Besutei boyuna mensup olan Balahaci isimli elçiyi şunları söyle diye gönderdi. Qabul Kağan’ın yedi oğlundan ortancası olan Qutula’ya ve [Öz] on çocuk arasında veliaht olan Qadağan’a şunları söylemesini emretti. ‘Hepsinin Kağanı ve *Ulus*’ün iyeli olduğum halde kızıma refakat etmeyi benden sonra yasakla, Tatar bodun tarafından esir edildim. Beş parmağımızın tırnakları kopuncaya kadar, on parmağınız kırılıncaya kadar benim intikamımı almaya çalışın.’ diye göndermiş.”*

Burada *qamuq-un qahan ulus-un ejen* “hepsinin kağanı, ulusun sahibi” cümlesini Orhon Yazıtları’nda geçen “*kamaq, kağan, uluş, idi*” kelimeleriyle tercüme etmek de mümkündür. Mesela; *qamuq-kamaq; qahan-kağan; ulus-uluş; eje-idi* şeklindedir. Moğolca *ejen* kelimesinin kökü *eje* idi.¹⁴ Türkçe “ıye/ıdi” anlamındadır. Yani, XII. yüzyılın ortasında, Ambaqai Kağan’ın elinde olan siyasî birlik, MGT’nde *ulus* olarak tanımlanmaktadır. MGT’nin Çince versiyonunda da *ulus* “devlet” anlamında olan 國 *guó* kelimesi ile çevrilmiştir (Sumyabaatar, 1990, s. 53).

1189 yılında Moğol isminde olan siyasî birlik Temücin tarafından yeniden kurulmuş ve Temücin *kağan* olmuştur. Onun hükmünde bulunan siyasî birlik, MGT’nde *tenggiri qajar eyetü[l] düjü temüjin-i ulus-un ejen boltuqai ke’en ulus te’ejü a[b] cu ayisu ke’en ja’arit nidün-tür üje’ü[l]jü nadur ji’amui* “Tanrı ve yeryüzü birlikte 'Temücin'i *ulus*’ün efendisi yapalım!’ diyerek *ulus*’u ona veriyoruz diye *Ja’arın* Tanrı bana işaret ediyor.”

¹⁴ MGT’nde *ejet* şeklinde efendileri, sahipler anlamında geçer. –t Moğolca çoğul ektir.

şeklinde *devlet ve ülke* anlamlarında olan *ulus* kelimesi ile ifade edilmektedir. Yani XII. yüzyıldaki Moğol adlı siyasal birliği “devlet” olarak göstermektedir.

1206 yılında Cengiz Kağan tarafından kurulmuş olan “Büyük Moğol Devlet”i MGT’nde:

sisgei to 'urqatu ulus-i sidurqutqaju barsjil onan-nu teri 'ün-e quriju yisün költü caqa'an tuq bayi ulu at cinggis-qahan-na qan nere tende ökba muqali-da gu'-ong nere tende-gü ökba jebe-yi naiman-nu gücülük-qan-i neke üliüntende-gü ca'ura'ulba mongqoljin ulus-i jibsiyerün baraju (Rachewiltz, 1972, s. 113) “Öylece çadırlarda yaşayan bütün halkları itaat altına aldıktan sonra Pars yılında (1206) Onan nehrinin kenarında toplantı yapıp, dokuz tuğunu dikerek, Cengiz Kağan’ı “Han” ilân ettiler. Muhali’ye “Guo-ong” unvanı verildi. Cebe ise Nayman hükümdarı Guçuluk Han’ı takip etmek için gönderildi. Mongolluk ulus’u teşkil etti.”

şeklinde *ulus* kelimesi ile ifade edilmektedir. 1206 yılında Cengiz Kağan bir *ulus* kurmuştur. Bu bilgi bize MGT’ndeki *ulus* kelimesinin tam olarak “devlet” anlamında olduğunu açıkça göstermektedir. 1206 yılında kurulmuş olan Büyük Moğol Devleti’ni *devlet* olarak kabul edersek, bununla aynı anlamda olan ve aynı kelime ile ifade edilen XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasal birlikleri de *devlet* olarak kabul etmek gerekmektedir.

Marksist Tarih Teorisi ve Sosyal Evrim Teorisi kapsamında araştırma yapanlar, 1206 yılında kurulmuş olan *Moğol ulus*’unu devlet olarak gördüğü halde XII. Yüzyıl diğer *ulus*’larının *tribe* (kabile, kabile birliği) olarak anlatması kaynakların tamamında geçen bilgilerle uyumsuzdur.

Bunun iki sebebi olduğunu söylemek mümkündür:

1. Her iki teorinin *devlet* düşüncesi ve devletin ortaya çıkış modeli hakkındaki görüşleridir. XIX. yüzyıl sosyal bilimlerinin gelişmesi bize ortak ced birliğinin yani kandaş grupların bir araya gelerek kendi kendilerine basit bir düzen oluşturduklarını göstermiştir. L. H. Morgan, Maine, K.Marks ve McLennan olmak üzere bilim adamları tarafından her bir toplumun ilk devletinin kurulmasından önceki sosyal yapısı akrabalık bağı üzerine dayalı olan kandaş grup olarak kabul görmüştür. Bu akrabalık bağı daha sonraki medeniyetler döneminde toprak üzerine dayalı devletin idari taksimatının temeli olacaktır. David Sneath’e göre bu teori “Basit akrabalık topluluğunun düzeni sınıf aşamalı olan topluluğun temeli olarak evrildiği ve eski toplulukları *tribe* ve *clan* olarak adlandırılan bir antropolojik görüşünün temeli olmuştur.” (Sneath, 2007, s. 40).

2. XIX. yüzyıldan günümüze kadar İngiltere, Rusya (Çarlık ve Sovyet dönemleri) gibi büyük imparatorluklar *Marksist Tarih Teorisi*'ni ve *Sosyal Evrim Teorisi*'ni sömürgecilik anlayışlarının desteklenmesi amacıyla kullanmışlardır. Adı geçen devletler, bu teorileri bir halkı kontrol altına alıp sömürgeleştirdikleri hâlde o halkı haklarından mahrum bırakmış olarak gayri insanî yaşam şartlarında yaşamaya zorladıkları bu insanlık dışı durumu hak ve insancılık gibi göstermek için bir propaganda aracı olarak kullanmıştır.

Avrupalılar bazı halkların kendi dillerinde bulunan *devlet* anlamındaki terimlerin yerine *tribe*, *kabile birliği*, *kabile* gibi eski ve barbarlık düzenini anlatan terimlerle; *Kağan*, *padişah* anlamında olan terimleri de *yönetici*, *efendi*, *şef* gibi anlamlarda kullandılar. Bu onların siyasî amaçlarından kaynaklanmaktadır. Böylece kendilerince kendilerini yüce, üst ve güçlü göstererek alt tabakada gördükleri halkların sömürgeleştirilmesinin güyâ doğal hak olduğunu göstermiş oldular.

Bu amaç için L. H. Morgan, K. Marks, F. Engels ve V. Y. Vladimirtsov başta olmak üzere bilim adamlarının çalışmalarını ve *Marksist Tarih Teorisi* ve *Sosyal Evrim Teorileri*'ni sömürgeci devletlerin yoğun bir şekilde kullandığı David Sneath tarafından gösterilmiştir (Sneath, 2007, s. 65-92). Böyle bir yöntem, XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî yapısına dair tarih incelemelerinde de görülebilir. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklere ait ana kaynaklarda kral, padişah anlamında olan *kağan*, *han* terimlerinin geçmesine rağmen “yönetici, şef” olarak anlamlandırıldığını ve bütün kaynaklarda “devlet” anlamında olan *ulus*, *el*, *irgen* kelimelerinin sıklıkla geçmesine rağmen *kabile*, *kabile birliği*, *tribe* olarak anlamlandırıldığını bazı Rus ve Batılı bilim adamlarının çalışmalarından ve onları takip edenlerin incelemelerinden kolayca görebiliriz.

Çalışmalarda bu terimler kullanıldığı için medenî toplumlarda kral, kağan gibi asiller hükümdarlık yapar, ilkel veya barbar olan eski toplumlarda yönetici ya da şef (chief) yöneticilik yapar yönündeki antropolojik bakış açısına göre XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısı *kabile düzeni* olarak anlaşılmaktadır.

Sömürgecilik döneminde Avrupalı yöneticiler, eğer bir insan Avrupalı ise bir millete (nation), eğer bir Afrikalı ise bir kabileye (tribe) ait olduğuna inanıyorlardı (Ranger, 2000, s. 25). Avrupalıların sömürgecilik döneminde başka milletlere en güçlü şekilde

empoze ettiği terimlerden biri de “*tribe*” (kabile) idi. *Tribe* (kabile) terimi Avrupalıların sömürgeleştirdikleri topraklarda bulunan çok çeşitli kimlikler için kullanılmaktaydı (Sneath, 2007, s. 41). Bu bilgilerden XII. yüzyıldaki Moğolların içtimaî teşkilâtını anlatabilmek için kullanılmış olan *tribe* (kabile birliği) ve *clan* (klan) terimlerinin anlamlarının ve içeriklerinin dikkatli kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır.

David Sneath; V. Y. Vladimirtsov tarafından 1934 yılında kaleme alınmış olan *Moğolların İçtimaî Teşkilatı* (Moğol göçebe feodalizmi) adlı kitap hakkında şöyle bir eleştiri yapmaktadır: “Vladimirtsov, 1934’teki Moğolların içtimaî teşkilatına dair çalışmasını “göçebe feodalizmi” olarak tarif etmiştir. Bu yaklaşım; Radloff, Barthold, Fletcher, Khazanov ve Krader olmak üzere bilim adamlarının “kabilesel (*tribal*)” incelemelerinin yolunu açmıştır. Sömürgecilerin sadece kendi tarihlerinin en eski dönemlerini ve sömürge olmayı kabul ettikleri dönemleri anlatmak için kullandıkları kabile (*tribe*) ve şef (*chief*) terimlerini kullanarak eski ırk ayrımcılığı düşüncelerinin de yeniden üretilmesini tetiklemiştir.” (Sneath, 2007, s. 49).

Moğol antropolog L.Munkh-Erdene: “1928 yılındaki V. Y. Vladimirtsov’un çalışmasında *Moğollar* ve *Moğol* diye bir kavram yer almamaktadır. Halhlar, Harçınlar, Buriyatlar, Çaharlar olmak üzere çeşitli topluluklar vardır... bir birinden,... farklılık gösteren kabileler (*oboq aimag*) kendilerini Moğol kabilesi (*монгольскому племени*) sayan Moğol milletleri (*монгольские народы*) vardır. Yani Moğol diye bir millet yok ama Moğola benzer farklı topluluklar var, demektedir. Böylece bu toplumların Moğol sayılabilmelerinin temel kriteri Moğolcaydı. Ancak Moğolca da yoktur, yalnızca Moğolcaya benzer ağızlar var demektedir. Halhlar, Harçınlar, Buriyatlar, Dörvödler farklı ağızlarla konuşmaktaydı. Birbirinden az farklılıklar gösteren lehçeleri vardı. Hepsi bu kadardı.” ifadeleriyle Vladimirtsov’un 1928 yılındaki çalışmasındaki temel fikirleri aktarmaktadır. Munkh-Erdene, bu ifadelerin o zamanki Sovyet Rusya tarafından Moğolistan’a uygulanmış olan dış politikalara hem zaman hem de ideolojik olarak tam anlamıyla denk geldiğini ifade eder (Munkh-Erdene, 2011b, s.27). Yani, V. Y. Vladimirtsov’un bu görüşü ‘birçok Moğola benzer topluluğun’ bakış açısı diye adlandırılabilir. Munkh-Erdene bu bakış açısını “Pan-Moğolizm düşüncesi”ni yok etmek için Sovyet Rusya’nın uygulamış olduğu bir politika olarak da anlatmaktadır (Munkh-Erdene, 2011b, s. 32-33). Munkh-Erdene, “Sovyet Rusya’daki millet politikası birçok milletleri Sovyet İmparatorluğunda tutmak amacını gütmüştür. Moğolistan’da bu

politikalar Moğolları bölmek ve ayırmak için kullanılmıştır. Moğollar birçok “Moğol gibi milletler” şekline dönüşmüş ve Moğolistan birçok soydan (*yasutan*) oluşmuş bir ülke hâindedir. Moğollar hakkında yapılan araştırmalarda “etnolojik bakış açısı” yegâne olmuştur. Moğolların tarihi de “klan ve kabile” tarihi olarak yazılmıştır.” şeklinde yeni bir eleştiri getirmiştir (Munkh-Erdene, 2011b, s. 36). XII. yüzyıl Moğolların tarihinde geçen siyasî birliklerin *kabile (pod)*, *kabile birliği (племени)* gibi terimlerle ifade edilmesi ise çok şaibelidir.

XII. yüzyılda Moğol Ulusu'nun en büyük hükümdarlarının taşıdığı unvanlara baktığımızda *Moğolların Gizli Tarihi* ve Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış olan *Câmi'ut -tevârîh* adlı kaynaklarda bu unvan isimlerinin *kağan* ya da *han* olarak geçtiğini görmekteyiz. Bunun çok eski dönemlerde kullanılmış bir unvan olduğu Kurakichi Shiratori tarafından şöyle açıklanmıştır: “Çin kaynaklarının şahadetine göre, bu unvanı ilk alan Juan-juan şefi She-lun'dur. Juan-juan bahsindeki “Ch'iu-tou-fa K'o-han” hakkındaki mütaleasında, T'ung-tien'in müellifi Tu Yu, “K'o-han unvanı buradan menşeleniyor.” diyor. Ve biz de bu fikrin doğruluğunu kabul ediyoruz.” (Shiratori, 1945, s. 504). Kağan unvanının kökeni ile ilgili olarak da farklı görüşler vardır: G. J. Ramstedt'e göre Çin, F. Laszlove Liu'ya göre Sien-pi, W. Bang'a göre Sogd, K. Shiratori, P. Pelliot, W. Barthold, P. Olbricht vb.'ye göre Juan-juan menşeli olan bu unvan çoğunlukla Moğol asıllı olan bu yabancı devletlerden Türklere intikal etmiştir (Donuk, 1998, s. 25). Anlam olarak da farklı anlamlandırmaların yapıldığı görülmektedir: “Daha önceki Tanhu (şan-yu, b.bk.) unvanı yerine geçerek bütün Türk siyasi teşekküllerinde en yüksek unvan” (Donuk, 1998, s. 22), “Kuzey Asya halkı tarafından kabul edilmiş olan birçok şeref ve otorite unvanları vardır; fakat bunların en barizlerinden biri, ihtimal ki khan veya kaghan'dır.” (Shiratori, 1945, s. 499). Moğolcada ve Türkçede kullanılan bu unvan için Ramstedt, kagan unvanının ‘Gross-Khan’, kanın ise belki daha küçük boylar için kullanılmış olabileceğini ve ‘Landrat’ veya ‘Gouverneur’ anlamının verilebileceğini belirtir. (Bk. Aydın, 2011, s. 16). İgor De Rachewiltz “*qan* terimi ise Altay kam düşencesine göre güçlü niteliklere sahip olan kabile ve kabile birliği yöneticisi veya kabilenin milli yöneticisini ifade eden bir terimdir.” olarak belirtmiş ve *qan* unvanını ulus sahibi taşır, *qa'an* unvanını ise imparatorluk sahibi taşır şeklinde ayırmıştır (Rachewiltz, 1983, s. 273-274).

Yani, XII. yüzyıl Moğollarının siyasî birliklerindeki hükümdarların taşıdığı *kağan* ve *han* unvanlarının eski konar-göçerlerin kurdukları büyük devletlerin ve imparatorluklarının devlet idarî taksimatının en yüksek aşamasında olan hükümdar unvanı olduğunu bilmekteyiz.

MGT’de XII. yüzyılda Moğol isminde olan siyasî birliğin hükümdarı Qabul Kağan (Qabul-qahan: §48 (2), 52 (3), 53) şeklinde altı defa, Qabul Han (Qabul-qan: §139 (2), 140) şeklinde üç defa geçer. Ambaqai Kağan (Ambaqai-qahan: §52, 53 (3), 57, 58, 70, 71) şeklinde sekiz defa geçer. Qutula Kağan (qutula-qahan: §48, 51, 58,) şeklinde üç defa, Qutula Han (qutula-qan: §122, 179, 206) şeklinde üç defa geçmekle beraber *ambaqai-qahan-nu qada’an qutula qoyar-i nereyitcü ilēkse’er qamuq mongqo[l] tayici’ut onan-nu qorqonaq-jubur quraju qutula-yi qahan bolqaba* (Rachewiltz, 1972, s. 24) “Ambaqai Kağan tarafından Qadaan ve Qutula’nın ismini işaret ederek gönderildiğine göre bütün Moğollar ve Tayici’utlar Onon nehrinin Qorqonaq-Jubur vadisinde kurultay yapıp Qutula’yı Kağan ilan ettiler.” şeklinde de geçmektedir. 1189 yılında Temücin bütün Moğolların hükümdarı olduğu MGT’de *temüjin-i cinggis-qahan ke’en nereyi[t]cü qan bolqaba* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Temücin’e Cengiz Kağan adını vererek *han* yaptılar.” şeklinde anlatılmaktadır. Burada *kağan* kelimesi bir unvan sıfatı, *han* kelimesi ise asıl unvan olarak geçmektedir. 1206 yılında kurulmuş olan Büyük Moğol devleti *bars jil onan-nu teri’ün-e quriju yisün költü caqa’an tuq bayi’ulu’at cinggis-qahan-na qan nere tende ökba* (Rachewiltz, 1972, s. 113-114) “Pars yılında Onan nehrinin civarında kurultay yapıp dokuz tane tuğ dikerek, Cengiz Kağan’ı Han ilan ettiler.” şeklinde anlatılmaktadır. MGT’de *quriju cinggis-qahan-u nereyidüksen mün jarlig-iyar ögödei-qahan-ni qan ergüba* (Rachewiltz, 1972, s. 161) “Kurultay yapıp, Cengiz Kağan’ın vasiyetnâmesi üzerine ve buyruğu ile Ögedey Kağan Han ilan edilmiştir.” şeklinde bir bilgi vardır. Bu malumatta *kağan* bir unvan sıfatı olarak, *han* ise asıl unvan olarak geçmektedir. XII-XIII. yüzyıldaki Moğolların kurduğu *ulus*’un (devletin) en büyük hükümdarı *han* unvanını taşımaktadır ve *kağan* unvanının sıfat gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu *kağan* ya da *han* unvanlarını kabile yöneticisi gibi ya da *şef* veya *yönetici* (tribe – chief) gibi çevirmek yetersiz olacaktır.

Marksist Tarih ve *Sosyal Evrim* teorilerinin XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin içtimaî teşkilatlarını incelemek için uygun olmadığını yukarıdaki bu bilgilerden açıkça anlamaktayız. Bu son derece önemli bir noktadır. 1206 yılında

Cengiz Han tarafından kurulmuş olan Büyük Moğol Devleti'nin "Han"ını *kağan* olarak kabul edenler, bu terimin anlamı ve kullanımını açısından XII. yüzyıldaki "Han"ları da *kağan* (kral) olarak kabul etmek zorundadır. *Câmi'ut-tevârih*'de Büyük Moğol Devletinin kurucuları "Çingiz-han", "Ögötai-han", "Jöçi-Han", "Çayatai-han", "Tuluihan", "Güyük-han", "Mongka-han" diye yazılmış ve sadece Kubilay'ı "Qubilai-qaân" diye adlandırılmıştır. Rus bilim adamı N.Ts. Munkuev'e göre ilk olarak Ögedey *kağan* unvanını kullanmaya başlamıştır ve ondan sonra *kağan-han* unvanı beraber kullanılmıştır (Munkuev, 2015, s. 97). MGT büyük ihtimalle Ögedey döneminde yazıldığı için eserde *cinggis-qahan-na qan nere tende ökba* "Cengiz Kağan'a han adını orada verdi."; *ögödei-qahan-ni qan ergüba* "Ögedey Kağan'ı han ilan etti." gibi iki unvan beraber kullanılmış olabilir.

Cengiz Kağan'ın *han* oluşuna dair bilgilere baktığımızda *altan qucar saca-beki bürün eyetüldüjü temüjin-e ügülerün cimayi qan bolqaya temüjin-i qan bolu'asu ba* (Rachewiltz, 1972, s. 51) "Altan, Qucar ve Saca-Beki hepsi sözleşerek Temücin'e diyor ki: 'Seni han ilan edeceğiz. Temücin'i han olduralım biz.'" şeklinde karar verdikten sonra *temüjin-i cinggis-qahan ke'en nereyi[t] cü qan bolqaba* (Rachewiltz, 1972, s. 52) "Temücin'e Cengiz Kağan adını verip, han ilan ettiler." *tende cinggis-qahan qan bolju... cinggis-qahan-ni qan bolqaba ke'en kereyid-ün to'oril-qan-tur daqai sügegei qoyar-i elci ilēba to'oril-qan temüjin kö'ün-i minu qan bolqaqu nai jöb mongqol qa üge'ünker aqun* (Rachewiltz, 1972, s. 53) "orada Cengiz Kağan han olarak ... "Cengiz Kağan'ı han ilan ettiler." diye Cengiz Kağan Kereyit'in hanı olan To'oril'a Dahai ve Sügegei isminde iki elçi göndermiştir. To'oril Han: "Oğlum Temücin'in Han ilan edilmesi çok doğrudur. Moğol hansız (*qa üge'ün*) nasıl olur!" diyerek elçileri geri göndermiştir. Buradan 1189 yılında Temücin'in *kağan* olmadığı ve *han* olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Yani, bu metinde geçen *Cengiz Kağan* isminin MGT'nin yazarlarından yararlanılarak verilmiş bir ad olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu, MGT'nin 198. maddesinde 1204 yılında Merkit irgenini Cengiz Kağan'ın ele geçirdiğini anlatan *merkit irgen dauliju toqto'a-beki-yin yeke kö'ün qudu-yin qadu<n>t tügei döregene jirin-ece döregene-yi tende ögödei-qahan-na ökba* (Rachewiltz, 1972, s. 108) "...Merkit bodununu tâbi ettikten sonra Toqto'a-Beki'nin büyük oğlu Qudu'nun Tügei ve Döregene isimlerindeki iki hatunundan Döregene'yi Ögedey Kağan'a vermiştir." şeklindeki bir ifadede de görmekteyiz. Burada *kağan* olmadan önceki ergenlik yaşında

olan Ögedey, “kağan” olarak yazılmıştır. Qabul Kağan, Qambaqai Kağan, Qutula Kağan isimleri de bunun gibi MGT’nin yazarlarının siyasî minnettarlıklarından ve XIII. yüzyılda Cengiz Kağan’ın sülalesinin çok meşhur olmasından etkilenmesine bağlı bir durum olabilir. Yani XII. yüzyılda en yüksek rütbedeki Moğol hükümdarları *Han* ile ifade edilirdi. *Kağan* kelimesinin lakap veya unvan sıfatı gibi kullanıldığını düşünmekteyiz. Qabul Han, Marqhuz Han, Anyat Han, Qutula Han, To’oril Han, Tayang Han’ın *han*’a denk olduğunu düşünmek gerekir. Sadece, MGT’nin yazarlarının Qabul, Ambaqai ve Qutula han için *kağan* unvanını kullanmaları, bu unvanı kullanarak Cengiz Han’ın atalarının Kereyit, Nayman ve Tatar hanlarından daha yüksek bir rütbede olduklarını göstermek ve XII. yüzyıl mücadelelerinde Moğolların kazandığını haklı göstermek amacıyla yaptıkları bir tasarruftur.

Çalışmamızın bir sonraki bölümünde yönetim tarzı ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu bölümde konu hakkında genel bir bilgi vermek için birkaç örnek verilecektir. XII. yüzyılın ortasında Moğol isminde olan siyasî birliğin hükümdarı MGT’nde *ambaqai-qahan-nu qada’an qutula qoyar-i nereyitcü ilēkse’er qamuq mongqo[l] tayici’ut onan-nu qorqonaq-jubur quraju qutula-yi qahan bolqaba* (Rachewiltz, 1972, s. 24) “Ambaqai Kağan tarafından Qadağan ve Qutula’nın isimlerini işaret ederek gönderildiğine göre bütün Moğollar ve Tayici’utlar Onon nehrinin Qorqonaq-Jubur vadisinde *quraju*¹⁵ - kurultay yapıp Qutula’yı kağan ilan ettiler.” diye anlatılmıştır. Bu bilgiye göre kağanın vasiyetnâmesine göre bir sonraki kağanı seçerek bir *kurultay* ile onaylayıp, ilan ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yeni kağanın seçilme ve ilan edilme geleneği XIII. yüzyıldaki Büyük Moğol Devleti’nde de mevcuttur. Cengiz Kağan 1219 yılında Harezmi seferine gitmeden önce gerçekleşmiş olan bir kurultayda üçüncü oğlu Ögedey’i bir sonraki kağan olacak şekilde bir vasiyetnâme çıkarmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 149-153). Bu vasiyetnâmeye göre 1228 yılında *quriju cinggis-qahan-u nereyidükxen mün jarlig-iyar ögödei-qahan-ni qan ergüba* (Rachewiltz, 1972, s. 161) “Kurultay yapıp, Cengiz Kağan’ın vasiyetnâmesiyle ve buyruğuyla Ögedey Kağan’ı han ilan ettiler.” Yani 1206 yılında kurulmuş olan Büyük Moğol Devleti’nin kağan

¹⁵ MGT’de *yeke qurilta* “büyük kurultay” şeklinde yazılmakla beraber sadece *quraju* şeklinde zikredilmektedir. Mesela, 1228 yılında Ögedey Kağan’ın *kağan* ilan edildiği kurultay’ı *quriju* şeklinde; Qutula Kağan’ın *kağan* ilan edildiği kurultay *quraju* şeklinde yazılmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 24, 161)

seçme ve ilan etme geleneğinin XII. yüzyıldaki Moğol ulusunun kağan seçme ve ilan etme yöntemiyle aynı olduğu anlaşılmaktadır.

XII. yüzyıl Moğol ulusunun yöneticisi olarak bir tek “qan-han” vardı. Kağan unvanı taşıyan *han* vardır. Bu ulusun bütün hükümdarlığını elinde tutarak, hükmetmekteydi. XIII. yüzyıldaki Büyük Moğol Ulusu da tam olarak böyleydi. Onlarda da üniter devlet yapısının olduğu ve tek hükümdar yönetiminde olan bir siyasî birliğin bulunduğunu göstermektedir.

1206 yılında Cengiz Kağan Büyük Moğol Devleti’ni kurduktan sonra ilk olarak ne yaptığını MGT’nde *cinggis-qahan jarliq bolurun ulus bayi’ululcan yabulduqsat-ta minqan minqalaju minqad-un noyat tüsijü soyurqal üge ügülesü ke’en jarliq bolba* (Rachewiltz, 1972, s. 114) “Cengiz Kağan buyurdu ki devletin kurulması için yoldaşlara binlik binleyeyim, bu binlikleri bey yaparak bunlara lütf kelimleri söyleyim diye buyurmuştur.” şeklinde anlatılmaktadır. Cengiz Kağan devletini kurarken kahramanlık göstermiş kişileri *ulus quriyalduqsan tula* (Rachewiltz, 1972, s. 121) “Ulus beraber kurduğu için”, *ulus quriya’an jobaqsat* (Rachewiltz, 1972, s. 138) “Ulus kurmak için çabalamışlar.” ifadeleriyle anlatılmaktadır. Moğolca *quriyaqu* kelimesi “ele geçirmek, almak, toparlamak” anlamlarına gelen bir kelimedir (Tsevel, 1966, s. 731). Cengiz Kağan, 1206 yılında Moğol Ulusu’nu *quriyajı* (ele geçirme) yoluyla kurmuştur. XII. yüzyılda Moğol ve Kereyit gibi büyük birlikleri de *guriyaqdaqsan ulus* “ele geçip kurduğu ulus” (Rachewiltz, 1972, s. 28), *ulus nada quriyajı* “devleti elime geçirip” (Rachewiltz, 1972, s. 76), *quriyajı aqsan ulus* “ele geçirilmiş olan ulus” (Rachewiltz, 1972, s. 78) şeklinde anlatılmaktadır.

XII. yüzyıldaki Moğol, Nayman ve Kereyit uluslarının da 1206 yılında kurulmuş olan Büyük Moğol Devleti gibi ele geçirme yoluyla kurulmuş birlikler olduklarını göstermekle beraber yukarıdaki bilgiler XII. yüzyıldaki siyasî birliklerin kan bağı ve akrabalık ilişkisi gibi doğal bir ilişki üzerine dayalı birlikler olmadıklarını göstermektedir.

Yukarıda verilen bilgilerin sonucunda XIII. yüzyıldaki Moğol ulusunun bir *devlet* olduğu XII. yüzyıldaki Moğol ulusunu da *kabile* veya *kabile birliğı* olarak farklı adlandırmanın kavramsal açıdan doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı biz

XII. yüzyıldaki Moğol adlı siyasal birliğin “üniter” yapısını *ulus* (devlet) olarak adlandırmayı tercih etmekteyiz.

Kereyit ve Nayman isminde olan siyasî birlikler Moğol isminde olan siyasî birlikle aynı işleyiş sistemindedir. Yöneticilerine *han* unvanını verirler. Kereyit isminde olan siyasî birliğin hükümdarı *han*'dır. Yani To'oril Han, To'oril Ong Han, Ong Han olarak kaynaklarda geçmektedir. To'oril gibi isimler onun adı olarak, *han-qan* ise onun asıl unvanı olarak geçmektedir. Bir defa *kereyid-ün ong-qahan* “Kereyit'in Ong Kağanı” olarak geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s. 69).

Kereyit isminde olan siyasî birlik, MGT'nde “*Kereyit irgen*” şeklinde (§96,150,187(3), 200) ve “*Kereyit irge*” şeklinde (§186, 208) geçer. Yani onların hepsinin Çince karşılığı olarak “halk” anlamında olan 百姓 *bǎi xìng* kelimesi verilmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârih*'te أوأوس كراسچين *Kereschin ulus* şeklinde *ulus* olarak zikredilmiştir (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 91). *Naiman-u tayang-qan-nu eke gürbesü ügüleriün ong-qan erten-ü ötöğü yeke qan büle'e* (Rachewiltz, 1972, s. 97) “Nayman'ın Tayang Han'ın anası Gürbesü diyor ki: ‘Ong Han eski sülaleden olan Büyük Handır.’” demektedir. XII. yüzyılda Kereyit isminde olan siyasî birliğin o zamanki en güçlü ve en büyük siyasî birliklerden biri olduğunu gösterecek bilgiler mevcuttur. Bu bilgilere bakıldığında Kereyit hükümdarının *şef* olarak tercüme edilmesinin yanlış olduğu anlaşılmaktadır.

Nayman isminde olan siyasî birliğin hükümdarı *naiman-u inanca-bilge-qan* (§ 177) “Nayman'ın İnanca-Bilge-Han”, *naiman-u tayang-qan* (§ 189) “Nayman'ın Tayang Han”, *naiman-u buyıruq-qan* (§ 141, 144,) “Nayman'ın Buyıruq Han”, *naiman-nu gücülük-qan* (§ 202) “Nayman'ın Gücülük Han” ifadeleriyle geçmektedir.

Nayman adında olan siyasî birlik hakkında MGT'nde *naiman irgen ulus yeketü irge olotu* (Rachewiltz, 1972, s. 99) “Nayman ulusu büyük ve onun nüfusu çoktur.” bilgisi mevcuttur. Burada Naymanların ulusunun (devletin) büyük olduğu açıkça söylenmektedir. Bu cümlede geçen *ulus* kelimesi *devlet* anlamında olan 國 *guó* şeklinde çevrilmiştir (Sumyabaatar, 1990, s. 466). Yani, Nayman *ulus* olarak yazılmıştır. Nayman'ın ilk hanlarından biri olan İnanca Bilge Han'ın *torluq töreksen kö'ün minu törülmisi olon doromjin mawui ulus minu asarajubarin cidaqu-yü* (Rachewiltz, 1972, s.

97) “Güçsüz zayıf doğmuş oğlum akrabalarım ve küçük ulusuma bakabilir mi?” ifadesinde Nayman’dan *ulus* olarak söz edilmektedir.

Tatar ve Merkit isminde olan siyasî birlikler; Moğol, Kereyit, Nayman isminde olan siyasî birliklerden farklı durumda kaydedilmiştir. MGT’de Merkitlerin yöneticileri için *han* unvanı hiç kullanılmamıştır. “Merkit’in Hanı” şeklinde bir veri kaynaklarımızda yoktur. XII. yüzyılın Merkit yöneticileri *uduyit-merkid-ün toqto’a uwas-merkid-ün dayir-usun qa’at-merkid-ün qa’atai-darmala ede qurban merkit* (Rachewiltz, 1972, s. 45) “Uduyit Merkit’te Toqto’a, Uwas Merkit’te Dayir-Usun, Qa’at Merkit’te Qa’atai-Darmala olmak üzere üç Merkit” olarak geçmektedir. Bir de Uduyit Merkitleri’nin yöneticisi “*Toqto’a-beki*” şeklinde *beki* unvanını taşımaktadır (§109 (2), 111(2), 141, 142, 157, 177(2), 197, 198).

XII. yüzyılın Tatar yöneticileri de MGT’nde *tatar-un kötön-baraqa jali-buqa* (§ 58) “Tatar’ın Kötön-baraqa, Jali-buqa”, *tatar-un temüjin-üge qori-buqa* (§ 59) “Tatar’ın Temüjin-üge, Qori-buqa”, *tatar-un megüjin-se’ültü* (§ 132) “Tatar’ın Megüjin-se’ültü”, *tatar-un yeke-ceren* (§ 154, 155, 156,) “Tatar’ın Yeke-ceren”, *tatar-un ajai-qan* “Tatar’ın Ajai Han” (§ 152) olarak zikredilmiştir. XII. yüzyıl Moğol Tarihi’ne ait olan temel kaynaklarda Tatar Kağan, Tatar Han, Merkit Kağan, Merkit Han diye belli bir *kağan, han* hakkında bilgi yoktur.

Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından Tatar kavmi hakkında; و این اقوام تاتارانچه معروف و مشهوراند هر یک به انفراد لشکری و پادشاهی داشته، شش قوم اند بدین تفصیل: ئوثوق ئوت تاتار، ألچی تاتار، چغان تاتار، کویین تاتار، ترأت تاتار، برقوی تاتار. و قوم ئوثوق ئوت معتبر ترین اقوام تاتار اند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 78-79) “Bu Tatar kavimleri ünlü ve meşhurdur; her bir fertler (انفراد) (özerklikler) için ordu ve padişah mevcuttur. Onların altı kavmi vardır. Böyle sıralanmaktadır: Tutuqli’ut Tatar, Alçi Tatar, Çagan Tatar, Küyin Tatar, Terat Tatar ve Buruqui Tatar’dır. Tatar kavimlerinden en güçlüsü Tutuqli’ut’tur.” şeklinde bilgi sunulmaktadır. Burada Tatarların belli birimlerini “انفراد” (özerk, bireysel, ayrı ayrı) olarak ifade etmiş olmasını dikkate almak gerekir. Ayrıca; پیوسته نه قتل و نهب و غارت (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 79) “Sürekli savaş ve yağmalama yaparak kendi aralarında meşgul oldular. Onlar ve Moğol kavimleri arasında savaş, husumet çıkınca ona karşı eski kin ve kan davalarından vazgeçtiler ve birleştiler.” malumatını sunmaktadır. Bu bilgilerdeki:

- Tatarların özerk (انفراد) beylikler hâlinde olmaları,
- Özerkler arasında sürekli olan savaşlar,
- Her bir özerklik için ayrı askerin ve padişahın mevcut olması,
- Yabancılardan bir tehdit geldiği zaman birleşerek bir güç oluşturulması gibi nitelikler XII. yüzyıl Tatarlarının devlet yapısının üniter değil, federatif şekilde olduğunu belirgin olarak göstermektedir.

MGT’ndeki *buyur-na’ur kölen-na’ur qoyar ja’ura ursi’un-müren-ne бүкүн айири’ut-buiru’ut-tatar irgen-e ambaqai-qahan ökin ökcü ö’esün ökin-iy[e n] hüdejü otqu bolun tatar jüyin irgen ambaqai-qahan-ni* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Buyur ve Kölen gölleri arasındaki Ursiun Nehri civarında oturan Ayiriut ve Buiruut Tatar irgen’e Ambaqai Kağan kızını vermişti. Kızını götürmek için kendi de gitmişti. Giderken Tatarlar Ambaqai Kağan’ı...” gibi malumatlarda Tatar’ların üç farklı *irgen*’i olduğu zikredilmiştir. Aynı kaynaktaki Moğollarda, Kereyitlerde ve Naymanlarda da bu şekilde birçok *irgen*’den oluşmuş olduğunu gösteren hiçbir bilgi yoktur. Yalnızca Moğol *irgen*, Kereyit *irgen*, Nayman *irgen* şeklinde bu topluluklardan “üniter” bir bütünlük olarak bahsedilmiştir. Ama üniter şekilde bir “Tatar ulusu” bulunamamıştır. Tatarlarda savaş çıkınca ya da dışarıdan bir tehdit gelince birleşerek tek bir güç oluşturan bir federasyon görmekteyiz.

XII. yüzyılda Tatarların altı tane *irgen*’i olduğu anlaşılmaktadır. *İrgen’in* muayyen yurdu, sembolü, koruyucu Tanrısı, hükümdarları (han veya bey), tuğu ve halkı olan tam bağımsız bir siyasî birlik olduğu anlaşılmaktadır.

و در آن عهد سرور پادشاهان تاتار شخصی بود که او را نأور بویروق خان می گفتند. و یورث در حدود موضعی داشتند که آن را بویور نأور گویند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 115) “O zaman Tatar padişahlarının lideri olan bir şahıs vardı. Ona Na’ur Buyuruk Han derlerdi ve yurdu belli bir yeredir. Bunu Bu’ir Na’ur derlerdi.” şeklinde bilgi vermektedir. Bu cümlede Tatarların her bir özerk beyliği için bir yönetici (padişah) bulunduğunu, Tatar yöneticilerin lideri olarak yani Tatar federasyonunun yöneticisi olarak *Na’ur Buyuruk* unvanı taşıyan bir han bulunduğu gösterilmektedir. Kaynaklarımızda Tatarların hanı olarak bir tek “*Ajai Han*” isminde bir şahsiyet ismi mevcuttur. Moğollara ve Kereyitlere karşı yapılmış olan bir savaş döneminde adı geçmektedir. MGT’nde Tatarlar’ın *Ajai Han’ı* hakkında XII. yüzyılın ortasında

Tatarların Kereyit Ulusuna saldırdığı ve Qurjaquz Buyuruq Han'ı yenerek, onun hatununu ve oğlunu alıp gittiğine dair bilgiler mevcuttur (Rachewiltz, 1972, s. 70). Yani, XII. yüzyıl Tatarları yabancılardan bir tehdit olduğu zaman birleşerek bir güç oluşturan özerk padişahlardan birisini genel yönetici (عهد سرور) seçerek Han unvanı vermekteydi.

Kaynaklarda *uduyit-merkid-ün toqto'a uwas-merkid-ün dayir-usun qa'at-merkid-ün qa'atai-darmala ede qurban merkit erten-ü hö'elün-eke-yiciledü-daca buliju abdala'ai ke'en edö'e tere ösöl ösön ire[k] se[t]aju'u* (Rachewiltz, 1972, s. 39) "Uduyit-Merkid'de Toqto'a, Uwas-Merkid'de Dayir-Üsün, Qa'at-Merkid'de Qa'atai-Darmala. Bu üç Merkit, eski bir zamanda Ögelün anayı Çiledü'nün elinden zorla aldı diyerek şimdi bunun intikamını almak için geldiler." gibi çeşitli bilgiler mevcuttur. Burada Merkitlerin üç farklı bağımsız siyasî birlikten oluştuğu ve her bir Merkit birliğinin kendi reisi ve ordusu olduğu anlatılmaktadır.

"Uduyit ve Uvas Merkitleri'ni yok edelim

Ucin-börtemiz'i kurtaralım.

İntikamımızı alarak

Bütün Ha'at Metkitleri ezelim

Hatunumuz Börte'yi

Geri getirelim

Bellemeye (çula) vurulduğu zaman

Bunu bir davul sesi zanneden

Korkak Toqto'a şimdi Bu'ura-ke'er'de bulunuyor.

Kapaklı tirkes sallandığı zaman

Serkeşlik eden Dayır-usun şimdi

Orhun ve Selenge (arasındaki)

Talqun adasında bulunuyor.

Muzır otlar (rüzgârda) sallandığı zaman

Kara ormana kaçan Ha'atai-darmala şimdi Haraci-ke'er'de bulunuyor." (Temir, 1986, s. 44)

parçasında Uduyit-Merkid, Uwas-Merkid, Qa'at-Merkitler'in her birinin kendi yurduna sahip olduğu gösterilmektedir. XII. yüzyıl Merkitlerinin kendi yurduna sahip olan, ordusu ve reisi mevcut üç birlik olarak kabul görmesi mümkündür. Böylece Merkit isminde olan siyasî birliği üç farklı beylikten oluşan bir federasyon olarak anlayabiliriz.

Kaynaklarımızda geçen bilgilere göre XII. yüzyıl Merkitlerinin üç birliği dışarıyla savaşırken, yabancılardan intikamlarını alırken ve kendilerini yabancı tehditlere karşı

korurken XII. yüzyıl Tatarları gibi birleşerek tek bir güç oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bu konudaki en belirgin örnek, MGT’nde geçen şu veridir:

uduyit-merkid-ün toqto'a-beki uwas- merkid-ün dayir-usun qa'atai-darmala ede qurban merkit qurban ja'ut haran üdür-ün ert'e toqto'a-beki-yin de'ü yeke-ciledü-dece yisügei-ba'atur-a hö'elün-eke-yi buliju abtaläi ke'en te'ün-i ösön haciran otcu'ui (Rachewiltz, 1972, s. 45) “Uduyit Merkit’in başı Toqto’a Beki, Uvas Merkit’in başı Dayir Usun ve [Qa’at Merkid]’in başı Qa’atai Darmala; bu üç Merkit birleşip üç yüz kişi olarak ‘Eski zamanda Yesükey Bahadır, Tohto’a Beki’nin küçük kardeşi Yeke Ciledü’nün elinden Hö’elün anayı kaçırmıştı.’ diyerek, bunun intikamını almak için yola çıkmışlardı.”

Bu bilgidен Üç Merkit birliğinin beraber askeri harekete geçerken her bir özerk kolundan tam eşit yüzer kişi çıkartmış olduğu anlaşılmaktadır. Her bir birlik fonksiyonel olarak tam denk şekildedir. Bu “federal” yapının temel bir niteliğidir. XII. yüzyıl Tatar ve Merkitlerinin siyasî birliğinin *üniter* değil, *federal* bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır.

XII. yüzyıldaki Moğol, Kereyit ve Nayman isminde olan siyasî birlikler üniter yapıdadır ve tek hükümdarlık sistemi olan uluslardır. Ancak Tatar ve Merkitleri siyasî birlikler olarak “federal” yapıda ve ayrı toprağı, reisi, ordusu olan ve özerkliklerini kendi ellerinde bulunduran beyliklerin “federasyonu” olarak kabul etmekteyiz.

Bunların dışında *dörben irgen* §11; *olqunu’ut irgen* §54, 61, 62; *onggirat irgen* §64, 176; *jürkin irgen* §139; *hoi-yin irgen* §202, 207 (3), 239 (4), 241; *tumat irgen* §240 (5), 241 (3); *uru’ut irgen* §170; *mangqut irgen* §170 gibi birlikler, MGT’de *irgen* olarak ifade edilmektedir. Bunlar XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklerdir.

torbi-taş neretü elci önggüd-ün alaquş-digit-quri-da ügülejü ilerün ene dorona cö’eken mongqol bui ke’ekdemü ci bara’un qar bol bi endece qamsaju tedeket mongqol-un qoranu abuya ke’ejü ilerü’ü (Rachewiltz, 1972, s. 98) “[Tayang Han] ... Önggüd’ün Alaquş-Digit-Quri’ya: ‘Buranın doğusunda olan az sayıda Moğol var diyorlar. Sen benim sağ kolum ol. Buradan benim ile birleşerek şu birkaç Moğolun okunu ve yayını alalım.’ diyerek Torbi-taş isminde bir elçi göndermiştir.”

şeklinde kaynaklarda geçen bu metin, Alaquş-Digit-Quri adındaki bir yöneticisi olan Önggüd birliğinin bulunduğunu göstermekle beraber XII. yüzyılın son dönemlerinde Önggüd adındaki birliğin Nayman Ulusu’na bağlı olduğunu da belirtmektedir.

Jürkin İrgen, ilk zamanlarında Moğol Ulusu’na bağlıyken, Yesükey Bahadır’ın ölümünden sonra bağımsız olarak yeniden bir *irgen* olmuştur. Tayci’ut’lar da XII. yüzyıl Moğol ulusunun bir kolu idi. Moğol ulusu bozulduktan kısa zaman sonra

Tarqutai-Kiriltuq'un yönetimi altında bir *irgen* olarak bulunmuştur. Bu da MGT'nde "ulus irgen" (el bodun) olarak ifade edilmiştir. Bunu biz; *temüjin-i tarqutai-kiriltuq a[b]cu otcu ulus irgen-dür-iyen jasaqlaju* (Rachewiltz, 1972, s. 31) "Temüjin'i Tarqutai-Kiriltuq ele geçirip, kendi *ulus irgen*'i içerisinde cezalandırmış." bilgisinden anlamaktayız.

Qonggirat *irgen* hakkındaki en ayrıntılı bilgi; MGT'nde Onggiradai Dei-Secen tarafından verilmektedir. Dei-Secen:

ba onggirat irgen erte üdür-ece je'e-yin jisün ökin-ü önggeten ulus ülü temecet qacar qo'a ökid-i qahan boluqsan-a tanu qasaq tergen-tür unu'ulju qara bu'ura kölgejü qatara'ulju otcu qatun sa'urin-tur qamtu sa'ülumu ba ulus irgen ülü temecet ba ... (Rachewiltz, 1972, s. 25) "Bizim Onggirat *irgen*'in eski zamandan beri elbiseleri ve kızları güzeldir. Diğer uluslarla mücadele edemedik. Güzel yanaklı kızlarımızı kağan olan sizlerin büyük arabalarına bindirir, kara erkek develeri arabaya koşar, Hatun'un tahtına birlikte otururuz. Ulus ve irgen ile mücadele edemedik biz."

cümleleri ile Qonggirat *irgen*'in niteliğini tespit etmiştir. Yani burada Qonggirat *irgen* olarak ifade edilmiştir. MGT'nde *alci-güregen qurban minqat onggirat* "Alci damat (Cengiz Kağan'ın damadı) üç bin Qonggirat" olarak yazıldığına göre XII. yüzyılda Qonggirat *irgen*'inin yaklaşık üç bin kişiden oluşan küçük bir birlik olduğu anlaşılmaktadır.

MGT'nde geçen *hoi-yin irgen-ü noyad* "Orman halklarının beyleri" (Rachewiltz, 1972, s. 136), *tumat irgen-ü noyan daiduqul-soqor-i ükü'esü eme inu botoqui-tarqun tumat irgen-i medejü aju'u* "Tümet *irgen*'in noyanı Daiduqul Soqor'un ölümünden sonra onun karısı Botoqui-tarqun Tümet *irgen*'i yönetiyordu." (Rachewiltz, 1972, s. 137) cümleler, orman halklarının ve Tümet isminde olan bodunun kendi *noyanlarına* sahip olan bir *irgen* hâlinde bulunduğunu göstermektedir.

Ta'ulai jil joci-yi bara'un qar-un ceri'üd-iyer hoi- yin irgen-tür morila'ulba buqa qajarcilaju otba oyirad-un quduqa-beki tümen-oyirad-un urida elsen oroju ireba irejü joci-yi uduşitcu tümen-oyirat-dur-ıyan qajarcilaju siqsit-tur oro'ulba joci oyirat buriyat barqun ursut qabqanas qangqas tubas-i oro'ulu'at tümen-kirgisut-tur gürü'esü kirgisud-un noyat yedi-inal aldi-er örebek-digin kirgisud-un noyat elsen oroju (Rachewiltz, 1972, s. 136) "Tavşan yılında Cüci'yi sağ kol ordusu ile orman halklarına göndermiştir. Buqa yol gösterici olarak gitti. Oyrat'ın başı Quduqa-beki bütün Oyrat'lar arasında Cüci'ye ilk tâbi olan kişi olmuştur. Tâbi olup Cüci'ye yol göstererek Siqsit'e ulaştırmış. Cüci; Oyrat, Buryat, Barqun, Ursut, Qabqanas, Qangqas, Tubas'ı kendine tâbi ederek Tümen-Kırgızlara ulaşmıştır. O zaman Kırgızlar'ın Yedi-İnal, Aldi-Er, Örebek-Digin adlı beyleri Cüci'ye tâbi olmuştur."

şeklindeki bilgi; XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında kuzey Moğolistan coğrafyasında *Tümen-Oyirad* isminde bir büyük birliğin bulunduğunu göstermektedir.

Bunun gibi XII. yüzyıldaki Moğolistan coğrafyasında bulunan *noyan*, *beki*, *tegin* unvanlı yöneticilerin bağımsız oldukları da bilinmektedir. Kaynaklarda onlar *ulus* olarak kaydedilmemekle beraber hükümdarları *kağan* ya da *han* olarak da yazılmamıştır.

1.2. XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ SİYASÎ BİRLİKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklerin tarihi ve menşei hakkında incelemeler yapmak için dönemin Kıtay İmparatorluğu ile Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerler arasındaki tarihsel ilişkiler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmak gerekmektedir.

Moğollarla aynı kökenden olan ve eski Moğolca diliyle konuşan Kıtaylar; X. ve XII. yüzyıllar arasında Orta Asya bozkırında hüküm sürmüşlerdir. Kıtaylar, bozkır konar-göçerlerinin ve yerleşik medeniyetin birleştiği özel bir kültürünü yaratmışlardır. Kıtay İmparatorluğu tarihi için *Qidan guozhi* ve *Liao shi* adındaki Çince kaynaklar mevcuttur. Bu kaynaklarda IX. ve X. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer kavimler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Altay Dağları'nın doğusunda ve Keluren nehrinin güneyinde yaşayan konar-göçer kavimler, 阻卜 *zǔ bǔ* şeklinde bir genel isimle zikredilmektedir. Kıtay Devleti'nin kuruluşundan önce ve yıkılışından sonra *Zubu* adındaki bir kavim tarih kaynaklarında hiç geçmemektedir (Perlee, 1959a, s. 78).

924 yılında Liao Taizu Kağan, Keluren nehrinin güneyinde ve Altay dağlarının doğusunda olan bütün topraklara sefere gitmiştir. Liao Taizu Kağan o bölgede yaşayan kavimleri benzerliklerine göre üçe ayırmıştır. Altay dağlarının doğusunda olanlara *Tsu-pu* (*zubu*) şeklinde genel bir isim koymuştur. Bu olay hakkında 1035 yılında Kıtay valisi Han' Tsi Nu (Хань-цзя-ну) tarafından Şin Zün (Шин-цзун) Kağan'a aktarılan bir bilgide "Bizim Taizu kağanımız (Амбагян) batıya doğru sefere giderek Lyu-Şa (Лю-ша) yerine ulaştığı zaman *Zubu* (Сү-бү) kavimleri kağana tâbi olmuştur. 'Batısında bulunan bütün kavimlerin hepsi gelip vergi teslim etsin.' dedikten sonra Taizu Kağan benzerliklerine göre üç birim düzenlemiştir." şeklinde bir ifade bulunmaktadır (Perlee, 1959a, s. 110).

Kıtay İmparatorluğu tarafından 1011 yılında *zubu* 'ları

- Hsi Tsu-pu-kuo ta-wang-fu (Batı Zubu'nun Büyük Wang Bakanlığı)
- Pei Tsu-pu-kuo ta-wang-fu (Kuzey Zubu'nun Büyük Wang Bakanlığı)

- Hsi-pei Tsu-pu-kuo ta-wang-fu (Batı-Kuzey Zubu'nun Büyük Wang Bakanlığı) olmak üzere üç "askerî bölge"ye bölmüştür (Erdenebat ve Amartüvşin, 2010, s. 95).

Alman bilim adamı K. A. Wittfogel, *Liao Shi*'de geçen Zubu'lara ait olan bütün rivayetleri inceledikten sonra "Liao-Shi'de Meng-kü (Moğol), Ta-tan (Tatar), Mei-li-chi (Merkit) olmak üzere XII. yüzyıla ait büyük birliklerin isimleri zikredilmesine rağmen onlara dair ayrıntılı bilgiler verilmemektedir. O zamanki büyük birliklerden birisi olma ihtimali yüksek olan Kereyitler ve Naymanlar hakkında hiçbir bilgiye yer verilmemektedir. Bu nedenle "Kuzey Zubu" isminde olan birlik, Kereyit olmalıdır. Bu tahminim doğru ise Kereyitlerden daha batı bölgede yaşayan Naymanlar kesinlikle Batı Zubu olacaktır." şeklinde aktarmaktadır (Erdenebat ve Amartüvşin, 2010, s. 97). Yani, X-XI. yüzyıllarda Moğolistan coğrafyasında bulunan bütün konar-göçerlerin Kıtay İmparatorluğuna tâbi olduğunu göstermektedir.

XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerler üzerine Rene Grousset:

"Ötede, daha kuzeyinde, Sibiryaya-Moğolistan hudutlarında, Altay, Hangay ve Kentey (Kentei) Dağları'na doğru Gobi'nin kuzeyindeki steplerde; Altay ırkının Türk, Moğol ve Tunguz üç koluna mensup pek çok göçebe kabileler kaynaşmaktaydı. Bu dil ayrılığına rağmen, aynı iklim altında aynı hayatı süren Kuzey Asya göçebelerinin büyük bir kısmı, bütün seyyahların kuvvetle nazarına çarpan kavmi bir akrabalık manzarası göstermekte idiler."

ifadelerini kullanmıştır (Grousset, 2015, s. 199). XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklerin bulunduğu bölgeler Grousset tarafından şu şekilde gösterilmiştir: Kereyit Ulusu'nun yaşadığı bölge, "Selenga'nın güneyinde, yukarı Orhon, Tula ve Ongkin üzerinde, bugünkü Sayın Noyan (Sain-noyan)" olarak; Nayman Ulusu'nun yaşadığı bölge "Bir taraftan bugünkü Kobdo ve Oubsa-nor'dan Kara-İrtiş ve Zaysan-nor (Zaisan-nor) civarına kadar, diğer taraftan yukarı Selenga'ya kadar olan bölge; Merkit beylik federasyonunun yaşadığı bölge "Kereyitlerin kuzeyinde Selenga'nın aşağı mecrası üzerinde, Baykal Gölü'nün güneyinde"; Tatar beylik federasyonu ise "Kerulen'in güney kıyısında Buyir-nor'a doğru, Kingan'a kadar olan mıntıkada göçebelik etmekte idi"; Moğol Ulusu "Bugünkü Moğolistan'ın kuzey doğusunda ve Onon ve Kerulen arasındaki bölgede göçebe olarak dolaşmakta idi"; Oyrat federasyonu da "Merkit'lerin kuzeyinde Baykal Gölü'nün batısında" bulunuyordu (Grousset, 2015, s. 200-202).

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında Moğol, Kereyit, Nayman gibi *ulus*'lar; Tatar ve Merkit federasyonları; Onkutlar, Tümetler ve Qongirat başta olmak üzere bu siyasî birliklerin ortaya çıkış süreçlerinin anlatılması çok önemlidir.

Kıtay İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Moğolistan coğrafyasında ortaya çıkan konar göçerler arasında Han hâkimiyeti etrafında teşkilatlanmış *ulus*'ların kuruluş süreçlerini Kıtay İmparatorluğunun bitiş zamanında hayata geçirilmiş bir faaliyetle bağlayarak yeniden yorumlamaya çalıştık.

Liao Shi vol. 96'daki metinde “Zubu'ların yöneticisi Mo-ku-szu bir akın sırasında Batı-kuzey Büyük Wang Bakanlığı valisi Ho Lu Sao'ya yenilmiştir. Da Bu Ye'ye elçi göndererek yardım istemiştir. [Da Bu Ye] ordusunu alıp *Jeni Jou*'nun batı-güneyinde olan bir kum bölgesinde savunma yapmıştır.”¹⁶ şeklinde anlatılan olayı tarihçiler, 1093 yılına ait olduğunu kabul etmektedir (Oçir, II, 2011, s. 198). Bu metinde geçen Mo-ku-szu adlı şahsiyeti, bilim adamları XII. yüzyıldaki Kereyit Ulusu'nun hükümdarı Marghus olarak tahmin etmektedir (Oçir, II, 2011, s. 198; Munkh-Erdene, 2016, s. 646).

Yine aynı kaynakta “Zubuların yöneticisi Men Sa Ge (猛撒葛), Naymanların yöneticisi Tu Gu Sa (秃骨撒) ve Merkitlerin yöneticisi Hu Lu Ba (忽魯八) gelip devlete vergi verdiler.” şeklinde bir malumat mevcuttur (*Liao Shi*. vol 70). Moğol bilim adamı H. Perlee, “Büri'nin sekiz kavminin 1095 yılında Kıtay İmparatorluğuna tâbi olduğunu belirtmektedir. Ona göre Nayman yöneticilerinin *Buyruk* unvanı Çince *Büri* şeklinde yazılmıştır.” şeklinde bir yorum yapmıştır (Perlee, 1959a, s. 78).

Câmiü't-tevârih'teki و در آن وقت اقوام تاتار عظیم بسیار و قوی حال بوده اند، اما همواره متابعت پادشاهان ختائی و جورچه نمودندی (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 115) “O zaman Tatar kavimleri çok büyük ve güçlüydü. Ama her zaman Kıtay ve Cürcen padişahlarına tâbiydi.” şeklinde malumat da mevcuttur. Bu metin Tatarların da Kıtay İmparatorluğuna bağlı olduğunu göstermektedir.

Kıtay İmparatorluğuna ait tarihî kaynaklarda mevcut olan “Kıtayların 1097 yılında Me Li Çi adlı bir kavme sefer ettiği” şeklindeki bilgide geçen Me Li Çi adı, A.Oçir tarafından “Merkit” olarak tanımlanmıştır (Oçir, II, 2011, s. 199). Yani XII. yüzyılın başında Moğolistan coğrafyasında bulunan Moğol, Tatar, Nayman, Merkit, Kereyit

¹⁶ 辽史·卷96, 列伝第26, 耶律仁先, 挾不也传.

(Zubu) isminde olan birliklerin X. ve XI. yüzyıllarda Kıtay İmparatorluğuna bağlı olduğunu göstermektedir. Bu durumu Alaaddin Ata Melik Cüveynî genel olarak “Cengiz Han’ın ortaya çıkışından önce Tatarların belli bir reisi veya yöneticisi yoktu. Muhtelif kabilelere ayrılmışlardı. Bu kabileler her zaman kendi aralarında savaş hâlindeydiler. Zorbalığı, hırsızlığı, kötülüğü ve hilekârlığı mertlik ve yiğitlik sayarlardı. Hıtay hanına bağlı idiler ve ona haraç verirdiler.” (Cüveynî, 2013, s. 83) şeklinde yorumlamıştır.

Ayrıca *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Câmi’ut-tevârih* ve *Tarih-i Cihân Güşâ* olmak üzere XII. yüzyıldaki Moğolların tarihini anlatan ana kaynaklarda ilk defa “Han” olarak anılan şahısların yaşadıkları dönemlerin Kıtay İmparatorluğunun çöküş zamanına denk geldiği görülmektedir. Yani, Moğol isminde olan siyasî birliğin hükümdarı *Qabul Han*’ın adı, Kereyit isminde olan siyasî birliğin hükümdarı *Marghus Buyuruk Han*’ın adı, Naymanların hükümdarı *Narkış Tayang Han*’ın adı olmak üzere *Hanlar* Moğol tarihi kaynaklarında Kıtay İmparatorluğunun yıkılışı ile eş zamanlı olarak zikredilmeye başlanmıştır.

Câmiü’t-tevârih’te mevcut olan پدر چینگگیز خان بیسوغای بهادر، و به زبان مُغولی ایچیگه گویند. جد چینگگیز خان بَرْتَان بهادر، و به زبان مُغولی ابوگه گویند. پدر سوم چینگگیز خان قَبَل خان، و به زبان مُغولی الینچیک گویند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 292) “Cengiz Kağan’ın babası Yesükey Bahadır; Moğolca’da *eçige* derler. Cengiz Kağan’ın dedesi Bartan bahadır; Moğolca’da *ebüge* derler. Cengiz Kağan’ın üçüncü babası (dedesinin babası) Qabul Han’dır; Moğolca’da *elençik* derler.” bilgisine göre Qabul Han Cengiz Kağan’ın üçüncü göbekten atası olmaktadır.

Marghus Buyuruk Han’ın Qu[r]jaquz Buyuruq Han ve Gür Han isimlerinde iki oğlu vardır. Qu[r]jaquz Buyuruq Han’ın oğlu To’oril Ong Han idi. Onun oğlu Cengiz Kağan’ın kan kardeşi (*andası*) Nilqa-Senggüm’dür. Bunun hakkında و مُرغورُ دو پسر داشته: مهتر را نام فُورْچاقُورُ بِيُرُوق خان، و معنى بِيُرُوق فرمودن است، و پادشاه نایمان را تَایانگ خان، برادری بوده بُویرُوق خان نام که ... فُورْچاقُورُ بِيُرُوق چند پسر داشته، یکی طُفرُن که اقب او اُونگ خان شد. و دیگر اَرگه Marghus’un iki oğlu vardır. (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 360) “Büyüğünün ismi Qurjaquz Buyuruk Han idi. Manası ise “ferman veren” anlamındadır. Nayman padişahına da Tayan Han denir. Onun kardeşi Buyuruk Han isindedir. .... Qurjaquz Buyuruq’un birkaç oğlu vardır. Birisi Tugrol’dur. Lakabı Ong Han oldu.

İkincisi ise Erke Kara ve üçüncüsü ise Ja Gambu idi.” şeklinde belirtmektedir. Yani, Marghus Buyuruk Han ise Sengüm’ün üçüncü göbekten atasıydı.

Câmiü't-tevârih'te “Cengiz Kağan’dan önceki dönemde Narqış Tayang ve Anyat Kağan (İnanç Bilge Buqu Han) Naymanların efendileri idi. Onlar Kırgızlara akın ettikten sonra Anyat Kağan kendi abisi Narqış Tayang’a dokuz hediye’yi (konar-göçer toplumların bağılıklarını ifade etmek için sundukları özel hediye) dokuz defa teslim etmiştir. Ağebeyi Narqış, Anyat Kağanı çağırttı. Onun başını kucakladı. Onlar ayrıldıktan sonra “Bize hediye verecek kimse yok.” demiştir. Anyat Kağan’ın oğulları Buyuruk ve Tayang idi.” diye bir bilgi mevcuttur (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 224). Buradan baktığımızda XII. yüzyılın ikinci yarısında Nayman Ulusu’nun yöneticileri Tayang Han ve Buyuruk Han’ların Anyat Kağan’ın nesilleri olduğu anlaşılmaktadır. O zaman, Narkış Tayang ve Anyat kağanların XII. yüzyılın ilk yarısında Kereyitlerin yöneticisi Marghus Buyuruk Han ve Moğolların yöneticisi Qabul Han ile aynı dönemde yaşamış şahsiyetler olduğu söylenebilir. Yani, XII. yüzyılda Han olarak ortaya çıkmış Moğol yöneticisi Qabul Han (Kağan), Kereyit yöneticisi Marghus Buyuruk Han ve Nayman yöneticisi Narkış Tayang hanların aynı dönemde, XII. yüzyılın başında yaşayan şahsiyetler olduğunu kaynaklar ispatlamaktadır.

XI. ve XII. yüzyıllarda Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerler ve Kıtay İmparatorluğu arasında mücadeleler oluyordu. Bunun bir örneği 1093 yılında Zubu’ların yöneticisi olan Mo-ku-szu tarafından Kıtaylara gerçekleştirdiği akındır. Bu dönemde Cürcenler de isyan etmişlerdir. Kıtay İmparatorluğu hükümdarlığı altında olan Cürcen kavimleri 1113 yılında isyan edip, kendi topraklarını ve bazı Kıtay topraklarını da ele geçirmişlerdir. 1115 yılında *Kin* devletini kurmuşlardır. Kin Devleti, 1115-1118 yılları arasında Kıtay İmparatorluğuna sürekli akın yaptığı için 50’den fazla şehrini ele geçirmiştir. 1118-1125 yılları arasında Kin devleti ve Song devletleri birleşerek Kıtay İmparatorluğuna iki taraftan sürekli saldırmış ve 1125 yılında Kıtay İmparatoru *Tainzu Kağan*’ı yakalayıp ele geçirmişlerdir. Böylelikle iki yüz yıl boyunca Orta Asya’ya hükmetmiş Kıtay imparatorluğu yıkılmıştır (MUT, I, 2003, s. 368).

XII. yüzyılın başında gerçekleşmiş olan bu olaylar, Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer birliklere kendi hâkimiyetini sürdürme ve egemenlik kurma fırsatını vermiştir. Daha net şekilde ifade etmek gerekirse, Kıtaylar ve Cürcenler arasında

başlayan iç savaş sürecinde Qabul, Marghus ve Anyat gibi güçlü beyler kendi egemenliklerini kurmuş ve Kıtay İmparatorluğundan bağımsız olarak “Han” unvanı almışlardır.

Qabul Han’ın “Moğol” isminde olan siyasî birliğini ne zaman ve nasıl kurduğuna dair bilgilere Moğollara ait ana kaynaklarda rastlanmamıştır. Ancak MGT’de *qamuq mongqol-i qabul-qahan meden aba* “Bütün Moğol’u Qabul yönetiyordu.” verisi mevcuttur (Rachewiltz, 1972, s. 22). Bu bilgi, Kıtay İmparatorluğu yıkılınca Qabul’un Moğolların bir birliğini elinde tutmuş olduğunu ve bu birlikle siyasî bir birlik kurduğunu göstermektedir.

Qabul’un bütün Moğolların *Han*’ı olduktan sonra yaptığı ilk iş, kendi halkları içerisinde cesur olanları ve erdemli bahadırları seçerek büyük oğlu Okin-Barhag’ın yönetimine vermesiydi. Bu durum, MGT’de:

*qabul- qan-u dolo’an kö’üd-ün angqa aqa ökin-barqaq büle’e kö’ün inu sorqatu-jürki büle’e jürkin bolurun qabul-qan-u kö’üd-ün aqa ke’ejü irgen-ü’en dotoraca ilqaju helige-tür sölsütü heregei-tür honcitan a’uşgi dü’ü reng jirügetü aman dü’ü reng a’urtan ere tutum erdemütten bökös gücüten-i ilqaju ökcü... (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Qabul Han’ın yedi oğlundan en büyüğü Ökin-barqaq idi. Onun oğlu Sorqatu-jürki idi. *Oboq* isimleri Jürkin oldu. Qabul Han oğullarımın büyük ağabeyi diyerek; kendi halkı içinden yüreğinde cesaretli, büyük parmağında ok atmaya yetenekli ve erdemli, sözlerinde kuvvetli olanları, er erdemli, güreşçi gibi güçlü olanları seçip vererek...”*

şeklinde zikredilmiştir. Bu bilgi, Qabul Han’ın bütün Moğolların yöneticisi olmadan önce herhangi bir orduya veya hazır durumda bulunan özel askerlere sahip olmadığını göstermektedir. Hem de Kıtay İmparatorluğunun yıkılış zamanında Moğolların da hazır bir birliğe sahip olduğunu doğrudan olmasa da dolaylı olarak göstermektedir. Qabul Han, Kıtay İmparatorluğunun yıkılması ile ortaya çıkan bu fırsatı iyi kullanarak yeni kurduğu siyasî birliği korumak ve kendi hâkimiyetinin uygulama gücünü sağlamak için halk içerisinde bahadırları seçip, en güvenilir kişi olan büyük oğlunun emrine vermiştir.

Moğol tarihinin temel kaynaklarında zikredilmiş somut bir hâkimiyet sahibi olan Hanların ortaya çıkışının Kıtay İmparatorluğunun yıkılışı ile aynı anda olması tesadüf değildir. Orta Asya bozkır konar-göçerlerinin siyasî ve sosyal gelişimi, o zamanki şartlara sıkı sıkıya bağlı tarihsel bir olaydı. Kıtay İmparatorluğundaki iç savaştan dolayı ortaya çıkan bu fırsat; Moğolistan coğrafyasındaki Qabul, Marghus Buyuruk ve Narkış Tayan başta olmak üzere çeşitli asiller tarafından kullanıldığı için tarihî kaynaklar, XII.

yüzyılın ilk somut gücüne sahip olan bu asilleri “Han”lar olarak belirtmektedir.

Qabul, Marghus, Anyat gibi asiller tam olarak ne zaman Kıtay İmparatorluğundan ayrılmış ve kendi hâkimiyetlerini ele almak için mücadele etmeye başlamıştır? gibi sorular da akla gelmektedir. *Liao Shi* vol. 96’da geçen 1093 yılına ait verideki “Mo-ku-szu” isminde olan bir şahsiyet A.Oçir tarafından XII. yüzyıldaki Kereyit Ulsu’nun yöneticisi Marghus Han olarak kabul görmüştür (Oçir, II, 2011, s. 198). L.Munkh-Erdene de “Bu Mo-ku-szu ise Marghus Buyuruq Han’dan başka bir kişi değildir.” şeklinde açıklama yapmıştır (Munkh-Erdene, 2016, s. 646). Bunlar kabul edilirse sorunun cevabı belli olacaktır. Bu bilgilere göre 1089 yılından beri Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerler, Kıtay İmparatorluğundan ayrılmak için mücadele etmişler denilebilir.

XII. yüzyıl başında 1115 yılında Cürcenler tarafından kurulmuş olan Kin Devleti’nin devamlı saldırılarından dolayı yıkılmış olan Kıtay İmparatorluğundan Wang Yelü Daşi, (1087-1143) 1124 yılında Kıtay Kağan Yelü Yansi’dan ayrılıp, kuzeybatıdaki Moğolistan coğrafyasına doğru üç gün boyunca göç ederek şimdiki İç Moğolistan’daki Ulaantsav ilinde var olan Aybaga nehrini geçip, Ak Tatar ve Onqhut’ların toprağına ulaşmıştır. Onlardan destek alarak Orhun nehrinin kuzeybatısındaki Kedün (Hatun) bölgesinde bulunan *Bei-Ting Du-hu-fu*’a gelmiştir (Batsüren, Çinzorig ve Jigmeddorj, 2017, s. 115).

Bunun hakkında *Liao Shi* “...Da Şi savaşta Sya İ Şiy, Po Li Kuo’u öldürüp, kendini Wang ilan ederek, 200 atlı askerler ile birlikte gece kaçmıştır. Kuzey yoluna üç günlük yerde Kara Usu geçip, (Bugünkü İç Moğolistan’daki Aybaga nehri) Ak Tatar’dan Çuan Gü Er ile görüşmüştür. Çuan Gü Er ona 400 at, 20 deve ve koyun, keçe başta olmak üzere çeşitli destekler vermiştir. Oradan daha batı tarafına göç edip *Ke Dün* (Katun) şehri ve Kuzey Şimal hudut karakoluna (北庭都护府bēi tíng dū hùfū) gelerek; burada Weiwu, Chongde, Hui Fan, Xin, Dalin, Zi He ve Tuo olmak üzere yedi 7 bölgeyi kurmuştur. Yelü Daşi 5 yıl boyunca oradan asker toplayarak, Kin Devleti’ne karşı savaş yapmış ama başarılı olamamıştır. 1129 yılında Yelü Daşi; Da Huang, Shiwei, Dilie, Wangjila, Chachila, Yexi, Bigude, Nila, Dalaguai, Damili, Mierji, Hezhu, Wuguli, Zubu, Pusuwan, Tanggu, Humusi, Xidi, Jiuerbi olmak üzere 18 kavmin reisleriyle bir araya gelip kurultay yaparak 'Atalarımın kurduğu [devletimizi] ve dokuz göbek

atalarımızın hükmettiği 200 yıllık tarihimizi Cürcen köleler tahrip ettiler.' şeklinde yardım istediğinde kurultayda mevcut olan kavimler, 10.000 civarında savaşçı asker, hizmetçiler ve savaş aletleriyle yardım etmiştir. Bu vakadan bir yıl sonra ikinci ayın mavi at gününde mavi öküzü ve ak atı Tanrı ve Yer'e kurban etmiş, daha batıya doğru gitmiştir." şeklinde çok ayrıntılı bir bilgi sunulmaktadır (Batbold, 2013, s. 250). Bu metne göre Kıtay İmparatorluğundan Wang Yelü Daşı Moğolistan coğrafyasında bulunan kavimler arasında ilki 1124 yılında, daha sonra 1129 yılında olmak üzere iki defa kurultay yapmıştır. Asker, mal sürüleri ve savaş aletlerinden oluşan yardım almıştır. Fakat, Yelü Daşı Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerlerden askerî ve iktisadî yardımları aldıktan sonra 1130 yılında batıya doğru göç etmiştir.

Yelü Daşı tarafından 1129 yılında toplanan kurultay ve sonrasında Yelü Daşı'nın 1130 yılında batı tarafına göç etmesi; Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerlere Kıtay İmparatorluğunun yıkılışının ilan edilmesi anlamına gelmektedir. Kıtay İmparatorluğunun yıkılması aynı zamanda Moğolistan bozkır konar-göçerlerine yapılan baskının artık sona erdiğini ve bozkır konar-göçerlerinin Kıtay İmparatorluğundan ayrılarak özgür kaldıklarını göstermektedir.

Câmiü't-tevârih'teki malumatlara göre Qabul Han; Cengiz Kağan'ın üçüncü göbekten atası, Marghus Sengüm'ün ise üçüncü göbekten atasıdır. Sengüm ve Cengiz Kağan'ın aynı dönemde yaşamış şahıslar olduğunu biliyoruz. Tarihçiler, yukarıda anlatılan Yelü Daşı'nın batıya göçü olayı ile ilişkilendirmeden Qabul Han'ın doğum yılının 1092¹⁷ olduğunu kabul etmiş ve Qabul Han'ın XII. yüzyılın 30'lu yıllarında Moğol Devleti'ni kurarak Han (Qağan) olduğunu tespit etmişlerdir (MUT, II. 2003, s. 54; Dalai, 1996, s. 41). Ancak L. Krader, bu durumu "Moğolların Ortaçağ tarihi, üç alt döneme bölünürse; ilk dönem, Cengiz Kağan'ın büyük dedesi Qabul Kağan ile beraber başlamıştır. O bütün Moğolları elinde tutmuş ilk hükümdar idi." şeklinde açıklamıştır (Krader, 1955, s. 18).

Bunlara dayanarak XII. yüzyılın başında Moğolistan coğrafyasındaki Moğol, Kereyit, Nayman, Tatar, Merkit gibi birliklere kendi egemenliklerini kurmak ve bağımsız politika yürütebilmek için büyük bir fırsat ortaya çıkmıştır. Qabul Han'ın 1130 yılında Moğol Ulusu'nun Hanı olduğu tarihçiler tarafından genellikle kabul görmektedir. Bu

¹⁷ Bilegt L. Çingis Haanı Ugiin Biçig Battai Eseh Tuhai // Erhlesen Ts.Tserendorj *Çingis Haan Delhiin Tüühnee*. Ulaanbaatar, 2012, s. 91

açından XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında ortaya çıkmış Kereyit, Moğol, Nayman, Merkit, Tatar gibi siyasî birliklerin ve *Hanların* ortaya çıkışı için Kıtay İmparatorluğunun yıkılması zemin oluşturmuştur.

Genel olarak baktığımızda XII. yüzyıldaki Moğolistan coğrafyası tarihi, büyük bir Bozkır imparatorluğunun (Kıtay İmparatorluğu) yıkılışından (1125) yeni büyük Bozkır İmparatorluğunun (Moğol İmparatorluğu) kuruluşuna (1206) kadar geçen dönemdeki siyasal krizin de tarihi olmaktadır.

1.3. XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ SİYASÎ BİRLİKLER

1.3.1 Moğol Ulusu

XII. yüzyıldaki Moğol Ulusu'nun kuruluşu hakkında üç farklı dilde yazılmış olan kaynaklarda üç farklı bilgi sunulmaktadır. Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış olan *Câmi'ut-tevârih* adlı eserde “Cengiz Kağan'ın atası olan Qaidu Han'a o (Tanrı) kut vermekle beraber kendi aşkını gösterdiği için sayısız kadınlara ve insanlara, mal sürülerine sahip olmuştur.” gibi bilgiler verilmektedir. *Câmi'ut-tevârih*'te *Han* unvanı taşıyan ilk Moğol reisi Qaidu olarak geçmektedir. Buna rağmen tarihçiler, Qaidu Han'ın oğlu Qabul Han'ı Moğolların ilk hükümdarı olarak kabul etmektedirler.¹⁸ MGT'de bu durum, *qamuq mongqol-i qabul-qahan meden aba* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Bütün Moğolları Qabul Kağan yönetiyordu.” şeklinde çok açık şekilde belirtilmektedir. Ortaçağ'da yaşamış olan Çinli tarihçi *Tu Tsi* tarafından “Senggüm-Bilge'nin ölümünden sonra onun kavimlerini Qabul yönetmeye başlamıştır ve bütün Moğolları ele geçirip ilk *Kağan* ilan edilmiş kişi olmuştur.” şeklinde anlatılmıştır (MUT, II, 2003, s. 55).

“Kinlilerin 1135-1139 yılları arasında Moğolistan'da göçebelere karşı yapmak zorunda kaldıkları mücadelelerin bu olaylara esas teşkil etmiş olması mümkündür. Filhakika bu mücadeleler esnasında, steplerde ilerlemiş bulunan Kin generali Huo-Cha-hou, Mongku (Mong-kou)lar tarafından mağlup edilmiştir. Öyle ki Pekin Sarayı 1147'de Moğollara öküz ve koyundan mürekkep bir vergi ve bir miktar hububat vererek sulh akdetmek mecburiyetinde kalmıştı.” (Grousset, 2015, s. 207). Kin Devleti tarihinde “Qua Tun'un yedinci yılı, Qabul kendini *Tzun Yanı Huandi* (Tsun Yuan'ın Kağanı) ilan ederek unvanı *Tiān shēng* (Tanrıdan doğmuş)” şeklinde yazılmıştır. Quan Tun'un yedinci yılı ise 1147 yılıdır (MUT, II, 2003, s. 54). Çince kaynaklarda bunun gibi bir

¹⁸ Ç. Dalai “1130 yılında Qabul, üç kavimlerin reislerinin kurultay ile bütün Moğollarının *kağan* oturmuştur” (Dalai, 1996, s. 41); P. Krader tarafından “Cengiz Kağan'ın büyük dedesi Qabul Kağan ile beraber başlamıştır. O bütün Moğolları ele geçirmiş ilk hükümdarı idi.” (Krader, 1955, s. 18); Rene Grousset “Daha bu devirde hükümdar unvanı ile (yani han), hatta ölümünden çok sonra *Gizli Tarih*'de (Kağan) imparator unvanıyla bile gösterilen ve kudretli Cürcet hükümdarlarına yani Kuzey Çin'in hakimi Kin Krallarına hücumu ilk defa eden de onun torun'un oğlu Qabul (Qaboul)dır.” (Grousset, 2015, s. 206).

bilginin bulunması, 1147 yılında Kin Devleti'nin Qabul'u Moğol Ulusu'nun Hanı olarak kabul ettiğini göstermektedir. 1133-1335 yılları arasında gerçekleştirilmiş Moğol Ulusu'nun Hanı Qabul'un Kin Devleti'ne olan ziyareti hakkında Reşîdüddîn Fazlullâh çok ayrıntılı bir bilgi sunmaktadır (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, ss. 127-128).

Kurucu olan Qabul Han'ın doğum yılının 1101¹⁹ mi, 1092²⁰ mi yoksa 1084²¹ mü olduğu tarihçiler tarafından tartışılmaktadır. Cengiz Kağan'ın üçüncü göbekten atası, Bodoncar'ın onuncu göbekten torunu olmaktadır. Qabul, 1148 yılında vefat etmiştir.

XII. yüzyıldaki Moğol Ulusu'nun adı MGT'de *qamuq mongqol* “Bütün Moğollar” (52(2), 57,); *Mongqol* “Moğol” (57, 108, 126, 142, 176(2), 193(3), 194(8), 195, 196) olarak geçmektedir. Bu yüzden tarihçiler tarafından bu ulusun adı, *Qamag Moğol Ulus*²² ve *Mongol ulus*²³ olarak iki farklı biçimde yazılmaktaydı. Fakat son zamanlarda *Moğol Ulusu* adı daha çok ağırlık kazanmıştır.

Moğol adı üzerine birçok görüş vardır.²⁴ En önemli olan iki açıklama şu şekildedir: İlk yorum Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından “*Moğol* (مُغُول) kelimesi aslında *Mung ol* (مُونْگُ (أُول) idi. “Geç kalmış ve aptal, umutsuzluğa düşmüş, anlamındadır.” şeklinde yapılmıştır (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 148). MGT'de bu yorum ile benzer bir

¹⁹ Gongor D. *Halh Tovçoon*. I. Boti. Ulaanbaatar. 1978. t. 66

²⁰ Bilegt L. Çingis Haanı Ugiin Biçig Battai Eseh Tuhai. Erhlesen Ts.Tserendorj. *Çingis Haan Delhiin Tüühnee*. Ulaanbaatar, 2012. t. 91

²¹ Damdinsüren Ts. *Myangan jiliin Haritsuulsan hüsnegt*. Ulaanbaatar. 1995. t. 14

²² *Mongol Ulsın Tüüh*. II. Cilt. Ulaanbaatar. 2003. t. 53; Dalai Ç. *Hamag Mongol Uls (1101-1206)*. Ulaanbaatar. 1996. t. 41

²³ Gerelbadrah J. *Qamuy Mongyol Ulsın ner mön üü*. Ulaanbaatar, 2006.

²⁴ Eski Moğol tarihçileri de yorum yapmışlardır. Ordos'un Sagan Setsen *Erdene-yin Tovçi* adlı eserinde (1662-1663 yılında yazılmış) Moğol adını Cengiz Kağan kendi buyrukla vermiş bir isim, iki heceden oluşur. *Mung* umutsuzluğa düşmüş, zorlamış anlamında; *gol* merkezi, orta anlamında” şeklinde yorumlamıştır. Bunun gibi açıklamalar Lomi *Mongol Borjigid Obgın Tüüh*. 1732; Darma Güüş *Altan Hürden Myangan Higeest*. 1739; Raşpuntsag *Bolor Erih*. 1774-1775; Jambaldorj *Bolor Toli*. 1835-1838; Galdan *Erdeniin Erih*. 1841; Luvsandanzan *Altan Tovç*. XIX yüzyıl. Bu görüşün temelinde *Tsagaan Tüüh* adlı eseri yazmış Hutugtai Setsen Hun Taiji (1540-1586) vardır. Modern bilimsel incelemesi Dorjbanzarov tarafından 1848 yılında yazılmış “Moğol isminin menşei üzerine” makale ile başlamıştır. Ona göre “şüphesiz Mon-gol olarak ayrılır. *Mon* isminde olan nehir demiş. ... yer isminden toplum ismi türeyen teoriyi kullanarak Namjiltseveen ve Ç.Hasdorj olmak üzere bilimadamları “Mon” isminde dağ bulunması gerekir diye tahmin etmiştir. H.Perlee, Mongol kelimesi “Mong” kök ve “ol”, “ul” şeklinde ekten oluşur demiştir. G.Sühbaatar ise *Juan Juan* kağanlarının ceddisi olan Mugulyu isminden türediğini birkaç defa ispatlamış. E.V.Şavkunov Mongol ismi Amar nehrinin eski adı olan “Mengu, Mongu, Mangu” kelimesi ile bağlayarak eski Şivei ve Mohai kavimlerin dilinde nehir anlamında diye yorumlamıştır. J. Baysah İç Moğolistan'da var olan Mune (İnşani) dağ bölgesinde yaşayan milletlerinin adlandırıldığı “Müנגgü” (gümüş) kelime üzerine –d çoğul eki ekleyerek türetilmiş isim olarak açıklamıştır (Bilegt, 2007, ss. 53-55).

anlamda olan *mung*, *mungqaq* kelimeleri mevcuttur. Kaynağımızda *ci bürün masi mungtaniju ayisu aju'u ere-yin mung niken bui-je* (Rachewiltz, 1972, s. 35) “Sen çok *mungtaniju* (umutsuzluğa düşmüş) hâlde geliyorsun. Adamların *mung* (umutsuzluğu) aynıdır.” şeklinde geçmektedir. Bu kelimededen türemiş olan *mungqaq* kelimesi de *bodoncar-a mungqaq budawu buyu ke'en uruq-a ülü to'an qubi ese ökba* (Rachewiltz, 1972, s. 17) “Bodoncar’a aptal ve kafası karışmış diyerek uruğundan saymamış ve payını vermemiştir.”²⁵ ifadesinde geçer. Burada yer alan *mungqaq* kelimesi “cahillik, ahmaklık, bilgisizlik; ahmak, bilgisiz, aptal” anlamlarındadır (Gül, 2016, ss. 168-169). Divānū Lugāti’t-Türk’te bu kelime مُنْغُلُغْ *munğluğ er* şeklinde ve “bunlu adam, sıkıntılı olan kişi” anlamına gelecek şekilde geçmektedir (Atalay, 1992, s. 382).

Bilim adamı G. Sühbaatar tarafından Moğol (*Mongol*) isminin eski Çince kaynakta bulunan Juan-juan İmparatorluğunun kurucusuna ait bir hikâyede geçen *Muguluyi* ismi ile ilgili olduğunu ispatlanmıştır (Sühbaatar, 1992, ss. 176-180). Büyük Nirun Devleti’ni (Juan Juan) yöneten kurucu sülalenin adı olan *Muguluyi*’nin ses ve anlam açısından Reşîdüddîn Fazlullâh’ın Moğol kelimesine ait yorumu ile aynı olduğunu söylemiştir (Sühbaatar, 2002, s. 8). Bu kişi ismi de “yorulmuş, umutsuzluğa düşmüş” anlamındaydı. Asıl anlamı, “umutsuzluğa düşmekten dolayı akılsız olma”ydı. Bize göre bu, tarihî kaynaklara uygun bir yorumdur. Fakat L.Bilegt: “Bu kelimeye bağlanan bu tür yorumları Reşîdüddîn Fazlullâh’ın kaynak kişileri ve Ortaçağ Moğol tarihçileri de yapıyordu. Belki Erküne-Kun’a kaçış vakası ile de bağlamış olabilirler. Fakat bu yorumun halk etimolojisine ait çeşitli yorumlardan birisi olması kesindir.” şeklinde açıklamada bulunarak Sühbaatar ve Reşîdüddîn Fazlullâh’ı eleştirmekle beraber kendi görüşünü de öne sürmüştür (Bilegt, 2007, s. 59). Ona göre “*Mongol* isminin ilk hecesi *Mong*, Amur nehrinin herhangi bir kolunun adı değildir. Bu kelime, “güçlü ve ağır” anlamında olan Tunguzca *mang*, *mong* kelimesidir. Bu kelimeyi büyük ihtimalle “akıntısı güçlü olan su yerinde yaşayanlar” anlamında kullanmış olabilir. Fakat *mangu* veya *mong*’un kelime anlamını, Moğolların sözlü tarihinde Ergüne-Kün’de yaşayan kavimlerin cedit ve ana sülalesinin ismi olarak geçen *qıyan* ve *qiyat* isimlerine bağlamak mümkündür. *Câmi’ut-tevârih*’teki net bir açıklamaya göre *qıyan* kelimesi Ortaçağ Moğolcası’nda “dağ tepesinden eteğe düşen güçlü ve hızlı akıntı”

²⁵ Burada geçen *mungqaq* kelimesini İgor de Rachewiltz “fool” (aptal), *budawu* kelimesini “half-wit” (az akıllı) şekilde çevirmiştir (Rachewiltz, 2004, s. 5).

anlamındadır. ... *qiyan*'lar er ve cesur olduğu için bu kelime ile onlar da adlandırıldı. *Qiyad* kelimesi ise *qiyan* kelimesinin çoğul hâli idi. Bu kabile eskiden *qiyat* olarak adlandırılıyordu. Böylelikle *Mongol* ismi *qiyan* şeklinde olan Moğolca kelimenin Tunguzca tercümesi olmaktadır. Bu yüzden bu kavim ismi, “güçlü ve ağır akıntı” anlamında olan *mangu*, *mongu* kökü ile *-l* veya *-ul* çoğul eklerinden oluşmaktadır.” (Bilegt, 2007, s. 60). Biz de bu görüşe katılmaktayız.

XII. yüzyıl Moğol Ulusu'nun yurduna dair bilgiler Moğollara ait ana kaynaklarda mevcuttur. Moğol Ulusu'nun Onon, Tuul (Tula) ve Kerulen nehirlerinin kıyılarında olduklarını göstermektedir. MGT'de bulunan *qamuq mongqo[l] tayici'ut onan-nu qorqonaq-jubur quraju qutula-yi qahan bolqaba* (Rachewiltz, 1972, s. 24) “Bütün Moğollar ve Tayiciut (halkı), Onan nehri boyundaki Qorqonaq Jubur isimli yerde yapılan kurultayda Qutula'yı Han yaptılar.” bilgisinden herhangi bir *ulus* 'un yeni *Hanını* seçmek için düzenlediği büyük ve önemli kurultayı yurdunun sınırında veya kenarında yapmayacağı düşünülerek XII. yüzyıldaki Moğol Ulusu'nun toprak merkezinin Qorqonaq Jubur isimli yer olduğu tahmin edilebilir.²⁶ Moğol bilim adamı H.Perlee, “Kıtayların Liao Devleti (907-1125) ve Cürcenlerin Kin Devleti (1115-1234) döneminde Moğollar; Onon ve Kerulen nehirleri havzasında, Hentii dağlarında yaşıyordu.” açıklamasını yaparak bunları *Üç Nehrin Moğolları* olarak adlandırmıştır. Bu nehirler; Onon, Tuul ve Kerulen olmak üzere üç nehirdir. Bu görüş artık tarihçiler arasında kesinlik kazanmıştır (Perlee, 1959b, s. 48).

1148 yılında Qabul Han vefat ettikten sonra onun vasiyetnamesine göre Senggüm Bilge'nin oğlu Ambaqai, Moğol Ulusu'nun *hanı* olmuştur. Bu olay, MGT'de *qabul-qahan-nu qoyina qabul-qahannu üge-ber dolo'an kö'üd-iyen bö'etele senggüm-bilge-yin kö'ün ambaqai-qahan qamuq mongqol-i meden aba* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Qabul-Kağan'dan sonra kendisinin yedi oğlu olmasına rağmen Qabul Kağan'ın vasiyetnamesine göre Senggüm-Bilge'nin oğlu Ambaqai bütün Moğolların hükümdarı olmuştur.” şeklinde geçmektedir.

²⁶ Camuka daha güçlü oldukça Onon, Kelüren ve Tuul nehrinin kaynak bölgesi olan Qorqonaq-jibur'da, yani Moğol ulusunun toprak merkezinde ikamet etmeye başlamıştır. 1180'li yılları Camuka'nın en güçlü dönemi idi. Bu yıllar arasında Camuka kendinin Moğol ulusunun hükümdar olduğunu göstermek için Qorqonaq-jibur'da yani Qutula'nın Han ilan edildiği yerde oturuyordu.

Ambaqai, kağan olduktan sonra kendi oğlu Qadağan'a "ulusun *taizi*" unvanını verip, onu bir kol yönetimine tayin etmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârih* adlı eserde bu durum, "Ambaqai Kağan'ın oğlu ve onun veliahdi *Qadağan-Taizi* vardı." şeklinde açıkça zikredilmiştir (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 100). Bir süre sonra Ambaqai Kağan kızını, Buyur ve Kölen gölleri arasındaki Ursi'un nehri civarında oturan Ayiriut-Buirut Tatar bodununa vermişti. Kızını götürmek için kendi gitmişti. Giderken Tatar'ın Jüyin halkı Ambaqai Kağan'ı esir alıp onu Kıtay Hanı Altan Kağan'a götürdüler. Ambaqai Kağan bu sırada Besüt boyundan olan Balahaci adlı elçiyi şunları söyle diye gönderdi: "Qabul Kağan'ın yedi oğlundan ortancası olan Qutula'ya ve [Öz] on çocuk arasında veliaht olan Qadağan'a şunları söylemesini emretti: 'Hepsinin kağanı ve ulusun sahibi olduğum hâlde kızıma kendilerinin refakat etmelerini benden sonra yasakla, Tatar irgen tarafından esir edildim. Beş parmağınızın tırnakları kopuncaya kadar, on parmağınız kırılıncaya kadar benim intikamımı almaya çalışın.'" (Rachewiltz, 1972, s. 22).

Ambaqai Kağan'ın bu vasiyetine göre Qutula, kağan olmuştur. MGT'de:

*ambaqai-qahan-nu qada'an qutula qoyar-i nereyitcü ilêkse'er qamuq mongqo[l] tayici'ut onan-nu qorqonaq-jubur quraju qutula-yi qahan bolqaba mongqol-un jirqalang de[b]sen qurimlan jirqaqu büle'e qutula-yi qa ergü'et qorqonaq-un saqlaqar-modun horcin qabirqa-ta ha'ul<u>qa (?) ebüdük-te ölkek bol<u>tala debseba qutula qahan bolu'at qada'an-taisi qoyar tatar irgen- tür morilaba tatar-un kötön-baraqa jali-buqa qoyar-tur harban qurban-ta qatqu[l]duju ambaqai-qahan-nu ösöl ösön kisal kisan yadaba (Rachewiltz, 1972, s. 24) "Ambaqai Kağan Qadağan ve Qutula'nın isimlerini zikrederek gönderdiği için bütün Moğollar ve Tayiciutlar Onan nehri boyundaki Qorqonaq Jubur isimli yerde yapılan kurultayda Qutula'yı *Han* seçtiler. Moğolların mutluluğu, dans etmek ve eğlenmektir. Qutula'yı kağan seçtikten sonra Qorqonaqtaki Büyük Ağaç etrafında, kaburgaları ve dizleri acıyana kadar dans ettiler. Qutula, kağan olduktan sonra vali Qadağan ile birlikte Tatar halkına karşı harp açtı. Onlar, Tatar'dan Kötön-Baraqa ve Jali-Buqa ile on üç defa çarpıştılar; fakat Ambaqai Kağan'ın intikamını alamadılar."*

diye anlatılmıştır.

Câmi'ut-tevârih'in verdiği bilgilere göre "Ambaqai Kağan'ın ölümünden sonra yeniden kağan seçilmesi için bir toplantı yapılmış ve bu toplantıda çok tartışma olduğu için karar alamadan dağılmışlardır. Qadağan-Taizi Kereyit Ulsu'nun yöneticisi Gür Han'a gitmiş. Orada zehirlenmiş ve geri geldikten sonra hastalanarak ölmüştür. O zaman bahar idi. Bundan sonraki sonbaharda Moğollar ve Tayiciutlar yeni Kağan seçmek için Kurultay yapmışlar." (bk. Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 266). Ambaqai Kağan'ın ölümünden sonra yeniden *kağan* seçilmesi ve ilan edilmesi için Moğollar ve Tayiciutlar

arasında tartışma olmuş ve bu tartışmadan sonra Qadağan-Taizi, Kereyitli Gür Han'a gitmiş ve orada zehirlenerek ölmüştür.

Böylelikle Qutula'nın büyük rakibini Kereyitli Gür Han yok ettiği için Qutula Kağan "Gür Han ile kan kardeşi (*anda*) olması daha iyidir. Çünkü o iyi bir adam ve iyi bir huylu kişidir." (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 63) diyerek Gür Han'a çok iyi davranıyordu. Yani Moğolların Qutula Hanı ve Kereyit'in Gür Hanı arasında samimi bir ilişki vardı.

MGT'deki:

qutula qahan bolu'at qada'an-taisi qoyar tatar irgen- tür morilaba tatar-un kötön- baraqa jali-buqa qoyar-tur harban qurban-ta qatqu[l]duju ambaqai-qahan-nu ösöl ösön kisal kisan yadaba. tende yisügei-ba'atur tatar-un temüjin-üge qori buqa teri'üten tatar-i dawuliju ire'asu (Rachewiltz, 1972, s. 23) "Qutula, Kağan olduktan sonra Qadağan-Taizi (veliaht) ile beraber Tatar bodununa savaş açtı. Tatar'ın Kötön-Baraqa ve Jali-Buqa adlı beyleriyle on üç defa çarpıştılar. Fakat Ambaqai Kağan'ın intikamını alamadılar. O zaman Yesükey Bahadır, Tatarlardan Temüjin-Üge ve Qori-Buqa başta olmak üzere beyleri esir alarak getirirken..."

metin, Qutula Kağan ve Qadağan-Taizilerin yapamadığı şeyleri, yani alamadığı intikamını Yesükey Bahadır'ın aldığını göstermek amacıyla olan bir karşılaştırma cümlesi niteliğindedir. Yani, Qadağan-Taizi vefat ettikten sonra Yesükey Bahadır, onun yerine göreve geçmiştir. Yukarıda bahsi geçen olayı kendini haklı çıkartmak için yazmış gibi görünmektedir.

Moğolların Gizli Tarihi, Yesükey Bahadır'ın yaptıklarını övmek için oğulları tarafından yazılmış olabilir. Biz de MGT'nin yazarları arasında Yesükey Bahadır'ın oğullarının bulunduğu düşüncesindeyiz.²⁷

Bu konu hakkında *Câmi 'ut-tevârih*'teki bilgiler daha doğru olabilir. Bu kaynakta geçen "[Ambaqai Kağan'ın esir edildiğine ait] kötü haber gelince hemen Qadağan-Taizi, Todağa, Yesükey Bahadırlar bütün Moğol halklarıyla Ambaqai Kağan'ın intikamının nasıl alınacağı hakkında kurultay yapmıştır." (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 130) şeklindeki bilgiden yola çıkarak Ambaqai Kağan'ın ölümünden sonra hemen yeni bir kağan seçmek için kurultay yapılmadığını anlayabilmekteyiz.

²⁷ MGT'nin yazarlarının Otcëgin başta olmak üzere Temücin, Ögelün, Mönglik gibi Altan urukundan olan beyleri olduğunu ispatladık (Altansukh, 2010, s. 88).

Öncelikle Ambaqai Kağan'ın intikamını nasıl alacaklarını düşünmüşler ve Qadağan-Taizi, Qutula ve Yesükey kendi kağanlarının intikamını almak için Tatarlarla birkaç defa savaşmışlardır. Bu savaşlar, Qutula'yı kağan ilan etmeden önce yapılmış ve yeni kağanın ilan edilmesinden birkaç ay önce gerçekleşmiştir. Bu sırada Qadağan-Taizi ölmüştür. *Câmi'ut-tevârih*'e göre Qadağan-Taizi bahar mevsiminde vefat etti ve sonraki güz döneminde Qutula'yı kağan ilan ettiler.

Qutula Kağan döneminde Kağan'ın ağabeyi olan Bartan Bahadır'ın oğlu Yesükey Bahadır, *Taizi* görevine geçmiş olabilir. Bununla ilgili bilgiler kaynaklarda tam olarak yer almamaktadır. Ancak, bu görev tayini *Câmi'ut-tevârih*'teki Qutula Kağan'ın Yesükey Bahadır ile beraber Moğol Devleti'ni yönettiğini gösteren bir malumata dayanmaktadır:

“Kereyitliler arasında iç kavga çıktığı için Van Han kendi emrinde olan yüz adamla beraber kaçmıştır. Yolda Yesükey Bahadır ile buluşmuş ve Yesükey Bahadır onu kendi korumasına almıştır. Bundan sonra [Van Han] ‘Biz arkadaş olmalıyız.’ demiştir. Ve onunla (Yesükey) kan kardeşi olmuştur. [O zaman] Qutula Kağan ‘Onunla arkadaş olmak doğru değildir. Biz onu zaten biliyoruz. [Fakat] Gür Han ile kan kardeşi olması daha iyidir. Çünkü o iyi bir adam ve iyi huylu bir kişidir.²⁸ Ama bu adam kendi kardeşlerini öldürmüş ve onların kanını akıtmış. Şimdi o yabani boğa oklamaya çalışarak, yaban atının aghruqu'ya (evine) kendi girip geldi. O bizim elimizdedir.’ demiştir. Fakat Yesükey Bahadır bu tavsiyeyi kabul etmeyerek, onunla kan kardeşi olmuştur. O (Yesükey) Gür Han'a akın edip, kovarak onun ulusunu Oan Han'a vermiştir.” (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 63)

Burada Qadağan-Taizi'nin ölümünden sonra Yesükey Bahadır'ın onun yerini aldığı görülmektedir. Fakat Qutula Kağan, sonraki kağanı işaret etmeden ölmüştü. Bu durumda Yesükey Bahadır, *Taizi* görevi yapan birisi olduğu için bütün Moğolların yönetimi onun eline geçmiştir. Bu durum, *Câmi'ut-tevârih*'te و محقق أن است که بعد از وفات فوئله جان، برادر زاده او پیسوغای بهادر بن برتان بهادر، / که پدر چینگگیز جان بود، پادشاهی کرده (Reşidüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 267) “Bu da hiç şüphesizdir. Qutula Kağan, vefat ettikten sonra onun yeğeni Cengiz Kağan'ın babası ve Bartan Bahadır'ın oğlu olan Yesükey Bahadır padişahlık yaptı.” diye çok net bir şekilde zikredilmiştir. Bir de *MGT*'de Yesükey Bahadır'ın yönetiminde Tayiciutların bulunduğunu net bir şekilde göstermektedir (Rachewiltz, 1972, s. 27). Tayiciutlar aslında *Taizi*'nini yönetiminde bulunan bir koldur. Yesükey Bahadır, Han'ın yetkilerini ele aldığını;

1. Onun evinde Moğol Ulusu'nun tuğunun bulunmasından,

²⁸ Qutula Han'ın Gür Han'a çok saygı gösterip, iyi davranmasının sebebi ise Ambaqai Han ölümünden sonra yeni han seçme çatışmasında Gür Han Qutula Han'ın rakipçisi olan Qadağan taizi'yi zehir ile yok edip yardım etmesidir.

2. Yesükey öldükten hemen sonra Moğol Ulusu'nun her tarafa dağılarak, yıkılmasından,

3. Onun hâkimiyeti altında bulundurduğu Moğolların birliğinin kaynaklarda *Ulus* olarak ifade edilmesinden kanıtlayabiliriz.

1170 yılında Yesükey Bahadır'ı Tatar Halkı zehirlemiş ve öldürmüştür (Rachewiltz, 1972, s. 26-27). Yesükey Bahadır öldükten sonra Moğol ulusu sahipsiz kalmış ve yıkılmıştır. Bu durumu MGT'deki aşağıda yer alan malumattan anlayabiliriz:

tayici'ud-un tarqutai-kiriltuq tödö'en-girte-tan taici'ut onan-müren huru'u gödölba hö'eliin-üjin-ni ekes kö'üd-i gējü newükderün qongqotadai caraqa-ebügen otcu itqaqu-tur tödö'en-girte ügülerün ce'el usun niduralu'a ceügen cilawun cewürelu'a ke'e'et newüje'ei caraqa-ebügen-i ker itqaqu ci ke'en qoyinaca jida-bar joqudus qatquju'u caraqa-ebügen yaratu bolju ger-tür-iyen irejü berke kebdeküi-tür temüjin üjere otcu'u tende qongqotadai caraqa-ebügen ügülerün sayin ecige-yin cinu guriyaqdaqsan ulus-imanu bürin-ü ulus a[b]cu newükderün itqaqu bolun eyin kikdeba kejü'ü te'ün-tür temüjin uyila'at qarcu yorciba hö'eliin-üjin gējü newükderün tuqlaju beye-ber morilaju jarimut irgen-i icuqaba tede ber icuqadaqsan irgen ülü toqtan tayiji'ud-unqoyinaca newüjü'üi (Rachewiltz, 1972, s. 27) “Tayiciutlu Tarqutai-kiriltuq ve Tödögen-girte başta olmak üzere bütün Tayiciutlar Onan nehrine doğru göç ettiler. Högelun-üjin'i ve asil çocuklarını geride bıraktılar. Qongqotadai Çaraha-ebügen giderek göçenleri ikna ediyorken, Tödögen-girte: ‘Derin su kurumuştur, beyaz taş kırılmıştır.’ dedi ve yollarına devam ettiler. Caraha-ebügen'i ‘Sen bize nasıl ısrar ediyorsun!’ diyerek arkasından mızrakla vurdular. Caraha-ebügen yaralı bir vaziyette eve gelerek muzdarip bir hâlde yatarken, Temücin onu görmeye geldi. O zaman Qongqotadai Caraha-ebügen ‘Senin iyi baban tarafından toplanmış olan ulusu, bizim bütün ulusumuzu alıp götürürlerken ikna etmeye çalışırken böyle bir muameleye maruz kaldım.’ dedi. Bunun üzerine Temücin ağlayarak dışarıya koştu. Göç esnasında geride bırakılan Högelün-ücin bizzat eline tuğ alarak ata bindi ve halkın yarısını geri döndürdü. Fakat sonra onlar da durmadılar ve Tayiciutların peşinden göç ettiler.”

Eski Kıtay İmparatorluğuna tâbi bulunan Moğol, Kereyit, Nayman gibi birliklerin XII. yüzyılın başında, yani Kıtay İmparatorluğunun yıkılışı ve Kin Devleti'nin kuruluşu sırasında bağımsız siyasî birlikler kurmalarını kendini Kıtay İmparatorluğunun devamı olarak ilân etmiş Kin Devleti hiçbir zaman kabul etmemiştir. Bu yüzden Kinliler, 1130 yılında Qabul Han tarafından kurulmuş Moğol Ulusu'nun hükümdarlarını ayrılmak isteyen isyancılar olarak görüyorlardı. XII. yüzyılın Moğol, Kereyit, Nayman, Tatar ve Merkit hükümdarlarının Cürcen ve Kin Devleti tarafından sürekli yakalanmaya, öldürülmeye çalışılmasını böyle açıklamak daha doğru gözüküyor. Moğollar da Kin Devleti'ni Kıtay İmparatorluğunun devamı olarak düşünüyordu. Bu yüzden MGT'de Kin Devleti, *Kitat İrgen* (§132, 247, 263, 266 (4), 271 (2), 272 (4)) şeklinde zikredilmiştir.

Qabul Han'ın büyük oğlu Okin-Barqağ'ı Kin Devleti'nin ele geçirdiğine ve öldürdüğüne dair bir bilgi mevcuttur. 1148 yılında Qabul Han öldükten sonra Ambaqai Han da Kin Devleti tarafından öldürülmüştür. Son olarak Yesükey Bahadır da Tatarlar tarafından zehirlendikten sonra yani 20 yıllık az bir süre içinde Moğol Ulusu'nun dört hükümdarı herhangi bir yolla Kin Devleti ve Tatarlar tarafından öldürüldükten sonra kendi amacını tamamlamış ve XII. yüzyıl Moğol Ulusu yıkılmıştır.

1162 yılında²⁹ Yesükey Bahadır'ın hatunu Ögelün bir oğlan çocuğu doğurmuştur. Yesükey Bahadır, Temüjin-üğe ve Qori-buqa başta olmak üzere Tatarları ele geçirdiği anda dünyaya geldiği için yeni doğan oğluna Temücin adını koymuştur (Rachewiltz, 1972, s. 24).

Temücin dokuz yaşındayken Yesükey Bahadır vefat etmiş ve Moğol ulusu dağılmıştır. Tayiciutlar bütün halkı alarak Onan nehrine doğru göç ettiler. Ögelün ve çocuklarını bozkırda bıraktılar. O zamanı çok zor şartlar altında geçirmesine rağmen Ögelün Hatun, oğullarını *jasaqtan secet* (Rachewiltz, 1972, s. 28) “yönetim ustaları” olarak büyütülmüştür.

Bundan sonra Temücin ile Belgutei, Temücin'in dokuz yaşındayken sadece bir defa görüp ayrılmış olduğu Dei-secen'in kızı Börte-ücin'i almak için Keluren nehri boyunca akıntı istikametinde yola çıktılar. Onggirat'lı Dei-secen, Cekcer ve Ciqurqu arasında bulunuyordu. Dei-secen, Temücin'i görünce büyük bir sevinçle “*Büyük ve küçük kardeşlerin olan Tayiciutların seni kıskandıklarını bildiğimden çok kederlenmiş ve artık ümidimi kesmiştim. Şimdi tekrar görüyorum.*” dedi ve kızını ona eş olarak verdikten sonra onunla beraber gönderdi. Börte-ücin'in anası Cotan, kızına refakat ederek kızını Temücin'in evine kadar götürdü. Cotan ana, damadının annesi için hediye olarak bir kara samur kürkü getirmişti. Eskiden Yesükey Han ile Kereyitlerin Ong Han anda içmiş idi.³⁰ Bu yüzden Temücin, Qasar ve Belgütey üçü “*Babamızla anda yaptığı için Ong Han bizim babamız gibidir.*” diyerek, Tuul Nehri'nin Qara Tün bölgesinde bulunan Ong

²⁹ Bazı bilim adamları 1155 yılı olarak kabul görmektedir (Grousset, 2015, s. 208). Fakat 1162 yılı kesinlik kazanmıştır (Ratchnevsky, 2018, s. 14-18).

³⁰ Ortaçağ Moğolları arasında *anda içme* geleneği çok yaygındır. MGT ve diğer önemli kaynaklardaki verilere göre birkaç önemli nitelikleri vardır. 1. Hediye karşılaştırmak. Denk ve adetlik ilişkilerinin semboleze ederek birbirine aynı hediyeler karşılaştırmak. 2. Hiç hazetmeyen içecek (kan) içer. 3. Bir birine yardımcı olmak. 4. Vefat etmiş *anda*'nın çocuklara yardım etmek. 5. Babasının *anda*'sına kendi babası gibi saygı göstermek. 6. Babalar arasında *anda* içtiği ise bu *anda* ilişkisi çocuklara da devam edilir.

Han'a vermek için bu kürkü yanlarına alarak yola çıktılar. Ong Han'a varınca Temücin: "*Eskiden, babamla anda olduğunuz için babam gibisin, düğün hediyesi olan elbiseyi sana getirdim.*" diyerek kara samur kürkünü Ong Han'a vermiştir. Ong Han çok sevinerek: "*Kara samur kürküne karşılık olarak dağılmış olan ulusunu birleştirip sana vereyim. Samur kürküne karşılık olarak parçalanmış olan ulusunu tamamlayarak sana vereyim.*" demiştir (Rachewiltz, 1972, s. 36-37). Bu olay genç Temücin için çok mühim bir olay olmuştur.

Bu arada Temücin Jadaranlı Camuka ile anda içmiş ve Camuka da güçlü bir reis olarak ortaya çıkmıştır. Onlar aralarında ilk olarak anda kurduğu zaman Temücin on bir yaşında idi (Rachewiltz, 1972, s. 47). XII. yüzyılın 80'li yıllarında Camuka'nın Moğolların büyük reisi olduğu MGT'deki malumatlardan açıkça anlaşılmaktadır (Rachewiltz, 1972, s. 49-51).

1185 yılında Merkitler, Ögelün Hatun'un kaçırılmasının intikamını almak için Temücin'e akın yaptılar ve onun karısı olan Börte-ücin'i alıp gittiler. Bunun için Temücin Kereyitli Ong Han'dan *qurban merkit-te genen büküi-tür irejü emekö'ü-ben dauliju a[b]daba qan ecige minu eme kö'ü aburaju öktügei* (Rachewiltz, 1972, s. 41) "Üç Merkitler, ansızın gelip kadınlarımızı ve çocuklarımızı kaçırdılar. Han babam, kadınlarımızı ve çocuklarımızı kurtarıp ver!" diye yardım istemiştir. Ong Han'ın tavsiyesi üzerine Camuka *andadan* da yardım istemiştir. Camuka ve Ong Han, dört tümen asker ile Merkitler üzerine akın etmiş ve Börte-ücin'i geri alıp Temücin'e vermişlerdi. Bu seferden sonra Temücin ve Camuka ikisi Qorqonaq-Jubur'a gittiler ve orada bir buçuk yıl beraber kaldılar.

O zaman Moğolların çoğu Camuka'nın hâkimiyetinde Qorqonaq-Jubur'da bulunmuştur. Bu yüzden bütün Moğolların hanı olmayı ve babasının ulusunu yeniden kurmayı hedefleyen Temücin için bu bir buçuk yıl önemli ve büyük bir fırsat olmuştur. Temücin Camuka ile beraber bir buçuk yıl kalırken Moğolları kendi tarafına çekmek gibi gizli işleri çok iyi yapmıştır. MGT'deki

temüjin jamuqa qoyar amaraldurun niken hon nökö'e hon-u jarim amaralduju tere aqsan nuntuq-aca niken üdür newüye ke'eldüjü newürün ... ülü bawun söni dülün gödöljü ... tere söni düljü üdür geyi'esü üje'esü jalayir-un qaci'un-toqura'un qar<a>qai-toqura'un qaraldai-toqura'un ede qurban toqura'un aqa-nar de'ü-ner söni dülildüjü ayisun aju'u basa tarqud-un qada'an daldurqan aqa-nar de'ü-ner tabun tarqut ayisun-gü aju'u basa mönggetü-kiyan-u kö'ün önggür-tan cangsi'ut baya'ud-iyar-än ayisun-gü aju'u barulas-aca qubilai qudus aqa-nar de'ü-ner ireba mangqud-aca jetei doqolqu-cerbi aqa de'ü qoyar

ireba bo'orcu-yin de'ü ögölen-cerbi arulad-aca qaqaçaju aqa-dur-ıyan bo'orcu-tur neyilen ireba-gü jelme-yin de'ü ca'urqan sübe'etei-ba'atur uriangqan-aca qaqaçaju jelme- tür neyilen ireba besüd-ece degei kücügür aqa de'ü qoyar ireba-gü suldus-aca cilgütei taki tayici'udai aqa-nar de'ü-ner ireba-gü jalayir-un sece-domoq arqai-qasar bala qoyar kö'üd- iyer-ën ireba-gü qongqotan-aca söyiketü-cerbi ireba-gü sükeken-ü jegei-qongdaqor-un kö'ün sükegei-je'ün ireba-gü ne'üdei caqa'an-uwa ireba-gü olqunu'ud-un kinggiyadai qorolas-aca seci'ür dörben-ece moci-bedü'ün ireba-gü ikires-ün butu ende gürege[t] -te yabuqsa'ar ireba-gü noyakin-aca jungso ireba-gü oronar-acajırqo'an ireba-gü barulas-aca suqu-secen qaracar kö'ün-lü'e-ben ireba-gü basa ba'arin-u qorci üsün-ebügen kökö-cos menen-ba'arin-ıyer-ën niken güre'en ireba-gü (Rachewiltz, 1972, s. 50) “Temücin ve Camuka ikisi dost olarak bir yıl ile öbür yılın yarısı (yani bir buçuk yıl) kaldıktan sonra buldukları yerden bir gün göç edelim diyerek göç etmişler ... [Temücinler] durmadan gece hareket ettiler ... o gece sürekli göç edip, sabahı gördüğünde Jalayirli Qaci'un-Toqura'un, Qar<a>qai-Toqura'un ve Qaraldai-toqura'un üç kardeşler gece beraber gelmiştir ve Tarqud'un Qadağan, Daldurqan kardeşler beş Tarqud geliyordu ve Möngetü-Kiyen'in oğlu Önggür-tan Cangsi'ut ve Baya'ud'larla beraber gelmişti, Barulas'tan Qubilai,Qudus kardeşler gelmiş, Mangqud'dan Jetei, Doqolqu-cerbi kardeşler gelmiş, Bo'orcu-nun küçük kardeş Ögölen-Cerbi Arulad'lardan ayrılıp ağabeyi Bo'orcu'ya geldi, Jelme-nin küçük kardeşi Ca'urqan, Sübe'etei-ba'atur Uriangqanlardan ayrılıp Jelme'ye geldi, Besüd'den Degei, Kücügür iki kardeş gelmiş, Suldus'tan Cilgütei, Taki ve Tayici'udai kardeşler gelmiş, Jalayir'in Sece-Domoq, Arqai-Qasar ve Bala iki oğlanlarla beraber gelmiş, Qongqotan'dan Söyiketü-Cerbi geldi, Sükeken'in Jegei-Qongdaqor'un oğlu Sükegei-Je'ün geldi, Ne'üdei Caqa'an-uwa geldi, Olqunu'ud'dan Kinggiyadai, Qorolas'tan Seci'ür, Dörben'den Moci-Bedü'ün gelmiş, İkires'in Butu bu güre'enlerle beraber gelmiş, Noyakin'den Jungso gelmiş, Oronar'dan Jırqo'an geldi, Barulas'tan Suqu-Secen, Qaracar oğlanla beraber gelmiş, ve Ba'arin'in Qorci, Üsün-Ebügen, Kökö-Cos, Menen-Ba'arinlerle beraber bir güre'en gelmişti.”

bu bilgilerden neden bu kadar çok kişinin o gece Camuka'dan ayrılarak Temücinle beraber gittiği gibi bir soru çıkartılabilir. MGT'de geçen iki bilgi bu soruya ilginç bir şekilde cevap vermektedir.

İlk bilgimiz:

basa muqali-da cinggis-qahan ügüleriün bida qorqonaq-jubur-un qutula-qan-nu de[b] segü saqlar-modun-a bawu'asu muqali-da tenggeri-yin ja'arin ja'aqsan üge temteg-ün tula bitende gü'ün-qo'a-yi setkijü muqali-da üge baralu'a tewübersa'uri de'ere sa'uju muqali-yin uruq-un uruq-a gürtelü güür irgen-ü gui-ong boltuqai ke'en gui-ong nere ökba (Rachewiltz, 1972, s. 117-118) “Bir de Cengiz Kağan Muqali'ye hitap ederek dedi ki: ‘Biz, Qutula-Han'ın dans ettiği Qorqonaq-Jubur'un büyük ağacı altında konduğumuzda Muqalı Tanrı'nın gösterdiği işaretlere benzer bulunduğu için ben orada (Muhali'nin babası) Gü'ün-qo'a'yi düşünerek seninle sözleşme yaptık. Bu sözleşmeye göre [ben] tahta oturdum ve Muqalı'yi neslinden nesline kadar “gür-irgen”in³¹ Gui-Ong'u yapayım.’ diyerek ona Gui-Ong unvanı vermiştir.”

şeklindeki malumattır. Burada geçen *üge baralu'a* kelimesini, D.Tserensodnom “sözleşme yaptık.” şeklinde anlamlandırmaktadır (Tserensodnom, 2000, s. 136). İgor de Rachewiltz ise “söz verdim” (*pledged my word to Muqalı*) anlamında çevirmiştir

³¹ *Gür irgen* kelimesi “büyük devlet” anlamındadır.

(Rachewiltz, 2004, s. 138). Yani, her hâlde Temücin'in Muhali ile bir sözleşme yaptığını göstermektedir.

Bu metinde geçen Qorqonaq-Jubur adı, Temücin ve Camuka'nın bir buçuk yılı beraber geçirdikleri yerin adıdır. O zaman Muqali'nin Camuka'nın uyuğu olarak bulunduğunu MGT net bir şekilde ispatlamaktadır. *jalay'ir-un telegetü-bayan-u kö'ün gü'ün-u'acila'un-qayici je[b] ke qurban tede jürkin-tür aju'ui gü'ün-u'amuqali buqa qoyar kö'üd-iyer-iyen a'uljaju* (Rachewiltz, 1972, s. 59) “Jalayirli Telegetü-Bayan'ın oğulları Gü'ün-u'a, Cila'un-Qayici ve Jebke üçü orada Jürkin içerisinde idi. Gü'ün-u'a Muqali ve Buqa isminde olan iki oğlu ile beraber görüşüp...” ifadesi Muhali'nin Jürkin *irgen* içerisinde Saca-beki, Taicu gibi reislerin uyuğu olduğunu gösterir. Fakat *jamuqa-daca qaqaçaju jürkin-ü sorqatu-jürki-yin kö'ün saca-beki taicu qoyar niken güre'en... gelmiş* (Rachewiltz, 1972, s. 51) “Jürkinli Sorqatu-Jürki'nin oğlu Saca-Beki ve Taicu ikisi Camuka'dan ayrılarak bir *güre'en* olarak ... gelmiş” malumatı Temücin ve Camuka'nın Qorqonaq-Jubur'da beraber olduğu zaman Saca-beki ve Taicu ile ikisinin Camuka tarafında olduğunu göstermektedir. Yani, bu metinde Muhali'nin de o zaman Saca-beki ve Tayiciutlarla beraber Camuka'ya tâbi olduğu belirtilmektedir. Buradan 1186-1187 yılları arasında Temücin'in ve Camuka'nın beraber Qorqonaq-Jubur'da bir buçuk yılı geçirirken Temücin'in Camuka'ya tâbi olmuş Moğolları kendi tarafına çekerek Camuka'ya ihanet ettirdiği anlaşılmaktadır. Camuka'nın uyuuklarını ihanet ettirmek için siyasal anlaşma yapmış ve devlet düzeninde olan büyük resmî vazifeleri satmıştır. Muhali'ye de *Gui-Ong* unvanını teklif etmiştir.

İkinci bilgimiz:

qorci irejü ügüleriün bodoncar boqdo-yin bariju abuqsan eme-dece töreksen ba jamuqa-lu'a ke'eli niketen keke qaçcatan büle'ei ba jamuqa-daca ülü qaqaçaqun büle'e ba ja'arin irejü nadur nidün-dür-iyen üje'ülba qo'aqcin üni'en irejü jamuqa-yi horciju yabuju ger tergen inu mürgüle'et jamuqa- yi mürgüjü öre'ele eber-iyen ququraju so[1]jir ebertü bolju eber minu aca ke'en ke'en jamuqa-yin jü[k] mö'ören mö'ören siro'ai sacun sacun bayimu muqular qo'a hüker yeke gerlüge de'ere ergüjü köljü jtküjü temüjin-ü qoyinaca yeke terge'ür-iyer mö'ören mö'ören ayisurun tenggiri qajar eyetü[1] düjü temüjin-i ulus-un ejen boltuqai ke'en ulus te'ejü a[b] cu ayisu ke'en ja'arit nidün-tür üje'ü[1]jü nadur ji'amui temüjin ci ulus-un ejen bolu'asu namayi ji'a[q] san-u tula ker jirqa'u[1] qu ci ke'eba temüjin ügüleriün ünün teyin ulus mede'ülü'esü tümen-ü noyan bolqasu ke'eba (Rachewiltz, 1972, s. 50) “Qorçi gelerek şunları söyledi: ‘Kutsal Bodoncar’ın kaçırmış olduğu kadından doğduk, bizlerin Camuka ile anamız bir, kanımız birdir. Camuka’yı terk etmemeliydik. İlâhî bir işaret gözüme gösterdi. Beyaz bir inek gelerek Camuka'nın etrafında dolaştı ve onun çadır arabasını boynuzladı, sonra da Camuka’yı boynuzladı. Bu esnada ineğin iki boynuzundan biri kırılıverdi, inek de ‘Boynuzumu ver!’ diyerek toprakları saçmaya başladı ve Camuka'nın karşısına dikilerek böğürüyordu. Boynuzsuz bir beyaz öküz, sırtına yüklenmiş büyük bir çadır direğini çekerek geldi. O, büyük araba izinden, Temücin'in

peşinden koşturup geliyor: ‘Gök ve yer Temücin’i ulusun hükümdarı olsun dediği için devleti taşıyorum, geliyorum.’ şeklinde gözüne göstererek bana işaret ediyordu. Temücin, seni ulusun hükümdarı yaparsam, beni seni işaret ettiğim için ne ile sevindirirsin?’ dedi. Temücin ona "Gerçekten ulusun hâkimiyetini verirsen, seni *tümen* komutanı yaparım.’dedi.” şeklindeki bilgidir.

Burada Temücin ve Horçi arasında yapılmış bir anlaşma anlatılmaktadır. Bu da Temücin Camuka ile beraber Qorqonaq-Jubur’dan göç ettiği anda olan bir olaydır. Horçi Temücin’i işaret ettiği için ona *tümen* komutanı olan resmî vazifeleri teklif etmiştir. Horçi Camuka’nın hâkimiyetinde olan Moğollara “Gök ve yer Temücin için ‘Ulusun hükümdarı olsun!’ diyor.” şeklinde propaganda yapıp, Temücin’i işaret etmiş ve bunun karşılığı olarak *Tümen* başı olacak şekilde bir anlaşma yapmıştır. Camuka’nın uyruklarını Temücin’e döndürmek için Horçi böyle bir hikâye yaratarak anlatmıştır ve Temücin’e destek vermiştir. Böylelikle, kendi karısını bile korumaya gücü olmayan Temücin Qorqonaq-Jubur’da bir buçuk yıl kaldıktan sonra Camuka’dan ayrılırken Camuka’nın emri altında bulunan Moğolların çoğu onun peşinden gelmiştir. Yani, Temücin Moğolların Hanı olma ve babasının ulusunu yeniden kurma fırsatını Qorqonaq-Jubur’da bulmuştur.

Qorqonaq-Jubur’dan göç ederek Ayıl-Qaraqana’da konaklamakta iken Qunan başta olmak üzere Geniges bir *güre’en*, Däritai-Otcigin bir *güre’en* geldi, Jadaran’dan Mulqalqu geldi, Ünjin-Saqayit bir *güre’en* geldi, Jürkin’in Sorqatu-jürki’nin oğlu Saca-Beki ve Taicu ikisi bir *güre’en* geldi, Nekün-Taisi’nin oğlu Qucar-Beki bir *güre’en*, Qutula-Han’ın oğlu Altan-Otcigin bir *güre’en* gelmiştir (Rachewiltz, 1972, s. 51).

1189 yılında Altan, Qucar ve Saca-beki gibi büyük reisler kendi aralarında sözleşerek *temüjin-i cinggis-qahan ke’en nereyi[t] cü qan bolqaba* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Temücin’i Cengiz Kağan adını vererek Han ilan ettiler”. Böylelikle, Yesükey Bahadır’ın ölümünden sonra yıkılmış olan Moğol ulusu Cengiz Kağan’ın hükümdarlığında yeniden meydana gelmiştir. Bütün keçe çadırda yaşayan konar göçerleri birleştirebilecek büyük bir güç yeniden doğmuştur. Kayıtlara göre o zaman Cengiz Kağan’ın elinde 13 *güre’en* halk, 30.000 asker ve 29.200-36.500 kadar savaş beygiri mevcuttur.

1.3.2. Kereyit Ulusu

Kereyitlerin Kıtay İmparatorluğu döneminde (X. ve XI. yüzyıl) *Zubu*'nun üç kavmi içerisinde bulunduğu coğrafya açısından da bellidir (MUT, 2003, s. 66). XI-XII. yüzyılın başlarında Kereyit Hanlığı daha güçlü olmuş ve küçük bir *ulus* hâline gelmiştir. Kereyit tarihinde adı geçen ilk han ise Marghus'tur. Kereyitlerin menşei hakkında iki farklı görüş mevcuttur. Birincisi, Kereyitleri Kırgızların bir kısmı olarak kabul eden görüştür. Buna göre Kırgızların en güçlü kabilesi olan Kirienlerin (Кирэйн) bir kısmının Kereyit olabileceği yönünde bir görüş vardır. Son zamanlarda ise Kereyitlerin Moğol olduğu kabul edilmektedir (Erdenebat ve Amartüvşin, 2010, s. 101). Temel kaynaklarımızda mevcut olan verileri ele alacak olursak MGT'de *temüjin to'oril-qan jaqa-gambu-tan ceri'üd-iyen jasa'at-gü gürülcejü jici tanilduju jamuqa ügüleriün boro'an ber bolu'asu boljâl-tur qura ber bolu'asu qural-tur bu qojidaya ese-'ü ke'eldüle'ei bida mongqol je andaqartan busut-ü* (Rachewiltz, 1972, s. 44) “Temücin, To'oril Han ve Jaqa-gambu, ordularını tanzim ederek geldiler. Birbirleriyle tanıştıktan sonra Camuka diyor ki: ‘Yağmur yağsa da görüşmemize, kar yağsa da toplantımıza geç gelmeyelim diye sözleşmemiş miydik? Biz Moğolların “Evet” sözü yemindir.” şeklinde bir bilgi mevcuttur. Burada Camuka'nın bu sözünden Temücin, Kereyitlerden To'oril Han, Jaqa-gambu ve Camuka başta olmak üzere konar-göçerlerin hepsinin *bida mongqol* “Biz Moğollarız” şeklinde ifade edildiğini anlıyoruz. Görüldüğü üzere Kereyit ulus, Moğol ulus ve Camuka'nın hâkimiyetinde olanların hepsi Moğol olarak adlandırmaktadır.

Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârîh*'te ایشان را پادشاهان معتبر از اقوام خود بوده اند، و در آنزمان از اقوام دیگر در آن حدود قوت و شوکت بیشتر داشته اند، و دعوت عیسی عایه السان رسیده و به دین وی در آمده اند؛ و نوعی از مَفول اند. و مقام ایشان اُونَن و کَلُورَان است (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 112) “Onların padişahları kendi kavimlerinde en meşhurlardır. Ve o zamanda onların kavimleri diğer kavimlere göre daha kutlu ve şevketli idi. İsa'nın daveti onlara ulaşmış ve onun dinine geçmişlerdi. (Bunlar) bir çeşit Moğollardır. Onların makamı Onon ve Keluren idi.” şeklinde belirtilmiştir. Bununla birlikte

در این زمان بواسطه دوات چینگیز خان و اُورُوغ او چون ایشان مَفول اند و دیگر اقوام ایراک مانند جَلایِر و تاتار و اویزات و اُونگوت و کِرَایت و نَایمان و تَنگُوت و غیرهم که هر یک را اسمی معین و لقبی مخصوص بوده جمله از روی تفاخر خود را مَفول می گویند؛ با وجود آنکه در قدیم از این اسم استتکاف داشته اند. و فرزندانشان اکنون موجوداند چنان تصوّر دارند که ایشان از قدیم باز نه اسم استتکاف داشته اند. (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, ss. 77) “Bu zaman Cengiz Han Devleti ve *uruqlarının* (اُورُوغ) vasıtası ile uzakta kalan Celâyir, Tatar, Oyirat, Ong'ut, Kerayit, Naiman, Tangqut gibi diğer kavimler iftihar etmek sebebiyle kendilerine Moğol dediler. Hepsinin muayyen isimleri ve lakapları vardı. Kendilerine Moğol

diyorlardı. Eskiden çekinmelerine rağmen şimdi onların nesilleri kendilerinin eskiden Moğol adıyla adlandırıldıklarını sanmaktadır. Bu doğru değildir. Eski dönemlerde Moğollar bozkır kavimlerinin biriydi.” şeklinde bir bilgi mevcuttur.

Yani, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerlerin menşeinin açıklığa kavuşturulması için Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından ileriye sürülmüş olan bu bakış açısı daha doğru olabilir.

Kereyit adı üzerine ilk yorum, Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından verilmektedir: نقل می کنند که در قدیم الایام پادشاهی بوده و هفت پسر داشته تمامت سیاه چژده. بدان سبب ایشان را کزایت گفته اند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 113-114) “Nakiledildiğine göre eski günlerde bir padişah vardı. Onun yedi oğlu vardı. Hepsisi esmerdir (karaşın چرده). Bu yüzden Kereyit denmiştir.” Burada Kereyit ismi, Moğolcada ve Türkçede mevcut olan *kara* renk adı ile bağlı olarak açıklanmaktadır. Karga kuşu, Klasik Moğolcada *keriy-e* şeklinde ve Modern Moğolcada *heree* şeklindedir (Tsevel, 1966, s. 766). Moğol folklorunda kara ciltli olan kişilere *Kereyi şig har* “Karga gibi siyah” denir. *Kereyit* ismi *Keriy-e* şeklinde olan bir kuş isminden ve Moğolca çokluk eki *-d'* den oluşmaktadır.

Kaynaklarımızda Kereyitlerin ilk Buyuruk Hanı olarak geçen Marghus Buyuruk Hanın, Moğol'un Qabul Han (Kağan), Nayman'ın Narkış Tayang ve Anyat hanları ile aynı dönemde, XII. yüzyılın başında yaşayan bir şahsiyet olduğunu daha önce anlattık.

Marghus Buyuruk Han döneminde Kereyit ulusu güçlüydü. Fakat Marghus Buyuruk Han'ı Tatarların Na'ur Buyuruk Hanı tarafından ele geçirilmiş ve Cürçen Kağan'a teslim edilmiştir. Bu durum, *Câmi'ut-tevârih*'te وقتی فرصت یافته و پادشاه کزایت مُرغوز بُویروق (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 115) “Fırsat gelince Kereyit padişahı Buyruq Murquz'u esir tutmuş ve Cürçen padişahına göndermiş.” şeklinde anlatılmaktadır. Bu tür olaylar kendilerini Kıtay İmparatorluğunun devamı olarak ilan etmiş Kin Devleti ile yeniden egemenlik kurmuş olan Moğol coğrafyasındaki *uluslar* arasındaki siyasal ilişkilerindeki özel bir durumdur. Marghus Buyuruk Han'ın Qurjaquz Buyuruq Han ve Gür Han isimlerinde iki oğlu bulunmasına rağmen Kereyit ulusunun hükümdarı Marghus'dan sonra Sariq Han olmuştur (Erdenebat ve Amartüvşin, 2010, s. 103). O herhangi bir büyük sülaleden gelmemişti. Bir savaşta Tatar'ın Kamus Seçen beyi Sariq Hanı ele geçirdiğinde ve ona kötü baktığında Kamus Seçen, Sariq Han'a: “Senin neslin (أوروغ) bana böyle bakamaz. Senin ataların da böyleydi.” şeklinde hakaret ediyordu (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 50).

Sariq Han döneminde Tatarlar Kereyit'e üç defa akın yapmıştır. Kaçanlara da özel bir ordu ile saldırmışlardır. Bundan sonra Orhon nehri kaynağında bulunan Sariq Han, Tatar'ın yetmiş *güre'en*'nine akın yapmaya hazırlandığı zaman Sariq Han'ın bir askeri Tatarlara haber vermiştir. Bu yüzden Tatarlar ondan önce Sariq Han'a akın yapmış ve onu yenmiştir. Sariq Han yenildikten sonra Qajir Han ile beraber Tatarlara akın ederek Kereyit Ulusu'nu yeniden kurtarmış. Sariq Han'ın Kereyit Ulusu'nu kaç yıl yönettiğine dair bir bilgi kaynaklarımızda mevcut değildir. Kesin olan şey ise Sariq Han'dan sonra Marghus Buyuruq Han'ın büyük oğlu Qurjaquz'un Kereyit ulusunun hanı olduğu ve *Buyuruq Han* unvanını taşıdığıdır.

MGT'de mevcut olan

ong-qan ... dolo'an nasutu-yi merkit irgen dawuliju otcu qara alağ esige daqu emüsgejü selengge-yin bu'ura-ke'er-e merkid-ün a'ur nödübe-gü qurcaqus-buyuruq-qan ecige inu jici merkit irge ha'ulju kö'ü-ben tende aburaju ire'esü basa tatar-un ajai-qan harban qurban nasutu-yi eke selte basa dawuliju otcu teme'ed-iyen adüla'ulun yabuqui-tur ajai-qan-u qonici abu'at horquju ireba-je (Rachewiltz, 1972, s. 70) “Ong Han'ı yedi yaşında iken Merkit irgen alıp götürmüş ve kara ala keçeden yapılmış bir kaban giydirerek Selenge nehrinin Bu'ura-ke'er yerinde arpa dövdürmüşlerdi. Babası Qurcaqus Buyuruq Han Merkitlerden oğlunu kurtarmıştır. Geldiğinde de Tatar'ın Ajai Hanı on üç yaşında olan [Ong Han]'ı annesi ile birlikte alıp gitmişti. Orada [Ong Han] deve gütmekle meşgul iken Ajai Han'ın bir çobanı onu alıp gelmişti.”

şeklindeki bilgiden Qurjaquz Buyuruq Han döneminde Kereyit ulusunun çok zor durumda olduğu anlaşılmaktadır. Merkitler, Qurjaquz Buyuruq Han'ın büyük oğlu To'oril, yedi yaşında iken Kereyit Ulusu'na akın yapmış ve Qurjaquz Buyuruq Han'ın oğlunu alıp gitmişler. Qurjaquz Buyuruq Han, kendi oğlunu altı yıl sonra geri aldığı zaman Tatarların yöneticisi Ajai Han ona bir akın yaparak Kereyitleri yenmiş ve Qurjaquz Buyuruq Han'ın hatununu ve oğlunu alıp gitmiştir. Bunun sebebi Kereyit hükümdarları arasında çatışmanın çok olmasıdır. Bu yüzden Qurjaquz Buyuruq Han, Kereyit Ulusu'nun devlet idarî taksimatında bir değişiklik yapmış ve devleti iki kola bölmüştür. *فُورْچَاقُوسُ بُوَيْرُوقُ خَانِ دَرِ مَوْضِعِ اُورْتَا بَالْقَاسُنْ مَقَامِ دَاشْتِ وَ كُورْ خَانِ وَ اُونْغُ خَانِ رَا دَرِ يَاغِ* (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 116) “Qurjaqus Buyuruq Han'ın yurdu Orta Balgasun makamındaydı. Gür Han ve Ong Han'a Yag ve Yavqan isminde olan yurtları verdi. Tai Temür-Taişi'ye ve Yulamaghus'a Qaraghas'ı ve Burughus'u verdi”. Yani, Qurjaqus Buyuruq Han, ulusun bir kolunu Gür Han'ın yönetimine vermiş ve ona yardımcı olarak

Ong Han'ı³² tayin etmiştir. Diğer kolu Tai Temür-Taizi yönetimine vermiş ve ona yardımcı olarak da Yulamaghus'u tayin etmiştir. Böyle bir yönetim tarzını MGT'inden de sıkça görebiliriz. Mesela, *dalan turqa'ud-i ögöle-cerbi aqalaju atuqai qudus-qalcan-lu'a eyetüldüjü atqun ke'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 100) “Ögöle-cerbi yetmiş gündüz muhafızlarımı (sen) yönet, Qudus-Qalcan ile *eyetüldüjü* (danışarak) beraber yönet’, dedi.”; *gücügür mulqalqu qoyar niken-e minqalaju eyetüldüjü atqun ke'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 127) “Gücügür ve Mulqalqu, ikiniz bir binliği danışarak yönetin.’, dedi.”; *jelme-yin kö'ün yisün-te'e aqalaju tüge-yin kö'ün bügidei-lü'e eyetüldüjü atuqai ke'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 129) “Jelme'nin oğlu Yisün-te'ye birinci olarak Tüge'nin oğlu Bügidei ile danışınlar.’, dedi.” ifadelerinde bir büyük bir yönetici tayin edip, ona bir kişiyi danışman (muavin) olarak verdiği açıkça görülmektedir. Bu, MGT'de *eyetüldüjü* (36, 123, 191, 209, 212, 223, 225, 278 (5)) kelimesiyle yazılmıştır. Bu kelime, “barış, anlaşma, uyum” gibi anlamlara gelen *ey-e* kökünden gelmektedir (Lessing, 2003, s. 483). Ortaçağ Moğolca metinlerinde *eyetüldübei*, *eyetüldümüi* kelimeleri, “sözleşti, anlaştı” anlamında geçer (Tumurtoogo, 2006, s. 116). Bu *eyetüldükü* düzeni de eski konar-göçerlerin ikili devlet düzeninin iç birimlerinin yönetim tarzı idi.

Bu sözleşmeye ve danışmanlığa temel olan ikili düzeni oluşturduktan sonra Qurjaquz Buyuruq Han vefat etmiştir. Fakat Qurjaquz Buyuruq Han tarafından yapılmış bu düzen To'oril (Ong Han) için uygun olmamıştır. Qurjaquz Buyuruq Han'ın büyük oğlu olan To'oril (Ong Han), kendisinin Kereyitlerin hükümdarı ve Buyuruk Han'ı olmasının hakkı olduğunu düşünüyordu. Ama bir kolunun yardımcısı olmuştur. Sonraki olay, MGT'de:

qurcaqus-buyuruq-qan ecige-yü'en qoyina döcin kö'üd-ün aqa ke'ejü qan bolju'u-je ci qan bolun baraju de'ü-ner-iyen tai-temür-taisi buqa-temür qoyar-i alaba-je ci erke-qara de'ü cinu alaqqarun ami-yan qoroqcu qarcu naiman-u inanca-bilge-qan-tur buru'utcu oroju'u-je de'ü-ner-iyen alaqqi bolba ke'ejü gür-qan abaqa cinu cimadur morilaju ire'esü ci ja'un gü'ün ami-yan qoroqun buru'u[t]cu (Rachewiltz, 1972, s. 87) “Babası olan Qurcaqus Buyuruk Han'dan sonra onun kırk oğlu içerisinde ‘en büyüğüyüm’ diyerek “Han” olmuşsun. Han olduktan sonra kendi küçük kardeşlerini, Tai Temür-Taizi ve Buqa Temür'ü öldürmüştün. Kardeşlerinden Erke-Qara kendi hayatını korumak için kaçıp Naymanlı İnanca Bilge Han'a sığınmıştı. Kardeşlerini öldüren olmuş diyerek amcan Gür Han, sana karşı harp açmıştı. Onun gelmesiyle, sen kendini kurtarmak isteyerek yüz adamlı kaçmıştın.” şeklinde anlatılmaktadır.

³² O zaman To'oril'in *Han* unvanı yoktu. Burada Rashiduddin Fazlullah, daha sonraki ismini kullanarak yazmıştır.

Ong Han, Selenge Nehri'ne doğru kaçarak Qara'un-qabcal isminde olan dar ve derin koyağında barınmıştır. Oradan da çıkmak için kendi öz kızını Merkit'in başı Toqto'a'ya yağcılık yaparak vermiştir. Oradan çıkarak Yesükey Bahadır'a gelmiştir (Rachewiltz, 1972, s. 87). Bazı tarihçiler bu olayın 1160 yılında olduğunu söylemektedir (Cheng, 1996, s. 294).

Yesükey Bahadır onu kendi korumasına almıştır. Bundan sonra “[Ong Han] ‘Biz arkadaş olmalıyız.’ demiş ve onunla (Yesükey) *anda* olmuştur. [O zaman] Qutula Kağan ‘Onunla arkadaş olması doğru değildir. Biz onu zaten biliyoruz. [Fakat] Gür Han ile *anda* olması daha iyidir. Çünkü o iyi bir adam ve iyi huylu kişidir. Ama bu adam kendi kardeşlerini öldürmüş ve onların kanını akıtmıştır. Şimdi o yabanî boğa oklamaya çalışarak, yabanî atının *aghruqu*'ya (evine) kendi geldi. O bizim elimizdedir.’ diye söylemiştir. Fakat Yesükey Bahadır, bu tavsiyeyi kabul etmeyerek onunla *anda* olmuştur. O (Yesükey) Gür Han'a akın edip, onu kovarak onun ulusunu Ong Han'a vermiştir.” (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 63). Böylece To'oril, Kereyitlerin Hanı olmuştur. Bunu MGT, *ong-qan erten-ü ötöğü yeke qan büle'e* (Rachewiltz, 1972, s. 97) “Ong Han eski yüksek sülaleden olan büyük Han idi.” şeklinde aktarmaktadır.

Yesükey Bahadır'ın yardımıyla Ong Han'ın Kereyit ulusunu elde ettikten sonra ilk olarak neler yaptığı MGT'deki şu malumatdan anlaşılmaktadır:

to'oril-qan-na kelen gürgeba to'oril-qan jamuqa-yin ede üges gürge'ülü'et qoyar tüme[t] morilaba to'oril-qan morilarun burqan-qaldun-u ebür kelüren-ü bürge-ergi jorin ayisi ke'en temüjin bürge-ergi-de bürün mör-tür bui ke'en jayılan tünggelik ö'ede newüjü tana-qorqon-a burqan-qaldun-u ebür bawuju temüjin tendece cerik e'üsgejü to'oril-qan niken tümen to'oril-qan-nu de'ü jaqa-gambu niken tümen qoyar tüme<n>d-iyer kimurqa-qorqon-u ayil-qaraqana-da bawuju büküi-tür neyilen bawuba (Rachewiltz, 1972, s. 43) “To'oril Han'a haber gönderdiler. To'oril Han'a Camuka'nın o sözleri ulaşınca To'oril han iki tümen asker ile sefere çıktı. To'oril Han hareketi esnasında Burqan-Qaldun [dağı] önü, Keluren nehri boyundaki Burgi-Ergi'ye doğru yürüdü. Temücin Burgi-Ergi'de olduğundan ‘Tam yol üzerindiyim.’ diyerek Tünggelik Nehri'nin mecrasına doğru gitti ve Tana deresi civarında, Burqan-qaldun eteğinde yerleşti. Temücin oradan asker toplamıştı. To'oril Han bir tümenle, To'oril Han'ın küçük kardeşi Jaqa-Qambu da bir tümenle, hepsi toplamda iki tümenlik olarak Kimurqa deresi boyundaki Ayil-qaraqana civarına geldikleri zaman, Temücin onlarla birleşip kondu.”

1180'li yıllarda Kereyit Ulusu'nun eski konar-göçerlerin devlet yönetimi geleneklerine göre iki büyük kol olarak ayrıldığı görülür. Bir kolunu To'oril kendi yönetmiş ve ikinci kolunu küçük kardeşi Jaqa-Qambu'ya vermişti. XII. yüzyılın ikinci yarısında Kereyit ulusunun bir kolu yaklaşık 10.000 asker çıkartacak güce sahipti.

1185 yılı civarında Ong Han'ın eski *andası* Yesükey Bahadır'ın üç oğlu Temücin, Qasat ve Belgütey, Ong Han'a gelmiş ve 'Babamızın *andası* baba gibidir.' diyerek düğün hediyesi sunmuştur. O zaman Ong Han Tula nehrinde Kara Tün ismindeki yerde bulunuyordu. Orada Ong Han Yesükey'nin oğullarını kendi korumasına almıştır. Daha sonra Temücin'in hatunu Börte-ücin'i Merkitler kaçırdığı için Camuka ile birleşerek Merkitler üzerine bir sefere çıkmış ve Merkit halkını dağıtmıştır. Bu olay, 1186 yılında olmuştur.

Ong Han 1196 yılında Kin Devleti'nin desteğiyle Tatarları yendikten sonra Moğolistan bozkırındaki en güçlü hükümdar olmuştur. Altan Kağan ona Wang unvanını verdiği için "Ong Han" olarak meşhur olmuştur (Rachewiltz, 1972, s. 57). MGT'de bu durum, *cinggis-qahan ong-qan qoyar tende tatar-i da'uliju qubiyalduju abulcaju* (Rachewiltz, 1972, s. 57) "Cengiz Kağan ve Ong Han ikisi orada Tatar'ı ellerine geçmiş ve halkları paylaşmış" şeklinde anlatılmaktadır.

1201 yılında Salji'ut ile birleşerek Qadaginlı Baqu-Corogi'in yönetimine girmiş Qadagin'lar, Saljiudlu Cirgidai-ba'atur yönetiminde olanlar, Tatarlarla birleşerek Dörbenli Qaji'un-Beki yönetiminde olan Dörbenler, Alci Tatarlı Jalin-Buqa yönetiminde olanlar, İkiresli Tüge-Maqa başta olmak üzere Onggiredli Dergek Emel, Alqui başta olmak üzere Qorolaslı Coyoq-Caqa'an başta olmak üzere, Gücü'üt Naymanlı Buyuruq-Han, Merkidli Toqto'a-Beki'nin oğlu Qutu, Oyratlı Quduqa-Beki, Tayici'udlu Tarqutai-kiriltuq, Qodun-örceng ve A'ucu-ba'atur yönetiminde olan Tayici'utlar hepsi Alqui-Bula'a isminde olan bir yerde toplantı yapmış ve Jajiradai Camuka'yı "Han-Qa ilan edelim!" diye, aygır ve kısrak ile kurban kesip, yemin etmişler. Oradan Ergüne nehrine doğru göç ederek Kan Nehri'nin Ergüne Nehri'ne dökülen kısmında olan büyük merasında Camuka'yı *Gür Qa* (Gür Han) ilan etmişler. Bundan sonra Cengiz Han'a ve Ong Han'a akın yapalım şeklinde anlaşmışlardır. Bu anlaşmanın haberini Qorolas'dan olan Qoridai isminde biri Cengiz Kağan'a getirmiş. O zaman Cengiz Kağan Gürelgü'de idi. Bu haberi aldıktan sonra Cengiz Kağan Ong Han'a bu haberi göndermiş. Ong Han haber aldıktan sonra hemen ordu oluşturarak Cengiz Han'a gitmiştir (Rachewiltz, 1972, s. 61). İki taraf Köyiten adındaki yerde savaşmıştı. Savaş zamanında Naymanlı Buyuruk Han ve Oyratlı Qutuqa Beki ikisi *jada* (yada) yapmış. Yani, dua ile yağmur yağdırma kudretini biliyorlarmış. Onların yağmur için yaptığı dua ile yağmur yağmağa başlamış. Fakat fırtına, yağmuru kendi üzerlerine

düşürmüştür. Onlar “Biz herhalde Tanrı’nın lütfuna mazhar olamadık.” diyerek dağıldılar. Ong Han Ergüne’ye doğru Camuka’yı kovmuştur ve onu ele geçirmiştir (Rachewiltz, 1972, s. 62-63).

Bu olaydan sonra Kereyit Ulusu ve Ong Han büyük belaların içine düşmüştür. Bu durum ile ilgili olarak MGT’de şu bilgiler verilmektedir.

ong-qan-nu de’ü erke-qara ong-qanaqa-da’an alaqqdarun buru’utcu otcu naiman-u inanca-qan-tur orojı’ui inanca-qan ceri’üt ilēju jici ong-qan qurban balaqat bitün yorcıju qara-kidad-un gür-qan-tur oduqsan aju’u tendece bulqa bolun uyıqud-un tangqud-un balaqat da’ari’at tabun ima’at sirgü’elejü sa’alduju teme’en-ü cisun qanaqu ide’et yadaju güse’ür-na’ur-a ire’esü cinggis-qahan uridu yisügei-qan- lu’a anda ke’eldükxen yosu-’ar taqai-ba’atur sükegei-je’ün qoyar-i elci ilē’et kelüren-ü teri’ün-ece cinggis-qahan ö’esün esergü otcu ölöscü turuju ireba ke’en ong-qan-a qubciri qubciju ökcü güre’en dотора oro’ulju teji’eba (Rachewiltz, 1972, s. 69-70) “Ong Han’ın küçük kardeşi Erke-Qara ağabeyi Ong Han tarafından öldürüleceğini hissederek kaçmış, Naiman’ın İnanca-Hanı’na sığınmıştır. İnanca-Han (Ong Han’a karşı) asker gönderdi. Ong Han o zaman üç şehir geçip kaçarak Qara Kitan’ın yöneticisi Gür-Han’a gelmişti. Fakat orada da bununla düşman olarak Uyıqud’ın ve Tanggut’ın şehirlerinden geçip, beş keçinin sütü ve deve kanı ile beslenerek çok zor hâlde Güse’ür gölüne geldi. O zaman Cengiz Han önceki Yesükey Han ile anda olduğu için geleneklere göre Taqai-ba’atur ve Sükegei-Je’ün isminde iki elçi göndermiştir. Kelüren’in kaynağından Cengiz Kağan kendisi gidip bunları karşılamıştır. ‘Ong Han, aç ve bitkin bir hâlde geldi.’ diyerek Cengiz Kağan kendi ulusundan vergi toplamış ve Ong Han’a vermiştir. Kendi güre’en içerisinde beslemiştir.”

Bu olay, Kereyit Ulusu’nun çöküşünün ilk aşaması olmuştur. Ong Han Cengiz Kağan’ın koruması ve desteği altında biraz güç kazanmış; Kereyit Ulusu Cengiz Kağan’ın himayesinde bir devlet olmuştur.

1202 yılında Ong Han, Merkitlere karşı harp ederek Toqto’a-Beki’yi Barqujin-Töküm’e doğru kaçırtmıştır. Toqto’a’nın büyük oğlu Tögüs-Beki’yi öldürmüş ve Toqto’a’nın Qutuqtaı ve Ca’alun adlı iki kızını ve hatunlarını almış; Qutu, Cila’un iki oğlunu ve halkını ele geçirmiştir (Rachewiltz, 1972, s. 74).

Aynı yıl Cengiz Kağan ve Ong Han beraber Nayman’ın Gücügüdlü Buyuruq Hanı’na sefere çıkmıştır. Buyuruk Han’ı Kisil-baş Gölü’nde mağlup etmiştir. Bu seferden geri dönerken Nayman Ulusu’nun hanı Tayang Han’ın savaşçı bahadırı Kökse’ü-Sabrağ Bayıdaraq Nehri’nin kavşağında ordusunu tertipleyerek muharebeye hazır bir vaziyette duruyordu. Cengiz Kağan ve Ong Han çarpışmaya karar vererek ordularını tanzim ettiler ise de birdenbire karanlık bastığından, ‘*Ertesi gün çarpışalım!*’ diyerek beraber gecelediler. Fakat o gece, Ong Han, Cengiz Kağan’ı savaş alanında terk etmiştir. MGT’de bu olay şöyle anlatılmaktadır:

*jerge-'er qonoba tende ong-qan bayidal-dur-ıyan qal-nu'ut tüle'üljü söni bö'et qara-se'ül ö'ede gödöljü'üi. tende jamuqa ong-qan-lu'a qamtu gödölülceji yaburun ong-qan-a jamuqa ügülerün temüjin anda minu uridaca naiman-tur elciti büle'e edö'e ese ireba qan qan aqu qayıruqana bi buyu-je ajıraqu bildü'ür anda minu buyu naiman-tur otcu'ui-je oroqu bolun qocorba ke'ejü'üi jamuqa-yin tere üge-tür ubciqtai gürin-ba'atur ügülerün jusurıtcu yekin teyin sili'un aqa de'ü-yü'en ulkinjingküin ügüleyü ke'eba cinggis-qahan söni mün tende qonoju qatqulduya ke'en manaqar erde üdür geyi'ülün ong-qan-nu bayidal-tur üje'esü ügei boldaju ede ci bidan-i tülesilen aju'u kē'et tendece cinggis-qahan gödöljü eder-altai-yin belcir-ıyer ketüljü tere gödölükse= yer gö[dö] ljü sa'ari-ke'er bawuba tendece cinggis-qahan qasar qoyar naiman-u tubu'ud-i uqaju (Rachewiltz, 1972, s. 75-76) “Beraber gecelediler. Orada Ong Han kendi yerinde ateşler yakarak, gece Kara-Se'ül Nehri'ne doğru hareket etmiştir. Camuka Ong Han ile beraber hareket ediyordu. Ong Han'a Camuka diyor ki: ‘Benim *andam* Temücin eskiden beri Naymanlarla elçiler aracılığıyla haberleşiyordu. Şimdi (Temücin bizimle) beraber gelmiyor. Hanım, hanım ben Qayırqana³³ kuşuyum. Benim *andam* Temücin ise *giden bildü'ür*³⁴ kuşudur. O, Naymanlarla birleşmek için kalmıştır.’ dedi. Camuka'nın bu sözlerine karşı Ubciqtai Gürin-ba'atur ‘Niçin böyle yaltaklanarak, iyi kardeşler arasına kötü söz sokuyorsun?’ dedi. Cengiz Kağan geceyi orada geçirdi. Ertesi sabah savaş başlamak niyetiyle Ong Han'ın mevzilerine baktığı zaman onun gitmiş olduğunu gördü. ‘Bunlar bizi ateşe atmışlar.’ diyerek oradan kalktı, Eder-Altay vadisinden geçti ve doğruca giderek Sa'ari-ke'er'e geldi ve burada yerleşti. Cengiz Kağan ve Qasar ikisi o zaman Naimanların yaptıklarını (*tubu'ud*) anladılar.”*

Bu olay, Cengiz Kağan ve Ong Han'ın siyasal ilişkileri açısından ayrılığa yönelik bir dönüm noktası olmuştur. Bu nedenle bu konu ayrıntıları ile ele alınması gereken önemli bir konudur.

Bayıdaraq nehrinde Ong Han'ın neden Cengiz Kağan'ı terk ettiğine dair açık bir cevap veren kaynak yoktur. Bu nedenle bazı tarihçiler bu olay için *oluşumu belli olmayan bir olay* demiştir. Rus bilim adamı L. N. Gumilev tarafından ilginç bir görüş ileriye sürülmüştür. Ona göre “O gece Ong Han ve Cengiz Kağan arasında kesin bir çatışma olmuştur. Ong Han, bu çatışmadan dolayı gitti.” demiştir (Gumilev, 2012, s. 303). P. Rachnevski de genel olarak L. N. Gumilev'in bu görüşüne katılmıştır. Rachnevski, o gece Kereyit Hanı'nın tahtını Cengiz Kağan'a teslim etmesi hakkında bir tartışma olmuş olabileceğini dile getirmiştir (Natsagdorj, 1991, s. 63). D. Gongor “O gece müttelikleri arasında çatışma olduğu için Ong Han, Cengiz'i terk etmiştir.” demiştir (Gongor, I, 1970, s. 89). Moğol Ulusu'nun resmî tarihinde “Temücin ve To'oril arasında bir tartışma oldu.” şeklinde anlatılmaktadır (MUT, II, 2003, s. 190).

Ş. Natsagdorj: “O yıl Ong Han güçlendi ve Nayman ile savaştıktan sonra geri gelirken, tam savaş zamanında Temücin bir anda Ong Hanı To'oril'dan Han tahtını almayı istediği yönündeki yorumlar inanması güç bir açıklamadır.” diyerek eleştirmiştir

³³ Bir çalıda yaşayan ve çalısını hiç terk etmeyen bir kuş ismi.

³⁴ Her yere giden gelen, belli bir yerde kalmayan bir kuş ismi.

(Natsagdorj, 1991, s. 65). Buna ek olarak da: “Camuka’nın Temücin’in Naymanlarla elçilerle haberleştiği şeklindeki yalan sözüne Ong Han inandığından, Temücin Naymanlarla birleşirse çok büyük tehlike olacak diye korkmuştur. Bu yüzden Temücin’den ve Naymanlardan kaçmıştır.” şeklinde bir açıklama yapmıştır (Natsagdorj, 1991, s. 66). Çinli bilim adamı Saişaal, “Bu olay aslında Camuka’nın ve Ong Han’ın Cengiz Kağan’ı güçlü düşmana bırakarak onu yok etmek için yaptıkları bir hileydi.” demiştir (Saişaal, 1982, s. 237). H. Şagdar, “Bütün olayların anahtarı Camuka idi. ...Camuka Nayman’ın hanı Tayang Han’a gidip ‘Ong Han’ı ben ikna ederek Temücin’den kopartacağım.’ diyerek Kökse’ü-Sabrağ’ı Bayidaraq’a getirmiştir. O, Cengiz Kağan’dan Ong Han’ı ayırmıştır.” şeklinde açıklamıştır (Şagdar, 1993, s. 88). Ş. Natsagdorj, Saişaal, H. Şagdar başta olmak üzere konuyla ilgilenen bilim adamları Camuka’nın bu olayın gerçekleşmesinde iştirakinin bulunduğunu belirtmiştir.

Yukarıda aldığımız MGT’de mevcut olan metne baktığımızda Cengiz Kağan, Ong Han’ın onu terk ettiğini bilmemiş ve Ong Han’ın kendi yerinde ateş yakmasının Temücin’e herhangi bir şey bildirmeden onu terk etmek için bulunduğu bir çare olduğunu anlamaktayız. Yani, onlar arasında herhangi bir tartışma ve çatışma olmadığını buradan anlamak mümkündür.

Bayidaraq Nehri kıyısında o akşam birlikte geceleyen üç hükümdar arasında en güçlüsünün Cengiz Kağan, ikincisinin Kökse’ü-Sabrağ, üçüncüsünün Ong Han olduğunu ertesi günkü olaylar ispatlamıştır. O geceki durumu Naymanlar açısından düşünersek: Ertesi sabah Bayidaraq Nehri kıyısı aydınlandığı zaman Naymanlar, Ong Han ve Cengiz Kağan’a karşı savaşacaktır. Naymanların onları savaşarak yenme ihtimali de azdır. Böyle bir durumda kalan Nayman’ın güçlü komutanı Kökse’ü-Sabrağ tarafından uygulanabilecek en doğru savaş taktiği ise kesin olarak bu iki müttefiği ayırmaktır.

Bu olayı açıklayan en önemli veri *cinggis-qahan qasar qoyar naiman-u tübü’üd-i uqaju* (Rachewiltz, 1972, s. 75) “Cengiz Kağan ve Qasar ikisi o zaman Naimanların *tübü’üd* (gerçek niyetlerini) anladılar.” cümlesidir. Bu cümlede geçen *tübü’üd* kelimesi ile o gece Naymanların ne yaptığını işaret edilmektedir. Igor de Rachewiltz 秃不兀的 kelimesini *tübü’üd* şeklinde okumuş ve kelimenin Çince karşılığında bulunan 大概 sözleri “ana amaç, ana şeyler” ve “mantık” gibi anlamlara gelecek şekilde

yorumlamıştır (Rachewiltz, 2004, s. 587). Rachewiltz; S. A. Kozin, Ş. Gaadamba, Ts. Damdinsüren gibi bilim adamlarının bu kelimeyi *tubugud* şeklinde okumasını ve bu okumanın kelimenin Çince karşılığındaki anlamına uymamasını, “*Altan Tovç*”i takip ettikleri gerekçesiyle eleştirmiştir. Bu kelimeye P. Pelliot “*I’ essentiel*”; Haenish “*Die Pläne*”; Ligeti “*the intentions*”; Cleaves “*the devices*”; S. Jagchid “*the general situation*”, Dornodtiev “*the foundation*”, Ş. Natsagdorj “*the gist*”, Ozawa “*the true character*” gibi anlamlar vermiştir (Rachewiltz, 2004, s. 588). Bu tercümelerde genel olarak “Naymanların planı, Naymanların yaptıkları ve gerçek yüzleri” gibi anlamlar bulunmaktadır. Yani Cengiz Kağan ve Qasar, Naymanların o gece yaptıklarını ve ne planladıklarını anlamışlardır.

Burada Naymanların Cengiz Kağan ile Ong Han’ın ayrılması için düzen kurdukları anlaşılmaktadır. *Moğolların Gizli Tarihi*, *Câmi’ut-tevârîh* ve *Altan Tovçi* gibi kaynaklar Cengiz Kağan’ın Naymanların planladığı bu taktiğin mağduru olmadığını gösterir. Fakat o gece Naymanlar bir taktik uyguladılar ve bundan en çok zarar gören kişi, hükümdar Ong Han oldu.

MGT’deki metne baktığımızda Bayidaraq’ın kıyısında sabah olduğunda, geçen gece beraber geceleleyen üç hükümdardan sadece Cengiz Kağan’ın yerinde kaldığını, onun oradan Sa’ari-ke’er’e doğrudan hareket etmesinden kolayca anlayabiliriz. Yani, Kökse’ü-Sabraç, Cengiz Kağan’a bile haber vermeden kaçmış, Ong Han’ın peşinden gitmişti.

MGT’de *Kökse’ü-sabraç Ong qan-u qoyinaça nekefü Senggüm-ün eme kö’üt irge orqa selte dawulıju abçu Ong qan-u Telegetü-amasar-a бүкүн жаримут irge adu’un ide’e dawulıju abu’at qariju’ui...* (Rachewiltz, 1972, s. 75) “Kökse’ü-sabraç Ong Han’ın arkasından gitti. Senggüm’ün karısını, halkını ve mallarını ele geçirdi. Sonrasında Telegetü-amasar isimli yerde bulunduğu Ong Han’ın halkından bir kısmını ve bazı mal sürülerini ele geçirerek dönmüştür.” bilgisi verilir.

Camuka’nın sözünde geçen *temüjin anda minu uridaca naiman-tur elciti büle’e*” (Rachewiltz, 1972, s. 75) “Benim *andam* Temücin eskiden beri Naymanlarla elçi ile haberleşiyordu.” cümlesi Naymanların gerçekleştirmiş oldukları taktiği göstermektedir.

Kökse’ü-Sabraç kendi karşısında bulunan iki müttefiki ayırmak için Ong Han’a “Temücin eskiden beri Naymanlarla elçi yolu ile haberleşiyordu.” algısı yaratmıştır. Bu yüzden Ong Han dikkat çekmek için geceledikleri yerde ateş yakarak kaçmıştır. Fakat

Kökse'ü-sabrağ'ın tam istediğini yapmıştır. Kökse'ü-sabrağ kaçak olan Ong Han'ın peşinden giderek harp etmiş; bu olay da Ong Han'ın Kökse'ü-sabrağ'ın hileli taktiğine kandığını göstermektedir. Cengiz Kağan ve Qasar, *Sa'ar-Ke'er*'e geldikten sonra o gece ne olduğunu anladığı için Ong Han'a yardım ederek ulusunu kurtarmış ve Ong Han'a geri vermiştir (Rachewiltz, 1972, s. 76).

1202 yılında gerçekleşen bu olay; XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında Moğolistan coğrafyasında bulunan en güçlü iki hükümdarın siyasi ilişkilerine son vermiştir. Bu olaydan sonra Ong Han Cengiz Kağan'a evlatlık töreni yapmayı teklif etmiştir. Amacı ise birbirlerine karşı kaybetmiş oldukları güveni yeniden inşa etmektir. Bu durum MGT'de

bi ber edö'e ötölba namayi ötöljü ündüt-te qarū'asu qa'ucitba bi qa'ucitcu qaldut-ta qarū'asu qamuq ulus ken medegü de'ü-ner minu aburi üge<i>'ün.bui qaqa kö'ün minu ügei sitü senggüm qaqa buyu temüjin kö'ün-i senggüm-ün aqa bolqaju qoyar kö'ütü bolju amusuqai ke'ejü cinggis-qahan- lu'a ong-qan tu'ula-yin qara tün-na quriju ecige kö'ü ke'eldüba (Rachewiltz, 1972, s. 76) “Ben artık yaşlandım. Şimdi ben göklere çıkarsam (ölürsem). Eski nesil olmuşum, yaşlandığımdan *qaldut*'a³⁵ çıkarsam bütün ulusumu kim yönetir! Kardeşlerimin karakteri kötü. Tek oğlum sanki yokmuş gibi yalnızdır. Oğlum Temücin'i Senggüm'ün ağabeyi yapayım, iki oğlum olsun ve gönlüm rahat etsin.” dedi. Ong Han Cengiz Kağan ile Tu'ula boyundaki Kara ormanda müzakerede bulundu; baba ve evlat töreni yaptılar.” şeklinde anlatılmaktadır.

İsenbike Togan'a göre bu olay ile birlikte Temücin ve Ong Han arasında yönetim birliği (*jiont rule*) oluşmuştur. Bu yönetim birliği Togan tarafından çift akrabalık (*dual kinship*) düzeni olarak adlandırılmıştır (Togan, 1998, ss. 93-94).

Ong Han'ın gerçek fikrinin ne olduğunu biz sadece tahmin edebiliriz. Bu hamle, Cengiz Han'ın olası bir saldırısına karşı zaman kazanmak için düşünülmüş bir çare mi yoksa gerçekten Cengiz Kağan'ı kendi oğlu yaparak Kereyit'in Hanlık tahtını Temücin'e bırakma amacı mıydı, belli değildir. Yukarıdaki metinden “bütün ulusunu Temücin'e bırakarak rahat etmek istemiş” gibi anlaşılmaktadır. XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında Moğolistan coğrafyasında Kereyit ve Moğol olarak iki büyük güç ortaya çıktığı için yakın zamanda Ong Han ve Cengiz Kağan arasında kesin bir savaş başlayacaktı. Bunu ikisi de biliyordu. Kökse'ü-Sabrağ tarafından gerçekleştirilmiş harp, Ong Han'a büyük bir zarar verdiği için Ong Han Cengiz Kağan'ın desteği ve koruması ile ayakta

³⁵ *qaldut-ta qarū'asu* “qaldut'a çıkarsa” kelimesi çok ilginçtir. MGT'de Cengiz Kağan'ın ölümü “*tenggeri-tür qarba*” (Tanrıya çıktı) şeklinde ifade edilmektedir (Rachewiltz, 1972, s. 161). *qaldut-ta qarū'asu* “qaldut'a çıkarsa” de tanrıya çıkarsam anlamda kullanılmaktadır. *Qaldut* kelimesi tanrı gibi büyük hanların öldükten sonra gittikleri yer anlamındadır. “Buqan qaldun” dağ ismine bağlıdır.

duruyordu. Yani, bu evlatlık töreni, böyle bir duruma düşmüş olan Ong Han tarafından Cengiz Kağan'dan zaman kazanmak için gerçekleştirilmiş bir çare diye tahmin edilebilir. Eski İç Asya kültüründe kağan ve hükümdarlar arasındaki evlatlık töreni barış kurmak anlamına gelmektedir. Kültigin Yazıtı'nın Çince kısmına göre II. Kök Türk İmparatorluğunun kağanı Bilge Kağan, 721 yılında Tang İmparatorluğunun hükümdarıyla baba oğul olmuş ve sonraki 10 yıl içerisinde Tang ve Türkler arasında büyük bir savaş çıkmamış ve sınırlarda sükûnet hâkim olmuştur (bk. Yalınkılıç, 2013, s. 36). Bu olayı yönetim birliği olarak anlamak yanlıştır. 1202 yılında Cengiz Kağan ve Ong Han arasında gerçekleştirilmiş evlatlık töreninin de iki güç arasında kısa süreli barış sağlamak ve aralarındaki bozulmuş olan güveni yeniden tesis etmek amacıyla yapılan bir tören olduğu o zamanki şartlardan net bir şekilde anlaşılmaktadır. Fakat, Ong Han'ın oğlu Senggüm bu töreni hiç hoş karşılamamıştı. Daha doğrusu Senggüm, bu törenin asıl amacını anlamamıştır.

MGT'deki bir veriye göre Cengiz Kağan:

amaraq de'ere dabqur amaraq boluya ke'en cinggis- qahan setkijü joci-de senggüm-ün döyi ca'ur-beki-yi quyirun senggüm-ün kö'ün tusaqa-da bidan-u qojin-beki-yi araljin ögüye ke'en quyi'asu tendé senggüm ö'er-iyen yekejilen setkijü ügüleriün bidan-u uruq andur odú'asu ala'un-a bayiju e'enekce qoyimar qaraqaju'aju'u anuuruq bidan-tur ire'esü qoyimar-a sa'uju ala'un-a qaranaju'aju'u ke'en ö'er-iyen yekejilen setkijü bidan-i doromjilan ügülejü ca'ur-beki-yi ülü ögün ese ta'alaju'ui tere üge-tür cinggis-qahan dotora-'an ong-qan nilqa-senggüm qoyar-tur dura qocorcu'u (Rachewiltz, 1972, s. 77)
 “Dostluk üzerine de bir dostluk yapalım.’ diyerek (Cengiz Han) Joci için Senggüm'ün küçük kız kardeşi Ca'ur-beki'yi istedi ve buna karşılık olarak Senggüm'ün oğlu Tusaqa'ya da bizim Qocin-beki'yi vereceğini söyledi. Bunun için Senggüm büyülenerek ‘Bizim nesil *andama* giderse kapı dibinde oturur ve durmadan yüksek tarafa bakar. *Andamın* nesli bize gelirse yüksek tarafa oturur ve kapı dibine bakar.’ dedi. Kendisini yüksek ve bizi aşağı görerek Ça'ur-beki'yi vermedi, bu arzuya muvafakat etmedi. Bu söz üzerine Cengiz Kağan'ın Ong Han'a ve Nilha Senggüm'e karşı sevgisi azaldı”.

Senggüm'ün Temücinle kardeş olmadığını Camuka buradan anlamıştır. 1203 yılının bahar mevsiminde Camuka Senggüm'e gitmiş ve Cengiz Kağan'a karşı beraber savaşmayı teklif etmiştir. Senggüm de Ong Han'ı savaşmak için birkaç defa iknaya çalıştıktan sonra Ong Han ona izin vermiştir.

Camuka, Altan, Qucar, Qardakidai, Ebügejin noyakin, Söge'etei, To'oril, Qaci'un-beki gibi Cengiz Kağan'ın düşmanlarıyla birleşen Senggüm ve Ong Han, Cengiz Han'a akın yapmıştır. Bu akının haberini Altan'ın küçük kardeşi Yeke-ceren'in atçıları Badai ve Kisiliq, Cengiz Kağan'a getirmiştir. Cengiz Kağan hemen kaçmıştır. Fakat bir gün sonra Kereyitlerin hanı Ong Han ve diğerleri Cengiz Kağan'a ulaşmış ve ertesi gün

onunla savaşmıştır. Bu savaşta Cengiz Kağan çok zor duruma düştüğü sırada Senggüm yaralandığı için Kereyitler geri çekilmiştir. Cengiz Kağan daha doğuya göç ederek Qalqa Nehri'ne gelmiş ve orada bulunan Onggiradları kendine tâbi etmiştir.

Ong Han bu savaştan geri gelerek dikkatsiz bir hâlde Jeje'er-ündür'ın Jer-qabcıqai yerinde büyük bir toy yapıyordu. Bir anda Cengiz Kağan geri akın yaparak Kereyitleri kuşatmıştır. Üç gün boyunca savaştıktan sonra Kereyitler Cengiz Kağan'a tâbi olmuşlar; Ong Han ve Senggüm ise kaçmıştır. Böylelikle Kereyit Ulusu'nun tarihi sona ermiştir. Ong Han kaçarken yolda Nayman Ulusu'nun muhafızlarının kılıçları ile ölmüş ve Senggüm'ün atçısı onu çölde terk etmiştir.

Cengiz Kağan Kereyitleri ele geçirerek ne yaptığı MGT'de *tedüi kereyit irge dorayita'ulju jük jük qubiyaju tala'ulba* (Rachewiltz, 1972, s. 95) “Böylelikle Kereyit bodununu yendikten sonra onları her tarafa dağıtmış ve onlara talan yaptırmış” şeklinde anlatılmıştır. Yani Cengiz Kağan, Kereyit Ulusu'nu ele geçirdikten sonra halklarını Moğol Ulusu'nun her tarafına paylaştırıp yerleştirmiştir.

1.3.3. Nayman Ulusu

Naymanlar, Kıtay İmparatorluğu döneminde (X-XI. yüzyıl) Zubu kavimleri içerisine dahil edilerek yazım hatası ile Çince Nie-pa-ko \ Nie-pa-en adıyla kaydedilmiştir (Erdenebat ve Amartüvşin, 2010, s. 99). Kıtay İmparatorluğu tarihi *Liao Shi*'de “Büri'nin sekiz oymağı 1048 ve 1095 yıllarında Kıtaylara tâbi oldular.” şeklinde bir bilgi mevcuttur. H. Perlee, Nayman hanlarının *Buyuruk* unvanı taşıdığına dikkat çekerek *Liao shi*'deki “Büri'nin sekiz oymağı” şeklinde geçen ifadeyi, “*Buyuruk*'un sekiz oymağı” olabilir diye açıklamıştır (Perlee, 1959a, s.78).

Naymanların etnik kökeni hakkında bilim adamları Türklerle ve Moğollarla bağlantılı olarak iki farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Nayman isminin Moğolca olmasına rağmen kaynaklarda zikredilmiş kişi isimleri ve unvanları Türkçe olduğu için bilim adamları H. H. Howorth ve S. Murayama, Naymanları Türkçe konuşan bir topluluk olarak kabul etmişlerdir. Fakat V. Y. Vladimirtsov, E. Haenisch, N. Poppe, İ. P. Petruşewskiy, N. P. Şastina başta olmak üzere bilim adamları Naymanları Kereyit, Jalair, Süldüs, Barulas, Merkit ve Oyratlar gibi Moğolca konuşan, Moğol kökenli bir kavim olarak kabul

etmişlerdir (Erdenebat ve Amartüvşin, 2010, s. 98).“Nayman ismi Moğolca’da “sekiz” anlamındadır. Klasik Moğolcada bu sayı adı ᠰᠡᠬᠢᠵᠢ nayma şeklindedir. Modern Moğolcada naym(an) şeklinde yaşamaktadır.” (Gül, 2016, s. 172).

Câmi’ut-tevârih’te Naymanlar, “Bozkırda keçe çadırlarda yaşar. Bazıları dağ bölgesinde, bazıları step bölgesinde yaşarlar. Onların yurdu Altay ve Qaraqorum idi (Ögedey Kağan’ın yazlık sarayı oradadır). Dağları Al’ui Saras ve Kara İrtiş’tir (Qanlı orada yaşar). İrtiş nehri ve Kırgızların toprakları arasında olan dağlar Moğol toprağı idi. (Bir zaman Ong Han orada oturuyordu. Bu nedenle Ong Han ve Naymanlar arasında sürekli mücadeleler vardı.) [Naymanların] toprağı Kırgız yurduna kadar devam eder ve Uygurların yurduna yakın büyük kuma kadar sürmektedir. Naymanların hükümdarları yürekli ve çok güçlü idi. Onların askerleri sayısız ve dayanıklıdır. Onların gelenekleri Moğollara benzerdir.” şeklinde tanımlanmıştır (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 68). MGT’de *naiman irgen ulus yeketü irge olotu* (Rachewiltz, 1972, s. 99) “Nayman Ulusu’nun devleti büyük, nüfusu çoktur.” şeklinde belirtilmektedir.

XII. yüzyılın başında Kıtay İmparatorluğunun yıkılış dönemindeki Nayman Ulusu’nun hükümdarı belli değildir. Tarihi kaynaklarda Naymanların hükümdarı olarak geçen en eski şahsiyet olan Narkış Tayang’ın yaşadığı dönem, XII. yüzyılın ortasından daha eskiye gitmez. MGT’deki *ong-qan-nu de’ü erke-qara ong-qanaqa-da’an alaqqdarun buru’utcu otcu naiman-u inanca-qan-tur oroju’ui inanca-qan ceri’üt ilēju* (Rachewiltz, 1972, s. 69) “Ong Han’ın küçük kardeşi Erke-Qara’nın abisi Ong Han tarafından öldürüleceğini hissederek kaçmış, Naimanlı İnanç-Han’a³⁶ sığınmıştı. İnanç-Han (Ong Han’a karşı) asker gönderdi.” ifadesinde geçen bu olay, 1201 yılında olmuştur. Yani Naymanın İnanç Bige Buqu Han’ı XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında yaşıyordu. Bunun kanıtlarından biri de MGT’deki *tayang-un eke gürbesü-yi cinggis-qahan abcira’ulju* (Rachewiltz, 1972, s. 106) “Tayang’ın annesi Gürbesü’yi Cengiz Kağan getirterek ...” bilgisi olarak da görülebilir. Yani, 1204 yılında Nayman Ulusu’nu kendisine tâbi ettikten sonra Cengiz Kağan, Tayang Han’ın annesi, İnanç Bilge Buqu Han’ın genç hatununu kendine almıştır. Bu bilgi, Naymanların İnanç Bilgi Buqu Han’ının XII. yüzyılın son dönemine ait bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

³⁶ Burada geçen “Nayman’ın İnanca-Han” bir yanlış ifadedir. Belki Buyuruk Han’ın bir unvanı olabilir. Çünkü, Ong Han geri gelerek, biraz güçlü olduktan sonra hemen Buyuruk Han’a akın ettiğini düşünürsek Erke-Qara ile Ong Han’ı uzaklaştırdıktan sonra Nayman’ın “Buyuruk Han’ı olabilir.

Naymanların İnanç Bilge Buku Han'ı 1201 yılının sonunda ölmüştür. Nayman Ulus'un tahtına Tayang Han ve Buyuruk Han'ın geçişi 1201 yılındadır. Bu olaylara baktığımızda Nayman'ın İnanç Bilge Buqu Han'ının büyük kardeşi Narkış Tayang, en eski XII. yüzyılın ortalarında yaşamış olabilir. XII. yüzyıl başı ve 1130'lu yıllarda Nayman Ulusu'nu Narkış Tayang ve İnanç Bilge Buku Han'ın bir ya da iki göbekten ataları yönetiyordu. Fakat onlar hakkındaki bilgiler kaynaklarımızda mevcut değildir.

Naymanların tarihinde geçen ilk büyük hükümdar olan Narkış Tayang hakkında *Câmi'ut-tevârih*'te “ Cengiz Kağan'dan önceki dönemde Narqış Tayang ve Anyat Kağan (İnanç Bilge Buqu Han) Naymanların efendileri idi. Onlar Kırgızlara akın ettikten sonra Anyat Kağan kendi abisi Narqış Tayang'a dokuz hediye'yi (konar-göçer toplumların bağlılıklarını ifade etmek için sundukları özel hediye) dokuz defa teslim etmiştir. Ağebeyi Narqış, Anyat Kağanı çağırttı. Onun başını kucakladı. Onlar ayrıldıktan sonra “Bize hediye verecek kimse yok.” demiştir. Anyat Kağan'ın oğulları Buyuruk ve Tayang idi.” diye bir malumat mevcuttur (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 224). *Tayang* unvanı, Çince *Tai wang* (تائی وانگ) kelimesi ve “Büyük Wang, Prens” anlamına gelen bir kelimedir (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 69). Nayman Ulusu'nun devlet merkezini *Tayang* unvanı taşıyan hükümdar elinde tutar. Bunu *Câmi'ut-tevârih*'te “Devletin temel kısmı büyük oğlu Tayang'a kaldı.” Verilen bu bilgiden anlayabiliriz (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 69).

XII. yüzyılın ortasında Narqış Tayang vefat ettikten sonra onun kardeşi Anyat, Nayman Ulusu'nun hükümdarı olmuş ve İnanç Bilge Buqu Han unvanını aldığı anlaşılmaktadır. MGT'de İnanç Bilge Buqu Han'ın *İnanç Bilge Han* şeklinde yazılmasıyla beraber *saca nökör-e ere-yin aru aqta-yin qarqam ese ije'ülüle'e* (Rachewiltz, 1972, s. 103) “Adam düşmanlara sırtını ve at kuyruğunu hiç göstermedi.” şeklinde *adam* olarak da yazıldığı görülmektedir. İnanç Bilge Han savaştan hiç korkmamış ve kaçmamış bir kahramandır. MGT'de geçen *eme jala'ui ere bi ötölba ene tayang-i elbesü-'er töre'ülüle'e* (Rachewiltz, 1972, s. 97) “Genç karımın yaşlı kocasıyım ben. Bu Tayang'ı bir mucize ile doğurduk.” bilgisine göre İnanç Bilge Han çok uzun yaşamış ve artık yaşlandıktan sonra genç bir hatundan iki oğlu doğmuştur. Yani, İnanç Bilge Han'ın uzun süre Nayman Ulusu'nu yönettiği buradan anlaşılmaktadır. İnanç Bilge Buku Han'ın ölümünden sonra 1201 yılı civarında Tayang Han ve Buyuruk Hanlar Nayman Ulusu'nun hükümdarı olmuştur. İnanç Bilge Buqu

olan bir şahıs vardı. O'na Na'ur Buyuruk Han derlerdi ve yurdu belli bir yerdedir.. O'na Bu'ir Na'ur derlerdi.” olarak açıklanmaktadır. Rene Grousset Tatarların memleketini “Kerulen nehrinin güney kıyısında Buir-nor'a doğru ve Khingan'a kadar, M. Pelliot'nun Tunguz olmadığını söylediği (uzun zaman öyle sanılmıştır), fakat 'görünüşte Moğol dilinden' Tatarlar göçebe hayatı yaşıyorlardı.” şeklinde anlatmıştır (Grousset, 1980, s. 189). MGT'de de bu halk, *buyur-na'ur kölen-na'ur qoyar ja'ura ursi'un-müren-ne bükün ayiri'ut-buiru'ut-tatar irgen* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Buyur Göl ve Kölen Göl arasındaki Ursi'un nehri havzalarında yaşayan Ayiri'ut ve Buiru'ut Tatar halkları” şeklinde belirtilmektedir.

XII. yüzyıldaki Tatarların tarihini en çok etkileyen olaylardan birisi de Kingan dağlarının güneyindeki konar-göçerlerin ana yurdunda Kıtay İmparatorluğunun yıkılışı ile beraber Cürcenlerin güçlenmesi ve Kin Devleti'nin kurulmasıdır. Cürcenler, 1115 yılında Kin Devleti kurulduğundan beri XII. yüzyıl boyunca Tatarlar, Kin Devleti ve Moğolistan coğrafyası konar-göçerleri arasındaki mücadelenin kurbanı olmuştur. Yani, Kin Devleti tarafından Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerlere uygulanmış politikalarda Tatarlar kullanılmıştır. Kin Devleti, Moğolların ve Kereyitlerin büyük hükümdarlarını esir almak, onları öldürmek gibi zorbalıkları Tatarlara zorla yaptırmıştır. Tatarlar, Kin Devleti sınırında olduklarından hayatta kalmak için mecburen bu şekilde zorbalıklar yapıyorlardı. Fakat bu zorbalıkları yaptıkları için Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerler intikam almayı planladılar. Bazı bilim adamları XII. yüzyıl Tatarlarını “*Korkunç muharip olan XII. asır Tatarları, bu kavimlerin en vahşileri arasında idi.*” diye tanımlamıştır (Grousset, 2015, s. 202). Gerçek durum ise böyle değildir. Tatarlar, yeni kurulmuş güçlü bir devlet olan Kin Devleti ve Moğolistan coğrafyasında bulunan güçlü uluslar arasındaki mücadele içerisinde kurban olmuş olan bir halktır. Moğolların Ambaqai Kağanı'nı, Okin-Barqaq'ı, Kereyit'in Marqhus Hanı'nı yakalayarak Kıtay Devleti'ne ve Cürcenlere gönderdiler. Yesükey Bahadır'ı zehirlediler.

Tatar ismi ilk olarak 732 yılında dikilmiş Kül Tegin Yazıtı'nda *otuz [tatar]* şeklinde geçer (Aydın, 2012, s. 39). Çince kaynaklarda da *dadan* olarak geçmektedir (MUT, II, 2003, s. 63). Moğol bilim adamı G. Sükhbaatar, “Büyük Nirun Devleti (Juan-juan Devleti)'nin Tatar (*Ta-t'an*) isimli kağanından mülhem *Tatar* kavim ismi türemiştir. Çin kaynakları, Juan-Juanları Tatarlar olarak adlandırıyordu. Daha sonra Moğolları *Mongol*,

Tatar, Mongol-Tatar, Tatar-Moğol olarak adlandırmasının sebebi de budur.” şeklinde anlatmıştır (Sühbaatar, 2002, s. 8).

Kıtay İmparatorluğu döneminde Tatarlar, *Zu bu* kavimleri içerisinde zikredilmiştir (MUT, II, 2003, s. 63). *Câmi'ut-tevârih*'te XII. yüzyıl Tatarlarına dair و این اقوام تاتار آنچه معروف و مشهور اند هر یک به انفراد لشکری و پادشاهی داشته، شش قوم اند بدین تفصیل: ئوثوق ئوث تاتار، آلچی تاتار، چغان تاتار، کویین تاتار، ترأت تاتار، برقوی تاتار. و قوم ئوثوق ئوث معتبر ترین اقوام تاتار اند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, ss. 78-79) “Bu Tatar kavimleri ünlü ve meşhurdur, her bir özerklik (انفراد) için ordu ve padişah mevcuttur. Onların altı kavmi vardır. Şöyle sıralanmaktadır: Tutuqli'ut Tatar, Alçi Tatar, Çagan Tatar, Küyin Tatar, Terat Tatar ve Buruqui Tatar'dır. Tatar kavimlerinden en üstünü Tutuqli'ut'tur.” malumatı da mevcuttur. Burada geçen Tatarlar, MGT'de *caqän-tatar alci-tatar duta'ut-tatar aluqai(?) -tatar erkit irge* (Rachewiltz, 1972, s. 71) “Caqän-Tatar, Alci-Tatar, Duta'ut-Tatar, Aluqai(?) -Tatar olmak üzere hakimiyet sahibi bodun” olarak anlatılmaktadır. Yani kendi ordu ve yönetim sistemine sahip olan güçlü özerklikler olarak anlatılmaktadır. *Erkin* kelimesi MGT'de “güç sahibi” anlamında *erkit irge* (Rachewiltz, 1972, s. 71), *erkit ceri'üd* (Rachewiltz, 1972, s. 119, 145), *erkit ulus* (Rachewiltz, 1972, s. 119) şekillerinde geçer. Reşîdüddîn Fazlullâh da XII. yüzyılın Tatar kavimlerinin çok güçlü olduğunu her zaman vurgulamıştır.

XII. yüzyılda Tatar kavimlerinin her birinin özerk olan federal şekilde bir birliği bulunduğunu önceki kısımda anlatılmıştır. Kaynaklarımızda Tatar'ların Hanı olarak bir tek “Ajai Han” isminde bir şahsiyet Moğollara ve Kereyitlere karşı yapılmış olan bir savaş dönemine denk olarak geçmektedir. MGT'nde Tatarlar'ın Ajai Han'ının XII. yüzyılın ortasında Kereyit Ulus'a atak yaptığı ve Qurjaquz Buyuruq Han'ı yenip, onun hatun ve oğlunu götürdüğüne dair bilgiler mevcuttur (Rachewiltz, 1972, s. 70). XII. yüzyılın ilk yarısında Qabul Han döneminde Tatar ve Moğollar arasında savaş çıkmasının sebebini Reşîdüddîn Fazlullâh şöyle anlatmaktadır: “Qabul han'ın karısının Qunqirat kavimden olan in Qo'a [Qul]qu'nın ağabeyi Sayin Tekin hasta olmuş. Onu tedavi ettirmek için Tatarlardan Jorqul Bödöi isminde bir şaman çağırmıştır. O gelerek tedavi etmiş. Fakat Sayin Tekin ölmüştür. Şamanı geri göndermiştir. Sayin Tekin'in büyük ve küçük kardeşleri gidip Jorqul şamanı öldürmüştür. Bu sebepten Tatarlarla aralarında çatışma başlamıştır. Qabul Han Sayin Tekin ile hem anda hem de dünür olduğu için onun kavmine yardım etmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden onların arasında

çatışma olmuştur. Birkaç kez savaşmışlardır. Fırsat çıktığında her iki taraf da akın edip, yağmalamaya başlamışlar.” (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 45).

XII. yüzyılın ortasında Tatarların Kötön-Baraqa, Jali-Buqa isimli reisleri, Moğol Ulus’un Ambaqai Kağan’ını ele geçirip, Kin Devletine göndermiştir. Bu yüzden Ambaqai Kağan’ın intikamını almak için Moğol Ulus’undan Qutula Kağan ve Qadağan-Taizi başta olmak üzere Moğollar Tatarlara on üç defa savaş açmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 24).

1170 yılında Cekcer’in Sarı Kır’da yaşayan Tatarlar Yesükey Bahadır’ı öldürmüştür. Buna benzer olaylar Moğollar ve Tatarlar arasında büyük bir kan davası yaratmıştır. MGT’nde mevcut olan malumata göre 1196 yılında Tatarlar ve Cürcenlerin Kin devleti arasında büyük bir çatışma ortaya çıkmış ve Kin devleti komutanı Ongging Cingsang Tatarlara atak yaparak, Tatarları Moğolistan coğrafyasına, Ulz nehrine kovmuştur. Ongging Cingsang bu savaşta Tatarlardan eski atalarının intikamını almayı isteyen Moğolları kullanmaya çalışmıştır. O yeni seçilmiş olan Cengiz Kağan’a haber göndermiş. Cengiz Kağan bu haberi alarak *erte üdür-ece tatar irgen ebüges eciges-i baraqsat ošten irgen büle’e edö’e ene qanalqa-tur qamsaya bida* (Rachewiltz, 1972, s. 56) “Tatar halkı eskiden beri bizim dedelerimizi ve babalarımızı öldürerek bize düşman olmuş halktır. Şimdi bu fırsatla hücum edelim” diyerek, Ong Han’a elçi göndermiş ve onun ile beraber gidip, Megüjin Se’ültü’nün yönetiminde olan Tatarları kendine tâbi etmişti. MGT’ye göre *tende tatar-i da’uliju qubiyalduju abulcaju qahan ong-qan qoyar geyi[t]-tür-iyen qariju bawuba* (Rachewiltz, 1972, s. 57) “orada Tatar’ı tâbi ederek, kendi aralarında paylaşmış ve Kağan, Ong Han ile beraber evlerine geri dönmüştür”.

1201 yılında büyük Tatar kavimlerinden biri olan Alci Tatar, XII. yüzyılın Moğolistan coğrafyasında bulunan ve Salji’ut, Qadagin, Dörben, Tayici’ut, Oyirad, Naiman, Qorolas, Onggired olmak üzere kavimleriyle beraber Cengiz Kağan ve Ong Han’a karşı bir birlik kurmuş ve Camuka’yı Gür Han ilan etmişlerdi (Rachewiltz, 1972, s. 61). Camuka’yı Han ilan ettikten sonra Cengiz Kağan ve Ong Han’a sefer etmişlerdir. Köyiten adlı yerde savaşarak yenilmişlerdir. 1202 yılının sonbaharında Cengiz Kağan *ca’a’an-tatar alci-tatar duta’ut[-tatar] aluqai(?)-tatar tede tatar-tui dalan-nemürges bayilduju qatqulduqui* (Rachewiltz, 1972, s. 71) “Ça’a’an Tatar, Alci Tatar Duta’ut Tatar, Aluqai Tatar olmak üzere Tatarlar ile Dalan Nemürges’de savaşıp kendine tâbi

kılmıştır”. Bu olayla XII. yüzyıl Tatar federasyonunun tarihi sona ermiştir.

Cengiz Kağan, Tatarları esir aldıktan sonra, onların cezasını nasıl keseceğine dair bir toplantı yapmıştır. MGT’nde bunun hakkında:

cinggis-qahan yeke eye uruk-iyar-ıyan qaqa ger-türoju eyetüdüba eyetüdüürin erde üdür-ece tatar irgen ebügeseciges-i baraqsan büle’e ebüges eciges-ün ösöl ösöjü kisal kisajuci’ün-tür ülijü kiduju alajü ögüya ülittele kiduya hüleksed-i bo’oliduya jük jük qubiyalduya ke’en eye baralduju (Rachewiltz, 1972, s. 72) “Cengiz Kağan kendi uruklarına büyük toplantı yapalım diyerek bir çadır içerisinde toplantı yapmıştır. Toplantıdan Tatarlar eskiden atalarımızı yok etmişlerdir. Onların intikamını alarak, onları araba tekerliği ile ölçerek hepsini imha edelim, öldürelim (araba tekerliğinden büyük olanları, kalanlarını köle yaparak her tarafa dağıtalım” kararı vermişler” şeklinde anlatılmaktadır.

Bu toplantı kararına göre Tatarları bitirmişler ve kalanları da köle yapmışlardır. Tatarlar, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer kavimlerden en çok zarar gören, yeni kurulmuş güçlü Kin Devleti ile Moğollar arasındaki mücadele için kurban olmuş bir halktır.

1.3.5. Merkit Federasyonu

XII. yüzyıldaki Merkitler, MGT’nde *Merkit* ve *Merkid* şekillerinde toplam olarak 76 defa geçer; “qurban merkit –üç merkit” (§102 (2), 103, 104, 111, 145, 199, 205) şeklinde de 8 defa ifade edilmiştir. O zamanki Merkitlerin siyasal birliğinin federal şeklinde olduğunu bir önceki kısımda anlattık. Merkit ismi Moğolcada 1. bilge, bilgiç, akıllı; 2. Hedefini vuran, yetenekli okçu gibi anlamları olan *mergen* kelimesi ve Moğolca çokluk ekinden (-t, -d) oluşmaktadır.

Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından XII. yüzyıl Merkitlerine dair şu bilgiler verilmektedir:

اگر چه بعضی مۇفولان مَرْكَيْت را مَرْكَيْت مې گویند، مراد از هر دو یکی است و همچنين قوم بگړين را مَرْكَيْن گویند. و نسب و شعب ايشان نیز گفته شود. و این قوم اودویت مَرْكَيْت چهار شعبه اند بدین تفصیل: اُوهر، مودان، تُوداقلین، جیون. و این قوم اسکری بسیار و عظیم جنگی و قوی حل بوده اند، و (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 93) “bazı Moğollar Merkit’i Mektir diyorlar. İkisi aynıdır ve böylelikle Bekrin kavmi Mektir derler. Onların şubesi ve kavmi yazılacaktır. Bu Merkit’in Uduyit kavmi Uhaz, Mudan, Tudaqlin, Je’un gibi dört şubededir. Bu kavim askeri çok ve büyük ve güçlü savaşçı idi. Moğol sınıfındandır”.

Merkit yurdu üzerine MGT’nde kısa ve çok net şeklinde *merkid-ün qajar selengge* (Rachewiltz, 1972, s. 126) “Merkit’in yurdu Selengge’dir” ifadesi geçmekle beraber daha ayrıntılı şekilde:

edö'e tere gölme dabsiqui-tur kö'ürge-yin dawu bolqaju kökidek toqto'a bu'ura-ke'er-e bui-je dabcitu qor darbaljaqui-tur dayijit q] ci dayir-usun edö'e orqon selengge qoyar-un [ja'ura] talqun-aral-a bui-je qamqa'ulsun keyisküi-tür qara hoi temecekci qa'atai-darmala edö'e qaraji-ke'er-e bui-je (Rachewiltz, 1972, s. 42) “Bellemeye vurulduğu zaman, bunu bir davul sesi zanneden Korkak Toqto'a, şimdi Bu'ura-ke'er'de bulunuyor. Kapaklı sadak sallandığı zaman serkeşlik eden Dayir-usun, şimdi Orhon ve Selengge (arasındaki) Talqun adasında bulunuyor. Muzır otlar rüzgarda uçtuğu zaman kara ormana kaçan Ha'atai-Darmala, şimdi Qaraji-ke'er'de bulunuyor.” anlatılmaktadır.

Bilim adamı Rene Grousset tarafından “Keraitlerin kuzeyinde Selenga'nın aşağı mecrası üzerinde, Baykal Gölü'nün güneyinde Türk yahut Moğol ırkından Merkitler yaşamakta idi.” bilgisi verilir (Grousset, 2015, s. 201).

Kıtay İmparatorluğu *Liao Shi* Tarihinde “Taizu Kağan'ın 寿隆 *şou lun*'un 3. senede (1097) Zubu'ların Men Sa Ge (猛撒葛), Nayman'ların yönetici Tu Gu Sa (秃骨撒), Merkitlerin başı Hu Lu Ba (忽鲁八) gelip devlete vergi verdiler.” (*Liao Shi*. vol 70) ve “1097 yılında Me Li Çi adlı bir kavime sefer etti.” gibi bilgiler vardır. Bu metinde geçen Me Li Çi ismini bilim adamı A. Oçir “Merkit” olarak tanımlanmıştır (Oçir, II, 2011. 199). Yani, XII yüzyılın başında Moğolistan coğrafyasında bulunan Merkitler, XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başında Kıtay İmparatorluğu'na tâbiydi.

Kıtay İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra federal şekilde üç özerk yönetim kurulduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak Üç Merkit'lerden en güçlü olan Uduyit Merkit bulunduğu için federasyon Uduyit Merkitler tarafından yönetiliyordu. XII. yüzyıl ortasında Merkitleri, Uduyit Merkit'in yöneticisi Tudu'ur milge – bilge (تودور ملگه) yönetiyordu. Merkitlerden Tudu'ur Bilge, Moğol Ulus'un Qadağan-Taizi ile *anda* idi. XII. yüzyılın ortasında Merkit ve Moğollar arasında iki defa savaşın olduğunu kaynaklar söylemektedir. Qadağan Taizi, Merkit'in Tudu'ur Bilge kan kardeşine “birleşelim” diyerek elçi göndermiştir. Tudu'ur Bilge, Moğol elçiye “Qadağan Taizi'nin tek gözünü alalım diyerek bıçağımı bilemekteyim demiş” şeklinde rivayet bulunmaktadır. Qadağan-Taizi elçilerden Tudu'ur Bilge'nin sözünü duyduktan sonra “Sert söz, bozuluşun başlangıcı olur. Bugüne kadar savaşmayı düşünmedik. Onlar başlattılar.” diyerek sağ kolunda olan Qutula'ya ve sol kolunda olan Arig-çino'ya haber göndermiştir. Bütün Moğollar Hanı üç gün içerisinde ordu düzenleyerek, sefere gidip Tudu'ur Bilge'yi yakalamış ve öldürmüştür. Tudu'ur Bilge'nin oğlu Togta'o savaşta dokuz defa yaralanmış ve babasının sağ kanat askerleri ile kaçmıştır. Merkit'in sol kanat askerlerini Moğollar ele geçirmiştir (MUT, II, 2003, s. 69). Üç yıl sonra Togta'o, Qadağan ile

savaşarak yenilmiştir. Bu dönemde Merkitler ve Kereyitler arasında birkaç defa savaş çıktığına dair bilgiler MGT’de mevcuttur. Orada *ong-qan ... dolo’an nasutu-yi merkit irgen dawuliju otcu qara alaq esige daqu emüsgejü selengge-yin bu’ura-ke’er-e merkid-ün a’ur ndübe-gü qurcaqus-buyuruq-qan ecige inu jici merkit irge ha’ulju kö’ü-ben tende aburaju ire’esü* (Rachewiltz, 1972, s. 70) “Ong-Han’ı yedi yaşında iken Merkit irgen alıp, götürmüş ve kara ala keçeden yapılmış bir kaban giydirerek Selengge nehrinin Bu’ura-ke’er’de Merkitlerin arpalarını dövdürmüşlerdi. Babası Qurcaqus Buyuruq Han merkitlerden oğlunu kurtarmıştır.” şeklinde anlatılır. Merkitler, Kereyit’e akın ederek Qurjaquz Buyuruq Han’ın oğlu yedi yaşındaki To’oril’i ele geçirdiler ve arpalarını dövdürmüşlerdi. Bu malumat Selengge nehri kıyısında yaşayan Merkitlerin az de olsa tarımcılık yaptığını da göstermektedir.

XII. yüzyılın sonunda Merkitlerin Naymanların Buyuruk Han’ı ile savaştığı Reşüdüddin Fazlullâh tarafından belirtilmektedir (Tackston, I, 1998, s. 174). XII. yüzyılın ikinci yarısında Merkitlerin *uduyit-merkid-ün toqto’a uwas-merkid-ün dayir-usun qa’at-merkid-ün qa’atai-darmala ede qurban merkit* (Rachewiltz, 1972, s. 40) “Uduyit Merkid’in Toqto’a, Uwas Merkid’in Dayir-Usun, Qa’at Merkid’in Qa’atai-Darmala olmak üzere Üç Merkit” adıyla tarihte yer almışlar ve onların bu şekilde fedaratif yapıda oldukları görülmektedir. 1160’lı yılların başında Yesükey Bahadır Onon nehri civarında kuş ile avlanırken, Uduyit Merkid’in yönetisi Toqto’a’nın küçük kardeşi Yeke-Ciledü, Olqunu’ut irgen’den bir kız olarak geri gelirken yolda Yesükey Bahadır ile buluşmuştur. Bu olay XII. yüzyıl Merkitlerinin kaderini çok etkilemiştir. Çünkü, Yesükey Bahadır başını uzatarak bakınca bunun ziyadesiyle güzel bir kız olduğunu görür, derhal evine gidip büyük kardeşi Nekun-Taizi ile küçük kardeşi Daritai Otçiğin’i alarak geri döner. Onların gelmesiyle Yeke-Çiledü korkuya düşer. Fakat onun açık kestane renginde süratli bir atı vardı. Açık kestane rengindeki atını kamçılıyıp, bütün hızı ile Onan nehrinin yukarisına doğru drtına uzaklaştı. Yesükey Bahadır, Yeke-Ciledü’nün evlenmek için aldığı, Hö’elün-ücin adlı bir kızını kendi evine götürdü. Hö’elün-ücin’in Yesükey Bahadır tarafından kaçıırılması (Temir, 1986, s. 16-18) üzerine 1178 yılı civarında Üç Merkit beraber bu olayın intikamını almak için Temücin’e saldırdılar. MGT’de anlatıldığına göre Üç Merkit bir sabah erkenden şafak söküp gün ağarıırken Temücin’i Keluren nehrinin kaynağı Bürgi-Ergi’de ikamet ederken basmaya kalkmışlardır. Ancak, Temücin ve kardeşleri önceden Burhan Qaldun dağ

istikametine doğru kaçmıştır ve bu sırada Börte-ücin için binecek bir at kalmamıştır. Hö'elün ananın evinde hizmetçilik eden ihtiyar Ho'ahçin “Börte-ücin’i gizleyelim” diyerek oklu kara arabaya bindirdi ve ala böğürlü bir öküz koşarak Tenggeli nehri boyunca, akıntının aksi istikamette yola çıktı ... Merkitler, Börte-ücin’i arabadan sürükleyip ata bindirdiler ve Ho’ahçin ile ikisini atlarının üzerine alarak, Temücin'in otlar üzerindeki izini takiben Burhan istikametinde yukarı doğru yürüdüler. Onlar Temücin'in peşinden ilerleyip Burhan-Haldun etrafında üç defa gidip geldiler, fakat yakalayamadılar. “Hö'elün'ün intikamı yerine şimdi onların kadınlarını yakaladık. Biz intikamımızı aldık” diyerek evlerine doğru hareket ettiler (Temir, 1986, ss. 38-40).

Merkitler geri gittikten sonra Temücin Börte-ücin’i Merkitlerden kurtarmak amacıyla Kereyit’in To’oril Han ve kendi *andası* Camuka’dan yardım istedi. Onlar da kabul ederek ordu hazırlamışlar ve Botohan-Bo’orjin adındaki yerde birleşmişlerdir. Onlar Botohan-bo’orjin’den hareket edip Kilho nehrine vardıktan sonra, sal yaparak nehri geçtiler. Bu'ura-ke'-er'de, Tohto'a-beki'nin çadır direğini parçalayarak, çadır bacasından içeri girdiler, kadın ve çocuklarını kâmilten esir ettiler.

Kilho nehri üzerinde bulunan balıkçılarla samur ve yabanî hayvan avcıları, aletlerini bırakıp bütün gece yol yürüyerek “Düşman geliyor”, diye haber getirmişlerdir. Bu haber üzerine Toqto’a ile Uvas Merkit’lerden Dayir-usun, birlikte Selengge nehri boyunca akıntı istikametinde, ancak pek az kimse ile Barqucin mevkiine kaçabildiler (Temir, 1986, s. 48). Fakat bu olay, XII. yüzyılın Merkitleri için çok kötü sonuçlar doğurmuş ve yeniden güçlü bir birlik kuramamışlar ve sıra ile Cengiz Kağan’a tâbi olmuşlardır.

1201 yılında Merkit’in Toqta’o Beki’nin oğlu Qutu diğer Moğol kavimleri ile beraber Cengiz Kağan ve Ong Han’a karşı bir birlik kurmuşlardır. Camuka’yı Gür Han ilan ettiler. Cengiz Kağan ve Ong Han’la savaşmışlardır. Köyiten adındaki yerde savaşarak yenilmişlerdir. 1202 yılında Keiryetlerden Ong Han’ın, Merkit’lere akın ettiği kaynaklarda geçmektedir:

toqto’a-beki-yi barqujin-töküm jük hüldejü toqto’a-yin yeke kö’ün tögüs-beki- yi alajü toqto’a-yin qutuqtaï ca’alun jirin ökit inu qatut inu abcu qutu cila’un qoyar kö’üd-i inu irge selte dawuliju (Rachewiltz, 1972, s. 75) “Toqto’a Beki’yi Barqujin Töküm’e doğru kovmuştur. Toqto’a’nın büyük oğlu Tögüs Beki’yi öldürmüş ve Toqto’a’nın Qutuqtaï ve Ca’alun isminde iki kızını ve hatunlarını ele geçirmiştir. Qutu ve Cila’un isminde iki oğlunu halklarıyla beraber tâbi etmiştir”.

Fakat, bundan sonra Ong Han, Cengiz Kağan ile beraber Naymanların Buyuruk

Han'ına sefer ettiler. Ancak, geri dönerken Naymanlardan Kökse'ü-sabrağ, Ong Han'a saldırmış ve Senggüm'ün karısını, halkını ve mallarını ele geçirdi. Ayrıca, Telegetü-Amasar adlı yerde bulunan Ong Han'ın ait mal sürülerini ele geçirerek geri dönmüştür (Rachewiltz, 1972, s. 75). Bu savaş sırasında Toqto'a Beki'nin Qutu ve Cila'un ismindeki iki oğlu, Kereyitlere tâbi bulunan bütün Merkitleri alarak kaçmış ve kendi babalarına eklenmek için Selengge'ye doğru hareket etmişlerdir (Rachewiltz, 1972, s. 75).

1204 yılının sonbaharında Cengiz Kağan'ın Merkit *irgen*'e sefer yaptığı MGT'nde:

quluqana jil namur qaradal-huja'ur-a merkid-ün toqto'a-beki-lü'e cinggis-qahan bayilduju toqto'a-yi gödölgeji sa'ari-ke'er-e irge orqa ulus inu dawuliba toqto'a qudu cila'un kö'üt-lü'e-ben cö'en gü'ün beyes-iyen tuta'aju qarba tedüi merkit irgen dauliqdarun (Rachewiltz, 1972, s. 107) “Sıçan yılının güzünde, Cengiz Kağan Merkit'in Toqto'a Beki ile Qaradal-Huja'ur adlı yerde savaştı. Toqto'a kaçtığı ve Sa'ari-ke'er'de bütün halkını ve devletini ele geçirdi. Toqto'a kendi Qudu ve Cila'un oğullarıyla ve birkaç kimse ile kaçıp kurtuldu.” şeklinde anlatılmaktadır.

Burada tâbi olan Merkitler de tekrar kaçtılar ve Toqta'o'ya gittiler ve sonraları Naymanlarla beraber Cengiz Kağan'a karşı savaşımlardır.

1205 yılında Cengiz Kağan, Toqta'o'yu öldürmüş ve Merkitlerin hepsini tamamen tâbi kılmıştır. Onları tâbi kıldıktan sonra *merkid-i jük jük hülüttele qubiya'ulba* (Rachewiltz, 1972, s. 109) “Merkitleri her tarafa dağıtmış”. Böylelikle XII. yüzyıl Merkit federasyonunun tarihi sona ermiştir.

II. BÖLÜM

XII. YÜZYIL ULUSLARININ İDARÎ TAKSİMATI

2.1. İRGEN

2.1.1. İrgen Kavram Üzerine

XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatı üzerine inceleme yapabilmek için *irgen-bodun* kavramına önem vermek gerekmektedir. Bu kavramı XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısına bağlayarak başta V. Y. Vladimirtsov (1995) olmak üzere T. D. Skrinikova (1990), D. Gongor (1978), P. Rykin (2004), L. Munkh-Erdene (2011a), J. Gerelbadrah (2010b) ve İsenbike Togan (1998) incelemişlerdir.

İrgen kelimesi bizim ana kaynaklarımız olan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde 200 defa geçmektedir (Munkh-Erdene, 2011a, s. 212), *Câmi'ut-tevârîh*'te ise bu terim geçmemektedir. Fakat, Muller'e göre Moğolca *irgen* terimini Reşîdüddîn Fazlullâh kendi eserinde *qaum* şeklinde çevirip kullanmıştır (Muller, 1955, s. 76).

İrgen kelimesinin etimolojisinin Orhon Yazıtları'nda geçen *Kül-Erkin* kelimesiyle bağlayarak yorumlanması yaygındır. Burada sözü edilen *erkin* kelimesi Bilge Kağan Yazıtı'nda "*Buyruk Sebiğ Kül Erkin başlayı ulayı buyruk*" şeklinde geçmektedir (BK G14). Bu ifadeyi Talat Tekin, "*Kumandanı Sebig Kül Erkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar*" olarak çevirmiştir (Tekin, 1998, s. 80). Bilge Kağan Yazıtı'nda geçen *erkin* kelimesini H. N. Orkun "*s^eb^eg kül irkiz başl^ayu ul^ayu buyr^k*" şeklinde okuyup "*İç buyrukları, Sebeg Kül İrkiz, asil ve maiyeti buyruklar*" anlamını vermiştir (Orkun, 1994, s. 72). Bu terim, Kül Tegin Yazıtı'nın doğu yüzü 34. satırında "*Ulug érkin*" olarak geçmektedir (Aydın, 2012, s. 57). Küli-Çor Yazıtı'nda "*Sir érkin*" şeklinde geçer (Aydın, 2012, s. 57). Abdülkadir Donuk tarafından bu unvan, Türk Devlet Teşkilatı'nda hakandan sonra fakat beyden önce gelen bir unvan olarak belirtilmiştir (Donuk, 1998, s. 15).

A. N. Kononov ve V. I. Radloff başta olmak üzere Rus bilim adamlarının *erkin* kelimesi ile ilgili görüşlerinin D. Gongor'un eserinde "kişi ismi ve unvanı" olarak tanımlandığı görülmektedir (Gongor, 1978, s. 158).

S. E. Malov, B. Banzarov ve İ. N. Berezin bu unvanı Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde ve Ebu'l Gazi Bahadır'ın eserlerinde geçen *göl erkin* "göl efendisi" kelimesine bağlamaktadırlar. V. V. Bartold ise bu unvana "erkekler" anlamını vermiştir. V. L. Kotviç'e göre ise bu unvan "ocak koruyucusu, serbest kişi, adam" anlamındadır ve Moğolca *darkan* kelimesine bağlamıştır (bk. Gongor, 1978, s. 158).

Gongor, V. V. Barthold'un açıklamasını kabul ederek: "Eski Türkçe ve Eski Moğolca *er, ir* "adam, erkek, er" kelimesine çoğul eki olan "gen" ekini eklemiştir. Böylece "erkek, adam, erkekler" anlamında olan bu kelime türemiştir" demektedir. (Gongor, 1978, s. 160). V. Y. Vladimirtsov ise "*irgen* kelimesini 'aşiret' ve 'kabile' kelimeleriyle, *ulus* kelimesini de 'devlet, tımar' kelimeleriyle tercüme etmek mümkündür." şeklinde açıklamıştır (Vladimirtsov, 1995, s. 93). J. Gerelbadrah "Ortaçağ Moğolları arasında bir beye bağlı halkları ifade eden bir tür adı da *irgen* idi. Bu dönemde bir beyin himayesine tâbi olan insanlar, Moğolca'da *ireh* "gelmek" fiilinden türemiş "irgen" kelimesi ile adlandırılmış olabilir." şeklinde açıklamıştır (Gerelbadrah, 2010 b, s.187).

Biz ise farklı bir düşünce ileri sürmek istiyoruz. MGT'de geçen *irgen* kelimesini yukarıda bahsedilmiş olan *erkin* kelimesi ile bağlamaya gerek yoktur. MGT'ndeki kullanıma göre bir cümlenin öznesi çokluk eki almış ise bu cümledeki özne sıfatları da çokluk eki almaktadır. Örneğin: *törgüt olqunu'ut* (Rachewiltz, 1972, s. 24) "dünür Olqunlar" ibaresindeki *törgüd* kelimesinin asıl şekli Moğolca'da *törgüm* idi. Fakat cümlenin öznesi olan "Olqunu'ut" kelimesi *-uut* çokluk ekini aldığı anda cümlenin öznesinin sıfatları da çoğul anlamında olmak gerekir. Bu kurala göre *törgüm* kelimesine Moğolca çokluk eki *-d* eklenmiştir.

Bir diğer örnek olarak eserde geçen şu kullanım da gösterilebilir: *tarqaqsat tayici'ut* (Rachewiltz, 1972, s. 32) "Dağılmış Tayiciutlar", *sutan kö'üd* (Rachewiltz, 1972, s. 28) "kutlu oğullar" gibi örneklerde özne ve sıfatların hepsi çokluk eki almaktadır.

İrgen kelimesi insanlar için kullanılan bir terim olduğundan genel olarak cümlenin öznesi olmaktadır. MGT'de yer alan bütün *irgen* kelimesinin sıfatlarının çokluk eki

aldığı kolayca görülebilir. *tede irgen* “o halk” (o halklar) §7, 27, 29 (3), 31, 36, 39, 170, 189; *serelten irgen* “uyanık halk” (uyanık halklar) §170; *jarimuṭ irgen* “bazı halklar” §73 177; *omoqtan irgen* “öfkeli halklar” §139; *ošten irgen* “düşman halk” (düşman halklar) §133, 199; *qariyatan irgen* “bağlı halk” (bağlı halklar) §245; *oroqsat irgen* “himayesine girmiş halk” (himayesine girmiş halklar) §207; *elsekset irgen* “tābi olan halk” (tābi olan halklar) §241; *talbiqsat irgen* “tayin edilmiş insanlar” §270; ulus irgen “il bodun” §64, 81, 148, 154, 279, 281(2); *jaquṭ irgen* “jaqu halkları” §281; *balaqat irgen* “şehirli halk” (şehirli halklar) §260 (2), 274, 281 gibi bütün örneklerdeki özne sıfatlarının hepsi çokluk eklerinden herhangi birini almaktadır.

Bunun dışında *dörben irgen* §11; *tatar irgen* §53 (2), 58, 67, 68, 133, 154, 156, 157, 205, 214; *tatar jüyin irgen* §53; *olqunu’uṭ irgen* §54, 61, 62; *naiman irgen* §190,192, 193, 196, 200; *kiyat irgen* §63; *onggirat irgen* §64, 176; *kereyit irgen* §96, 150, 200; *merkit irgen* §110, 113, 152, 157, 177, 197,198; *jürkin irgen* §139; *hoi-yin irgen* §202, 207 (3), 239 (4), 241; *tumat irgen* §240 (5), 241 (3) gibi halk isimleri de çokluk ekli şekilleriyle eserde yer alır.

Dolayısıyla MGT’de cümle öznesinde çokluk eki bulunduğu zaman o cümledeki özne sıfatı da çokluk eki alır. Bu kurala göre değerlendirdiğimizde *irgen* kelimesinin sonunda bulunan -n’yi Ortaçağ Moğolcasındaki çokluk eki -n olarak kabul etmekteyiz. Bu şekilde düşünüldüğünde *irgen* kelimesinin oluşumu “*irge* + -n” şeklinde açıklanabilmektedir. Ana kaynağımızda *irgen* kelimesinin kökü olan *irge* ise “kişi, erkek kişi, er” anlamında 47 defa, “erkek koyun” anlamında da 5 defa geçmektedir. Örnekleyecek olursak; *naiman irgen ulus yeketü irge olotu ke’en yeke üge ügülen aju’u* (Rachewiltz, 1972, s. 99) “Nayman halkı ‘Devletimiz büyüktür, irgemiz (nüfusumuz) çoktur.’ diye büyükleniyor.” bilgisinde geçen Moğolca *yeke* kelimesi “büyük” anlamındadır. Yani *devletimiz büyük* denilmektedir. Ama *irge olotu* demek “(kişi) nüfus çok” anlamındadır. Bu örnekte *irge* kelimesi “kişi” anlamında kullanılmıştır.

Diğer bir örnek: *Basa gücügür moci-da irge tutaqdaju endece tendece qubciju, jadaran-aca mulqalqu jük-iyer nököcelü’e gücügür mulqalqu qoyar niken-e minqalaju eyetüldüjü atqun ke’eba* (Rachewiltz, 1972, s. 127) “Bunun dışında ‘Gücügür Moci’nin *irgesi* (kişi) eksik olduğu için değişik yerlerden insanlar toplayıp, Jadaranlı Mulqalqu Jük ile beraber bir binlik doldurup, anlaşılarak yönetin.’ demişti.” Burada bir binlik

kurmak için gereken insan gücünün eksikliği, *irge tutaqdaju* ifadesiyle anlatılmıştır. Böylece “kişi” anlamında olan *irge* kelimesine Ortaçağ Moğolcasındaki çokluk eki -*n*’nin eklenmesiyle “kişiler, halklar, insanlar” anlamında olan *irgen* terimi türemektedir. MGT’deki *irgen* kelimesinin Çince karşılığında “halk, sivil, sıradan kişiler” (common people) anlamında olan 百姓 *bǎi xìng* kelimesi bulunmaktadır (Sumyabaatar, 1990, s. 82).

MGT’de *irgen* kelimesi birkaç farklı anlamda kullanılmaktadır:

1. *dörben irgen* §11; *tatar irgen* §53 (2), 58, 67, 68, 133, 154, 156, 157, 205, 214; *tatar jüyin irgen* §53; *olqunu’ut irgen* §54, 61, 62; *mongqol irgen* §189; *naiman irgen* §190,192, 193, 196, 200; *kiyat irgen* §63; *onggirat irgen* §64, 176; *kereyit irgen* §96, 150, 200; *merkit irgen* §110, 113, 152, 157, 177, 197, 198; *jürkin irgen* §139; *hoi-yin irgen* §202, 207 (3), 239 (4), 241; *tumat irgen* §240 (5), 241 (3); *uru’ut irgen* §170; *mangqut irgen* §170 şeklindedir. Bu terimler ile XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan siyâsî birliklerin hepsi ifade edilmiştir. Bu, bizim için çok önemlidir. Bunun yanı sıra MGT’de *Adargin, Barulas, Borjigin, Belgünüt, Belgünüt, Besüt, Jadaran, Jürkin, Jeüred, Mangqut, Menen-Ba’arin, Noyakin, Salji’ut, Uru’ut, Qatagin, Qorilarn, Tenigis, Aralut, Oranar, Sönit, Qabturgas, Qongton* adlı sosyal oluşumlar *oboq* olarak tanımlanmış ama *irgen* kelimesi ile de ifade edilmemiştir. Ayrıca *oboq* olarak adı geçen sosyal oluşumların *irgen* terimi ile; *irgen* olarak adı geçen sosyal oluşumların *oboq* terimi ile hiç ifade edilmediğini görüyoruz. MGT’de bu kadar düzenli, açık ve doğru şekilde, çok ayrıntılı kullanılan farklı terimlerin hepsinin *Câmi’ut-tevârîh*’te sadece قوم *qawm* terimi ile ifade edilmesi de çok ilginçtir.

Günümüzde bazı tarihçiler *Olqunu’ut, Onggirat, Kiyat, Tumat* adlı sosyal oluşumlardan *oboq* (kabile, klan) olarak bahsetmektedirler. Yukarıdaki açıklamalar bu durumun doğru bir tanımlama olmadığını göstermektedir. MGT’deki temel kavramlar düzenli, anlaşılır ve çok ayrıntılı kullanıldığı için bizim açımızdan bu eser, araştırmamız açısından çok önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

2. *kitat irgen* “Kıtay (Kin) Devleti” §132, 247, 263, 266(4), 271 (2), 272 (3); *tang’ut irgen* “Tangut Devleti” §256, 265 (5), 267, 268 (6); *sarta’ul irgen* “Harezmi Devleti” §256, 257, 260 (2), 263, 264, 265 (3); *baqtat irgen* “Bağdat Devleti” §260(2), 270, 274; *hindus irgen* “Hindistan Devleti” §260; *madasari irgen* “Macaristan Devleti” §260;

orusut irgen “Rus Devleti” §275, 277 (2); *kanglin* (Kaıılı), *kibca’ut* (Kıpçak), *bajigit* (Bacık), *orusut* (Rus), *asut* (Asu), *sesüt* (Sesü), *majar* (Macar), *kes(i)mir* (Kaşmir), *sergesüt* (Serges), *bular* (Bulgaristan), *kerel irgen* (Kerel) §270; başta olmak üzere dünyada meşhur olan büyük devletler, *irgen* kelimesi ile ifade edilmektedir. Bunun belli başlı örneklerini Büyük Moğol kağanlarının buyrukları ve mektuplarından da görebiliriz. Mesela 1302 yılında Gazan Han, Fransa kralı VIII. Boniface’e gönderdiği mektupta *Ta ber çerigü:d-iyen jasaju irgen iregen-ü sultad-tur ile:jü boljal ülü qojidan...* “Siz de askerlerinizi hazırlayıp bütün devletlerin sultanlarına haber gönderip, buluşmaya geç kalmadan...” şeklinde bir ifade geçmektedir (Tumurtooo, 2006, s. 155). Bir de Ölciyet Han’ın Fransa kralı VI. Philippe’e gönderdiği mektupta geçen *Virangud irgen-ü sultad* “Fransa Devleti’nin Sultanları” ifadesinde görüldüğü üzere Fransa Devleti *irgen* kelimesi ile ifade edilmiştir (Tumurtooo, 2006, s. 156).

3. “Birkaç kişi, bir grup insan, halk” anlamlarına gelecek şekilde de kullanılmaktadır. Kaynaklarda geçen, *balaqat irgen* “Şehirde yaşayan halk” §260 (2), 274, 281; *üldü jida-tur daduqsan irgen* “kılıç ve süngülere alışmış halk” §170; *serelten irgen* “uyanık halk” §170; *jarimut irgen* “bazı kişiler” §73, 177; *teme’en aci’atu irgen* “deve yükleyen halk” §265; *tede irgen* “o halklar” §7, 27, 29 (3), 31, 36, 39, 170, 189; *ošten irgen* “düşman halk” §133, 199; *omoqtan irgen* “yürekli halk” §139; *yisün keleten irgen* “dokuz dilli halk” §245 (2); *oroqsat irgen* “tâbi olan kişiler” §207; *elsekset irgen* “bağlı olan kişiler” §241; *bulqa irgen* “düşman halk” §275; *jamuqa-daca edün irgen ireba* “Camuka’dan bu kadar kişi geldi.” §130; *dürbejü ayisuqun irgen* “kaçıp gelen kişiler” §110; *dürbekün irgen* “kaçmakta olan insanlar” §110, 146; *talbiqsat irgen* “tayin edilmiş insanlar” §270; gibi örneklerde *irgen* kelimesi “birkaç kişi, insanlar, halk” anlamlarında kullanılmaktadır. *Ulus*’un iç düzenine ait kısımlar da ifade edilmektedir. *qubi irgen* “pay halkı” §203; *emcü irgen* “mülk insanları” §139; *qariyatan irgen* “bağlı insanlar” §245 gibi kişiler anlamına da rastlanmaktadır.

4. XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatına ait *ulus irgen* “Millet” §64, 81, 148, 154, 279, 281(2), *gür irgen* “Büyük millet” §203, 206; *güri’en irgen* (Güre’en halk) §90 *gürēleksen irgen* (Güre’en düzeninde yaşayan halk) §145, 146; *bölök irgen* (bölük halk) §5, 8, 28 gibi kullanımlar da farklı düzenleri ifade etmektedir. Genel olarak XII. yüzyıl Moğollarının *irgen* kavramı Türkçedeki *bodun* kavrama denktir.

2.1.2. Ulus İrgen

MGT’de *dörben irgen* §11; *tatar irgen* §53 (2), 58, 67, 68, 133, 154, 156, 157, 205, 214; *tatar jüyin irgen* §53; *olqunu’ut irgen* §54, 61, 62; *mongqol irgen* §189; *naimanirgen* §190,192, 193, 196, 200; *kiyat irgen* §63; *onggirat irgen* §64, 176; *kereyit irgen* §96, 150, 200; *merkit irgen* §110, 113, 152, 157, 177, 197, 198; *jürkin irgen* §139; *hoi-yin irgen* §202, 207 (3), 239 (4), 241; *tumat irgen* §240 (5), 241 (3); *uru’ut irgen* §170; *mangqut irgen* §170” gibi adlarla anılan XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki büyük siyasî birlikler, genel olarak “ulus irgen-il bodun” olarak adlandırılmaktadır. İl-bodun’ların temel niteliklerini şu şekilde göstermek mümkündür:

İrgen-ü Nuntuq - Bodun yurdu:

Bu kavram, MGT’de *eke minu sigi-qutuqu boroqul gücü kökücü ta dörben-ni irgen-ü nuntuq-aca köser-ece olju köl-dür-iyen dürüjü kö’ücilen asaraju teji’erün* (Rachewiltz, 1972, s. 123) “Annemiz; Sigi-Qutuqu, Boroqul, Gücü, Kökücü (olmak üzere) dördümüzü terkedilmiş hâlde ‘*irgen-ü nuntuq-aca* (bodun yurdundan)’ bozkırdan bulup yanına alarak oğulları yerine koyup beslemiştir.” geçen önemli bir ögeydi. Aynı kaynaktan; *Jürkin-ü nuntuq* “Jürkin yurdu”; *mer[k]id-ün nuntuq* “Merkit yurdu”; *tayici’ud-un dotora besüd-ün nuntuq* “Tayici’ud içerisindeki Besüt yurdu”, *tatar-un nuntuq* “Tatar yurdu” (Rachewiltz, 1972, s. 59) gibi ifadelerin her biri *irgen*’in kendine ait belli bir toprağa sahip olduğunu göstermektedir.

Ba onggirat irgen erte üdür-ece je’e-yin jisün ökin-ü önggeten ulus ülü temecet qacar qo’a ökid-i qahan boluqsan-a anu qasaq tergen-tür unu’ulju qara bu’ura kölgejü qatara’uljut otcu qatun sa’urin-tur qamtu sa’ulumu nu’un kö’üt manu nuntuq qarayu ökin kö’ün manu öngge üjekdeyü (Rachewiltz, 1972, s. 25) “Bizim Onggirat bodunun eskiden beri işlemlerimiz rengarenk ve kızlarımız güzeldir. Başka uluslarla savaşmıyoruz. Güzelyanıklı kızlarımızı kağan olanlara kara erkek deve koşulmuş, üstü kapalı arabalarla gönderiyoruz ve hatunu makamında beraber oturuyoruz. Erkek çocuklarımız yurdumuzu koruyor. Güzelyanık kızlarımız ışıl ışıl gözüküyor.”

ifadesinde belirtilen erkek çocuklarımız yurdumuzu korur bilgisindeki *nuntuq qarayu* “yurdumuzu koruyor” kelimesi, her bir bodunun (egemenlik) kendi muayyen bir toprağa sahip olduğunu ve erkek çocukların yurtlarını koruyarak bağımsız halde oturduğunu göstermektedir.

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulus*'lar ve federasyonlar için muayyen bir yurda sahip oldukları ve yurtların (yaşadıkları yer) arasında belli bir sınırın var olduğunu gösteren ilginç bir bilgi ise MGT'deki şu metinde geçmektedir:

qurcaqus-buyuruq-qan ecige-yü'en qoyina döcin kö'üd-ün aqa ke'ejü qan bolju'u-je ci qan bolun baraju de'ü-ner-iyen tai-temür-taisi buqa-temür qoyar-i alaba-je ci erke-qara de'ü cinu alağdarun ami-yan qoroqçu qarcu naiman-u inanca-bilge-qan-tur buru'utcu oroju'u-je de'ü-ner-iyen alağci bolba ke'ejü gü-r-qan abaqa cinu cimadur morilaju ire'esü ci ja'un gü'ün ami-yan qoroqun buru'u[t]cu selengge huru'u tuta'aju qara'un-qabcal sirquldaba-je ci jici tendece qarurun merkid-ün toqto'a-da huja'ur-üjin ökin-iyen ni'urqan ökcü qara'un-qabcal-aca qarcu yisügei-qan ecige-tür minu ire'esü (Rachewiltz, 1978, s. 87) “Babası olan Qurcaqus Buyuruk Han'dan sonra onun kırk oğlu içerisinde ‘en büyüğüyüm’ diyerek Han olmuşsun. Han olduktan sonra kendi küçük kardeşlerini, Tai Temür-Taizi ve Buqa Temür'ü öldürmüşsün. Kardeşlerinden Erke-Qara kendi hayatını kurtarmak için kaçıp Nayman ulusunun hani İnanca Bilge Han'a sığınmıştı. ‘Kardeşlerini öldüren olmuş’ diyerek amcan Gür Han sana karşı harp açmıştı. Onun gelmesiyle sen kendini kurtarmak isteyerek yüz adamla kaçmıştın. Selengge Nehri'ne doğru kaçarak Qara'un adlı derin bir koyağa sığınmışsın. Oradan çıkmak için kendi asıl kızını Merkit federasyonunun yöneticisi Toqto'a'ya yağcılıkla verip çıktın. Qara'un adlı derin koyaktan çıkarak Yesükey Bahadır Han'a, babama gelmiştin.”

Burada Ong Han, kendini kurtarmak için Selenge'ye doğru kaçıp Merkit yöneticisi Toqto'a'nın toprağına sığındığını ve buradan çıkmak için kendi öz kızını Toqto'a'ya verdiğini anlatmaktadır. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklerin sahip oldukları muayyen toprağına izinsiz girilmesinin yasak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun net bir kanıtı ise MGT'deki şu veridir: *ong-qan senggüm qoyar beyes-iyen dayijiju qarcu odu'at didik-saqal-un nekün-usun-a ong-qan hangqaju oroqu bolun naiman-u qara'ul qori-sübeci-tür oroju'u qori-sübeci ong-qan-ni bariju'u* (Rachewiltz, 1978, s. 87) “Ong Han ve Senggüm ikisi kaçıp kurtularak giderken, Ong Han susadığı için Didik-Saqal'ın Nekün-Uzun adlı yerine girince Nayman ulusunun sınır karakoluna ulaşmıştır. Sınır koruyucuları Ong Han'ı burada yakalamıştır.”. Asıl Moğolca metindeki *qara'ul qori-sübeci* ifadesindeki *qara'ul* “karakol”, *qori-* “korumak”, *sübeci* < *sübe* “geçiş, giriş, yol”, *-ci* eki ise meslek ismi yapan Moğolca-Türkçe ortak bir ekten oluşmaktadır. MGT'deki *sübe* kelimesi, Klasik Moğolca sözlüğünde *ᠰᠦᠪᠡ* *sübe* şeklinde ve “büyük dağlar arasındaki geçiş yolu” olarak anlamlandırılmıştır. Ayrıca sözlükte *sübe boyomtu* “sınır bariyeri”, *sübe kili* “sınır geçişi” olarak çeşitli şekillerde geçmektedir (HNTT, 1994, s. 1413; Tsevel, 1966, s. 493). Yani asıl Moğolca metindeki *naiman-u qara'ul qori-sübeci-tür oroju'u* cümlesi tam olarak “Nayman'ın sınır karakoluna girdi; Nayman'ın sınır korucularına rastladı.” anlamındadır. Fakat, bazı bilim adamları bu cümleyi yanlış okudukları için asıl anlama ulaşamamışlardır. Mesela, A. Temir, “Orada Nayman karakollarından Horisu-beçi'ye rastladı.” (Temir, 1986, s.

110); İgor de Rachewiltz: “*he came across the Naiman patrolman Qori Sübeci*” (Rachewiltz, 2004, s. 108); Francis Woodman Cleaves ise “*he fell into [the hands of] Qori Sübeci, a watchman of the Naiman*” (Cleaves, 1982, s. 115) şeklinde *sübeci* kelimesini şahıs ismi olarak tercüme etmişlerdir. Bunun nedeni, MGT’nin Çince tercümesindeki 人名 *rén míng* “kişi ismi” çevirisidir. Aslında *qori-sübeci* kelimesi “sınır koruyucu, geçiş yolu koruyucusu” anlamındadır. Bunun açık bir kanıtı, Moğolca-Türkçe ortak ek olan isimden meslek ismi yapan *-ci* ekidir. Bir de metinde *qara’ul-un sakiqu mör horum sübes* (Rachewiltz, 1978, s. 137) “yolları ve geçiş noktalarını koruyan karakollar.” cümlesinde de kelime bu anlam ile geçmektedir. Bu bilgiler her bir *ulusun* kendine ait bir yurda sahip olduğunu göstermektedir.

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki *ulus*’lar arasındaki hudut, genellikle büyük dağlar, dağ sıraları ve büyük sular ile çizilmekteydi. Bu dağlar arasındaki geçiş yollarında karakollar teşekkül edip, kendi yurtlarını koruyorlardı. *Sübeci*’ler yani sınır koruyucuları kendi hükümdarlarıyla doğrudan elçi ile haberleşirlerdi. Nayman’ın *qori sübeci* yani sınır karakolları Tayang Han’a bir kişinin sınırı geçtiğine ve kendine Ong Han dediğine dair rapor verince, Tayang Han “Ong hanın başını kesip getir!” diye elçi göndermiştir (Rachewiltz, 1978, s. 97). Yukarıda adı geçen Didik-Saqal’ın Nekün-Usun adlı yer, Nayman Ulsu ve Kereyit Ulsu’nun sınır bölgesidir. MGT’deki:

botoqan-bo’orjin-aca gödöljü kilqo-müren-ne gürcü sal huyaju ketülü’et bu’ura-ke’er-e toqto’a-beki-yin erüge de’erece erkin e’ede embürü da’arin oroju eme kö’ü inu ecültele dauliba qudu[q] e’ede inu ququru da’ariju qotola ulus inu qokiratala dauliba toqto’a-beki-yi kekte’e bö’etele gürgü-yi kilqo-müren-ne bükün jiqacin buluqacin görö’ülücün talbiqsat dayin ayisi ke’en söni dülin kelen gürgen otcu’ui tere kelen güрге’ülü’et toqto’a uwas-merkid-ün dayir-usun qoyar qamtutcu selengge huru’u barqujin oron cö’en beyesiyen duta’an buru’utcu’ui (Rachewiltz, 1978, s. 44) “Botoqan-Bo’orjin’dan hareket edip, Kilqo Nehri’ne ulaşır, sal yaparak nehri geçtiler. Bu’ura-ke’er’deki Toqto’a-beki’nin çadırının üstünden altına kadar saldırdılar ve onun karısı ile oğullarını ele geçirdiler. (Çadırın) kutsal kapısını kırıp, bütün halkını ele geçirdiler. Toqto’a-beki’ye yatağında iken ulaşacaklardı. Kilqo Nehri civarında bulunan balıkçılar, samurcular ve avcılar gece vakti gidip “Düşman geliyor.” diye haber götürmüşler. Bu haber yüzünden Toqto’a ve Dayir-üsün ikisi beraber Selengge Nehri boyunca akıntı istikâmetinde Barqujin mevkiine doğru az kişi ile kaçtılar.”

şeklinde verilen bilgi, Kilqo Nehri’nin Merkit federasyonu ve Moğol Ulsu’nun sınır bölgesini oluşturduğunu göstermektedir. Yani, sal ile geçilebilecek kadar büyük sular da XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki siyasî birliklerin sınırı olmaktadır.

Ayrıca MGT’deki

orqan selengge qoyar-un talqun-aral-aca icurun temüjin jamuqa qoyar qamtu[t]cu qorqonaq-jubur jorin icuba to’oril-qan icurun burqan-qaldun-nu gerü-ber hökörtü-jubur da’arin qaca’uratu-subcit huliyatu-subcit da’arin görü’en inu abala’at tu’ula-yin qara

tün-ni jorin icuba (Rachewiltz, 1978, s. 47) “Orhan ve Selengge ikisinin Talqun ada’dan geri döndüler. Temücin ve Camuka ikisi beraber Qorqonaq-jubur’a döndüler. To’oril Han dönerken Burqan-Qaldun’un arkasından Ökörtü-jubur’u geçip, Qaca’uratu subcit (sübecid) Huliyatu-subcit (sübecid) geçerek av yapıp, Tula nehrinin Qara Tün’e döndü.”

verisinde geçen *subcit* kelimesi, < *sübe-ci-t* şeklinden gelişmiş ve “sınır koruyucuları” anlamında bir kelimedir. Fakat çoğu bilim adamı bunu yer ismi olarak anlamıştır (Ligeti, 1971, s. 73; Rachewiltz, 2004, s. 44; Cleaves 1982, s. 48; Temir, 1986, s. 52, Tserensodnom, 2000, s. 64). Bazı bilim adamları da bu kelimeyi *sübe* kelimesinin eski şekli olarak yorumlamıştır (Dogsüren, 1978, s. 183).

Qaca’uratu subcit, *Huliyatu subcit* adlı yerler genel olarak Kereyit Ulusu ve Moğol Ulusu arasındaki sınır bölgesine denk gelmektedir. *Tula* vadisinden doğu Moğolistan’a geçen üç yol (sübe) vardır: *Qaca’uratu sübe*’si (geçiş yolu), *Huliyatu sübe*’si ve *Nalaih* yolu. Bu üç geçiş yolunu korumak için sadece *Qaca’uratu* vadisi ve *Huliyatu* vadisi kavşağında (47.896184, 107.034076) *sübeci*’leri (sınır korucuları) koymak yeterlidir (Resim 1).

Resim 1. *Qaca’uratu*, *Huliyatu* adlı yerler genel olarak Kereyit Ulusu ve Moğol Ulusu arasındaki sınır bölgeye denk gelmektedir. *Tula* vadisinden doğu Moğolistan’a geçen üç yol (sübe) vardır. *Qaca’uratu sübe*’si (geçiş yolu), *Huliyatu sübe*’si ve *Nalaih* yolu şeklindedir. Bu üç geçiş yolunu korumak için sadece *Qaca’uratu* vadisi ve *Huliyatu* vadisi kavşağında (47.896184, 107.034076) *sübeci*’leri (sınır korucuları) koymak yeterlidir. *Ong Han sarayı*nın doğusundan tehdit gelmesinden korumak için *Huliyat* ve *Qaca’uratu* vadiler kavşağında karakol kurmuştur.

İrgen-ü Sülder - Bodun Simgesi:

Kaynağımızın *bi ene söni jewüdüin jewüdüleba bi caqän singqor naran sara qoyar-i atqun nisju irejü qar de’ere minu tu’uba ... ene jewüdüin minu cimayi ele kö’ü-be’en uduritcu iregüi-e üjeksan aju’u jewüdüin sayin jewüdüleba ya’un jewüdüin aqu ta kiyat*

irgen-ü sülder irejü ja'acaqşan aju'u (Rachewiltz, 1978, s. 25) “Ben geçen gece bir rüya gördüm. Beyaz doğan, güneş ve ayı tutup gelerek elime indi. Bu rüyam bana senin oğlun ile beraber geleceğini göstermiştir. Rüyam iyidir. Ne dersin, sizin Kiyat bodununun *sülder* (ongunu) gelip bana geleceğinizi işaret etmiştir.” cümlesindeki *irgen-ü sülder* “bodun ongunu” ifadesi her bir bodunun kendine ait bir onguna (Oğuzların kuş ongunları gibi) sahip olduğunu göstermektedir. Fakat, XII-XIII. yüzyıl Moğollarındaki *sülder* ise ilkel kabilesel düzendeki totem ve totemizmden çok farklıdır. Yani, *sülder*'e Türkçede *ongun* denir. Bu konuda tarihçi Ziya Gökalp, çok doğru bir yorum yapmıştır. Ona göre: *ongun* “Bir hayvandır ki mensub olduğu boyun nazarında mukaddes addolunur. Boy'un ferdleri o hayvanın etini yiyemez, ona ok atamaz, onu katiyen incitemez. Bu suretle ongun, “totem”e yakın bir şeydir. Fakat tamamiyle totem olabilmesi için Boy'un bu hayvanın ismi ile anılması, boy dâhilinde izdivacın memnu bulunması lâzımdır. Bu iki şartın mevcudiyeti sabit olmadığı için Ongun'a hakikî totem nazariyle bakılamaz.” (Gökalp, 1977, s. 51).

İrger-ü Noyad - Bodun Beyleri:

İrger-ü qan “Bodun Hanı” kavramı kaynağımızdaki *kereyit irgen-ü ong-qan* (Rachewiltz, 1978, s. 37) “Kereyit *irgen*'in Ong Hanı”; *hoi-yin irgen-ü noyad* (Rachewiltz, 1978, s. 136) “Orman halklarının beyleri”; *tumat irgen-ü noyan* (Rachewiltz, 1978, s. 137) “Tümed *irgen*'in beyi”; *tang'ut irgen-ü burqan* (Rachewiltz, 1978, s. 153) “Tangut *irgen*'in Burqanı (unvanı)”; *sarta'ul irgen-ü soltan* (Rachewiltz, 1978, s. 156) “Harizm *irgen*'in Sultanı”; *kitat irgen-ü altan-qan* (Rachewiltz, 1978, s. 160) “Kıtay *irgen*'in Altan Hanı” gibi örneklerden her biri *irgen*'in herhangi bir beye bağlı olduğunu ve bir *irgen* üstünde *han*, *sultan*, *noyan* olmak üzere herhangi bir hükümdar bulunduğunu göstermektedir. Bu da XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *irgen*lerin ayrı bir niteliğidir.

İrger-ü tuq - Bodun Tuğu:

MGT'de bir kere *uru'ut irgen* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1978, s. 120). Başka bir metinde *tende uru'ut mangqut ke'en irgen inu bui tede irgeninu qatquldumui-je to'oriqui tutum toyi jokiyu derelgü-gü tutumdem jokiyu üçügen-ece üldü jida-tur daduqşan irgen tede qaraqci'ut alaqqi'ut tuqtan bui tede serelten irgen bui-je*

(Rachewiltz, 1972, s. 81) “Orada Urugut ve Mangqut adlı bodunlar vardır. O bodunlar savaşçıydı. Her bir dönüşte yok ederler, her bir akında talan yaparlardı. Çocukluktan beri kılıç ve süngüye alışkınlardı. Kara ve Ala tuğlara sahiplerdi. Onlar kurnaz bodunlardır.” verisi, her bir bodunun kendi tuğuna sahip olduğunu göstermektedir. *Uruğud irgen* kara tuğa ve *Mangqud irgen* ala tuğa sahiptir. Aynı kaynaktaki *tayici’ud-un tarqutai-kiriltuq tödö’en-girte-tan taici’ut onan-müren huru’u gödölba hö’elün-üjin-ni ekes kö’üd-i gējü newükderün ... [hö’elün-üjin] tuqlaju beye-ber morilaju jarimut irgen-i icuqaba tede ber icuqaqdaqsan irgen ülü toqtan tayiji’ud-un qoyinaca newüjü’üi* (Rachewiltz, 1972, se. 27-28) “Tayiciutlu Tarqutai-Kiriltuq ve Tödöen-Girte başta olmak üzere Tayiciutlar Onon Nehri’ne doğru göç ettiler. Höelün-ücin ve asıl oğullarını arkalarında bırakarak göç ettiler. ... [Höelün-hatun] *tuqlaju*-tuğ tutarak ata bindi ve bazı insanları geri getirdi. Gelenler hiç durmadan Tayiciut’a geri döndüler.” bu metin Yesükey Bahadır’ın hâkimiyetinde bulunan *Moğol irgen’in* de tuğa sahip olduğunu göstermektedir. Bu metin, XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan bodunlar için *tuğ*’un hakimiyet hakkını işaret eden bir sembol olduğunu belirtmektedir. XII. yüzyıl Moğolları arasında halkların tuğ altında birleşmesi, tuğa sahip olan kişinin hükümdarlığının kabul görmesi gibi siyasî düşüncelerin mevcut olduğunu göstermektedir.

Urtu qara’atu tuk-ıyan sacuba bi hüker-ün arasu-bar büriksen otken dawutu kö’ürge-ben deletba bi oroq qurdun-ıyan unuba bi hüdēsütü quyag-ıyan emüsba bi onggitu üldü-be’en bariba bi onotu sumun-ıyan onolaba bi (Rachewiltz, 1972, s. 43) “Uzaktan görülebilen tuğumu astım. Öküz derisinden yapılmış gür sesli davulumu çaldım. Kara koşu atıma bindim. Bağ olan zırhımı giydim. Yuvarlak kılıcımı elime aldım. Hedefini vuran okumu çenttim.” bilgisinden Camuka’nın yönetiminde bulunan bodunun da tuğ sahibi ve savaş zamanında tuğun yükseğe kaldırılması ve savaş davulu çalma geleneklerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

İrgen-ü İрге - Bodun Halkı:

Bu kavram, *naiman irgen ulus yeketü irge olotu* (Rachewiltz, 1972, s. 99) “Nayman Bodunu’nun devleti büyük ve nüfusu çoktur.” şekliyle metinde geçmektedir. Bu bilgi bize her bir bodunun çok veya az kendi halkına sahip olduğunu gösterir. Bodun mensubu olan insan *irgen-ü irge* “bodun kişisi” olarak ifade edilmektedir.

Kaynağımızda net şekilde anlatılan bu nitelikler, XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan *irgen* “bodun” terimi ile ifade edilmiş siyasî birliklerin temel nitelikleri idi. Her bir *irgen*’in kendi yurduna, tuğuna, nüfusuna, sembolüne ve hükümdarına sahip olan bağımsız bir siyasî birlik olduğunu belirttik. Bunun bir başka kanıtı ise MGT’deki *ulus irgen* “il bodun” (§64, 81, 148, 154, 279 (2), 281) kelimesidir. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birlikler, MGT’de *ulus* (il), *irgen* (bodun) veya *ulus irgen* (il bodun) olarak bahsedilmiştir. MGT’de toplam yedi defa geçen *ulus irgen* “il bodun” kelimesi, XII. yüzyılda “irgen-bodun” ile ifade edilmiş siyasî birliklerin “ulus-devlet” niteliğinde bulunduğunu ve bir açıdan *irgen* kelimesinin *ulus* kelimesi ile benzer ya da yakın anlamda olduğunu göstermektedir.

MGT’nin *dürbekset ulus-i icuqaya ke’en cinggis-qahan qonoqsan qajar-aca morilaju dürbekün irgen-i icu’an yabuqui-tur* (Rachewiltz, 1972, s. 65) “kaçak ulusu geri getirelim diyerek Cengiz Kağan gecelediği yerinden ayrılarak *irgen*’i geri getirirken...” bölümünde *ulus* (il) ve *irgen* kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadır.

Ortaçağ Moğolcasındaki *irgen* kelimesi 1. “siyasal birlik, devlet” anlamında ve 2. “bir grup insan, kişiler” gibi farklı anlamlarda bulunmaktadır. *Ulus* kelimesi ise eski ve bugünkü Moğolcada 1. “Devlet”, 2. “İnsanlar” gibi iki ana anlamda kullanılan bir kelimedir. (Tsevel, 1966, s. 591).

MGT’nin Çince çevirisinde *ulus* kelimesine karşılık olarak bir çok defa “devlet” anlamında olan 國 *guó* kelimesi kullanılmıştır. Kitabın başka yerlerinde de *ulus* kelimesi karşılığında “halk, insanlar, sivil kişiler (common people)” anlamlarında olan 百姓 *bǎi xìng* kelimesi kullanılmıştır. Böylece kitapta *ulus* kelimesi iki farklı anlamda kullanılmış olur (Sumyabaatar, 1990, s. 422, 485).

Böylece ana kaynakların tespitlerine göre XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulus* (il)ların ve *ulus irgen* (il bodun)lerin hepsinin kendi yurduna, tuğuna, nüfusuna, sülдерine (ongon) ve hükümdarına sahip olan tam anlamıyla bağımsız yapıda siyasî birlikler olduklarını tespit ettik.

2.2. KOL YÖNETİM BİRİMLERİ

Bu alt başlığın içerisinde XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki *ulus*ların iç düzeninin en büyük birimine dair araştırmalar yapılacaktır. Herhangi bir hâkimiyetin varlığını sürdürebilmesinin temeli, “devlet yönetim düzeni” olduğu için bu konu önemlidir. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulus*ların devlet idarî taksimatının en büyük birimi üzerine genel olarak iki farklı görüş bulunmaktadır.

İlk görüş, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan ulusların devlet yapısını *Marksist Tarih Teorisi* açısından yorumlayan bir görüştür. Bu görüşe göre *Gens* (kandaş bir grup) – *Phratry* (birkaç genslerden oluşur) – *Tribe* (birkaç *Phratry*’lerden oluşur) – *Tribe* federasyonu (birkaç aşiretlerden bir federasyon)” şeklindedir. Bu modele göre XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan ulusların devlet idarî taksimatının en büyük birimi *tribe* yada *tribe federasyonu* olmaktadır. Bu görüşün ilk temsilcisi Rus bilim adamı V. Y. Vladimirtsov’dur. Vladimirtsov’un *Marksist Tarih Teorisi* kapsamında yazdığı “Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi)” adlı eserinde

“Moğol oymak (obox)ları daimi hareket halinde bulunurlar, kütleler muayyen bir cesameti muhafaza edemez yeni yeni birlikler (kabileler) teşkili için birleşirdi. Filhakka XII. asırda, ağılebi ihtimal ondan daha önceki asırlar da, Moğol oymakları ayrı ve mustakil bir halde pek nadir olarak yaşarlardı; âdette bu oymaklar Moğolca irgen ve ulus kelimeleriyle ifade edilen birlik (müttehede)ler teşkil ederlerdi; irgen kelimesini “aşiret” ve “kabile” kelimeleriyle; ulus kelimesini de “devlet, timar” kelimeleriyle tercüme etmek mümkündür.”

demiştir (Vladimirtsov, 1995, s. 93).

Vladimirtsov, XII. yüzyıl Moğollarının *irgen* ve *ulus* kelimeleriyle ifade edilen siyasî birliklerinin iç oluşumlarını “oymak (obox) > oymakların birleşmesiyle > kabile, kabilelerin birleşmesiyle > *ulus* ve *irgen* oluşur.” şeklinde tasarlamıştır. Bu görüş, S. Kalujinski (1982, ss. 213-215), H. Perlee (2012, s. 383), D. Gongor (II. 1978, s. 6), Ç. Dalai (1996, s. 39), L. Bilegt (2007, s. 79) gibi tarihçilerin katılımıyla Moğol tarihçiliğinde de iyice yerleşmiştir. D. Gongor, Moğolların *oboq* terimi üzerine yaptığı inceleme sonucunda V. Y. Vladimirtsov’un görüşüne katılıp “XI-XII. yüzyıldaki Moğol toplumunun temel birimi, *oboq* yani kandaş bir gruptur.” demiştir (Gongor, 1971, s. 28). Bunun dışında “XI-XII. yüzyılda *aymag* (*kabile*), ordu ve sivil idare sisteminin bir

parçası olarak yönetim kademesinde görev alan birim hâline gelmiştir. Akraba *aymag*'lardan oluşan *Aimag* federasyonu, Hanlığın hâkimiyetine tâbi olmaktadır. O zaman Kalmuk, Moğol, Nayman, Kereyit, Tatar ve Merkit olmak üzere kabile birlikleri ve hanlıklar, devlet içerisinde olan kabilelerin sosyal gelişimleri açısından feodalizmin ilk aşamasında bulunmaktaydılar.” şeklinde bir yorum yapmıştır (Gongor, 1978, s. 28). D. Gongor; Hanlıkları *aimag*'lara (*kabile* anlamında), *aimag*'ları da oboq'lara (*klan*) ayırmıştır. Onun eserinde “Hanlık, devleti onluk sisteme dayalı üç kısma bölmekteydi. Her bir birimi kağana bağlı olan reisler yönetiyordu.” şeklinde farklı bir düşünce de yer almıştır (Gongor, 1978, s. 36).

İkinci olarak “*güre'en*, XII. yüzyıl Moğollarının devlet yönetim düzeninin temel birimidir.” yönünde bir görüş bulunmaktadır. Buna ait ilk düşünceler, 1977 yılında Paul David Buell tarafından ileri sürülmüştür. Buell'e göre:

“Genellikle konar göçer hayvancılık işleri ve koruma amacıyla ile birleşmiş iki ya da birkaç aile birliği de vardı. Bu birlik, otlak ve suyun yeterli olduğu tabiat ortamında daha büyük de olabilir (Buell, 1977, s. 14). XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında birbirinden ayrı, egemenlik şeklinde bulunan Moğolların sosyal yapısının en küçük birimleri (ayıl, bölök irgen) büyük ve daha dayanıklı birlik olarak değişmiştir. Bu değişim süreci bizim kaynaklarımızda birkaç yolla kaydedilmiştir. Onlardan en önemlisi *güre'en* kavramı ve onun anlamıdır. *Güre'en*'in en eski anlamı, ortasında hayvanların yatalak olan ağıl gibi konaklama tarzından kolayca anlaşılabilir. XII. yüzyılın sonunda *güre'en*, ikinci anlamını kazanıp “kısa süreli kullanılan koruma kampı” anlamına gelmişti ve bu terimle genel olarak sosyal ve siyasî birimin koruma kampı ifade ediliyordu ... XIII. yüzyılın başında bütün Moğol toplulukları, Temücin'in ve Camuka'nın yönetiminde olan halkların ve imparatorluğu oluşturan kavimlerin hepsi *güre'en* düzenindeydi.” (Buell, 1977, s. 26).

Paul David Buell'den sonra 1978 yılında Moğol tarihçi Ş. Natsagdorj tarafından “*Güre'en*'in XII-XIII. yüzyılın sosyal teşkilatında büyük bir rol oynaması şüphesizdir.” fikri ileri sürülmüştür. Natsagdorj, *güre'en*'in sosyal yapı içerisindeki yerini “o zamanki reislerin ziraat düzeni”nin temeli, feodallerin sömürgeçiliğinin ana düzeni idi.” şeklinde açıklamıştır (Natsagdorj, 1978, s. 45). Bu açıklamalar, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerlerin sosyal yapısının temel biriminin *güre'en* olduğunu belirten ilk görüşlerdir. Onun bu görüşü, J. Gerelbadrah tarafından devam ettirilmiştir. Gerelbadrah, XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî sistemi üzerine bir makale yazmıştır (Gerelbadrah, 2014b). J. Gerelbadrah, bir diğer yazısında XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî taksimatı hakkında “yönetim sistem olarak üç kola ayrılır ve her bir kol *güre'en*'lere ayrılır.” şeklinde yeni bir görüş ileri sürmüştür (Gerelbadrah, 2014a, s. 28). Bunlardan XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki *ulusların* devlet idarî

sistemlerinin tartışmaya açık olduğu görülmektedir. Eğer herhangi bir yönetim düzeninin bir hükümdarın hâkimiyet uygulamasının sistemi olduğunu kabul edersek yönetim düzeninin her bir birimi belli bir görev, görevini uygulayan belli bir idarî sistem ve belli bir toprağa sahip olan “sosyal açıdan karmaşık” bir düzen olarak tanımlanabilir. Herhangi bir devlet idarî sisteminin temeli ise devlet düzeni ve devletin idarî sistemine ait düşünceler olur. Bu nedenle ilk olarak, XII. yüzyıl Moğollarının devlet düzeni ve devlet idarî sistemi hakkında temel düşünceleri ele almak gerekir.

2.2.1. Devletin Yönetim Kolları Geleneği ve Devlet İdarî Sisteminin *Telegen* Düşüncesi

XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî sistemi üzerine inceleme yapabilmek için ilk olarak devlet düzeni gelenekleri ve o zamanki Moğolların devlet düzeni hakkında temel düşünceler üzerinde durmak gerekmektedir. XII. yüzyıl Moğollarının devlet düşüncesi hakkında ilginç ve önemli bilgileri sunan ana kaynaklarımız *Moğolların Gizli Tarihi* ve Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış olan *Câmi'ut-tevârih* adlı eserlerdir. XII. yüzyıl Moğollarının devlet yönetim sisteminde “*Telegen* düşüncesi” bulunmaktadır. Kağan çadırı yani saray, bir kağrı arabası üzerinde bulunur. Kağan burada yaşar ve ülkeyi buradan yönetir. *Telegen* üzerinde bulunan Kağan sarayı her zaman göç ederdi. Bu nedenle Ulusu (Devleti) “Büyük Saray Kağrısı” ile mukayese etme ve devlet yönetimi ile ilgili işleri Büyük Saray kağrısının ileriye sürülmesine benzer şekilde ifade eden değişik ve önemli bir düşünce mevcuttur. Kağrı arabasının iki kolu, Devlet'in de iki temel kola ayrılmasını temsil eder. Kağan bu iki kolu kullanarak ülkesini ileriye götürebilmektedir.

MGT'deki:

ja'arin irejü nadur nidün-dür-iyen üje'ülba qo'aqcin üni'en irejü jamuqa-yi horciju yabuju ger tergen inu mürgüle'et jamuqa- yi mürgüjü öre'ele eber-iyen ququraju so[1]jir ebertü bolju eber minu aca ke'en ke'en jamuqa-yin jü[k] mö'ören mö'ören siro'ai sacun sacun bayimu muqular qo'a hüker yeke gerlüge de'ere ergüjü köljü jütüjü temüjin-ü qoyinaca yeke terge'ür-iyer mö'ören mö'ören ayisurun tenggiri qajar eyetü[1] düjü temüjin-i ulus-un ejen boltuqai ke'en ulus te'ejü a[b] cu ayisu ke'en ja'arit nidün-tür üje'ü[1]jü (Rachewiltz, 1972, s. 50) “İlâhî bir işaret gözüme gösterdi. Beyaz bir inek gelerek Camuka'nın etrafında dolaştı ve onun çadır arabasını boynuzladı, sonra da Camuka'yı boynuzladı. Bu esnada ineğin iki boynuzundan biri kırılıverdi, inek de 'Boynuzumu ver!' diyerek toprakları saçmaya başladı ve Camuka'nın karşısına dikilerek böğürüyordu. Boynuzsuz bir beyaz öküz, sırtına yüklenmiş büyük bir çadır direğini çekerek geldi. O, büyük araba izinden, Temücin'in peşinden koşturup geliyor: 'Gök ve yer Temücin'i ulusun hükümdarı olsun dediği için devleti taşıyorum, geliyorum.' şeklinde gözüme göstererek bana işaret ediyordu.”

Şeklindeki anlatıda *Telegen*'i yani Han'ın sarayının/çadırının bulunduğu arabayı *ulus* ile mukayese etmektedir. Fakat;

qan ecige minu bi cö'en ber bö'esü olon-ni ülü eri'ülgü büle'e mawui ber bö'esü sayin-i ülü eri'ülgü büle'e bi qoyar kil<ü>gütei tergen nökö'e kil<ü>gü-ben ququra'asu hüker inu jikdün yadayu tere metü nökö'e kil<ü>gün cinu bi ese-'ü aju'u qoyar gürdütei tergen nökö'e gürdü-ben ququra'asu newün yadayu tere metü nökö'e gürdün cinu bi ese-'ü aju'u (Rachewiltz, 1972, s. 87) “Han babam sen ne kadar az olsan çoğu aramazdım. Ne kadar kötü olsan iyileri aramazdım. İki kollu arabanın bir kolu kırılırsa öküz onu çekemez. Bunun gibi ben de senin bir kolun değil miydim? İki tekerlekli arabanın bir tekerleği kırılırsa geç edemez. Bunun gibi ben de senin bir tekerleğin değil miydim?”

ifadesinden devlet yönetimi için saray arabasının iki kolu gibi çift kollu yönetim sisteminin bulunmasının gerekli olduğu şeklinde bir düşüncenin XII. yüzyıldaki Temücin ve Ong Han gibi hükümdarlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. *Telegen*'in bir kolu kırılırsa, yani bir devletin iki kol yöneticisinden (*Kağan* ve *Taji*, *Kağan* ve *Yabgu* gibi) birisi yok olursa devleti yönetemez şeklinde bir geleneksel düşüncenin Moğollar arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yönetim tarzı, İsenbike Togan tarafından “kağrı araba analogisi (cart analogy)” olarak adlandırılmaktadır (Togan, 1998, s. 93). Burada eski konar-göçerlerin devlet yönetim düzeni ve onun geleneği “*tergen ~ telegen*” ile mukayese edilerek anlatılmaktadır. Bu yüzden tarafımızdan “Konar-göçerlerin Devlet İdarî Sisteminin *Telegen* Düşüncesi” (*Nüüdelçdiin Töriig Zasah Yeke Ger Teregnii Onol*) şeklinde adlandırmak istiyoruz. Gerçekten 1202 yılında gerçekleşmiş evlatlık töreniyle iki *ulus* arasında yönetim birleşmesi olmuştur. Birleşmiş devletin bir kolunun Cengiz Han'ın, diğer kolunun da Ong Han'ın yönetiminde olduğu anlaşılmaktadır. XII. yüzyıl Moğollarının devlet yönetim düzeninin “Saray Arabası” ile mukayese edilerek anlatılması, XII. yüzyıldaki Moğollarda eski konar-göçerlerin geleneksel “ikili düzeni”nin mevcut olduğunu göstermektedir.

İç Asya'daki konar-göçerlerin geleneksel devlet yönetim sistemlerinde “ikili düzen”in ortaya çıkışını Ziya Gökalp, Moğolların ve Türklerin eski sözlü tarihlerinden yola çıkarak şu şekilde açıklamıştır (Gökalp, 1977, s. 72).

“Alınca Han'ın iki oğlu oluyor. Birinin adı “Moğol”, diğerinin adı “Tatar”. Bu suretle Türkler; “Moğollar” ve Tatarlar” diye iki muarız şu'beye ayrılıyor. Bu kelimelerin iştikaklarını ararsak kuvvetli bir ihtimal ile birincinin “Buğu ili”, ikincinin “Tat Eri” olduğunu görürüz. Oğuz menkabesinin esası Moğollarla Tatarlar'ın gayet uzun süren efsanevî mücadeleleridir. Bu mücadeleler Türk Şehnâmesi'nin mevzuunu teşkil eder. Gerek ilâhlarda, gerek Türk kollarında gördüğümüz bu ikilik iki ciheti vücuda getirir. Türk dâima obasının kapısını gün doğusuna çevirdiği için cenub ciheti sağında, şimal ciheti solunda kalır. Bu suretle “Sağ kol” ve “Sol kol” mefhumları doğar.”

Tarihçi Nicola Di Cosmo'nun "İç Asya'da kurulmuş olan bütün uluslarda devlet düzenine bağlı bölgeler, devlet görevlerinin iki tarafa ayrılması, (sol ve sağ yoksa güney ve kuzey gibi), ordunun onluk düzeni (orduyu 10, 100, 1000 ... gibi birimlere böler) ve büyük kumandanlarının belli sayıda ve mecliste toplantı yapan bakanlarının bulunması gibi özellikleri görebiliriz." (Cosmo, 2002, s. 177) açıklaması içerisinde geçen "devlet görevlerinin iki tarafa ayrılması, (sol ve sağ yoksa güney ve kuzey)" sisteminin gerçekten eski Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin "Devlet idarî sisteminin bir geleneği" olduğunu İbrahim Kafesoğlu'nun eserinde de belirgin bir şekilde görebiliriz.

"Doğu-Batı "Asya ve Avrupa Hunlarında, Tabgaçlarda, Gök-Türklerde vb."

Kuzey-Güney "Asya Hunlarında, Ak-Hunlarda, Gök-Türklerde vb."

Cihetlere göre sağ kanat-sol kanat

Büyük-Küçük "Bulgarlarda, Macarlarda, Wu-sunlarda"

İç-Dış "Oğuzlarda, Bulgarlarda, Karluklarda"

Bozok-Üçok "Oğuzlarda" (Kafesoğlu, 1998, s. 271)

Ögel'e göre "*Sol ve sağ prensipleri üzerine kurulmuş ilk Ortaasya Devleti, Büyük Hun Devleti'dir.*" (Ögel, I, 1993, s. 150). Hun İmparatorluğunun devlet idarî sistemi üzerine en net bilgi sunan kaynak ise Eski Çin resmî hanedanlık kayıtlarından biri olan *Han Shu* adlı eserdir. Orada:

"Ch'an-yü Luan-ti ailesinden gelmiş [ve] halkı onu "Ch'en-li Ku-t'u Ch'an-yu" olarak tanımıştır. Hsiung-nu'lar "Göge" "Ch'eng-li" derler, "oğul" karşılığında da "Ku-t'u"yu kullanırlardı. Ch'an-yü [sözü] ise enginliği gösterir, [dolayısıyla] bu [unvan] "Gök gibi engin" olduğunu ifade ederdi. [Devlet teşkilâtında] Sol ve Sağ Bilge Beyliği, Sol ve Sağ Lu-li [Beyliği] Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Generalliği, Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Merkez Komutanlığı, Sol ve Sağ Büyük Tang-hu'luğu ile Sol ve Sağ Ku-tu Hou'luğu [gibi makamlar] kurulmuştur. Hsiung-nu'lar "hsien (:bilge)" anlamında "t'u-ch'i" [kelimesini] kullanırlar ve genellikle veliaht "Sol T'u-ch'i Beyi" yapılırdı. Sol ve Sağ Bilge Beylerinden Tang-hu [makamına] kadar büyük [mevkidekiler] on bin, küçükleri [ise] birkaç bin atlıya sahipti. Toplam yirmi dört lider vardı ve "on bin atlılar" olarak bilinirlerdi. Yüksek mevkideki görevler babadan oğula geçerdi. Hu-yen Lan ve bunlardan sonra Hsü-pu aileleri vardı, bu üçü, komutanlar doğuda otururlardı. [Toprakları] Shangku'nun doğusundan, Hui-mo ve Ch'ao-hsien'e kadar uzanırdı. Sağ tarafın bey ve komutanları batıda otururlar, [toprakları] Shang-chün'ün batısından, Ti ve Ch'iang'lara kadar uzanırdı. Ch'an-yü'nün mülkü ise Tai[-chün] ve Yün-chung sınırına kadar gelirdi. Her birinin kendine ait [bir] toprağı vardı. Su ve otları takip edip yer değiştirerek göç ederlerdi. Toprakları en büyük olanlar Sol-Sağ Bilge Beyleri ve Sol-Sağ Lu-li'lerdi. Sol-Sağ Ku-tu Hou'lar devlet yönetimine yardımcı olurlardı. Bu yirmi dört liderin her biri de Binbaşlık, Yüzbaşlık, Onbaşlık, Küçük Beylik, Danışmanlık, Merkez Komutanlığı, Tang-hu'luk ve Chü-ch'ü'lük gibi makamlar kurmuştur." (Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2015, s. 7).

şeklinde anlatılmaktadır. Bu malumatlardan eski Hunların *sol ve sağ kol geleneğini* açıkça görebilmekteyiz.

Eski Köktürk İmparatorluğunun “Kağan ve Yabgu” yönetim düzenine bilimsel olarak “İkili Teşkilat” adı verilmektedir. Bu teşkilat hakkındaki görüşlerden birini Kafesoğlu şu şekilde verir:

“Bu bölümde daima bir tarafın üstünlüğü tanınırdı. Başta büyük bir hükümdar (Tanhu veya Kağan) bulunup da ülke sağ-sol kanatlar hâlinde teşkilatlandırıldığı zaman her iki taraf merkeze bağlı olarak Tanhu veya hakanın kontrolü altında tutulurdu. Kanatların başındaki idareciler, asıl hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında töre hükümlerini yürütür, kendi bölgelerini ilgilendiren hususlarda dış ilişkilere girer, ancak hükümet ile ilgili meselelerde hakanın başkanlığında toplanırlardı. Ordular birleştiği zaman herkes mensup olduğu yöne göre sağ ve sol kanatta yerini alırdı.” (Kafesoğlu, 1998, s. 272).

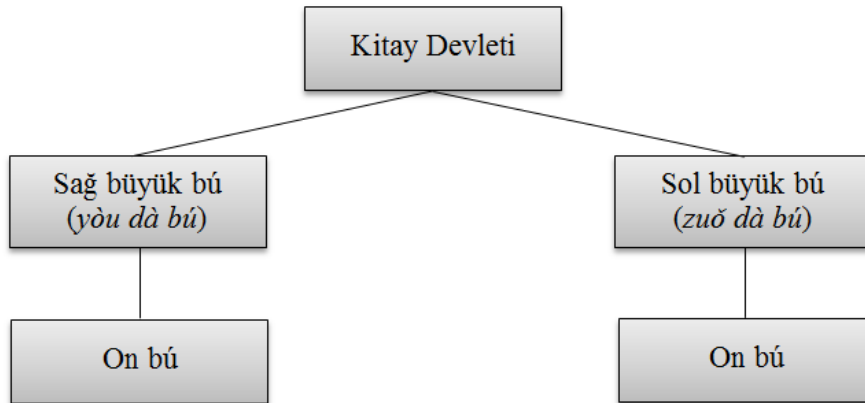
Bu şekilde *ikili teşkilat*; eski Asya-Avrupa Hunlarında, Tabgaçlarda ve Köktürklerde *doğu-batı* olarak yine Asya Hunları’nda ve Ak Hunlar’da yönlere göre *sağ kanat-sol kanat* olarak belirlenirdi. Bu *ikili teşkilat*, Bulgarlar ve Macarlar’da *büyük-küçük*, Oğuzlar ve Karluklar’da *iç-dış* yine Oğuzlar’da *Bozok-Üçok* olarak bulunmuştur (bk. Kafesoğlu, 1998, ss. 271-274).

X-XII. yüzyılda Kıtay İmparatorluğunun iç düzeni ve devlet idarî sistemi hakkında *Liao Shi’in* 32. bölümünde:

遥輦阻午可汗二十部:耶律七部; 審密五部; 八部.涅里相阻午可汗, 分三耶律為七, 二審密為五,并前八部為二十部.三耶律: 一曰大賀,二曰遥輦, 三曰世里, 即皇族也. 二審密: 一曰乙室己, 二曰拔里, 即國舅也.其分部皆未詳; 可知者曰迭刺, 曰乙室, 曰品, 曰楮特, 曰烏隗, 曰突呂不, 曰捏刺, 曰突舉, 又有右大部, 左大部, 凡十... (Xu Elina-Qian, 2005, s. 65) “Zuwu Kağan’ın yirmi *bú* ise, Yelü’lerden yedi *bú*, Shenmi’lerden beş *bú*, [Kendinin] sekiz *bú* idi. Nieli’nin yardımlarıyla Zuwu Kağan üç Yelü’ü yediye böldü. İki Shinmi’yi beşe bölmüştür. İlk zamanlarda sekiz *bú* olarak bulunurken üzerine ekleyerek toplam yirmi *bú* oldu. Üç Yelülerin en büyüğünün ismi ise Dahe idi. İkinci büyüğünün ismi Yaonian idi. Üçüncüsünün ismi ise Shili idi. Onlar imparatorluğun hükümdar kabileleri idi. İki Shenmilerin birincisi Yishiyi, ikincisi Bali adlıdır. Onlar imparatorluk kabilelerinin amcaları idi. Onların *bú* şubeleri belli değildir. Bildiğime göre Yila, Yishi, Pin, Chute, Wukui, Tulübu, Niela Tuju gibi idi. Ve başka onlarda (Kıtanlarda) 右大部 *yòu dà bú* (Sağ büyük *bú*) ve 左大部 *zuǒ dà bú* (Sol büyük *bú*) bulunur. Bir büyük *bú*’da 10 *bú* bulunur.” demiştir.

Kıtay İmparatorluğu toplam 20 *bú*’ya bölünür ve onların hepsi Sol Büyük *bú* ve Sağ Büyük *bú* olarak iki büyük kola ayrılır. Bir Büyük *bú* içerisinde on küçük *bú* bulunmuştur. Yani Kıtay İmparatorluğunda da sağ ve sol olarak *İkili Teşkilat* görülmektedir (Şekil 1).

Şekil 1

1206 yılında Cengiz Kağan tarafından kurulmuş Büyük Moğol devletinin idarî taksimatında yer alan birimlerin içerisinde en üstte Sol kolun ve Sağ kolun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Cengiz Kağan Büyük Moğol Devleti’ni kurduktan sonra *tusatan-a soyurqal öksü* (Rachewiltz, 1972, s. 115) “(ulus kurmak için) yardım eden kişilere özel lütufları vereyim” diyerek en başında Bo’orcu ve Muqalı adlı beyleri davet etmiştir. Bundan sonra:

bo’orcu muqali qoyar jö[b] minu yabutala jiktüjü buru’u-yi minu bayitala itqaju ene oron-tur gürgeba edö’e bürin-ü de’ere sa’uri sa’uju yisün alda[l]-tur bu aldatuqai bo’orcu bara’un qar-un altai derelegün-ü tümen medetügei (Rachewiltz, 1972, s. 117) “Bo’orcu ve Muqalı ikisi doğru işlerimde güç verip, yanlış işlerime engel olup, beni bu tahta getirdiler. Şimdi hepsinin üstünde, yüksek konumda oturup, dokuz tane suç işleseler de ceza almasınlar. Bo’orcu **sağ koldaki** Altay bölgesindeki tümeni yönetsin.”

muqali-yin uruq-un uruq-a gürtele gür irgen-ü gui-ong boltuqai ke’en gui-ong nere ökba muqali-gui-ong jewün qar-un qara’un-jidün-i derelegün-ü tümen medetügei ke’en jarliq bolba (Rachewiltz, 1972, s. 118) “Muqalı’yi büyük devletin nesilden nesile süren *Gui-Ong*’u (başbakanı) yapalım diyerek ona *Gui-Ong* unvanı vermiş. Muqalı-gui-ong **sol koldaki** Qara’un-jidün bölgesindeki tümeni yönetsin”

şeklinde buyurmuştur.

Cengiz Kağan 1206 yılında Büyük Moğol Devleti’ni kurup, devlet içerisinde *sağ kolu* ve *sol kolu* oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki metinlerde geçen Moğolca *qar* kelimesi “kol” anlamındadır. King Sözlüğü’nde de Moğolca *قار qar* kelimesi karşılığında Türkçe *ایل il* kelimesi verilmiştir (Rasûlid Hexaglot, 2000, s. 207). Bunu Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından verilen bilgiler daha da netleştirmektedir. Orada: *آنچه به قول و بَرَاؤُنْ قَار و جِبُونْ قَار یعنی قلب و جناحین تعلق داشته اند و از راه میراث به یگه نُویان رسیده، صد و بَرَاؤُنْ (قُل) ، sağ kolu (بَرَاؤُنْ)* (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 592) “Böylece orta (قُل), sağ kolu (بَرَاؤُنْ)

قار) ve sol kolu (چيُونُ قار), yani (devleti) kalbi ve kanadı olarak (ikiye) bölmüştür. Yeke Noyan'a 101.000 kişiyi miras bıraktı.” şeklinde aktarmaktadır. Burada geçen 101.000 kişi ise Cengiz Kağan'ın özel bir binliği, Sağ kolun yöneticisi Bo'orcu Noyan idaresinde olan 38.000 kişiyi ve Sol kolun yöneticisi Muqali Guong idaresinde olan 62.000 kişiden ibaretti.

Bunun hakkında:

قُول- و آن هزاره خاص چيُونُگيز خان بوده، تمامت ايواغلانان چهار اُردوي بزرگ او، و کسانی که به آن قُول) (قُول) “merkezî (قُول) (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 592) “اوردوها تعلق داشتند، يگ هزار نفر قُول³⁷) binlik Cengiz Han'a ait özel binliktir. (Bu binlik) Onun dört büyük sarayındaki ev oğlanları ve bu saraya ait diğer kişilerden oluşur.”;

ميمنه يعنى لشکر دست راست - و مقدم ايشان بوز چي نويان بوده و سُنْگوسُون يعنى قايم مقام او بوز غُول نويان، (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 594) “Sağ kolu yani sağ kol ordusu- ve onların öncüsü Bo'orçi Noyan idi. Onun *sütügüsünü*³⁸ (vekil) yani kâyim-makamı Boroyu'ul Noyandır. Otuz sekiz bin kişi idi... o zamanki özel binlikler her ne kadar en büyük binliklerden sayılsa da bin kişiden fazla değildir.”;

يعنى لشکر دست چپ و به مغولی آن را چُونُ قار گویند، و مقدم ايشان موقلی گویانگ بوده، و سُونْگوسُون او نایاً (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 599) “Yani, sol kol ordusuna Moğolcada *je'un qar* denir. Onların öncüsü Muşulu Güianku (Gou Ong) idi. Onun *sütügüsün* (yardımcısı) Ba'arın kavminden olan Na'aya Noyandır. Atmış iki

³⁷ *Gol*: kelimesi Klasik Moğolcada ᠭᠣᠣᠯ *gool* şeklinde ve Modern Moğolcada *gol* olarak “orta, merkez, asıl” anlamında kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s. 149).

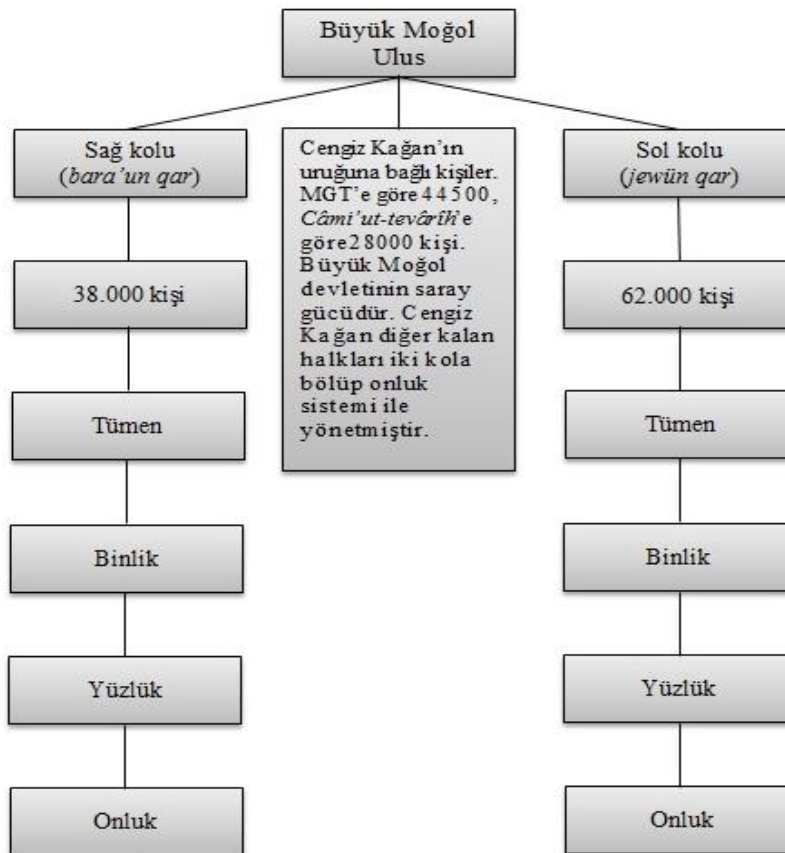
³⁸ *Sütügüsün*: Yardımcı. Moğolcada “danışmak, yardımlaşmak” anlamında olan *sitü* fiil üzerine – fiilden isim yapan –g ek ve sıfat yapan geçmiş zaman eki –sün eklenmesi ile türemiş bir terimdir. Moğolca sözlüğünde bu kelime karşılığı olarak “yardımlaşmak, desteklemek” anlamları verilmiştir (MÜYT, 1987, s. 1604). MGT'de de *sitüldüjü* şeklinde “beraber, bir birine yardımlaşarak” anlamında geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s. 53). MGT'de *eyetüldükü* ibaresiyle de Ortaçağ Moğollarının bir göreve iki kişiyi tayin etme yöntemi ifade edilmiştir. Mesela, *dalan turqa'ud-i ögöle-cerbi aqalaju atuqai qudus-qalcanlu'a eyetüldüjü atqun ke'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 100) “yetmiş gündüz muhafızları Ögöle-cerbi yönet, Qudus-Qalcan ile *eyetüldüjü-danışarak* beraber yönetsinler dedi”; *gücügür mulqalqu qoyar niken-minqalaju eyetüldüjü atqun ke'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 127) “Gücügür ve Mulqalqu ikisi bir binliği danışarak yönetsin dedi”; *jelme-yin kö'ün yisün-te'e aqalaju tüge-yin kö'ün bügidei-lü'e eyetüldüjü atuqai ke'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 129) “Jelme'nin oğlu Yisün-te'e birinci olarak Tüge'nin oğlu Bügidei ile danışınlar dedi” gibi verilerde bir büyük birimi yönetmesi için bir kişi tayin edip, ona bir kişiyi de danışman-muavin olarak verildiği görülmektedir. Bu durum MGT'de *eyetüldüjü* (36, 123, 191, 209, 212, 223, 225, 278 (5)) ibaresiyle anlatılmıştır. Bu kelime barış, anlaşma, uyum gibi anlamları olan *ey-e* kökündendir (Bk. Lessing, 2003, s. 483). Ortaçağ Moğolca metinlerinde *eyetüldübei*, *eyetüldümüi* şekillerinde “sözleşti, anlaştı” anlamında geçer (Tumurtoogoo, 2006, s. 116). Bu *eyetüldükü* düzeni de eski göbecelerin ikili düzeninin temel birimlerinin yönetim tarzı idi.

binliktir.” şeklinde bilgiler mevcuttur. Bu veriler 1206 yılında kurulmuş Büyük Moğol Devleti’nin idarî taksimatındaki en büyük birimlerin sol ve sağ kol olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Büyük Moğol Devleti’nin asıl düzeninin de “Telegen’in çift kolu gibi iki kollu düzen”den oluştuğu anlaşılmaktadır.

MGT’e göre Cengiz Kağan kendi annesi Ögelün’e ve en küçük kardeşi Otcigin noyan’a 10.000 kişi, büyük oğlu Cüçi’ye 9.000 kişi, Çağatay’a 8.000 kişi, Ögedey’e 5.000 kişi, Toliu’ya 5.000 kişi, kardeşi Hasar’a 4.000 kişi, Alcidai’ya 2.000 kişi, Belgütey’e 1.500 kişi vermiştir (Rachewiltz, 1972, s. 139). Toplam olarak kendi uruğunun idaresine 44.500 kişi vermiştir.

Câmi’ut-tevârih’e göre Cengiz Kağan kendi uruğuna 28.000 kişi vermektedir. Annesi Ögelün’e 3.000 kişi, Otcigin’e 5.000 kişi, kendi kardeşi Hasar uruğuna 1.000 kişi, Qachi’un uruğuna 3.000 kişi, Büyük oğlu Joci’ye 4.000 kişi, ikinci oğlu Çağatay’a 4.000 kişi, üçüncü oğlu Ögedey’e 4.000 kişi, küçük oğlu Kölgen’e de 4.000 kişi vermiştir.

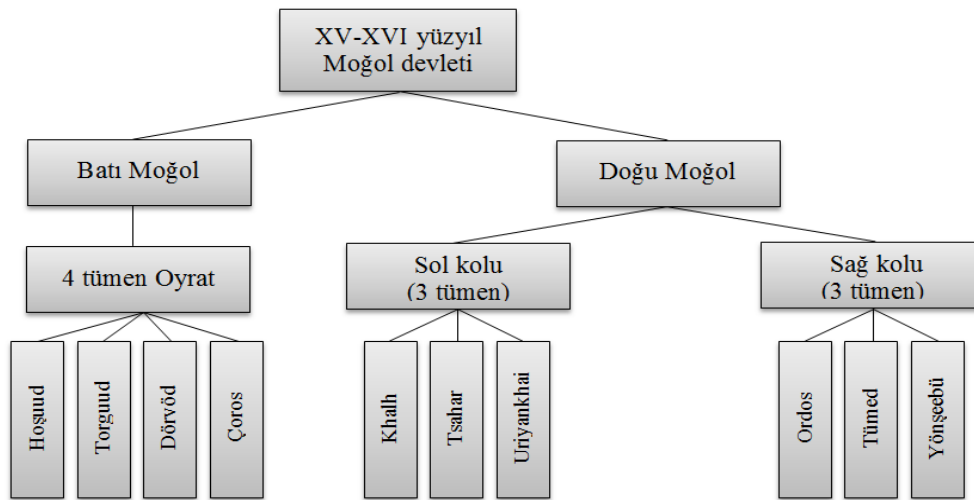
Şekil 2

Yaklaşık 28-45 bin kişiyi, yani 3-5 *tümen*'i Cengiz Kağan kendi sülalesine bağlamıştır. Bunların hepsi Büyük Moğol Devleti'nin güç merkezleri olarak Cengiz Kağan'a bağlı hâlde bulunuyordu. Cengiz Kağan sülalesine ve Cengiz Kağan'ın dört sarayına bağlı olan kişiler “özel mülk” olarak Cengiz Kağan'ın sülale gücünü oluşturmaktaydı. Buna “Büyük Moğol Devleti'nin saray gücü” de denebilir. Ayrıca, böyle bir sülalenin kalan halkları da iki kola bölüp yönettiği anlaşılmaktadır. Bu yönetim biçiminin teşkilat şeması aşağıda gösterilmiştir (Şekil 2):

XV-XVI. asırlar arasında hüküm süren Moğolların devlet yönetim düzenine baktığımızda da *İkili Teşkilat*'ı net bir şekilde görmek mümkündür. XV. yüzyılın başında *taishi* (taizi) kağandan bir sonraki makam olmuştur. İlk olarak Güiliçi Kağan'ın idaresindeki (1402-1408) iki *çinsang*³⁹dan birisi olan *Arugtai* kendi kağanını istifaya zorlayıp *Oyirad*lara sürgüne yolladıktan sonra Elbeg Kağan'ın küçük kardeşi Buyanşir'i Ölzitömör adıyla kağan oturtmuştur ve kendisi *taishi* (taizi) olmuştur (Gerelbadrah, 2010a, s. 51). Böylece *Kağan* ve *Taizi*'nin yönettiği ikili düzen yeniden ortaya çıkmıştır. Bu düzen, 1480 yılında yedi yaşında büyük tahta oturmuş olan Batmukh Dayan Kağan tarafından *taizi* (taishi) unvanının ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir (bk. MUT, III, 2003, s. 71).

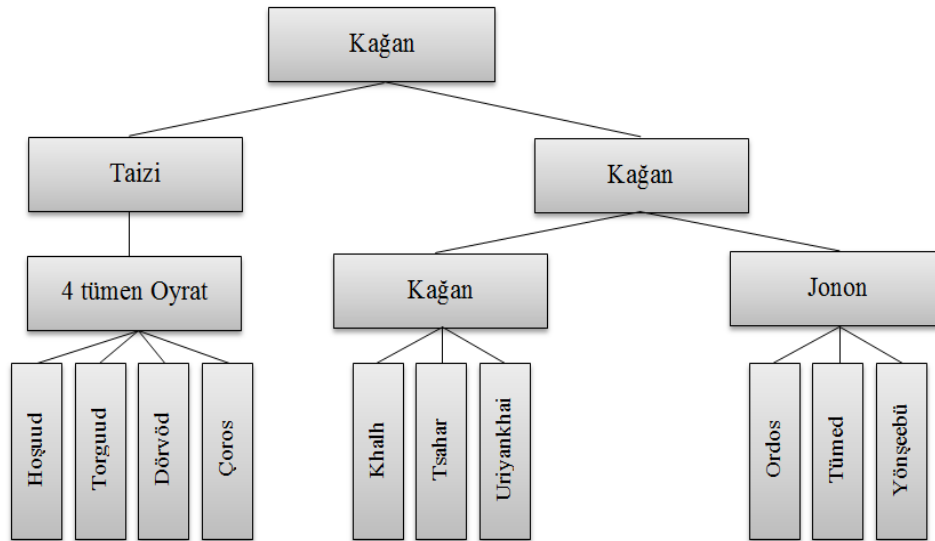
Şekil 3

³⁹ Çincedeki 丞相 *chéng xiàng* unvanıdır. Kağanın büyük danışmanlarına verilen unvandır (Sagan Setsen, 2006, s. 295). Moğol Yuan İmparatorluğunun devlet düzeninde baş bakanlığının altındaki sağ ve sol *çinsang* tayin edilip çalıştırılıyordu. Togoontömör Kağan döneminde Arulat soylu Boorçu'nun nesli İhagu (İbagu) *çinsang*, Naymanlı Buqa *çinsang* diye vardı (Gerelbadrah, 2010a, s. 47-48).

Aşağıdaki tabloda XV-XVI. yüzyıldaki Moğolların devlet yönetim düzeni gösterilmektedir. O dönemdeki bütün Moğollar, *Kağan* hakimiyetindedir. Ülke; Batı Moğol ve Doğu Moğol olarak ikiye bölünmüştür. Doğu Moğol'u *Kağan* yönetir, Batı Moğol'u *taizi* yönetir. Taizi, kağan tarafından tayin edilir. Doğu Moğol da Sol kol ve Sağ kol olarak ikiye bölünmüştür. Sol kolu *Kağan* yönetir. Sağ Kolu *Jonon* (*jìn wàng*) yönetir. Büyük Moğol İmparatorluğunun yıkılışından sonraki Moğol kağanlarının hakimiyet gücü daralmıştır. XIV-XVI. yüzyıllarda Moğolların yönetimi 10 tümen (on binlikten) oluşmaktaydı. *Kağan* ise yalnızca üç *tümen*'i yönetiyordu (MUT, III, 2003, s. 39).

Şekil 4

XII. yüzyıldan önce ve sonra Moğolistan coğrafyasında bulunan bütün konar-göçer devletlerinde mevcut olan *ikili teşkilat*'ın şüphesiz XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulusların* devlet idarî taksimatının da temel bir modeli olduğu söylenebilir. Bahaeddin Ögel bu konu hakkında şunları söyler:

“Çingiz Han zamanında da sağ ve sol teşkilat, aşağı yukarı Oğuz Kağan Destanı'ndaki duruma benzer bir şekildedir. Şimdiye kadar Moğolların içtimaî teşkilatı hakkında yazı yazarlar, daha ziyade sonraki Moğollara ve Kalmuklara önem vermişlerdir. Esasen Çingiz Han-tarafından kurulan devlet teşkilatı, sonraki Moğollar tarafından dejenere edilmiş ve geriye götürülmüştür. Çingiz-Han kendi teşkilatını eski Uygur ve Türk teşkilatı üzerine kurmuştu. Bunları bilmeyen Vladimirtsof gibi bilimliler, sanki gökten yeni düşmüş gibi bir Moğol medeniyeti kabul etmişler ve buna herkesi inandırmağa çalışmışlardır.” (Ögel, 1993, s. 290).

XII. yüzyıl Moğollarının devlet yönetim düzenini *Telegen* ile mukayese ederek yorumlama anlayışı, konar-göçerlerin devlet yönetim geleneğinin *Telegen geleneği* şeklinde adlandırılmasının mümkün olduğunu göstermektedir. *Telegen* “büyük saray arabası” anlamındadır. Bunun yanı sıra “devletin merkezi, başkent” anlamına da gelmektedir. Konar-göçerler için Kağan’ın sarayının bulunduğu yer, devletin yönetim merkezi olur. Büyük saray neredeyse devlet de orada bulunmaktadır. Yani “Büyük Saray Arabası”na hizmet etmek ve onu korumak demek, devlete hizmet etmek ve devleti korumak anlamına gelmektedir. Arabanın iki kolunun bulunması gibi devlet yönetim düzeninde de iki yönetim kolunun bulunması söz konusudur. Konar-göçerler böyle bir yönetim düzeni yaratmış ve bu düzeni tarih boyunca kullanmışlardır.

Moğolistan coğrafyasında kurulmuş olan eski imparatorluklarda da genelde devletin iki kola ayrılarak Sol kolun Kağan tarafından ve Sağ kolun da Kağan tarafından tayin edilmiş *taizi*, *yabgu* gibi bir bey tarafından yönetilmesi gelenektir. Devleti Saray arabasının iki kolu gibi iki kısma ayırmanın kadim bir gelenek olduğu tarihî kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Bu gelenek, MGT’de *qoyar kil<ü>gütei tergen nökö’e kil<ü>gü-ben ququra’asu hüker inu jikdün yadayu* (Rachewiltz, 1972. p. 87) “Çift kollu arabanın bir kolu (*oku*) kırılırsa öküz onu çekemez.” şeklinde kısaca ifade edilmektedir. Buna eski konar-göçerlerin devlet idarî taksimatının temel felsefesi demek mümkündür.

2.2.2. Moğolların Gizli Tarihi ’nde Geçen *Kilgün* Kelimesi Üzerine

Moğollardaki “Saray arabasının iki kollu düzeni”ne ait önemli bir kavram ise MGT’deki *kilgün* (*kiligü*, *kil<ü>gün*) kelimesidir. Kaynağımızda bu kelime, toplamda 7 defa geçer. Mesela, *kilgün* (§ 186, 200, 214); *kil<ü>gün* (§ 177); *kil<ü>gü-ben* (§ 177); *kil<ü>gütei-ben* (§ 177); *kiligü* (§ 56) şekillerinde görmek mümkündür.⁴⁰ Onlardan üç tanesi metinde asıl anlamıyla “kağrı arabasının iki kolu” anlamında geçmektedir. MGT’deki şu cümleler konuyu anlatmaktadır:

⁴⁰ Ligeti bu kelimeyi *kilgü* olarak okumuştur (Ligeti, 1971, s. 132). Bu kelime sonundaki “n” harfi Moğolcadaki sabit olmayan kelime sonundaki “n” harftir. Yani, *kiligün* ve *kiligü* şekilleri arasında hiç bir fark yoktur.

nekün-taisi aqa inu uduritcu dāritai-otcigin de'ü inu kiligü⁴¹ dergecejü ayisuqui-tur hö'elün-üjin ügülerün.. (Rachewiltz, 1972, s. 23) “Büyük kardeş Nekün-Taizi arabayı yönlendirerek, küçük kardeşi Dāritai-otcigin araba kolunun (*kiligü*) tam yanında giderken Ö'elün-üjin diyor ki...”

qan ecige minu bi cö'en ber bö'esü olon-ni ülü eri'ülgü büle'e mawui ber bö'esü sayin-i ülü eri'ülgü büle'e bi qoyar kil<ü>gütei tergen nökö'e kil<ü>gü-ben ququra'asu hüker inu jikdün yadayu tere metü nökö'e kil<ü>gün cinu bi ese-'ü aju'u qoyar gürdütei tergen nökö'e gürdü-ben ququra'asu newün yadayu tere metü nökö'e gürdün cinu bi ese-'ü aju'u (Rachewiltz, 1972, s. 87) “Han babam sen ne kadar az olsan çoğu aramazdım. Ne kadar kötü olsan iyileri aramazdım. İki kollu arabanın bir kolu kırılırsa öküz onu çekemez. Bunun gibi ben de senin bir kolun değil miydim? İki tekerlekli arabanın bir tekerleği kırılırsa göç edemez. Bunun gibi ben de senin bir tekerleğin değil miydim?”

MGT'nin 56. maddesinde geçen *kilgü* ve 200. maddesinde geçen *kilgün* kelimesinin Çince karşılığında 車 轅 *chē yuán* şeklinde iki kelimedenden oluşan bir birleşik kelime verilmiştir (Sumyabaatar, 1990, s. 537). 車 *chē* kelimesi “araba” anlamındadır. 轅 *yuán* kelimesi ise “arabanın iki kolunu bağlayan bağ” ve “dingil” anlamlarındadır (<http://www.zdic>). Fakat MGT'nin 177. maddesinde geçen *kil<ü>gü* (2), *kil<ü>gün* ve 186. maddesinde geçen *kilgün* kelimesinin Çince karşılığında da 轅 條 *yuán tiāo* şeklinde iki kelime verilmiştir (Sumyabaatar, 1990, s. 446). 條 *tiāo* kelimesi “bağ, ip” anlamındadır. Yani MGT'nin Çince çevirilerinde genel olarak “kağrı arabasının iki kolunu ve onları bağlayan bağ” anlamında tercüme edilmiştir.

Bilim adamı Ş. Gaadamba, MGT'de geçen *kilgün* kelimesinin Moğolcada “kağrı arabasının iki kolu” anlamında olan *ila'u* kelimesi olduğunu ispatlamıştır. Bu kelime, Klasik Moğolcada *ilegü* şeklinde ve “fazla, fazlalık” anlamında olan kelime ile bağlı olabilir, demiştir (Gaadamba, 2016, s. 123). Bu kelime Eski Moğolca sözlüğünde ^{ᠶᠡᠯᠠᠭᠤ} *ila'u* şeklindedir ve “kağrı arabasının iki kolunu bağlayan bağ” anlamında geçmektedir (Horin Nayimtu, 1994, s. 283). Modern Moğolcada *yaluu* şeklinde ve “kağrı arabasının iki kolu, iki kolunu bağlayan bağ” anlamında kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s. 905). MGT araştırmalarına hayatını adanmış olan İgor De Rachewiltz ve Ş. Ozawa gibi bilim adamları, *kilqū* kelimesinin kökenini yazılı Moğolcada ve yaşayan Moğolca ağızlarında tanımlanmadığını belirtmekle beraber Moğolcadaki “kağrı arabasının kolu” anlamında olan *ilau*, *ila'u* kelimesine götürmüşlerdir. Onlara göre kelimenin köken açıklaması *ilau* < *ilayu < *hilayu < *qiluyu < *kiligü~*kilügü* şeklindedir (Rachewiltz, 2004, s. 309).

⁴¹ Sumyabaatar, bu kelimeyi *kilikü* şeklinde okumuştur (Sumyabaatar, 1990, s. 58).

MGT’de geçen *qoyar kil<ü>gütei tergen nökö’e kil<ü>gü-ben ququra’asu hüker inu jikdün yadayu* “İki kollu (*kilgüli*) arabanın bir kolu kırılırsa öküz onu çekemez.” cümlesinde *kilgü* kelmesi tam olarak “kağan arabasının kolu” anlamında kullanılmaktadır. MGT’nin 214. maddesinde geçen *kilgün* kelimesi, XVII. yüzyılın ortasında yazılmış olan *Altan Tovç* adlı eserde *jigür* kelimesi ile karşılanmıştır (Çoimaa, 2002, s. 134). Moğolca *jigür* kelimesi “1. kuş kanadı; 2. Bir bütünün iki tarafı, sağ tarafı ve sol tarafı” anlamlarındadır (Tsevel, 1966, s. 244). MGT’de de *öröle ji’ür* “diğer kanadım” *öre’ele kilgün* “diğer kanadım” şeklinde tam olarak aynı anlamda kullanılmaktadır (Rachewiltz, 1972, ss. 111, 121). Burada geçen *öröle* ve *öre’ele* kelimesi Moğolcada “bir bütünün yarısı” anlamındadır ve Klasik Moğolcada *ᠣᠷᠦᠯᠡ* *örügel* şeklinde, Modern Moğolcada *örööl* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s. 445). Yani, MGT’deki *kilgü* (*kilgün*) kelimesi “kağnı arabasının iki kolu, iki oku ve iki kanadı” anlamlarındadır.

Aynı kaynaktaki: *Tedüi kereyit irge dorayita’ulju jük jük qubiyajutala’ulba. Ong-qan-nude’ü ... jaqa-gambu-yi imada qariyatan emcüirge ber tumda’a nökö’e kilgün bol ke’ejü soyurqaju ese tala’ulba* (Rachewiltz, 1972, s. 95) “Böylece Kereyit bodununu itaat altına aldıktan sonra, her tarafa dağıttı ve Ong Han’ın küçük kardeş ... Jaqa-Qambu’un halkını dağıtmadan onlara ‘yönetimdeki halk ile birlikte [benim] **diğer kolum** (kilgün) ol!’ diye emretti.” ifadesinde geçen *kilgünün* “kol” devlet yönetiminde büyük bir görevi olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Moğolca metinde geçen *nökö’e kilgün* “Diğer kolum” ifadesinden yola çıkarsak bu terim, ulusun tam yarısını yöneten kişinin unvanı olmalıdır.

Aynı kaynaktaki başka bir veride *cinggis-qahan jamuqa-da ügüle ke’en ügülerün edö’e bida qoyar qamtutba nököceya öre’ele kilgün bolulcaju a’asu ö’ermicilen qaqaqan setkimü ci edö’e niken-e qamtu aju umartaqsan- iyan duratqalduju untaraqsan- iyan seri’ülülcejü aya*” (Rachewiltz, 1972, s. 111) “Cengiz Kağan Camuka’ya söylüyor ki: ‘Şimdi ikimiz birleşelim. Eşit (*öre’ele*) bir kolum ol.’ dediğimde, sen kendini tek olarak düşünüyorsun. Şimdi beraberiz. Unutulanları hatırlatırız, sönenleri diriltiriz.” şeklinde geçmektedir. Burada geçen Moğolca *öre’ele* kelimesi “bir bütünün tam yarısı” anlamındadır (Tsevel, 1966, s. 445). Cengiz Kağan, Camuka’ya kendi devletinin yarısını vermek istemiştir. *Kilgün* (*sağ kol yöneticisi*) bu kadar büyük bir unvanı ve görevi ifade etmektedir.

MGT’de verilen bilgilere göre Cengiz Kağan iki adamına kendisinin *kilgünü* (kol yöneticisi) olmasını teklif etmiştir. Belli bir süre kendisi de Ong Han’ın bir *kilgünü* “kol yöneticisi” olarak yaşamıştır (Rachewiltz, 1972, s. 95). Bu bilgilerden XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerde devleti “iki kollu saray arabası”na benzetme ve devletin yönetim sistemini de iki kollu arabanın kollarına benzeterek devleti ikiye bölme geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşüncemize kanıt olabilecek önemli bir bilgi de MGT’de mevcuttur. Tangut Ulusu’nun yöneticisi *Burqan Han* idi. Onun adı MGT’de *Burqan* şeklinde 4 defa, *İluqu-Burqan* şeklinde 4 defa, *İluqu* şeklinde 2 defa geçmektedir.

Cengiz Kağan 1211 yılında Tangutlara sefere çıkmıştır. MGT’de *tere morilaqsa’ar qasin irge-tür yorciba joriju güri’esü qasin irgen-ü burqan elsen bara’un qar cinu bolju gücü öksü ke’en caqa neretei öki cinggis-qa’an-a qarqaju ökba* (Rachewiltz, 1972, s. 146) “şu seferden doğrudan Qaşın (Tangut) halkına gitti. Gidip ulaştığında Qaşın Ulusu’nun hanı Buqan: ‘[Size] tâbi olarak, sağ kolun olup, gücümü vereyim.’ diye Caqa isminde olan kızını (Cengiz Han’a) vermiştir.” olarak anlatılmaktadır. Cengiz Kağan Tangut hükümdarını “Sağ kol”un yöneticisi yaparak, ondan bir sürü vergi alıp geri dönmüştür. Bundan sonra 1219 yılında Cengiz Kağan, Sartuulların ulusuna savaş açıp, sefere çıkarken Tangut hükümdarı Burqan’a elçi göndererek: *‘bara’un qar cinu bolsu ke’elü’e ci sarta’ul irgen-e altan arqamji-yan tasuldaju olulcan morilaba bi bara’un qar bolun morila ke’ejü ilē’esü* (Rachewiltz, 1972, s. 153) ‘Sağ kolun olalım’ demiştin. Sartuullar tarafından altın halatım⁴² kesildiği için onlara sefere gidiyorum. Sağ kolum olarak gel! demiştir”. Fakat Tangutlar gitmemişler. Bu yüzden Cengiz Kağan Harezmi seferinden geri geldikten sonra 1226 yılının sonbaharında Tangutlar üzerine tekrar sefere gitmiştir. Tangut Ulusu’nun büyük kısmını ele geçirdikten sonra başkent *Uraqai Balgasun*’a indiği zaman Tangut hükümdarı Burqan tâbi olarak Cengiz Kağan’a gelmiştir. MGT’de bu olay şu cümlelerle anlatılır:

cinggis-qahan casutu-aca gödöljü uraqai-balaqasu bawuju uraqai-balaqasun-aca gödöljü dörmegi-balaqasu ebden büküi-tür burqan cinggis-qahan-a a’uljara ireba tende burqan a’uljarun altan sümes teri’ülen altan mönggün ayaqa saba yisün yisüt nu’ut ökit yisün yisüt aqtas teme’et yisün yisüt eldeb-iyer yisün yisüt jisülejü a’uljaqui-tur burqan-i e’üten büte’üi-e a’ulja’ulba tere a’uljaqui-tur cinggis-qahan dotora dura bulqaba quta’ar üdür cinggis-qahan jarliq bolurun iluqu-burqan-a sidurqu nere ökcü

⁴² Atları gece otlatmak için bağlanan uzun halattır.

iluqu-burqan sidurqu-yi irekdejü tende cinggis-qahan iluqu-yi nökcietkün ke'en tolun-cerbi qardaju nöcki'etügei ke'en jarlıq bolba tende tolun-cerbi iluqu-yi qardaju büte'eba (Rachewiltz, 1972, s. 160) “Cengiz Kağan Çasutu’dan hareket ederek Uraqai şehrine indi ve Uraqai şehrinde gidip, Dörmegei şehrine akın yaparken **Burqan**, Cengiz Kağanla görüşmek için gelmiş. Orada **Burqan** Cengiz Kağanla görüşüp, altın Budda tapınağı başta olmak üzere altın ve gümüşten yapılmış kaseleri ve kovaları dokuzar tane, oğlan ve kızları dokuzar tane, atlar ve develeri dokuzar tane ve başka şeylerden de dokuz tane hediye ederek görüştüğünde, Cengiz Kağan **Burqanı** çadır kapısının önünde ağırladı. Bu görüşmeden Cengiz Kağan hiç memnun kalmamıştır. Üçüncü gün, Cengiz Kağan **İluqu-Burqan**’a *sidurqu* (dürüst) adını verip, **İluqu-Burqan Sidurqu**’yi yanına çağırdı ve ‘**İluqu**’yi öldürsün. Tolun-cerbi onu çadırdan çıkartıp öldürsün!’ diye buyurmuştur. Orada Tolun-cerbi **İluqu**’yi çıkartıp, öldürmüştür.”

Bu metinde Tangut hükümdarı Burqan, *İluqu Burqan* ya da *İluqu* olarak adlandırılmaktadır. Burada geçen *iluqu* sıfatı söz konusu olan *kilgü* kelimesinin Moğolca biçimi yani *ilaqu/ila*’u kelimesi olmalıdır. MGT’deki *ila*’u veya *kilgü* kelimesi “devletin bir kolunu Kağan’a bağlayan kişiyi ve kol yöneticisini” ifade etmektedir. Tangut hükümdarı Burqan, Cengiz Kağan’ın sağ kolu olmuştur, yani Cengiz Kağan’ın sağ kolunun yöneticisidir. *İluqu Burqan* demek “sağ kolun yöneticisi Burqan” demektir. Böyle düşünüldüğünde MGT’de *kilgü*, *kilgün* *kilügün* şekillerinde geçen kelime, devletin “sağ kolu”nun yöneticisini ifade etmektedir. Bu ifadeler, XII. yüzyıl Moğollarında devletin sol kol ve sağ kol olarak ikiye bölündüğünü ve devletin sol kolunun *Kağan*, sağ kolunun da *Kilgü* (*iluqu*, *ilaqu*) tarafından yönetildiğini göstermektedir.

Köktürklerde devletin sol kolunun *Kağan*, sağ kolunun da *Yabgu*’nun yönetiminde olmasını salık veren bir gelenek bulunduğunu biliyoruz. Bunun gibi XII. yüzyıl Moğollarında da devletin sol kolunu *Kağan*, sağ kolunu *taizi* unvanı taşıyan *kilgü* yönetiyordu. *Kilgü* kelimesinin Moğolca biçimi *ila*’u yada *ilaqu* şeklinde ve “kağnı arabasının kolu ya da arabanın iki kolunu bağlayan bağ” anlamlarındadır (Horin Nayimtu, 1994, s. 283).

XII-XIII. yüzyıl Moğolları için devletin sol kolunun daha değerli olduğunu net şekilde belirtilen veriler kaynaklarımızda mevcuttur. Birinci kanıt, yukarıda sözü edilmiş olan Tangut hükümdarı Burqan Kağan’ın Cengiz Kağan’a tâbi olarak onun sağ kolu olmayı istemesidir. Yani tâbi olanlar, kendi hükümdarlarının sağ tarafı yani devletin sağ kolu oluyor. O takdirde hükümetler de devletin sol kolu olmaktadır. Naymanlı Tayang Han, Cengiz Han’a karşı sefere gitmeden önce kendine tâbi olan Onggutların hükümdarı

Alaquiş-digit-quri'e ene dorona cö'eken mongqol bui ke'ekdemüi ci bara'un qar bol bi endece qamsaju tedeket mongqol-un qor anu abuya (Rachewiltz, 1972, s. 98) "Daha doğuda az sayıda Moğollar var denir. Sen sağ kolum ol! Benimle burada birleş ve şu Moğolların sadaklarını alalım." diye elçi göndermiş. Yani, genellikle hükümdarlar kendilerine tâbi olanları sağ kolları yaparlar. Cengiz Kağan, 1206 yılında kendi devletini iki kola ayırdığında devletin sol kolu 62.000 kişiden, sağ kolu 38.000 kişiden oluşuyordu. Yani, XII-XIII. yüzyıl Moğolları için devletin sol kolu, sağ kolundan daha değerli ve büyük idi.

Bu konu hakkında Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarafından çok net bir yorum yapılmıştır:

"Moğollarca sol taraf sağ taraf itibarlı olduğundan ve Uygur, Naymanı konuk saydığından onları konuklayıp sol tarafa geçirerek kendilerinden yukarı yer verdiler. Moğollarca sol tarafın tur (Place d'honneur) olmasının sebebi Tanrı'nın beden mülkünden padişahı olan Pural'ı sol tarafta yaratmasıdır." (Ebu'l-Gazi Bahadır, 2010, s. 170).

XII. yüzyıl Moğollarında sağ kolu ifade eden *ilaqu* kelimesine ait ilginç verileri MGT ve diğer Moğolca kaynaklardan bulmaktayız. Mesela, Sagan Sestsen tarafından 1662 yılında yazılmış olan *Erdenyin Tobçi* ve 1841 yılında Galtan tarafından yazılmış olan *Erdeniyin Erki* adlı eserlerde: "O zaman, eski Arulat soylu Boorçu Noyan'ın nesli Laha adlı birisinin oğlu İlaqu Çinsang⁴³ tarafından Kağan'a 'Bu ihtiyar kişi oğlu doğarken şöyle işaret gösterdi. Yabancı soyundandır. Küçükken öldürülürse iyidir.' diye söylemiştir. Kağan onun sözünü yalanlayarak, bu çocuğu öldürmemiştir. Orada İlaqu Çinsang dedi ki: 'Şimdi sözümü yalanladınız. Sonunda kendinizi suçlamayın.' şeklinde geçmektedir (Sagan Sestsen, 2006, s. 96; Galdan, 2006, s. 120).

Bu metinler diğer Moğolca kaynaklarda mesela XVII. yüzyılın başında yazılmış olan *Altan Tobçi* ve Luvsandanzan Güüş tarafından 1634 yılında yazılmış olan *Altan Tovçi* adlı eserlerde "Akıllı Kağan zamanında Cürcinli bir ihtiyarın evinde *Joyu* adlı oğlu doğarken evden bir gökkuşağı çıkmıştır. Bu işareti Lagan ve İbagu⁴⁴ ikisi görmüştür.

⁴³ Çincece 丞相 *chéng xiàng* şeklinde bir unvanıdır. Kağan büyük danışmanlarına veren unvanıdır (Sagan Sestsen, 2006, s. 295). Moğol Yuan İmparatorluğunun devlet düzeninde baş bakanlığının altında sağ ve sol *çinsang* tayin edilip çalıştırılıyordu. Togoontömör Kağan döneminde Arulat soylu Boorçu'nun nesli İhagu (İbagu) *çinsang*, Naymanlı Buqa *çinsang* diye vardı (Gerelbadrah, 2010a, s. 47).

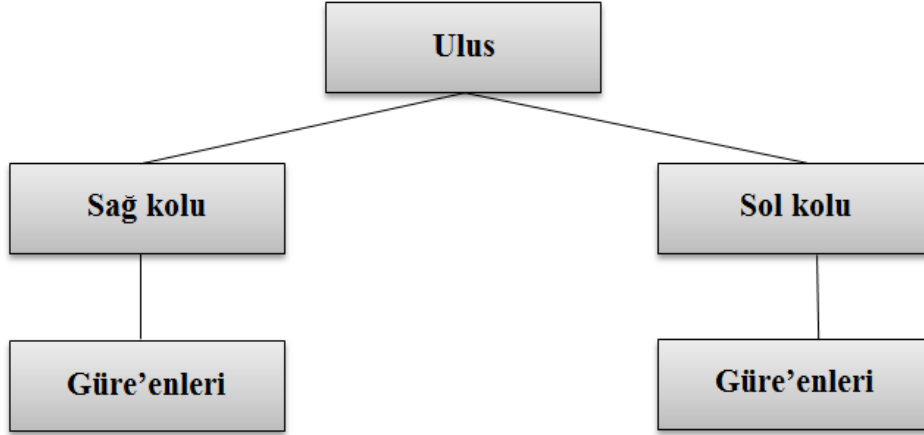
⁴⁴ Kereyitin sağ kolunun yöneticisi olan Jaqa-Gambunun kızının ismi *İbaqa*-beki idi. Büyük Moğol Devletinin sağ kolunun yöneticisi olan Boorçu'nun nesli de *İbaqu* ismindedir. Bu durum herhangi bir tesadüf olmayabilir.

Onlar Kağan'a 'Bu oğlan kağanımıza iyi yardımcı ya da kötü düşman olacaktır. Onu küçükken öldürmelisiniz.' demiştir. Kağan onların sözlerini dinlememiş ve oğlanı öldürmemiştir. Lagan ve İbagu ikisi diyor ki: 'Siz onu öldürmediniz. Daha sonra kendinizi suçlamayın!' dediler" şeklinde yazılmıştır. Bu kaynaklarda "bağ, kağan arabasının bir kolu ya da arabanın iki kolunu bağlayan bağ" anlamlarında geçen *kilgü* kelimesinin Mogolca biçimi *ilaqu* kelimesi, *ibagu* şeklinde yazılmıştır. XII. yüzyıl Kereyitlerinin sağ kolunun yöneticisi olan Jaqa-Gambunun kızının ismi **İlaqa**-beki idi. Büyük Moğol Devleti'nin sağ kolunun yöneticisi olan Boorçu'nun nesli de **İbaqu** isminindedir. Bunlar bir tesadüf olmayabilir. Yani, sağ kolun yöneticisi anlamında olan *ilaqu* unvanının Kök Türklerdeki sağ kolun yöneticisi için kullanılan *yabgu*⁴⁵ unvanı ile çok yakın şekilde *ibagu* olarak yazılması çok ilginçtir. Moğolcada *ya-* sesi olmadığı için bütün *ya-* sesleri *i-* harfiyle gösterilir. Yani *yabgu* kelimesi Klasik Moğolcada *ibagu* şeklinde yazılır. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *uluslar* "Saray arabasının çift kolu" gibi iki kola ayrılmaktadır. Sol kolu *kağan* unvanı taşıyan *han*, sağ kolu da *Taizi* unvanı taşıyan *kilgün (ilaqu-ibagu)* yönetmekteydi. Bu bilgiler, XII. yüzyılda Moğolların eski konar-göçer imparatorluklarının devlet düzenini doğrudan almış olduklarını göstermektedir. Köktürklerde devletin sol kolunu *Kağan* ve sağ kolunu *Yabgu* yönettiği gibi XII. yüzyıl Moğol Ulusu için de Qabul Han ve Ambaqai-Taizi, Ambaqai Han ve Qadağan-Taizi, Qutula Han ve Yesükey Bahadır (Taizi), Yesükey Bahadır (Han) ve Nekün-Taizi olmak üzere *han* ve *taizi* şeklinde ikili devlet düzeni vardı. Kereyit Ulusu için Gür Han ve Tai Temür-Taizi, Ong Han ve Jaqa-Qambu⁴⁶, Ong Han ve İlqa Senggüm gibi ikili yönetim düzeni, Nayman Ulusu için Narqış Tayang ve Anyat Kağan, Tayang Han ve Buyuruk Han gibi çift yöneticilik sisteminin geçerli olduğunu görebiliriz:

⁴⁵ *Yabgu* unvanının menşei hususunda çeşitli görüşler mevcuttur: J.Marquart (bundan naklen W. Bang, W. Barthold, R. Giraud)'a göre Irani (Tohar)'dır. ... F. László'ya göre terimin menşei belli olmamakla beraber Hun, Wu-Sun, K'ang-kiu (Sogd) ve Yüe-çi'ler tarafından kullanılmıştır. R.Grousset ise unvanın Kuşan hükümdarı Kadphises I. paralarında yer aldığını söylediği *yabgu* unvanının İndo-İskit (Kuşan)'lerden Türklere geçtiği görüşündedir. Kliaštornyı *yabgu* sözünü Kuşan, Saka dilinde "*kumandan, lider*" manasına geldiğini ileri sürdüğü, fakat gerçekte bir Hind-Avrupa ilah adı ile olan *yam* (yavuga *yam*) sözüne bağlamaktadır. Unvanı Yüe-çi'lere bağlayanlardan biri de G. Clauson'dur. Unvanı eski Altay dillerinde "*alintı*" bir kelime sayan P.B. Golden terimin İran menşeli olduğunu tahmin etmektedir (Donuk, 1998, s. 59).

⁴⁶ *Jaqa Qambu* unvanı *Taizi* unvanına yakın anlamındadır. Reşidüddin Fazlullâh bunun hakkında نام او جاء گمبُو کردند. یعنی امیر معظم ولایت. جاء ولایت و گمبُو معظم "Onun ismini Ja-e Gambu koydular. Yani 'vilayetin muazzam emiri'. Ja-e 'vilayet' ve Gambu 'muazzam' (anlamındadır)" diye anlatmaktadır (Reşidüddin Fazlullâh, I, 1373, s.117).

Şekil 5

Cengiz Kağan, 1204 yılında Jaqa-Qambu'ya, 1205 yılında da Camuka'ya kendisinin *kilgünü* olmasını teklif etmiştir (Rachewiltz, 1972, ss. 95, 111). Cengiz Kağan bütün konar göçerleri kendi idaresi altında birleştirdikten sonra yani Büyük Moğol Devleti'nin kuruluşundan bir iki yıl öncesinde de kendi devletini eski Orta Asya konar göçerlerinin devlet yönetim düzeni geleneklerine göre iki büyük kola bölmeyi düşünüyordu.

Moğolistan coğrafyasında yaşayan konar-göçerlerin *Telegen'in iki kolu* gibi bir yönetim düzenini benimsemeleri, Kağan hâkimiyetinin ve sülale hükümdarlığının devam ettirilebilmesini sağlamaktaydı. Kağan'ın devletin diğer kolunda kendi halefini hazırlaması, devletin sürekliliğini ve güçlü olmasını sağlamaktaydı. Bu, ikili devlet düzeninin sunduğu en büyük avantajlardan biridir. Kağan vefat ettiğinde yeni kağanın seçimine kadar devleti *taizi* yönetmekteydi. *Taizi* vefat ettiğinde Kağan yeni *taizi* tayin ediyordu. Bu şekilde devlet işleri aksamadan devam ediyordu. Bu durum, XII. yüzyıl Moğol Ulusu'nun tarihinden de açıkça görülmektedir. Tüm bunların sonucunda XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulus*ların devlet idarî taksimatının en büyük birimlerini sağ ve sol kolların oluşturduğunu ve sol kolun *han* yada *kağan*, sağ kolun ise *taizi* tarafından yönetildiğini böylece ispatlamış olduk.

2.2.3. XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Uluslarda Yönetim Kolları

Bu bölümde XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan *Ulus*ların devlet yönetim sistemlerindeki en üst birimler olan “kol”ların yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verilecektir:

2.2.3.1. Moğol Ulusu

XII. yüzyıldaki Moğol Ulusu’nun yönetim sisteminde *han* ve *taizi* olmak üzere *ikili düzenin* bulunduğunu bütün kaynaklar ispatlamaktadır. Bu ikili düzeni, XII. yüzyıldaki Moğol Ulusu’nun kurucusu Qabul Han ve onun veliahdı olan Senggüm-Bilge’nin oğlu Ambaqai’dan başlatarak anlatmak mümkündür. Qabul Kağan ve Ambaqai Kağan ikisi Qaidu Han’ın üçüncü göbekten torunlarıdır. Yani aynı dönemde yaşamış kişilerdir.

Qaidu Han – Caraqai Lingqu– Senggüm Bilge– Ambaqai Kağan,

Qaidu Han – Bai-Singqor Doqsin– Tumbinai Secen– Qabul Kağan.

1130 yılında tarafından Moğol Devleti kurulup, Qabul Han’ın bütün Moğolların kağanı olduğu MGT’de *qamuq mongqol-i qabul-qahan meden aba* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “bütün Moğolu Qabul Kağan yönetiyordu.” ifadeleriyle bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra *caraqai-lingqu-yin kö’ün senggüm-bilge ambaqai-tan tayici’ut oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) “Caraqai Lingqu’un oğlu Senggüm Bilge. Onun oğlu Ambaqai Tayiciut *oboqtan* oldular.” şeklinde de anlatılmaktadır. Bu bilgi, Ambaqai’ın *taizi* unvanı olarak bir kolun yöneticisi olduğunu ispatlayacak bir kanıttır. Ambaqai *taizi* olduktan sonra onun ailesi Tayiciut adını *oboq* ismi olarak kullanmaya başlamıştır. *Tayiciut* kelimesi Çince *tài zǐ* şeklinde “halef, veliaht, prens, en büyük prens” anlamlarına gelen bir unvandır. Moğolca çokluk eki olan *-uud* eklenerek türetilmiş bir *oboq* ismidir. Bu konu tezimizin üçüncü bölümde ayrıntılı olarak anlatılacaktır. Ortaçağ Moğolları için büyük efendilerin yönetimi altına girmiş bodunların isimlerinin kendi *oboqlarının* ismi olarak kabul edilmesi ve kullanılması yanında kendi görev isimlerinin de *oboq* ismi olarak adlandırılması söz konusu olmuştur.

Tài zǐ kelimesi MGT’de 捏坤 – 太子 *niē kūn – tài zǐ* (§ 50, 54, 56, 122, 130, 179); 合答安-太子 *hé dá ān - tài zǐ* (§ 53, 58,); 豁里失列门 – 太子 *huō lǐ shī liè mén - tài zǐ* (§ 170 (2), 171 (2)); 台帖木尔-太子 *tái tiè mù ěr - tài zǐ*; 阿鄰 - 太子 *ā lín - tài zǐ* şekillerinde toplamda 14 defa, 5 kişinin unvanı olarak geçer. Bu kelimeyi Louis Ligeti (1971), İgor De Rachewiltz (1972), Francis Woodman Cleaves (1982), Hitoshi Kuribayashi, Choijinjab (2001) olmak üzere birçok bilim adamı *taisi* olarak okumuşlardır⁴⁷. İgor De Rachewiltz daha sonraki bir eserinde aynı kelimeyi *taiši* şeklinde okumuştur (Rachewiltz, 2004, s. 10). Fakat, Palladiy Kaparov bu kelimeyi *taizi* (*тайзи*) şeklinde (Palladiy, 1866. s. 32); Paul Pelliot da *taiji* şeklinde okumuş ve kelimenin *taiši* olabileceği ile ilgili yorum yapmıştır (Pelliot, 1949, s. 10). Gadamba Ş. bu kelimenin *tayizi* (*ᠲᠠᠵᠢ*) şeklinde okunmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir (Gadamba, 1990, ss. 16, 244). Tserensodnom ise herhangi bir yorum yapmadan bu kelimeyi *taizi* (*тайж*) olarak okumuştur (Tserensodnom, 2000, s. 37). Yani, MGT’nin asıl metninde 太子 *tài zǐ* şeklinde geçen bu kelimeyi bilim adamları *taisi*, *taiši* ya da *taizi* olarak okumuşlardır. Bunun altında yatan neden, MGT’de geçen bu unvanın Çince’deki dil ve tarih uzmanı anlamında olan *taiši* unvanına daha yakın mı olduğu yoksa Çince’de “veliaht, büyük prens” anlamında olan *taizi* unvanına mı daha yakın olduğu sorusunda yatmaktadır. Fakat, MGT’nin asıl Çince metninde bu kelime çok net bir biçimde 太子- *tài zǐ* olarak yazılmıştır. Bu kelimeyi *taiši* şeklinde okumaya gerek yoktur ve böyle okumaya imkân bile yoktur. Louis Ligeti (1971) ve İgor De Rachewiltz (1972) başta olmak üzere çeşitli bilim adamlarının bu kelimeyi *taisi*, *taiši* şekillerinde okunması ilginçtir. *Eski Çince Unvanlar Sözlüğü*’nde “太子- *tài zǐ* “kağan oğlu, kağan oturmak için ilan edilmiş prens”tir. Genellikle kağanın büyük oğlu *tài zǐ* olur. Çin hanedanlığından beri böyle adlandırılmıştır. Bazen *huáng tài zǐ* denir”⁴⁸ şeklinde bir açıklama da eklenmiştir. MGT’de de bu kelime tam sözlükteki gibi 太子- *tài zǐ* şeklinde çok net bir biçimde yazılmıştır.

⁴⁷ Ligeti L. *Histoire Secrete Des Mongols*. Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I. Budapest, 1971. s. 33; Rachewiltz I. *Index To The Secret History of the Mongols*. Indiana University, Bloomington. 1972. s. 21-22; Cleaves F. W. *The Secret History of the Mongols*. Volume I. Harvard University Press. London. 1982. s. 11; Kuribayashi H., Choijinjab. *Word-and Suffix-Index to The Secret History of the Mongols*. Tohoku University, Sendai. 2001. s. 36;

⁴⁸ 沈起炜, 徐光烈. 中国历代职官辞典. 上海辞书出版社1992年46

Paul Pelliot'e göre belli bir bölgedeki sivil idare sisteminin başındaki kişi, *taishi* diye Çince bir terim ile adlandırılmıştır. Cengiz Kağan dönemindeki *taishi* unvanı, “Moğolların sivil idare sisteminin yöneticisi” anlamındaydı. Kara Kıtay ve Kin Devleti'nin hükümdarlarının yardımcısına *Daishi* deniyordu (Pelliot, 1930, s. 42). Tarihçi Gerelbadrah bu unvanı “Kıtayların dilinde 太子 *tài zǐ* kelimesi 太师 *tài shī* şekline dönmüştür. Bu yüzden XII. yüzyıl Moğollarının büyük prensleri için 太师 *tài shī* şeklinde Çince unvan kullanılmaktaydı.” şeklinde açıklamıştır (Gerelbadrah, 2006, s. 48). Barthold bu unvan hakkında “Büyük Bahşi” memuriyetine, yani muayyen bir bölgenin mülki idaresi riyasetine Çince *taishi* adı verilirdi. Çingiz Han hayatta iken *taishi* ünvanını Qin'deki Mogol mülki idaresinin reisi taşıyordu; aslen Curçit idi. Kara-Hitay ve Curçit yardımcılarının kumandanları “*daişi*” ünvanını taşırlardı.” açıklamasını yapmıştır (Barthold, 1990, s. 416). XII. yüzyılda Moğolların Çincedeki “veliaht, büyük prens” anlamında ve 太子 *tài zǐ* şeklinde olan bu unvanı aynen alıp, aynı anlama gelecek şekilde kullandığı da anlaşılmaktadır. MGT'de geçen *tài zǐ* kelimesi “kağan veliahtı, kağan oturma hakkını kazanmış prens” anlamındadır ve Köktürklerin *yabgu* unvanına karşılık geldiğini düşünmek mümkündür. *Yabgu*, kağan tarafından tayin edilir. Genel olarak kağanın büyük oğlu ya da yakın kardeşlerinden *yabgu* olur. Kağan vefat ettiğinde ise *yabgu*, kağanın tahtına geçerdi. Tam anlamıyla kağanın veliahtı idi. Kağan olmuş olan *yabgu* yeniden kendi *yabgusunu* tayin ederdi. Aynı şekilde XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan ulusların hanı da *tài zǐ'yi* tayin ederdi. Genel olarak hanın büyük oğlu ya da yakın kardeşlerden *tài zǐ* oluyordu. Kağan öldükten sonra *tài zǐ* kağan olarak tahta otururdu ve yeniden kendi *tài zǐ* 'sini tayin ederdi.

XII. yüzyılda Qabul Kağan tarafından kurulmuş olan Moğol Ulusu'nda *han* ve *taizi* tarafından yönetilen iki kol bulunmaktaydı. İlk kol, *Moğol* ismindeydi. Han tarafından yönetilmekteydi. İkinci kol ise *Tayiciut* ismindeydi. *Taizi* unvanı taşıyan bir *kilgün* tarafından yönetilmekteydi. Bu da iki kollu bir devlet teşkilatının göstergesidir.

XII. yüzyılının ilk yarısında Qabul Han hastalıktan ölmüştür (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 128). O, kendi ölümünden önce han tahtını Ambaqai'ya vasiyet etmiştir. Böylelikle Qabul Kağan'ın vasiyeti üzerine Ambaqai, Moğol Ulusu'nun *Kağanı* olmuştur. Bu durum MGT'de *qabul-qahan-nu üge-ber ... senggüm-bilge-yin kö'ün ambaqai-qahan qamuq mongqol-i meden aba* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Qabul

Kağan'ın sözüyle ... Senggüm-bilge'nin oğlu Ambaqai Kağan bütün Moğolların hükümdarı olmuştur.” şeklinde anlatılmıştır.

Ambaqai, han olduktan sonra kendi oğlu Qadağan'ı *taizi* görevine getirmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh bu görevlendirmeyi “پسر همبَقَائِ قَاآن قَايم مقام او تَائِيش كه” (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 187) “Ambaqai Kağan'ın oğlu ve onun veliahdı *Taizi* (Taişi)⁴⁹ idi.” şeklinde açıklamaktadır. Bu bilgide geçen daha önemli bir husus ise “Kağan'ın veliahdının *Taizi*” olduğunu doğrudan aktarmasıdır. *Taizi* bu şekilde han oluyordu. Yani, Ambaqai'ın kağan olmadan önce Qabul Kağan'ın *taizisi* (veliahdı) ve Moğol ulusunun sağ kol yöneticisi görevinde bulunduğunu göstermektedir. Bu yüzden Qabul Kağan'dan sonra Ambaqai Kağan *han* olmuştur. Zaten *taizi* unvanı, Çince 太子 *tài zǐ* şeklinde “halef, veliaht, prens, büyük oğul” anlamında bir unvandır.⁵⁰ Ambaqai'ın *oboaq* ismi *Tayiciut*'tur. *Tayiciut* ismi Çince 太子 *tài zǐ* unvanı üzerine Moğolca *-u'ud*, *-ü'üd* çokluk eklerinin eklenmesiyle meydana gelmiştir (Oçir, 2012, s. 179). Bu durum Ambaqai'ın Qabul Han döneminde devletin sağ kolunun yöneticisi yani *Taizisi* görevinde bulunduğunu göstermektedir.

Ambaqai Han'ın vefat edişi ve yaptığı vasiyet MGT'de şu şekilde açıklanır:

*buyur-na'ur kölen-na'ur qoyar ja'ura ursi'un-müren-ne bükün ayiri'ut-buiru'ut-tatar irgen-e ambaqai-qahan ökin ökcü ö'esün ökin-iyef n] hüdejü otqu bolun tatar jüyin irgen ambaqai-qahan-ni bariju kitad-un altan-qahan-na a[b]cu otqui-tur ambaqai-qahan besütei gü'ün balaqaci e[1] cin-i'er ügülejü ilärün qabul-qahan-nu dolo'an kö'üd-ün dumdatu qutula-da ügülerün harban kö'üd-ün dotora qada'an-taisi-da ügüle ke'en ügülejü ilärün qamuq-un qahan ulus-un ejen bol<u>ju öki-ben ö'esün hüdektii-ben nama-'ar kesetkün tatar irgen-e bariqda'a bi tabun quru'ud-ıyan kimul tamutala harban quru'ud-ıyan ha'uttala haci minu aburan sori[t] qun ke'ejü ilejü'ü (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Ambaqai Kağan kızını, Buyur ve Kölen gölleri arasındaki Ursi'un nehri civarında oturan Ayiriut-Buiruut Tatar bodununa vermişti. Kızını götürmek için bizzat kendisi gitmişti. Giderken Tatar'ın Jüyin halkı Ambaqai Kağan'ı esir alıp Kitan'ın kağanı olan Altan Kağan'a götürdüler. Ambaqai Kağan o sırada Besutei boyuna mensup olan Balahaci isimli elçiyi şunları söyle diye gönderdi. Qabul Kağan'ın yedi oğlundan ortancası olan Qutula'ya ve [Öz] on çocuk arasında veliaht olan Qadağan'a şunları söylemesini emretti. ‘Hepsinin Kağanı ve *Ulus*'un iyisi olduğum halde kızıma refakat etmeyi benden sonra yasakla, Tatar bodun tarafından esir edildim. Beş parmağınızın tırnakları kopuncaya kadar, on parmağınız kırılıncaya kadar benim intikamımı almaya çalışın.’ diye göndermiştir.”*

⁴⁹ Paul Pelliot'e göre Kitay İmparatorluğu döneminde Moğollar arasında Çince 太子 *tài zǐ* ve 太师 *tài shī* iki unvanı karıştırılıp kullanılmaya başlanmıştır (Pelliot, 1930. s. 44-48). Kitayların dilinde 太子 *tài zǐ* kelimesi 太师 *tài shī* şekline dönmüştür. Bu yüzden Moğollar büyük prensleri 太师 *tài shī* şeklinde adlandırmaktaydı (Gerelbadrah, 2006, s. 48).

⁵⁰ MGT'deki *Taij* unvanı A.Temir tarafından *veliaht* olarak tercüme edilmiş (Temir, 1986, s. 18).

Bu olayın neticesinde Ambaqai Han'ın vasiyetine göre Qutula, *Han* olmuştur. Bu da MGT'de şu şekilde anlatılmaktadır:

*ambaqai-qahan-nu qada'an qutula qoyar-i nereyitcü ilêkse'er qamuq mongqo[l] tayici'ut onan-nu qorqonaq-jubur quraju qutula-yi qahan bolqaba mongqol-un jirqalang de[b]sen qurimlan jirqaqu büle'e qutula-yi qa ergü'et qorqonaq-un saqlaqar-modun horcin qabirqa-ta ha'ul<u>qa (?) ebüdük-te ölkek bol(u)tala debseba qutula qahan bolu'at qada'an-taisi qoyar tatar irgen- tür morilaba tatar-un kötön-baraqa jali-buqa qoyar-tur harban qurban-ta qatqu[l]duju ambaqai-qahan-nu ösöl ösön kisal kisan yadaba” (Rachewiltz, 1972, s. 24) “Ambaqai Kağan Qadağan ve Qutula'nın isimlerini zikrederek gönderdiği için bütün Moğollar ve Tayiciutlar Onan nehri boyundaki Qorqonaq Jubur isimli yerde yapılan kurultayda Qutula'yı *Han* seçtiler. Moğolların mutluluğu, dans etmek ve eğlenmektir. Qutula'yı kağan seçtikten sonra Qorqonaqtaki Büyük Ağaç etrafında, kaburgaları ve dizleri acıyana kadar dans ettiler. Qutula, kağan olduktan sonra vali Qadağan ile birlikte Tatar halkına karşı harp açtı. Onlar, Tatar'dan Kötön-Baraqa ve Jali-Buqa ile on üç defa çarpıştılar; fakat Ambaqai Kağan'ın intikamını alamadılar.”*

Bu metinde önem verilmesi gereken iki husus vardır. Birincisi, Ambaqai Han'dan sonra *taizi* unvanı taşıyan Qadağan “Han” olmamıştır. İkincisi, Ambaqai Han ve Qutula Han döneminde Moğol Ulusu'nun “Moğollar” ve “Tayiciutlar” olmak üzere iki büyük kola ayrıldığı doğrudan söylenmektedir. Moğol isminde olan kol, yani sol kol Han hâkimiyetinde bulunarak devlet idarî sisteminin temeli hâlinindedir. Tayiciut isminde olan kolu ise *taizi* (veliaht) yöneterek Han'ın bir *kilgünü* olarak sağ kolda görev yaptığı anlaşılmaktadır. Buradan “Eğer *taizi* gerçekten Han'ın veliahdı ise Ambaqai Han döneminde *taizi* olarak görev yapan Qadağan neden *han* olmamıştır?” sorusu çıkmaktadır. Bu sorunun cevabı, kaynaklarımızda iki farklı şekilde anlatılmaktadır.

Câmi'ut-tevârih'te verilen bilgiye göre “Ambaqai Han'ın ölümünden sonra yeniden bir *han* seçilmesi ve ilan edilmesi için bir kurultay yapılmıştır. Bu kurultayda bir çatışma olduğu için herhangi bir karar alınmadan kurultay dağılmıştır. Qadağan-Taizi Kereyit'in yöneticisi Gür Han'a gitmiştir. Orada zehirlenmiş ve geri geldikten sonra hastalanmış ve ölmüştür. O zaman bahar idi. Ondan sonraki sonbaharda Moğollar ve Tayiciutlar yeniden bir kurultay yaparak Qutula'yı *Han* ilan etmişlerdir. (Bk. Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 266). Kurultaydaki bu tartışma, belki Ambaqai Han'ın kendi oğlunu *taizi* yapmasından kaynaklanmış olabilir.

qutula qahan bolu'at qada'an-taisi qoyar tatar irgen- tür morilaba tatar-un kötön-baraqa jali-buqa qoyar-tur harban qurban-ta qatqu[l]duju ambaqai-qahan-nu ösöl ösön kisal kisan yadaba. tende yisügei-ba'atur tatar-un temüjin-üge qori buqa teri'üten tatar-i dawuliju ire'asu (Rachewiltz, 1972, s. 23) “Qutula, Kağan olduktan sonra Qadağan-Taizi (veliaht) ile beraber Tatar bodununa savaş açtı. Tatar'ın Kötön-Baraqa ve Jali-Buqa adlı beyleriyle on üç defa çarpıştılar. Fakat Ambaqai Kağan'ın intikamını alamadılar. O zaman Yesükey Bahadır, Tatarlardan Temüjin-Üge ve Qori-Buqa başta olmak üzere beyleri esir alarak getirirken...”

MGT’de yukarıdaki şekilde anlatılan metin, Qutula Kağan ve Qadağan-Taizilerin yapamadığı şeyleri, yani alamadığı intikamını Yesükey Bahadır’ın aldığını göstermek amacıyla olan bir karşılaştırma ifadesi niteliğindedir. Yani, Qadağan-Taizi vefat ettikten sonra Yesükey Bahadır, onun yerine göreve gelmiştir.

Bu konu için *Câmi’ut-tevârih*’teki bilgilerin daha doğru olma ihtimali yüksektir. Metindeki “[Ambaqai Kağan’ın esir edildiğine ait] kötü haber gelince hemen Qadağan-Taizi, Todağa, Yesükey Bahadır hepsi birlikte Ambaqai Kağan’ın intikamının alınması hakkında bir kurultay yapmışlardır.” (Tackston, 1998, s. 130) bilgisi incelendiğinde, Ambaqai Kağan’ın ölümünden hemen sonra yeni Han seçilmesi için bir kurultay yapılmadığı anlaşılmaktadır. İlk olarak Ambaqai Han’ın intikamını nasıl alacaklarını düşünmüşler; Qadağan-Taizi, Qutula ve Yesükey bahadır kendi hanlarının intikamını almak için Tatarlarla birkaç defa savaşmışlardır. Bu savaşlar Qutul’un *Han* ilan edilmesinden daha önce olmuştur. Bu sırada Qadağan-Taizi ölmüştür. *Câmi’ut-tevârih* adlı kitaptan Qadağan-Taizi’nin bahar mevsiminde vefat ettiği ve sonraki güz döneminde Qutula’nın *Han* ilan edildiği anlaşılmaktadır.

Qutula, han olduğu dönemde ağabeyi olan Bartan Bahadır’ın oğlu Yesükey Bahadır’ı *taizi* görevine atamıştır. Kaynaklarda bu konuda kesin bir bilgi mevcut değildir. Fakat bu bilgi *Câmi’ut-tevârih*’teki Qutula Kağan’ın Yesükey Bahadır ile beraber Moğol Devleti’ni yönettiğini gösteren bir veriye dayanmaktadır. Kaynaklara göre Kereyit bodununda iç kavga çıktığı için “Ong Han kendi emrinde olan yüz adamla beraber kaçmıştır. Yolda Yesükey Bahadır ile buluşmuş, Yesükey Bahadır onu kendi korumasına almıştır. Sonrasında Ong Han ‘Bizler arkadaş olmalıyız’ demiştir. Onunla (Yesükey) *anda* (kan kardeşi) olmuştur. O zaman, Qutula Kağan ‘Onunla arkadaş olunması doğru değildir. Biz onu zaten biliyoruz. Fakat, Gür Han ile *anda* olunması daha iyidir. Çünkü o iyi huylu, dürüst bir adamdır. Ama Ong Han kendi kardeşlerini öldürmüş ve onların kanını akıtmış birisidir. Şimdi o yaban boğasını oklamaya çalışarak, yaban atının *aghruqu*’na (ahırına) kendi girip gelmiştir. O bizim elimizdedir.’ diye söylemiştir. Fakat Yesükey Bahadır bu tavsiyeyi kabul etmeyerek onunla *anda* olmuştur. O (Yesükey) Gür Han’a akın edip, kovarak onun ulusunu Ong Han’a vermiştir.” (Tackston, 1998, s. 63) Bu bilgiler, Qadağan-Taizi’nin ölümünden sonra Yesükey Bahadır’ın onun görevini elde ettiğini göstermektedir. Fakat, Qutula Han’dan

sonraki hanı işaret etmeden ölmüştür. Bu durumda Yesükey Bahadır *taizi* görevinden *Han* görevine geçip “bütün Moğolların yöneticisi” olmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi و پسر او که قائم مقام شد هَمْبَقَائِ بود که قعدود قَبْلُ خان بود. و پسر هَمْبَقَائِ (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 187) “Onun [Tumbane Han] oğlu Qambaqai kaymakam oldu. Qabul Han’ın *qududu* (قعدود - dünür) idi. Qambaqai Kağan’ın oğlu onun kaymakamı ve *Taişisi* idi ki o Bartan Bahadır’ın *qududu* idi.” verisindeki “*onun kaymakamı ve Taişisi ki*” ifadesi *taizi* unvanı taşıyan kişinin kağanın veliahdı olduğunu doğrudan söylemektedir. Bu sebeple Yesükey’in tahta geçip bütün hâkimiyeti eline alma hakkı da vardı.

Bu durum, *Câmi’ut-tevârih*’te و محقق آن است که بعد از وفات قُوْتْلَه جان، برادر زاده او پيسوگای / که پدر چينگگيز جان بود، پادشاهی کرده (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 267) “Bu da hiç şüphesiz. Qutula Kağan vefat ettikten sonra Cengiz Kağan’ın babası ve Bartan Bahadır’ın oğlu olan Yesükey Bahadır, padişahlık yaptı.” diye açık bir şekilde bahsedilmiştir.

Yesükey Bahadır’ın *Han* hâkimiyetini eline aldığını ilk olarak onun evinde Moğol Ulusu’nun tuğunun bulunmasından; sonrasında ise Yesükey öldükten hemen sonra Moğol ulusunun dağılarak yıkılmasından; son olarak da onun hâkimiyeti altında bulunan siyasî birliğin kaynaklarda *Ulus* olarak yazılmasından anlayabilmekteyiz.

O zaman Yesükey’in ağabeyi Nekün adlı bir kişi *taizi* olmuş olabilir. Çünkü kaynaklarımızda onun adı *Nekün-taisi* (Rachewiltz, 1972, s. 22) ve *Nakün Taishi* (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 132) şekillerinde geçmektedir. Bundan sonra 1170 yılında Yesükey Bahadır, Tatar halkı tarafından zehirlenerek öldürülmüştür (Rachewiltz, 1972, s. 26). Yesükey Bahadır öldükten sonra Moğol ulusu sahipsiz kalmış ve yıkılmıştır. Bu durum MGT’de şu şekilde anlatılmaktadır.

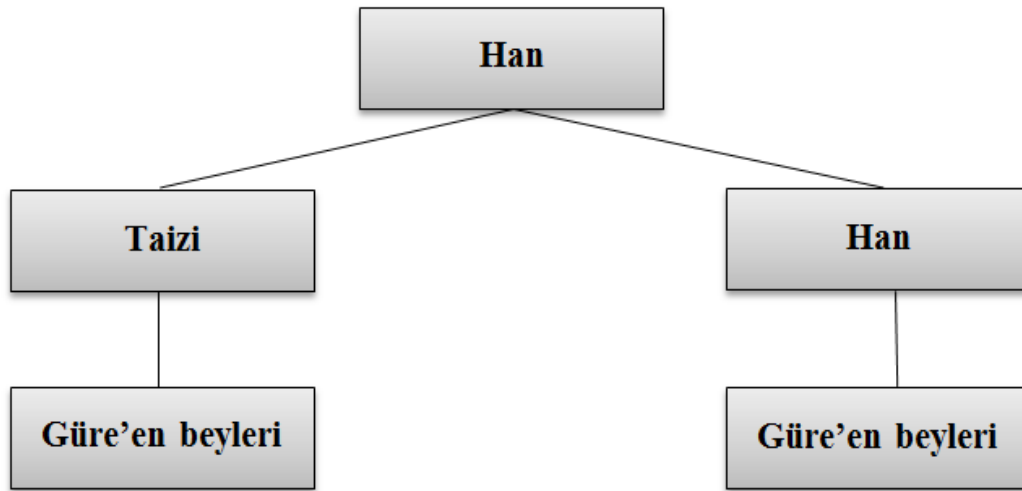
tayici’ud-un tarqutai-kiriltuq tödö’en-girte-tan taici’ut onan-müren huru’u gödölba hö’elün-üjin-ni ekes kö’üd-i gējü newükderün qongqotadai caraqa-ebügen otcu itqaqtur tödö’en-girte ügülerün ce’el usun niduralu’a ceügen cilawun cewürelu’a ke’e’et newüje’ei caraqa-ebügen-i ker itqaqu ci ke’en qoyinaca jida-bar joqudus qatquju’u caraqa-ebügen yaratu bolju ger-tür-iyen irejü berkekebeküi-tür temüjin üjere otcu’u tende qongqotadai caraqa-ebügen ügülerün sayin ecige-yin cinu guriyaqdaqsan ulus-imanu bürin-ü ulus a[b]cu newükderün itqaqu bolun eyin kikdeba keju’ü te’ün-tür temüjin uyila’at qarcu yorciba hö’elün-üjin gējü newükderün tuqlaju beye-ber morilaju jarimut irgen-iicuqaba tede ber icuqaqdaqsan irgen ülü toqtan tayiji’ud-un qoyinaca newüjü’üi (Rachewiltz, 1972, s. 27) “Tayiciutlu Tarqutai-kiriltuq ve Tödögen-girte başta olmak üzere bütün Tayiciutlar Onan nehrine doğru göç ettiler. Högelun-üjin’i ve asil

çocuklarını geride bıraktılar. Qongqotadai Çaraha-ebügen giderek göçenleri ikna ediyorken, Tödöğen-girte: ‘Derin su kurumuştur, beyaz taş kırılmıştır.’ dedi ve yollarına devam ettiler. Caraha-ebügen’i ‘Sen bize nasıl ısrar ediyorsun!’ diyerek arkasından mızrakla vurdular. Caraha-ebügen yaralı bir vaziyette eve gelerek muzdarip bir hâlde yatarken, Temücin onu görmeye geldi. O zaman Qongqotadai Caraha-ebügen ‘Senin iyi babam tarafından toplanmış olan ulusu, bizim bütün ulusumuzu alıp götürürlerken ikna etmeye çalışırken böyle bir muameleye maruz kaldım.’ dedi. Bunun üzerine Temücin ağlayarak dışarıya koştu. Göç esnasında geride bırakılan Höğelün-ücin bizzat eline tuğ alarak ata bindi ve halkın yarısını geri döndürdü. Fakat sonra onlar da durmadılar ve Tayiciutların peşinden göç ettiler.”

Böylece XII. yüzyıldaki Moğol ulusunun devlet düzeninin geleneksel *Telegen düzenine* göre iki kola ayrıldığı ve bir kolun *Moğol* olarak adlandırıldığı ve bu kolu *kağan* ya da *han* unvanlı kişinin yönettiği; aynı şekilde ikinci kol ise *Tayiciut (Taiziler)* olarak adlandırılarak, *taizi* unvanlı kişi tarafından yönetilmiştir.

Temücin de bütün Moğol ulusunun *Han’ı* olduktan sonra bir arabanın çift kolu gibi kendisiyle birlikte gayret gösterecek bir *kilgü*’yü (kol yöneticisini) hep arıyordu. Bu yüzden Kereyitli Jaqa-Qambu’ya ve eski *andası* Jadaranlı Camuka’ya “Benim diğer *kilgünüm* ol.” diye teklif götürmüştür. Buradan Cengiz Han’ın da eski konar-göçerlerin geleneksel *Telegen düşüncesine* göre devlet düzeni oluşturma arzusunda olduğu açıkça görülmektedir. Bu devlet düzeni şöyle bir şemayla gösterilebilir:

Şekil 6

2.2.3.2. Kereyit Ulusu

قورچاقوس بويرووق خان در موضع اورتا بالقاسن مقام داشت و گور خان و اونگ *Câmi'ut-tevârih*'teki خان را در ياغ يابفان نام يورت داده بود، و تاييمر تائيشي را و يولاماغوس را در موضع قاراغاس بوزوغوس، و “Qurjaqus Buyuruq Han’ın yurdu Orta Balgasun makamındaydı. Gür Han ve Ong Han’a Yag ve Yavqan isminde olan yurtları verdi. Tai Temür-Taishi’e ve Yulamaghus’a Qaraghas’ı ve Burughus’u verdi.” bu bilgiden XII. yüzyıl ortasındaki Kereyit Ulusu’nun devlet teşkilatını net bir biçimde görebiliriz.

Bu veriye göre Kereyit Ulusu’nun hanı Qurjaqus Buyuruq Han’ın kendi devletini iki büyük kol olarak böldüğünü ve bir kolunu iki kişiye verdiğini anlamaktayız. Kereyit Ulusu’nun bir kolunu “Han” unvanı taşıyan kişi yani Gür Han, diğer bir kolunu *taizi* unvanı taşıyan kişi yani Tai Temür-Taizi yönetmektedir. Gür Han’a To’oril’ı (Ong Han) yardımcı olarak vermiş ve Tai Temür-Taizi’ya kardeşi Yulamaghus’u yardımcı olarak tayin etmiştir. XII. yüzyıl ortasındaki Kereyit ulusunun devlet düzeninin de Moğol ulusunun devlet düzeni ile aynı şekilde olduğu anlaşılmaktadır.

Qurjaqus Buyuruq Han ise Markus Han’ın oğludur. Cengiz Kağan’ın dedesi Bartan Bahadır ve Qutula Kağan dönemlerinde yaşamıştır. XII. yüzyıl ortasında Kereyit ulusunu iki büyük kola ayırmıştır. Ancak bu düzen uzun sürmemiştir. Yeniden düzenleme yapıldıktan sonra Kereyit ulusunda iç savaş çıkmıştı. Qurjaqus Buyuruq Han’ın en büyük oğlu Ong Han (To’oril) kendi kardeşlerini öldürmüş ve bu yüzden de Gür Han, Ong Han’a saldırmıştı. To’oril kendi emrindeki yüz adamla kaçmıştı. Yolda Yesükey Bahadır’la buluşmuş ve Yesükey Bahadır onu yani Ong Han’ı kendi korumasına almıştı. Ona [Ong Han] ‘Biz arkadaş olmalıyız.’ dedi. Onunla (Yesükey) *anda* içmiş, kan kardeşi olmuşlardır. [O zaman] Qutula Kağan “Onunla arkadaş olması doğru değildir. Biz onu zaten biliyoruz. [Fakat] Gür Han ile *anda* olması daha iyidir. Çünkü o iyi huylu, dürüst bir adamdır. Ama Ong Han kendi kardeşlerini öldürmüş ve onların kanını akıtmış biridir. Şimdi o yaban boğasını oklamaya çalışarak, yaban atının *aghruqu’na* (ahırına) kendi girip gelmiştir. O bizim elimizdedir.” diye söylemiştir. Fakat Yesükey Bahadır bu tavsiyeyi kabul etmeden onunla *anda* olmuştu. O (Yesükey) Gür Han’a akın edip, kovarak onun ulusunu Ong Han’a vermiştir.” (Tackston, 1998, s. 63).

Yesükey Bahadır'ın yardımıyla Ong Han'ın Kereyit ulusunu ele geçirdikten sonra nasıl bir düzenleme yaptığını doğrudan anlatan bir kaynak yoktur. Ama MGT'deki rivayetlerden karşılaştırma yaparak anlatmak mümkündür. Kaynağımızdaki:

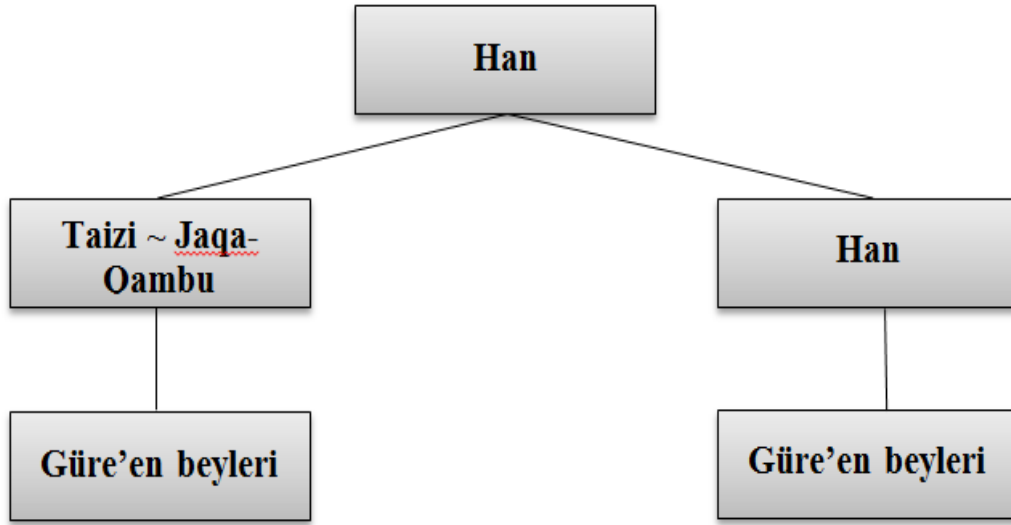
to 'oril-qan-na kelen gürgeba to 'oril-qan jamuqa-yin ede üges gürge 'ülü 'et qoyar tüme[t] morilaba to 'oril-qan morilarun burqan-qaldun-u ebür kelüren-ü bürgi-ergi jorin ayisi ke'en temüjin bürgi-ergi-de bürün mör-tür bui ke'en jayılan tünggelik ö'ede newüjü tana-qorqon-a burqan-qaldun-u ebür bawuju temüjin tendece cerik e'üsgejü to 'oril-qan niken tümen to 'oril-qan-nu de'ü jaqa-gambu niken tümen qoyar tüme<n>d-iyer kimurqa-qorqon-u ayil-qaraqana-da bawuju bükü-tür neyilen bawuba (Rachewiltz, 1972, s. 43) “To'oril Han'a haber gönderdiler. To'oril Han'a Camuka'nın o sözleri ulaşınca To'oril han iki tümen asker ile sefere çıktı. To'oril Han hareketi esnasında Burqan-Qaldun [dağı] önu, Keluren nehri boyundaki Burgi-Ergi'ye doğru yürüdü. Temücin Burgi-Ergi'de olduğundan ‘Tam yol üzerindeyim.’ diyerek Tünggelik Nehri'nin mecrasına doğru gitti ve Tana deresi civarında, Burqan-qaldun eteğinde yerleşti. Temücin oradan asker toplamıştı. To'oril Han bir tümenle, To'oril Han'ın küçük kardeşi Jaqa-Qambu da bir tümenle, hepsi toplamda iki tümenlik olarak Kimurqa deresi boyundaki Ayil-qaraqana civarına geldikleri zaman, Temücin onlarla birleşip kondu.”

bu bilgi bize 1180 yılında Kereyit ulusunu eski konar-göçerlerin devlet yönetim geleneklerine göre iki büyük kola ayırdığını göstermektedir. To'oril Han, Yesükey Bahadır'ın yardımıyla Kereyit ulusunu ele geçirdikten sonra Ong Han kendi devletini “*Telegen*'in iki kolu” gibi iki kola bölmüştür. Bir kolunu kendi yönetimine almış ve ikinci kolu küçük kardeşi Jaqa-Qambu'ya vermiştir. Jaqa-Qambu kişi ismi değil “vilayet yöneticisi, bölge bakanı, vali (commander of province)” anlamında bir unvandır (Tackston, 1998, s. 63). *Câmi 'ut-tevârih*'te نام جَاءَ كَمْبُو كِرَايْدَاي بُوْدَه. (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s.117) “Jaqa-Qambu'nun ismi Keriyedei idi.”; نام او جَاءَ كَمْبُو كَرْدَنَد. یعنی امیر معظم. (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s.117) “Onun ismini Ja-e Gambu koydular. Yani ‘vilayetin muazzam emiri’. Ja-e ‘vilayet’ ve Gambu ‘muazzam’ (anlamındadır)” diye anlatılmaktadır. Kereyit ulusunun bir kolu, yaklaşık 10.000 askere sahip olan büyük bir birim hâlindeydi.

Böylece, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki Kereyit ulusunun iki kol olarak ayrıldığı anlaşılmaktadır. Kereyit ulusunun da o zamanki Moğol ulusu gibi *Telegen* düşüncesine göre kendi devlet düzenini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 7

2.2.3.3. Nayman Ulusu

XII. yüzyılda Nayman ulusunda *Telegen düşüncesi* geleneğine göre düzenlenmiş bir devlet teşkilatlanmasının bulunduğunu kanıtlayacak bilgiler kaynaklarımızda mevcuttur. *Câmi'ut-tevârih*'te “Cengiz Kağan'dan önceki dönemde Narqış Tayang ve Anyat Kağan (İnanç Bilge Buqu Han) Naymanların efendileri idi. Onlar Kırğızlara akın ettikten sonra Anyat Kağan kendi abisi Narqış Tayang'a dokuz hediye'yi (konar-göçer toplumların bağlılıklarını ifade etmek için sundukları özel hediye) dokuz defa teslim etmiştir. Ağebeyi Narqış, Anyat Kağanı çağırtdı. Onun başını kucakladı. Onlar ayrıldıktan sonra “Bize hediye verecek kimse yok.” demiştir. Anyat Kağan'ın oğulları Buyuruk ve Tayang idi.” (bk. Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 224) şeklinde bir bilgi mevcuttur. Bu bilgi, XII. yüzyıl ortasındaki Nayman *ulusunun* da kendi devletini iki büyük kola böldüğünü açıkça göstermektedir. Narqış Tayang Han'ın Nayman ulusunun en yüksek hükümdarı olduğunu ve Anyat Kağanın onun itaatı altında bulunduğu kolayca anlaşılmaktadır. *Dokuz hediye*nin dokuz defa teslim edilmesi konar-göçerler için tâbiyetin göstergesidir.

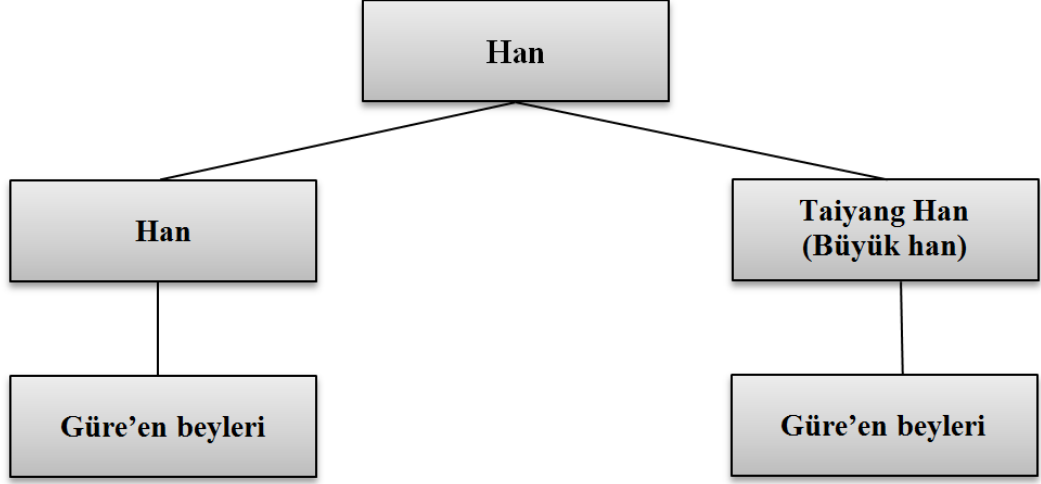
Aynı kaynaktaki bilgiye göre پادشاهان ختائی او را لقب تائی وانگ کردند به زبان ختایی یعنی پسر خان (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 129) “Kıtay padişahları ona Tai Wang lakabını verdiler. (Bu kelime) Kıtay dilinde ‘Han oğlu’ anlamındadır.” Nayman ulusunun devlet

merkezi *Tayang* unvanını taşıyan hükümdarın elinde kalır. Bunu da *Câmi'ut-tevârih*'te لیکن تختگاه اصل تآیانگ خان که پسر بزرگتر بود داشت (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 129) “Lâkin, asıl kağan sarayı büyük oğlan *Tayang Han*’ın elindeydi.” cümlesiyle açıklamaktadır. XII. yüzyıl ortasındaki *Nayman* ulusunun bir kolunun *Narqış Tayang*, diğer kolunun da onun küçük kardeşi *Anyat Kağan* tarafından *Telegen*’in iki kolu gibi iki koldan yönetildiği anlaşılmaktadır.

XII. yüzyılın ortasında *Narqış Tayang* vefat ettikten sonra *Nayman* ulusunun idaresi *Anyat Kağan*’a kalmıştır. *Anyat* “İnanç Bilge Buqu Han” unvanına sahip omuştur. XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında *İnanç Bilge Buqu Han* öldükten sonra *Nayman* ulusu onun iki oğlu olan *Tayang Han* ve *Buyruk Han*’ın elinde kalmıştır. Bunlar da devlet yönetim geleneklerine göre ulusu iki kola bölerek yönetmiştir. *Nayman*ların siyasî tarihinin anlatıldığı çalışmanın birinci bölümde bu kardeş hanların arasındaki ilişkilerin nasıl bozulduğuna değinmiştik. Bu durum *Câmi'ut-tevârih*'te şöyle anlatılmıştır: “Babasının ölümünden sonra onlar babasının sevgilisi olan genç hatunu almak için mücadele yapmışlar ve yollarını ayırmışlardır. Komutanlardan bir kısmı birisini, kalan kısmı diğerini takip ettiler. Ulusun temel kısmı büyük oğlu *Tayang*’da kaldı. Onun sarayı bozkırda idi. *Buyruk Han*’ın Sarayı önce anlattığımız dağlık bölgede bulundu.” (Tackston, I, 1998, s. 69). Bu sebeple bu iki kardeş hanın arası bozulduktan sonra bunlar bir daha asla bir araya gelmeden ayrı güç merkezleri hâlinde *Cengiz Kağan*’ın himayesine girmişlerdi. Yine de *İnanç Bilge Kağan*’ın sevgilisi olan bir genç hatunu sebep göstererek *Nayman* ulusunu iki kola ayırdığı anlamına gelmez. Aslında daha öncesinde de yönetimde iki kol bulunduğu ve *İnanç Bilge Kağan*’ın sevgilisi olan genç bir hatunu bahane ederek iki kolun ilişkilerini koparttığını düşünmek daha uygun olacaktır.

XII. yüzyıldaki *Nayman* ulusunda iki kollu düzenin yani ikili teşkilatın bulunduğunu doğrudan anlatan bir bilgi olmamasına rağmen kaynaklardaki ifadelerden XII. yüzyılda *Moğolistan* coğrafyasında bulunan *Nayman* ulusunun da devletini iki büyük kola böldüğünü kanıtlamak mümkündür. Bir kolu *Tayang* (Han oğlu) unvanı taşıyan birisi, ikinci kolu *Han* unvanı taşıyan birisi idare ediyordu. *Han* ve *Tayang* devleti bir arabanın çift kolu gibi idare ediyordu.

Şekil 8

2.3. GÜRE'EN DÜZENİ

Herhangi bir hâkimiyetin varlığını sürdürebilmesi için idarî taksimat sisteminin bulunması gerekmektedir. Moğolistan tarihinde ve XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulus*ların devlet yönetim düzeninin temel biriminin ne olduğuna dair farklı görüşler mevcuttur.

İlk görüş V. Y. Vladimirtsov'a ve onun takipçilerine aittir. Buna göre XII. Yüzyılda Moğolların içtimaî teşkilatının temel birimi *oboq*tur. V. Y. Vladimirtsov bu görüşünü kendi eserinde:

“Eski Moğol cemiyetinin (XI-XIII. asırlarda) esas unsuru oymak (*obog–obox*), yani ‘kan akrabalarının kendine mahsus birliği’ idi. Eski Moğol oymağı ekzogamik idi, bundan dolayıdır ki bu oymağın azası aynı oymağın kızıyla evlenemez, kardeş olmıyan diğer oymaklardan evlenmesi mecburi idi.” şeklinde açıklamıştır (Vladimirtsov, 1995, s. 74).

Bu bakış açısına S. Kalujinski (1982, ss. 213-215), H. Perlee (2012, s. 383), D. Gongor (II. 1978, s. 6), Ç. Dalai (1996, s. 39), L. Bilegt (2007, s. 79) gibi tarihçilerin de katılmasıyla Vladimirtsov’un görüşü Moğolistan tarihçiliğinde iyice yerleşmiştir. Bunların dışında D. G. Maitland Muller (1957), Elizabeth E. Bacon (1958), Lawrence Krader (1963), Thomas J. Barfield (1989), A. M. Khazanov (1994), Chih-Shu Eva Cheng (1996), Timothy May (2004) gibi bilim adamları XII. yüzyılda Moğolların sosyal yapısının kan bağı üzerine dayalı kabilelik düzeni olduğunu ileri sürerek, bu sosyal yapının temel biriminin müşterek bir atası olan kan bağıyla bağlı bir grup yani *oboq* (clan) olduğunu kabul etmişlerdir.

İkinci görüş ise bilim adamı Paul David Buell (1977) ve Ş. Natsagdorj (1978) tarafından ileri sürülmüş olan “*Güre’en XII. yüzyılın devlet yönetim düzeninin temel birimidir.*” görüşüdür. Buell, 1977 yılında Washington Üniversitesi’nde yapılmış *Tribe, Qan and Ulus in Early Mongol China: Some Prolegomena to Yüan History* adlı doktora tezinde ilk olarak XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısının temel biriminin *ayil* olduğunu söylemiştir. Buell’e göre *ayil* en azından iki aile, onların çocukları ve diğer insanlardan oluşan konar-göçer grubudur (*nomadic village*). Bazen Moğolların *ayil* seviyesinden daha büyük bir düzeni de oluyordu. Genellikle konar göçer hayvancılık işleri ve koruma amacıyla birleşmiş iki ya da birkaç *ayil* birliği de vardı. Bu birlik otlakları ve suyu

yeterli olan tabiat ortamında daha büyük de olabilmektedir (Buell, 1977, s. 14). XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında birbirinden ayrı egemenlik şeklinde bulunan Moğolların sosyal yapısının en küçük birimleri (*ayıl, bölök irgen*) büyük ve daha dayanaklı birlikler hâline gelip değişmiştir. Bu değişim süreci bizim kaynaklarımızda birkaç şekilde kaydedilmiştir. Onlardan en önemlisi *güre'en* kavramı ve onun anlamıdır. *Güre'en*'in eski anlamı “ortasında hayvanların yatalağı olan ağıl” yapısındaki barınma şeklinden kolayca anlaşılabilir. XII. yüzyılın sonunda *güre'en* ikinci bir anlam daha kazanıp “kısa süreli kullanılan koruma kampı” anlamına gelmiş ve genel olarak sosyal ve siyasal biriminin koruma kampını ifade etmiştir (Buell, 1977, s. 26). XIII. yüzyılın başında Temücin'in ve Camuka'nın yönetiminde olan halklar ile diğer Moğol halkları ve Moğol İmparatorluğunu oluşturan kavimlerin hepsi *güre'en* düzenindeydi (Buell, 1977, s. 27). Buell'e göre Temücin'in güçlü ve öncü Cengiz Kağan hâline gelmesiyle birlikte kabile düzeninde yaşayan *güre'en*ler birliğine yönetici olmuştur. Yani, toplumun temel yapısını değiştirmeden eski kabile düzenini geliştirmiştir. Böylece 1206 yılında bütün hakimiyeti ele aldıktan sonra, onun buyruğuyla Moğol İmparatorluğunda yeni ya da eskiden bulunmuş olan kabile yapısı yerine “binlik” düzeni kurulmuştur (Buell, 1977, s. 27). Buell tarafından ileri sürülmüş olan bu görüş, XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal yapısının temel biriminin *güre'en* olduğunu söyleyen ilk görüştür.

Buell'e yakın bir görüş Ş. Natsagdorj tarafından da ileri sürülmüştür. Natsagdorj, 1978 yılında yazdığı *Mongolin feodalizmin ünsen zamnal* adlı eserinde “*Güre'en*'in XII-XIII. yüzyıldaki sosyal teşkilatlanmada büyük bir rol oynadığı şüphesizdir.” diye vurgulayarak “(*güre'en*) o zamanki feodallerin hayvancılık düzeninin temeli ve feodallerin hâkimiyetinin temel birimidir.” şeklinde yorum yapmaktadır (Natsagdorj, 1978, s. 45). Bu açıklama XII. yüzyıl *uluslarının* sosyal teşkilatının temel biriminin *güre'en* olduğunu tespit eden ikinci görüştür. Natsagdorj'un görüşleri J. Gerelbadrah tarafından devam ettirilip, Moğolların *güre'en* düzeni üzerine yazdığı bir makalesinde de ayrıntılı olarak açıklanmıştır (Gerelbadrah, 2014b). Gerelbadrah, XII. yüzyıldaki Moğol Devleti'nin sosyal yapısının teşkilatlanma şeklini “Yönetim, sistem olarak üç kısma ayrılıyordu. Her bir kısım da *güre'en*lere ayrılıyordu.” diye açıklamıştır (Gerelbadrah, 2014a, s. 28).

XII. yüzyıl Moğollarının *güre'en* düzeni üzerine bir diğer önemli görüş ise İsenbike Togan'a aittir. Ona göre kabile düzeni Büyük Moğol Devleti'nin 1206 yılında

kuruluşundan daha önce bozulmaya başlamış ve bu bozulma ilk olarak kabile mensuplarının eliyle gerçekleşmiştir. Kabileler arasından kaçmış insanları ve küçük grupları Temücin kendi idaresinde birleştirmiş ve onları yeni bir düzen altında *güre'en* düzeninde yeniden teşkilatlandırmıştır. O zaman kabile düzeninden hoşnut olmayan konar göçerler yeni bir yaşam düzeni aramaktaydı. Bu insanlar, Cengiz Kağan'ın idaresi altında birleşmişler ve 13 *güre'en*'i oluşturmuşlardır. Her *güre'en* en az iki olmak üzere birçok farklı kabile mensuplarından oluşur. Bu düzen, Moğolların icat ettiği en önemli sosyal düzendir. Böylece sosyal yapıda büyük bir değişim meydana gelmiştir (bk. Togan, 1998, ss. 131-134). Bu yorumlara göre *güre'en*, 1188-1189 yıllarında Temücin tarafından kurulmuş yeni bir düzendir. Fakat, daha öncesinde, 1170-1171 yıllarında Temücin çocukken Moğol toplumunda *güre'en* düzeninin yaygın bir şekilde bulunduğunu MGT ispatlamaktadır⁵¹. Reşîdüddîn Fazlullâh da *güre'en* düzeninin eski konar-göçerlerde yaygın bir sosyal teşkilatlanma şekli olduğunu belirtmektedir (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 329).

V. Y. Vladimirtsov Moğolların akrabalık düzenine ait olan *oboq* terimine dikkat çekip, bu terimin dönemin sosyal yapısının çözümlenmesine ciddi katkılar sağladığı için anlamını ve sosyal yapısı içerisindeki kapsamını abartılı ölçüde genişletmiştir. Onun bu hatalı tutumu Moğolların akrabalık düzenine ait bir terim olan *Oboq*'un devlet idarî sisteminin birimleri içerisine karışmasına sebep olmuştur. Böylece, XII. yüzyıldaki Moğolların *güre'en* kavramının anlamının büyük bir kısmının *oboq*'a yüklenmesini de sağlamıştır. Bu nedenlerle *üniter* devlet yapısına sahip olan Moğol, Kereyit ve Nayman *uluslarının* yönetim düzenini yeniden incelemek gerekmektedir. XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulusların* ve federasyonların sosyal ve kültürel gelişimleri aynı derecede olmasına rağmen yönetim düzeni ve devlet yapısı *federal* düzende olan Tatar ve Merkit federasyonlarıyla *üniter* yapıya sahip Moğol, Kereyit ve Nayman gibi ulusların yönetim düzeninin temelde aynı olduğunu düşünmekteyiz.

⁵¹ MGT'deki *sırqa aqta-tan naiman mori[t] tere yeke güri'en-ü kija'ar-a ebesülen bayiju büküi-yi üjeba* (Rachewilts, 1972, s. 35) “Sarı atlı sekiz at o büyük *güre'en*'in kenarında bulunduğunu gördüler”.

2.3.1. Güre'en Geleneği ve Bölök İrgen

MGT'de birkaç defa geçen *bölök irgen* kavramı bilim dünyasının dikkatini fazla çekmemiştir. Ama bu kavram eski devlet teşkilatının izlerini taşıyan önemli bir kavram olabilir. Bunun yanı sıra Çince kaynaklarda konar-göçerlerin sosyal teşkilatının temel birimini ifade eden 部 *bú* kelimesinin hangi anlamda olduğunu kesinleştirmek gerekmektedir. Bu konunun aydınlatılmasını sağlayabilecek bir yol da *bölök irgen* ve 部 *bú*, 部落 *búluo* kavramlarının ilişkisi hakkında bir inceleme yapmaktır.

D. Gongor *bölök irgen* hakkında şunları söylemektedir: “Qori Tümedlerden bir kısmı Qorilar ismini alarak birkaç aile birliği hâlinde göç etmiş ve bu bölük konar-göçerlere *bölök irgen* denilmiştir. Ayrıca Tüנגgelik deresine büyük küçük, düzensiz, kolay ele geçirilebilen *irgen* göç etti. Kaynaklarda bu gruba da *bölök irgen* adı verilmiştir. Bu açıdan baktığımızda halk tabakasının yöneten yönetilen ilişkisine tam girmemiş ve kabile düzenini kaybetmemiş yani sosyal tabakalaşma açısından gelişmemiş bir toplum olduğunu söyleyebiliriz.” (Gongor, II, 1972, s. 161). Bu, üzerinde yeniden düşünülmesi gereken bir açıklamadır. J. Gerelbadrah “Tüנגgelik deresine göç etmiş özgür bir birlik *bölök irgen* kısa zaman sonra Bodancar ve onun kardeşlerinin itaati altına girmişlerdir ve onların öz mülkleri olmuşlardır. Böyle bir halk, devletin idarî sisteminin bir birimi olarak düşünülemez.” demekle beraber “Bunlar, kabile düzeninden ayrılmış ve sonradan efendisi (sahibi) olacak kişinin itaati altına girinceye kadar kısa bir süre içerisinde özgür hâlde bulunan birkaç ailedir. Onlara *özgür halk* diyebiliriz. Bunun gibi özgür hâlde yaşayan kişilerin “kabile düzeni”nin sona ermesinden sonra yeni bir bey-efendinin hâkimiyetine girinceye kadar kısa bir süre daha özgür hâlde yaşadığını Bodancar’ın ele geçirdiği halktan örnek olarak söyleyebiliriz.” demiştir (Gerelbadrah, 2010 b, s. 87). Bize göre bu talihsiz bir açıklama olmuştur. Çünkü Ortaçağ Moğolistan coğrafyasında anlatıldığı türden bir “özgür halk”ın bulunmadığını bütün kaynaklar net bir şekilde kanıtlamaktadır.

MGT'deki *bölök irgen* kelimesi yabancı dillere tercüme edilirken *band of people* (Rachewiltz, 2004, s. 2; Cleaves, 1982, s. 1) ve *bir grup insan* (Temir, 1986, s. 4) gibi adlandırmalar başta olmak üzere çeşitli şekillerde karşılık verilmiştir. Bu şekilde

yapılmış çeviriler, *bölök irgen* teriminin sosyal yapı içerisindeki yerini tam olarak gösterememektedir.

İrgen hakkındaki bilgileri daha önceki bölümde anlatmıştık. Bu nedenle bu bölümde *bölök/bölük* kavramı üzerine inceleme yapılacaktır. *Bölök* kelimesi Klasik Moğolcada ᠪᠣᠯᠤᠭ *bölüg* şeklinde yazılarak “bölüm, bölük, bir bütünlüğün bir parçası” anlamına gelmektedir (Tsevel, 1966, s. 166). MGT’de bu terim *bölük irgen* şeklinde geçmektedir:

niken üdür duwa-soqor dobun-mergen de’ü-lü’e-be’en burqan-qaldun de’ere qarba duwa-soqor burqan-qaldun de’erec’e qaraju tüngelik-qoroqan huru’u niken bölük irgen newüjü oroju ayisuqu-yi qaraju üjejü (Rachewiltz, 1972, s. 13) “Bir gün Duwa-soqor, küçük kardeşi Dobun-mergen ile birlikte Burqan-Qaldun’a (dağına) çıkmıştı. Duwa-soqor, Burqan-Qaldun tepesinden bakarken, bir bölük halkın göç etmekte ve Tüngelik Nehri boyunca akıntı istikametinde yaklaşmakta olduklarını gördü.”

MGT’deki başka bir metinde de *bölök irgen* hakkında şöyle bir açıklama yapılmaktadır:

tede bölök irgen ber ... qorilartai-mergen qori-tumad-un qajar-tur-ıyan buluqan keremün görö’etei qajar-ıyan qorilalduju mawulalduju qorilar oboqtu bolju burqan-qaldun-nu görö’esün görü’üli sayitu qajar sayin ke’en burqan-qaldun-nu ejet burqan-bosqaqsan sinci-bayan uriangqai-tur newüjü ayisun aju’u (Rachewiltz, 1972, s. 14) “O bölük halk ise ... Qorilartai-mergen, Qoritumad’ın memleketindeki samurların ve sincapların av mıntıklarının zorla alınmasına hiddetlenerek Qorilar *oboqtu* olarak geliyorlar. (Bunlar) Burqan-Qaldun civarındaki av yerleri ava müsait diyerek Burqan-Qaldun’un sahibi olan Burqan-bosqaqsan Şinçi-Bayan-Uriangqai’ya müracaat etmek üzere göç etmekteydi.”

Bu metni ilk kez okuyan herhangi biri *Qorilar oboq’u bölük irgen* olarak anlayabilir. Ama “*oboqtu bolju*” ifadesine biraz daha dikkat edildiği zaman farklı bir anlamının olduğu anlaşılmaktadır. *Oboqtu* kelimesinin sonundaki *-tu* eki, Orta dönem Moğolcasında “teklik hâlde ve öznenin cinsiyeti açısından erkek cinsiyetinde bulunan bir isimde belli bir niteliğin var olduğunu ifade eden” bir ek idi.⁵² Yani yukarıdaki

⁵² MGT’de “*-tan; -tan, -ten*” diye iki farklı ek bulunmaktadır. Bunların biri isim kelime üzerine eklenen *-tan, -ten* ek dir. Bu ek manası üzerine Japon bilim adamı Ş.Ozawa tarafından “ne, neler bulundu” anlamında olan *-tai, -tei; -tu, -tü* eklerin çoğul hali demiştir. Ş.Ozawa MGT’deki “hodun-aça olonqaltan bui” (Yıldızlardan fazla ateşli olanları bulunur)cümle ile örnek olarak “bu cümle daki “qal-tan bui – ateşliler bulunur” fiilin öznesi “mongqol-un çeri’üd Moğol askerler”dir. çeri’üd kelimesinin oluşumu ise çeriğ (asker) üzerine Moğol’ca çokluk ek olan *üd, ud* eklenmiştir. Bu yüzden bu çokluk ekine uydurmak için qal (ates) kelime üzerine “ne, neler bulundu” anlamında olan *-tai, -tei; -tu, -tü* eklerin çoğul hali olan *-tan* eklemiştir.” diye yorumlamıştır. Onun görüşlere göre bu ek “ne, neler bulundu” anlamında ve *-tu, -tü* tek sayılı ola erkek cinsiyetli öznesi için, *-tai, -tei* tek sayılı dişi öznesi için, *-tan, -ten* eki cinsiyet ayrılmadan çokluk ekli öznesi için kullanılır”.Cümle öznesi tek sayılı ve erkek cinsiyetli ise *-tu, -tü*, ekleri, cümle öznesi tek sayılı ve dişi cinsiyetli ise *-tai, -tei* ekleri kullanılır. Eğer cümle öznesi çokluk ekli ise özne cinsiyeti ayrılmadan, ama kelimenin kalın ve ince olduğuna göre *-tan, -ten* ekleri kullanılmaktadır diye doğru bir tespitte bulunmuştur (Ozawa, 2002, s. 64). Ş.Çoimaa “Ortaçağ Moğolcada isimden sıfat yapım ekleri olarak *-tai, -tei; -tu, -tü; -tan, -ten* şeklinde üç çeşit ek bulunmaktadır. Fakat bu üç çeşit ek arasında farklılıklar vardır: *-tai, -tei* eki teklik ve dişi cinsiyet olan cümle öznesini göstermek için; *-tu, -tü* eki teklik ve erkek cinsiyetinde olan cümle öznesini göstermek

bilgilere göre Qoritai-mergen ile beraber gelmiş bütün kişiler Qorilar *oboqtu* değildi. Sadece Qoritai-mergen'in Qorilar *oboqtu* olarak yani soyadına sahip olarak geldiğini anlatılmaktadır. Yani bu "Bölük irgen"e mensup olan bütün kişilerin *Qorilar oboqtu* aldığını düşünmek yanlıştır. Bir *bölök irgen* "bir kabile" anlamında değildir. Eğer bölük irgen'deki bütün kişiler Qorilar kabilesinin mensubu olsaydı MGT'de "Qorilar oboqtan" şeklinde geçecek ve Ortaçağ Moğolcasındaki *-tan* çokluk eki ile kullanılacaktı. Qoritai-Mergen, *Qorilar* soyadını aldıktan sonra kendine bağlı olan insanları yöneterek Burqan-Qaldın'a geldiğini anlatmaktadır. Yani, MGT'de *bölük irgen* şekliyle geçen kelime, Qoritai-Mergen'in birçok çadırdan oluşan uyruklarını ifade etmektedir.

Bundan sonra *bölök irgen* ifadesi, MGT'deki başka bir metinde bir defa olmak üzere şöyle geçmektedir:

düyiren gerü-daca tünggelik-qoroqan huru'u bölökirgen newüjü ireba bodoncar tede irgen-tür qarciqai-ba'an o'oru'at otcu üdür esükçilejü söni ebesün nembüle ger-dür-iyenirejü qonoqu büle'e (Rachewiltz, 1972, s. 17) "Düyiren-Gerüt tarafından Tünggelik Nehri boyunca akıntı istikametinde bir *bölök irgen*⁵³ göç edip geldi. Bodoncar bazen kendine ait doğanı bırakarak, o bölük irgene gidip kırmızı içer, geceyi de ottan yapılmış kulübesinde geçirirdi"

Tarihçilerin kabulüne göre Dobu-Mergen ve Bodoncar X. yüzyıla ait şahıslardır. Metinde geçen *bölük irgen*'in Bodoncar'ın ağzından *tuqar-un tünggelik- qoroqan-a bükün irgen yeke üçügen mawui sayın teri'ü si'ira üge(i)'ün saca'un bui kilbar irgen bida teden-i ha'uluya* (Rachewiltz, 1972, s. 19) "Bu zamanda Tünggelik Nehri civarında bulunan halk arasında büyük küçük, yöneten yönetilen, ayak ve baş ayrımı yoktu; hepsi aynı idi. Ele geçirilmesi kolay bir halktır. Biz onları alırız." şeklinde anlatıldığını görmekteyiz. MGT'deki *bölük irgen*'e ait bilgilerden *bölük irgen*in kendi içerisinde tam bir sosyal düzeninin olduğunu birlikte göç edip bir yerde birlikte konmaları ve otağı müşterek bir mülk olarak kullanmalarından ilaveten kendi beylerinin bulunmasından anlaşılmaktadır. Qoritai-mergen kendine bağlı olan halkı beraberinde götürmüştür. Bodoncar'ın açıklamasına dikkatimizi verirsek bu *bölük irgen* düzeninde "belli bir bey", "başı ve ayağı belli olması gereken bir düzen" yani sosyal sınıfları belli bir bir "yönetim düzeni" olması gerektiği anlaşılmaktadır. Böyle bir

---

için; *-tan, -ten* eki de cinsiyet ayrımı yapmadan çokluk bildiren cümle öznesi için kullanılır." diye yorumlamıştır (Çoimaa, 2003, s. 80).

⁵³ Temir A. bu kelimeyi "kabile" şeklinde çevirmiştir (Temir, 1986, s. 10); Francis Woodman Cleaves de bu kelimeyi "band of people" şeklinde çevirmiş (Cleaves, 1982, s. 6).

düzene sahip olduğu için de kolayca işgal edilemez idi. Ancak, bu *bölük irgende* bulunması gereken nitelikler olmadığı için Bodoncar bu halkı “kolay bir halk” olarak nitelendirmektedir. Buqu-Qataqi, Bodoncar’ı bulmaya geldiği bu *bölük irgenin* düzensiz bir yapıda ele geçirilmesi kolay bir halk olduğunu ilk bakışta fark edememiştir. O zamanki sıradan *bölük irgenler* gibi belli bir iç düzene sahip olan bir birlik olarak düşünmüştür. Ancak, bu *bölük irgenin* düzensiz ve kolay bir halk olduğunu Bodoncar’ın ona bunu üç defa söylemesinden sonra anlamıştır. Buqu-Qataqi da Bodoncar’ın sözüne karşı *teyin bö’esü ger-tür-iyen gürcü aqa-nar de’ü-ner eyetüldüjü tede irgen-i ha’uluya ke’e[1] düjü* (Rachewiltz, 1972, s. 19) “gerçekten öyle ise eve dönelim de büyük ve küçük kardeşlerimizle müzakere edip, o bölük halkı elde edelim.” demiştir. Bu metindeki *teyin bö’esü* “gerçekten öyle ise” ifadesi, Buqa-Qataqi’nin ilk görüştüğünde o *bölük irgeni* düzensiz ve ele geçirilmesi kolay bir halk olarak düşünmediğini gösterir.

Burada geçen *bölök* kelimesinin oluşumu ise şu şekilde olabilir: Bu kelimenin Çince kaynaklarda Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerlerin içtimaî teşkilatının temel birimi olarak işaret edilmiş 部 *bú* kökü ile bağlantısı olabileceğini düşündük. Bu sebeple kelimenin kökü “parça; grup” anlamlarına gelen *bü/bö* ismi olabilir. Bu kök üzerine Moğolcada ve Türkçede yaygın olarak kullanılan isimden fiil yapım eki olan /+l/ eki eklenmiş ve üzerine hem Moğolcada hem de Türkçede fiilden isim yapım eki olarak kullanılan /+g/ eki eklenmiştir. Eğer bu köken açıklaması doğrulanır ve kabul edilirse *bölök* kelimesi, konar-göçerlerin içtimaî teşkilatlarının incelenmesinde kullanılan çok önemli bir terim olacaktır. İsenbike Togan da Çin yıllıklarında geçen *pu-lo* (部落 *búlo*) terimini *bülü[g]* olarak yazmıştır (Togan, 1998, s. 124). *Bu lu* kelimesi MS II. ve III. yüzyıllardan itibaren kullanılmaya başlanmış ve bu terim IV. yüzyıla kadar gerçek bozkır konar-göçerleri için kullanılmamıştır... Çince *buluo* terimi birkaç farklı anlam taşır. *Bu* 部 terimi, “bir kişi yönetiminde olan asker (veya soyguncu) birliği” anlamında kullanılır. *Luo* 落 terimi ise “yerleşik veya yarı yerleşik küçük köy, büyük kamp” anlamlarındadır (ve sadece konar-göçerler için kullanılır.). ... Bu kelimeler birlikte *buluo* şeklinde “milis yerleşimi” ve “yerel takipçiler (silahlı adamlar)” anlamlarına gelir (Atwood, 2010a, s. 595).

Örnek olarak Kıtaylara ait Çince kaynaklarda *bú* ve *búlo* terimlerinin tam olarak hangi anlamlarda ve ne şekilde geçtiklerini ele alalım. *Liao Shi’nin* 32. bölümünde

“部落曰部，氏族曰族契丹故俗，分地而居，合族而處 (Xu Elina-Qian,2005, s. 32)
 “Kıtayların eski geleneğine göre 部落 *búlo*’ya 部 *bú* denir, 氏族 *shi zú*’ya da 族 *zú* denir. Onlar muayyen yerlere sahiptir ve kabile (族 *zú*) olarak birlikte yaşarlar.” şeklinde zikredilmiştir. Burada geçen Çince 部 *bú* kelimesi aslında “şube, birim, kısım, bölük” anlamlarına gelmektedir (<http://www.zdic.net/z/26/js/90E8.htm>). Bu nedenle Çince kaynaklarda konar-göçerlerin içtimaî teşkilatının ana birimi olarak işaret edilmiş *bú* kelimesini doğrudan doğruya “kabile (tribe)” olarak tercüme etmek doğru değildir. Bu konuda Christopher P. Atwood tarafından ileri sürülen düşünce bu durumu doğru bir şekilde açıklamaktadır: “Çince yaygın bir biçimde kullanılan, Sima Qian dönemindeki ve yüzlerce yıl sonraki 部落 *buluo* ve 部族 *buzu* gibi iki yazı karakterinden oluşan bütün kavramlar, antropologların *tribe* terimine denk değildir. Fakat, Sima Qian tarafından yazılan *Shiji*’deki ve Ban Gu tarafından yazılan *Hanshu* 漢書 daki bütün (*buluo*) terimlerin hepsi *tribe* olarak tercüme edilmiştir.” (Atwood, 2010, s. 593).

Konar-göçerlerin sosyal yapısının temel birimi olan 部 *bú*, *Yeni Tang Shu*’daki şu bölümde ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır: *Мелкие кочевья имеют тысячу дворов, крупные — несколько тысяч дворов, которые рассеяны по речным долинам и [переселяются] в поисках воды и травы* (Taskina, 1984, s. 140) “Konar-göçerlerin küçük kampı bin çadırdan oluşur. Büyüğü ise birkaç bin çadırdan oluşur. Nehir civarında otlağı ve suyu takip ederek göç ederler.” metinden anladığımız kadarıyla eski konar-göçerlerin kendilerine has bir göç düzeni olduğu anlaşılmaktadır.

Konar-göçerler için ana göç düzeninin devlet idarî sisteminin temel bir birimi olması kaçınılmazdır. Bu durum, *Wei Shu*’nun 100. bölümündeki Kıtaylara ait bölümde “經數十年，稍滋蔓，有部落於和龍之北數百里，多為寇盜 (Xu Elina-Qian,2005, s. 29) “Onlarca yıl sonra Kıtaylar yavaşça çoğalmış ve dağılmışlar. Böyle *búlo* (düzeni) ile *Helong* kuzeyinde yüzlerce *li* yerde yaşıyorlar.” konar-göçerlerin sosyal yapısının ana birimi belirtilmektedir. Burada Kıtayların ve bütün konar-göçerlerin içtimaî teşkilatının ana birimi ve göç etme düzeni *bú* terimi ile ifade edilmektedir.

Yine *Wei Shu*’nun 100. bölümündeki Kıtaylar hakkındaki metinde 太和三年，高句麗與蠕蠕謀，欲取地豆于以分之。契丹懼其侵軼，其莫弗賀勿于率其

部落車三千乘, 眾萬餘口 (Xu Elina-Qian, 2005, s. 30) “Taihe’nin üçüncü yılında (479) Koguryö ve Ruru birleşerek Didouyu’nun toprağına akın etmişler. Kıtaylar onların akınlarından korkmuştur. Mofuhe Wuyu isimli kişi, Kitanların *bú lo*’sını yönetiyordu. O, yaklaşık 3000 arabanın ve 10.000 kişinin yöneticisi idi. Nehrin doğusunda yaşayanlar, akınlardan korktuğu için o zamandan beri her yıl vergi veriyorlardı.” *bú*’nun ne olduğu ve ne kadar kişiye sahip olan bir birim olduğu anlatılmaktadır.

Liao Shi’nin 32. bölümünde geçen:

遥輦阻午可汗二十部: 耶律七部; 審密五部; 八部. 涅里相阻午可汗, 分三耶律為七, 二審密為五, 并前八部為二十部. 三耶律: 一曰大賀, 二曰遥輦, 三曰世里, 即皇族也. 二審密: 一曰乙室已, 二曰拔里, 即國舅也. 其分部皆未詳; 可知者曰迭刺, 曰乙室, 曰品, 曰楮特, 曰烏隗, 曰突呂不, 曰捏刺, 曰突舉, 又有右大部, 左大部, 凡十... (Xu Elina-Qian, 2005, s. 65) “Zuwu Kağan’ın yirmi *bú* ise, Yelü’lerden yedi *bú*, Shenmi’lerden beş *bú*, [Kendinin] sekiz *bú* idi. Nieli’nin yardımlarıyla Zuwu Kağan üç Yelü’ü yediye böldü. İki Shinmi’yi beşe bölmüştür. İlk zamanlarda sekiz *bú* olarak bulunurken üzerine ekleyerek toplam yirmi *bú* oldu. Üç Yelülerin en büyüğünün ismi ise Dahe idi. İkinci büyüğünün ismi Yaonian idi. Üçüncüsünün ismi ise Shili idi. Onlar imparatorluğun hükümdar kabileleri idi. İki Shenmilerin birincisi Yishi, ikincisi Bali adlıdır. Onlar imparatorluk kabilelerinin amcaları idi. Onların *bú* şubeleri belli değildir. Bildiğime göre Yila, Yishi, Pin, Chute, Wukui, Tulübu, Niela Tuju gibi idi. Ve başka onlarda (Kitanlarda) 右大部 *yòu dà bú* (Sağ büyük *bú*) ve 左大部 *zuǒ dà bú* (Sol büyük *bú*) bulunur. Bir büyük *bú*’da 10 *bú* bulunur.”

metinde Kıtay İmparatorluğunda *sol* ve *sağ kolların* bulunduğunu net bir şekilde söylemekle beraber bir *Da Bú* (Büyük *Bú*) içerisinde 10 *bú*’nun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı Çince kaynaklarda bütün Kıtaylar, bir *bú* olarak yazılır. Kıtay İmparatorluğunun iki kolu *da bú* kelimesi ile ifade edilir. Ayrıca kollar içerisindeki küçük birimler de *bú* olarak yazılmaktadır. Bu örneklerden Çince kaynaklarda geçen ve konar-göçerlerin sosyal yapısının temel birimi olarak ifade edilen *bú* kelimesi, “bir kabile veya kavim gibi bir etnik birliği ve akrabalık düzeni”ni ifade etmediği açıkça anlaşılmaktadır. Ancak, bu terimin metinlerde Çincedeki asıl anlamıyla “grup, kısım, bölük” anlamlarına gelecek şekilde yer aldığı ve konar-göçerlerin belli bir düzenli birliğini *bú* şeklinde ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Aynı kaynaktaki “阻午可汗析為二十阻午可汗析為二十, 契丹始大. 至於遼太祖, 析九帳, 三房之族, 更列二十部 (Xu Elina-Qian, 2005, s. 64) “[Zuwu Kağan yirmiye böldü.] En büyük Kitan idi. Biraz küçük ise Liao Taizu, 9 çadırılı⁵⁴ idi. Üç kabileyi⁵⁵

⁵⁴ Burada geçen 帳 *çadır* kelimesi asıl anlamında değildir. *Güre’en* ya da *Bú* olarak, yoksa *aile* olarak düşünmek gerekir.

tekrar yirmi *bú* yapmıştır.” bilgisinde bu üç kabileyi (族 *zú*) yirmi *bú*'ya böldüğü anlatılmaktadır. Buradan *bú* kelimesinin “kabile” veya “kavim” anlamında olmadığını anlıyoruz. *Bú* kelimesi ile konar-göçerlerin devlet idarî sistemlerinin bir birimi ifade edilmektedir. Bu metinlerde geçen *bú* kelimesinin Çincedeki asıl manasıyla anlaşılması daha doğru gözüküyor.

Konar-göçerlerin içtimaî teşkilatının temel birimi olarak Çince kaynaklarda işaret edilmiş olan “部 *bú*” kavramı üzerine bilim adamı G. Sühbaatar “yaklaşık 3500 kişilik nüfusu olan, grup konar-göçerleri şehir olmayan, ağıl da olmayan ama Cengiz Kağan döneminin *güre'en*'ine yakın olabilir.” demiştir (Sühbaatar, 1980, s. 45). Rus bilim adamı V. S. Taskin, “Eski Moğolca konuşan halkların içtimaî teşkilatı ile XII. ve XIII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatı genel olarak benzerdir. Hun İmparatorluğunun içtimaî teşkilatı diğer konar-göçerlerin içtimaî teşkilatıyla farklı göstermemektedir. Onların *chjun* ve *búlo* kavramları, Moğolların içtimaî teşkilatının temel birimleri olan *oboq* (clan) ve *irgen* (tribe) kavramlarına denk gelmektedir.” yönünde bir görüş ileri sürmüştür (Taskin, 1989, s. 18). V. S. Taskin Moğolca *irgen* kelimesini Rusçaya “племя (tribe)” olarak çevirmiştir. B. Batsüren ise *búlo* kelimesini *güre'en* olarak çevirerek *oboq* kavramı ile yakın anlamlı olduğunu söylemiştir (Batsüren, 2008, s. 171). Batsüren, bir sonraki makalesinde ise “Hiç şüphesiz *bú*, kabile ve kavim gibi etnik birlikleri ifade etmemektedir. V. S. Taskin tarafından bu kelimenin “кочевье” (yurt; göç grubu) olarak tercüme edilmesi tarihî gerçekliğe daha yakın bir ifade olmuştur.” diyerek önceki görüşünden ayrılmıştır (Batsüreg, 2011, s. 9). L. Munkh-Erdene tarafından *pu* (*bú*) terimi *pu-lo* (tribe) terimiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Ona göre bu terimler, ‘bölgesel birliğin ve idare sisteminin bir birimi’ anlamındadır (Munkh-Erdene, 2016, s. 648).

Çince kaynaklarda *bú* şeklinde geçen ve MGT’de *bölök irgen* olarak yazılmış devlet idare sisteminin temel birimi, XII. yüzyılda *Güri'en irgen* olarak ifade edilmiş olabilir. Bunun sebebi ise Moğolistan coğrafyasında XII. yüzyılın başında ortaya çıkan siyasî ve toplumsal krizlerdir. MGT’de XII. yüzyıldaki bu durum:

“Yıldızlı kök yüzü döner idi.

⁵⁵ Burada geçen 族 *zú* kelimesi tam kabile anlamındadır. Çince sözlüğünde bu kelime anlamını “kan bağlı bir birlik, ortak bir gen özelliği taşıyanlar.” şeklinde açıklamaktadır <http://www.zdic.net/z/1b/js/65CF.htm>

Bütün uluslar düşman idi.
 Yakatta yatmadan yağma ederlerdi
 Yer yüzü devirir idi.
 Bütün uluslar düşman idi.
 Yorgana girmeden birbirine harf ederlerdi.”

şeklinde anlatılmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 150).

Bu kadar zor koşulların hakim olduğu bir ortamdan dolayı eski konar-göçerlerin *bü* birimi daha koruyucu bir yapı olan “*Güre'en* düzeni”ne geçerek, bu düzende göç edip konaklamaya başlamıştır. Yani, Çince kaynaklarda *bü* adı ile geçen göç etme ve konaklama düzeni daha koruyucu bir düzene dönüşmüştür. Bu düzen, kaynaklarımızda *Güre'en* adıyla zikredilmiştir.

MGT'deki:

düyiren gerü-daca tünggelik-qoroqan huru'u bölökirgen newüjü ireba bodoncar tede irgen-tür qarçiqai-ba'an o'oru'at otcu üdür esükçilejü söni ebesün nembüle ger-dür-iyenirejü qonoqu büle'e (Rachewiltz, 1972, s. 17) “Düyiren-Gerüt tarafından Tunggelik Nehri boyunca akıntı istikametinde bir *bölök irgen* (Bölük halk) göç edip geldi. Bodoncar bazen kendi doğanını orada bırakarak, o bölük irgene gidip kımız içer, geceyi de ottan yapılmış kulübesinde geçirirdi.”

bilgisine baktığımızda Bodoncar'ın hep birlikte göç edip, bir yerde konaklayan ve beraber ortak bir otlığı kullanan bir birliğe *bölök irgen* dediğini görmekteyiz.

Yine MGT'deki bir başka metinde:

Bi cimatur nököcesü ecige minu naqu-bayan ke'ekdeyü bi qaçqa kö'in inu bi bo'orcu neretü bui ke'e'et sirqa a[q]ta-tan-u mör-iyar inu möçgijü qurban qonoju üdesi naran quburi tasin бүкүү-түр никен гүри'en irgen-tür гүрба sirqa aqta-tan naiman mori[t] tere yeke гүри'en-ü kija'ar-a ebesülen bayju бүкүү-yi üjeba” (Rachewiltz, 1972, s. 35) “Ben sana arkadaşlık edeyim. Babama Nahu-bayan denir. (Onun) biricik oğluyum, adım da Bo'orcu'dur.’ dedi. Sarı atlı sekiz atın izinden takip ederek üç gece gittikten sonra, akşamleyin güneş tepenin üzerinde iken *güri'en irgene* vardılar. Sarı atlı sekiz atın bu büyük *güri'en*'in kenarında otlamakta olduğunu gördüler.”

şeklinde anlatıldığına göre de Temücin ve Bo'orcu ikisi “beraber göç edip bir yerde beraber konaklayan bir halk”ı görmüşlerdi. *Güre'en* hâlinde kamp kurduklarından dolayı o halkı *güri'en irgen* diye ifade etmiştir. *Güri'en* ise “savunma amacıyla kurulmuş bir konar-göçer kampı ve göç etme düzeni.” idi. Ancak, *bölök irgen* de göç düzeni içerisinde bir birim olarak kabul edilmektedir. Çince kaynaklarda *bü* ve MGT'de *bölök irgen* veya *güre'en irgen* şekillerinde geçen terimler, konar-göçerlerin içtimai

teşkilatının temel birimi niteliğindeki aynı kavramlar idi. Yani, aynı kavramın *bú* ya da *bölök irgen* ve XII. yüzyılda da *güre'en* ismiyle anılmasının sebebi, XII. yüzyılın başında Kıtay İmparatorluğunun çöküşü ile Orta Asyadaki özellikle de Moğolistan coğrafyasındaki düzenin bozulmasıdır. Bu bozulmadan dolayı ortaya çıkan yeni liderlik için verilen mücadeleler, siyasî ve sosyal krizlerin temel sebebidir. XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin devlet teşkilatında yeni bir birimin ortaya çıkmadığı sadece göç etme, konaklama ve otlak kullanma düzenlerinin dönemin krizli durumundan dolayı bir savunma düzeni olan *güre'en* düzenine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Yani, XII. yüzyıl Moğollarının *güre'en* düzenini, eski konar-göçerlerin sosyal yapısının temel birimi olan *bú* düzeninin bir devamı olarak düşünmek gerekmektedir.

2.3.2. XII. Yüzyıl Moğollarının Devlet Düzeninin Temel Birimi: *Güre'en*

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasından bulunan *ulusların* devlet idarî sisteminin temel birimi hakkında başlıca bilgileri *Moğolların Gizli Tarihi* ve Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârih* adlı eserlerde bulabilmekteyiz. Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından kaleme alınmış *Câmi'ut-tevârih*'teki چند قوم در حدود کُوران می نشستند و هفتاد کُوران بوده اند؛ و معنی کُوران آن است که چون در صحرائی بسیار به دور و حلقه فر و آیند آن را کُوران گویند؛ و در ان عهد یک هزار خانه را که بدین موجب فر و آمدندی/ یک کُوران گفته اند بدین معنی آن قوم هفتاد هزار خانه باشد (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 229) “Birkaç kavim Kelüren hududunda oturmaktaydı. (Bunlar) yetmiş *güre'en* (کُوران-kûra'ân) idi ve *güre'en*'in anlamı şudur ki: bozkırdaki birçok çadırdan yuvarlak kalkan şeklinde yerleşenlere *güre'en* denir. O zaman bu şekilde yerleşen bin çadıra bir *güre'en* demişler. Buna göre şu kavim (Calayir), 70.000 çadırdan oluşmuş olmalıdır.” bilgi bize XII. yüzyılda Calayirlilerin yönetim düzeninin temel biriminin *güre'en* olduğunu belirgin bir şekilde göstermektedir.

1180'li yıllarda Camuka'nın itaati altında bulunan birliğin yönetim düzenini MGT'deki şu veriden anlayabiliriz:

tere söni dülijü üdür geyi'esü üje'esü jalayir-un qaci'un-toqura'un qar<a>qai-toqura'un qaraldai-toqura'un ede qurban toqura'un aqa-nar de'ü-ner söni dülildüjü ayisun aju'ubasa tarqud-un qada'an daldurqan aqa-nar de'ü-ner tabun tarqutayisun-gü aju'u basa mönggetü-kiyan-u kö'ün önggür-tancangsi'ut baya'ud-iyar-ân ayisun-gü aju'u

*barulas-aca qubilaiqudus aqa-nar de'ü-ner ireba mangqud-aca jetei doqolqu-cerbiaqa de'ü qoyar ireba bo'orcu-yin de'ü ögölen-cerbi arulad-acaqaqacaju aqa-dur-ıyan bo'orcutur neyilen ireba-gü jelme-yinde'ü ca'urqan sübe'etei-ba'atur uriangqan-aca qaqaqaju jelme-tür neyilen ireba besüd-ece degei kücügür aqa de'ü qoyarireba-gü suldus-aca cilgütei taki tayici'udai aqa-nar de'ü-nerireba-gü jalayir-un sece-domoq arqai-qasar bala qoyar kö'üd-ıyer-ēn ireba-gü qongqotan-aca söyiketü-cerbi ireba-güsükeken-ü jegei-qongdaqor-un kö'ün sükegei-je'ün ireba-gü ne'üdei caqa'an-uwa ireba-gü olqunu'ud-un kinggiyadaiqorolas-aca seci'ür dörben-ece moci-bedü'ün ireba-gü ikires-ünbutu ende gürege[t]-te yabuqsa'ar ireba-gü noyakin-acajungso ireba-gü oronar-acajirqo'an ireba-gü barulas-acasuqu-secen qaracar kö'ün-lü'e-ben ireba-gü basa ba'arin-uqorci üsün-ebügen kökö-cos menen-ba'arin-ıyer-ēn nikengüre'en ireba-gü ... qunan teri'üten geniges niken güre'en ireba-gü basa dāritai-otcigin niken güre'en ireba-gü jadaran-aca mulqalqu ireba-gü basa ünjin saqayit niken güre'en ireba-gü jamuqa-daca tedüi qaqaqan gödölüyet kimurqa-qoroqan-u ayil-qaraqana bawuju büküi-tür basa jamuqa-daca qaqaqaju jürkin-ü sorqatu-jürki-yin kö'ün saca-beki taicu qoyar niken güre'en basa nekün-taisi-yin kö'ün qucar-beki niken güre'en basa qutula-qan-u kö'ün a[l]tan-otcigin niken güre'en ede basa jamuqa-daca qaqaqan gödöljü temüjin-i kimurqa-qoroqan-u ayil-qaraqana-da bawuju büküi-tür neyilen bawuba (Rachewiltz, 1972, ss. 48-50) “(Cengiz Kağan) o gece sürekli göç edip, sabah baktı ki Calayirli Qaci'un-Toqura'un, Qar<a>qai-Toqura'un ve Qaraldai-toqura'un adlı üç kardeş gece onunla beraber gelmişti ve Tarqud'dan Qadağan ve Daldurqan kardeşlerden oluşan beş Tarqu geliyordu ve Möngetü-Kıyan'ın oğlu Önggürtan, Cangsi'ut ve Baya'udlarla beraber gelmişti. Barulas'tan Qubilai ve Qudus kardeşler gelmiş; Mangqud'dan Jetei ve Doqolqu-cerbi iki kardeş gelmiş. Bo'orcu-nun küçük kardeşi Ögölen-Cerbi Arulad'lardan ayrılıp ağabeyi Bo'orcu'ya geldi. Jelme'nin küçük kardeşi Ca'urqan, Sübe'etei-ba'atur Uriangqanlardan ayrılıp Jelme'ye geldi. Besüd'den Degei ve Kücügür iki kardeş gelmiş. Suldus'tan Cilgütei, Taki ve Tayici'udai kardeşler gelmiş. Jalayir'den Sece-Domoq, Arqai-Qasar ve Bala adlı iki oğlu ile beraber gelmiş. Qongqotan'dan Söyiketü-Cerbi geldi, Sükeken'in Jegei-Qongdaqor'un oğlu Sükegei-Je'ün geldi. Ne'üdei Caqa'an-uwa geldi. Olqunu'ud'dan Kinggiyadai, Qorolas'tan Seci'ür, Dörben'den Moci-Bedü'ün gelmiş. İkires'den Butu bu *güre'en*lerle beraber gelmiş, Noyakin'den Jungso gelmiş. Oronar'dan Jirqo'an geldi. Barulas'tan Suqu-Secen, Qaracar adlı oğluyla beraber gelmiş ve Ba'arin'den Qorci, Üsün-Ebügen, Kökö-Cos, Menen-Ba'arin beraber bir *güre'en* hâlinde gelmişti, ... Qunan başlarında olmak üzere Genigesliler bir *güre'en* hâlinde geldi ve Dāritai-Otcigin bir *güre'en* hâlinde geldi, Jadaran'dan Mulqalqu geldi ve Ünjin ile Saqayit bir *güre'en* hâlinde geldi. Temücin Kimurqa Nehri'nin Ayil-Qaraqan adlı yerine gelip konarken Jürkinli Sorqatu-Jürki'nin oğlu Saca-Beki ve Taicu ikisi bir *güre'en* hâlinde ve Nekün-Taisi'nin oğlu Qucar-Beki bir *güre'en* hâlinde ve Qutula-Han'ın oğlu Altan-Otcigin bir *güre'en* hâlinde Camuka'dan ayrılıp göç ederek gelip onunla burada birleştiler.”*

Camuka'dan kaçanların Temücin'e gelip katıldığını anlatan bu metinde adı geçen *yedi güre'en* ise Camuka'nın bütün uyrukları değildir. Sadece ondan ayrılıp Temücin'e itaat etmiş *güre'en*'lerdir. Bu bilgi bize Camuka'nın bütün uyruklarını birçok *güre'en*'e ayırdığını ve Camuka'nın hakimiyetinde olan bütün halkları *güre'en* şeklinde düzenlediğini göstermektedir.

1190 yılında Cengiz Kağan'ın da kendi uyruklarını 13 *güre'en*'e ayırdığına dair MGT'de *cinggis-qahan harban qurban güre'et büle'ei* (Rachewiltz, 1972, s. 54)

“Cengiz Kağan on üç *güre'en* sahibi idi.” şeklinde bilgi bulunmaktadır. Bu on üç *güre'en* üzerine *Câmi'ut-tevârih* adlı eserde ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Birinci *güre'en*: Cengiz Kağan'ın anası Ö'älün Ekä ve onun kavmi ve ona bağlı insanlar, saray hizmetçileri (ev oğlanları), bayan hizmetçileri ve ona ait bütün kişilerden oluşur.

İkinci *güre'en*: Cengiz Kağan ve onun oğulları. Ayrıca soylu kişiler ve beylere yakın kişiler, beylerin oğulları ve muhafızlardan oluşur.

Üçüncü *güre'en*: Boltachar Noyan, Qabul Han'ın büyük kardeşi Sem Qachi'un'un nesilleri. Kereyit'in bir şubesi idi. Hadargin kavminin yöneticisi Niru'un'dan Moqur Qauran ve Dürükün'den Qorolas kavminin şefi Cha'urqa gibi insanlardan oluşur.

Dördüncü *güre'en*: Sorqadağan'ın oğulları ve Niru'un ve Qiyat kavmine ait olan Darangi ve onun büyük kardeşi Qoridai. Bir de Buda'at oboqu'ndan oluşur.

Beşinci ve altıncı *güre'en*: Sorqoqtu Yürki oğlanları, Sacha Beki ve onun akrabaları ve Calayir kavminden oluşur. Yürkin Qiyat nesilleri onun nesilleri idi. Onun uruqu'ndan Amir Nurin bulunur.

Yedinci *güre'en*: Utuchu'nun oğulları, Qiyat kavmine ait Qudular ve Ardangilerden oluşur.

Sekizinci *güre'en*: Mönngädü Qiyan'ın oğulları, Chingshut ve onun kardeşleri. Onlar Cengiz Kağan'ın akrabaları idi. Önggüt yöneticisi olan Dürükün'in Baya'ut kavminden oluşur.

Dokuzuncu *güre'en*: Cengiz Kağan'ın amcası Daritai Otçigin ve onun akrabaları olan Quchar, Näkün Taişi'nin oğlu Dalu ve ona bağlı olanlar. Niru'un'un Doqolat kavmi, Dürükün'den Nüküz, Quriqan, Saqayit ve Taizi'nin kavimlerinden oluşur.

Onuncu *güre'en*: Cengiz Kağan'ın akrabası Qutula Han'ın oğlu Cüci Han ve ona bağlı olanlardan oluşur.

On birinci *güre'en*: Altan'ın oğlu Qutula bir *güre'en* idi.

On ikinci *güre'en*: Niru'un Moğolları'na ait Qingiyatlerden Daqai Bahadur ve Niru'un Sügänler bir *güre'en* idi.

On üçüncü *güre'en*: Charaqa Lingqum'un oğulları Kündü Çina ve Ölogçin Çina bir *güre'en* idi.

Câmi'ut-tevârih'in Fransadaki nüshasında da Cengiz Kağan'ın on üç *güre'eni*'nin resmi çok net bir şekilde çizilmiştir. Resimde on üç çember bulunmaktadır. Her çember içerisinde çadırlar ve bir bey ve hazır hâlde bulunan bir at resmedilmiştir. Bu resim, XII. yüzyıl Moğollarının *güre'en* düzeninin yuvarlak şekilde olduğunu açık bir biçimde göstermektedir (Resim 2).

Resim 2. Reşîdüddîn Fazlullâh. *Câmi'ut-tevârih*. Tebriz, İran. 1310 yıl civarında. Paris Milli Kütüphanesi. Paris. Bibl. National. Suppl pres. 1113, s. 98b.

XII. yüzyılda Moğolların yönetim düzeninin temel biriminin *güre'en* olduğunu net bir biçimde anlatan veriler, *Câmi'ut-tevârih*'te görülmektedir. Yukarıda Reşîdüddîn'den aktardığımız bilgidен yazar tarafından Calayir kavminin çadırlarını belirtmek için yapılmış “1.000 çadır = 1 *güre'en*” hesaplaması bize Büyük Moğol Devleti'nin kuruluşundan önce Moğolistan coğrafyasında bulunan Moğol, Kereyit ve Nayman uluslarının devlet yönetim sisteminin temel birimi olan *güre'en*'in 1.000 çadırdan oluştuğunu göstermektedir.

Bilim adamı Paul David Buell, 1206 yılında Cengiz Kağan tarafından oluşturulmuş “binlik” birimi hakkında “Savaş zamanında yaklaşık bin asker çıkartacak olan sosyal ve siyasî bir birimdir. Onların başına 98 yönetici (92 yönetici ismi geçer.) tayin edilirken bazı *güre'en* yöneticileri de görevlerine binlik başında devam etmiştir. Genellikle eski yöneticilerin *güre'en*leri bir binliğe dönüştürülmüştür.” açıklamasını yapmıştır (Bk. Buell, 1977, s. 27).

Câmi'ut-tevârih'teki و معنى گوران حلقه است، و در قدیم الایام چون قومی به موضعی فرو می آمدند، بر مثال حلقه، و بزرگ ایشان چون نقطه در میان دایره می بود، آن را گوران گفته اند. و این زمان نیز به وقتی که لشکریباغی نزدیک باشد، هم بر این هیات فرو می آیند تا یاغی و بیگانه در میان نیاید. و تفصیل ان سیزده گوران (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 329) “*Güre'en*'in anlamı çemberdir.

Eskiden (1310'dan daha eski) bölgeye bir kavim geldiğinde çember misali yerleşir. Onların büyüğü (beyleri) çemberin ortasında bulunuyordu ve ona *güre'en* derlerdi. Şimdi de (XIV. yüzyılın başında da) yağmacı bir ordu yakınlaştığında onu engelleme amacıyla yapılmaktadır. 13 *güre'en*'in bulunması bu sebeptendir.” açıklamasına baktığımızda *güre'en*'in aynı zamanda savunma amacıyla kurulmuş bir düzen olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük Moğol Devleti'nin ordusu uzak bölgelere sefere giderken birçok *güre'en* kurarak konuyordu. Ögedey Kağan (1229-1241) döneminde Song Devleti'nin elçisi olarak Büyük Moğol Devleti'ne gelen Peng Da Ya tarafından

“Ordunun konaklaması için genellikle yüksek yerler tercih edilir. Başkomutanın konaklayacağı çadır, güneydoğu istikametine kurulur; ön tarafına nöbetçi askerler yerleştirilir ve düzenli olarak nöbet devir teslimi gerçekleşir. Nöbetçi komutana *Tatar* dilinde, *to luo qi*⁵⁶ derler. Başkomutanın çadırının önünde askerî kamp veya çadır kurulmaz. Başkumandanın çadırının arka, sağ ve sol tarafına, birlik komutanlarının çadırları ve birlik kampları kurulur. Otlaklar gözetilerek, birlik kampları birbirinden uzak mesafede kurulur. Atlar, geceleyin otlağa çıkarılır ve her kampta iki at bekletilir; bunlar aniden vuku bulacak muhtemel bir olayda kullanılmak üzere hazır bekletilir. Gece nöbetçilerinin parolası, birlik komutanı tarafından belirlenir. Bir kamp alarm durumuna geçince, komşu kamptaki birlikler de atlarını alıp hazır duruma geçerler fakat harekete geçmezler.” (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 145)

şeklinde bilgiler verilmektedir.

Resim 3. Askerî *Güre'en*. Reşîdüddîn Fazlullâh. *Câmi'ut-tevârîh*. Tebriz, İran. 1310 yıl civarında. Paris Milli Kütüphanesi. Paris. Bibl. National. Suppl. pres. 1113, s. 30a

⁵⁶ Munkuev bunun *terüçi*, yani “ileride, önce” anlamına gelen *Moğolca* bir kelime olduğunu iddia etmektedir, bkz. Munkuev, *Nekotoriye problemi istorii mongolov*, s. 878; Bayasah, ise *darugaçi* kelimesinin *Çince* telaffuz bu şekli alacağını savunmaktadır (Bayasah, 2006, s. 288).

Bize göre XII. yüzyıldaki siyasî ve sosyal alanlardaki büyük krizler zamanında *ulusların* yönetim düzeninin temel birimi böyle bir düzene sahiptir. O zamanki büyük reisler, kendilerine bağlı olan bütün *güre'en*lerle beraber aynı anda göç etmektedir. Göç sonunda konarken her bir *güre'en* beyleri kendi kampını kurardı. Onlara komşu olan birçok *güre'en*ler de kurulmaktadır. En net örnek ise 1170 yılında Camuka'nın gerçekleştirdiği Qorqunaq-jibur göçüdür. MGT'de bu göç hakkında Camuka'nın uyruklarının birçok *güre'en* hâlinde göç ederken 7 *güre'en*'in Camuka'dan ayrılıp Temücin'e geldiğinden bahsedilmektedir (Rachewiltz, 1972, ss. 48-50).

Güre'en'ler arasında bulunan mesafeler, dönemin şartlarına göre farklılık göstermektedir. Savaş zamanında savunma amacı ağır basmaktaydı. Dolayısıyla, savaş zamanında *güre'en*'ler arası mesafeler yakındı. Barış zamanında ise *güre'e*'nlerde ekonomik şartlar öncelikliydi. Bu nedenle barış zamanlarında *Güre'en*ler arasındaki mesafe fazladır. Hangi şartta olursa olsun her bir *güre'en*, *yam*'a benzer hızlı bir haberleşme ağına da sahipti. Bu haberleşme ağı sayesinde dış tehdit ve düşman saldırıları gibi haberleri saraya ve başka *güre'en*lere ulaştırabilmenin yanı sıra merkezde alınan kararlardan da tebaalar haberdar olabiliyordu. Onun için her bir *güre'en* hızlı atlarını hazır tutardı.

MGT'deki *merkid-ün toqto'a-yin kö'ün qudu cila'un qoyar irge orqa-bar-ıyan cimatur bürün...* (Rachewiltz, 1972, s. 89) “Merkit Federasyonu'nun yöneticisi Toqto'a'nın oğlu Qudu ve Cila'un kendi halkları, malları, sürüleri ve mülkleriyle birlikte senin yanında idi.” ve *a'ucu-ba'aturulus-tur-ıyangürü'et ulus-ıyan dürbe'ülün ködölge'et* (Rachewiltz, 1972, s. 63) “A'ucu-ba'atur memleketine varınca kendi *ulusunu* beraberinde alıp götürdü.” ve 1205 yılında Nayman ulusunun yöneticisi Tayan Han, *bida ulus-ıyan altai daba'ulun segü'ülün gödöljü* (Rachewiltz, 1972, s. 102) “Biz kendi ulusumuzu alıp Altay üzerinden geri çekilelim.” dedi.” ifadeleri, XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan büyük reislerin her zaman kendi halklarını da yanlarına alarak onlarla beraber göç ettiklerini ve başkalarının himayesine girerken bile halklarıyla birlikte bulduklarını göstermektedir. Bu bilgiler, “XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan büyük reislerin kendilerine bağlı olan bütün *güre'en*'lerini de yanlarına alarak beraber göç ettikleri ve her bir birlik yeni yerde konarken birçok *güre'en*'in komşu *güre'en*ler hâlinde yerleştikleri anlaşılmaktadır.” şeklindeki tahminimizi desteklemektedir.

Sonuçta XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulus*ların devlet idarî taksimatının en büyük birimleri, sağ ve sol koldur. *Ulus* kendi içerisinde *Telegen*'in iki kolu gibi büyük iki kola ayrılır. Bu kolların da içlerinde birçok *güre'en*lere ayrıldığı kaynaklardan da ispatlanmış olmaktadır.

MGT'deki:

ba'arin-u qorci üsün-ebügen kökö-cos menen-ba'arin-iyer-ēn niken güre'en, qorci, qunan teri'üten geniges niken güre'en, dāritai-otcigin niken güre'en, jadaran-aca mulqalqu, ünjin saqayit niken güre'en, jürkin-ü sorqatu-jürki-yin kö'ün saca-beki taicu qoyar niken güre'en, nekün-taisi-yin kö'ün qucar-beki niken güre'en, qutula-qan-u kö'ün a[l]tan-otcigin niken güre'en (Rachewiltz, 1972, ss. 48-50) “Ba'arin'den Qorci, Üsün-Ebügen, Kökö-Cos, Menen-Ba'arin beraber bir *güre'en* hâlinde gelmişti, ... Qunan başlarında olmak üzere Genigesliler bir *güre'en* hâlinde geldi ve Dāritai-Otcigin bir *güre'en* hâlinde geldi, Jadaran'dan Mulqalqu geldi ve Ünjin ile Saqayit bir *güre'en* hâlinde geldi. Temücin Kimurqa Nehri'nin Ayıl-Qaraqan adlı yerine gelip konarken Jürkinli Sorqatu-Jürki'nin oğlu Saca-Beki ve Taicu ikisi bir *güre'en* hâlinde ve Nekün-Taisi'nin oğlu Qucar-Beki bir *güre'en* hâlinde ve Qutula-Han'ın oğlu Altan-Otcigin bir *güre'en*”

bilgisine baktığımızda her bir *güre'en*'in birer reise ait bir birim olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı kaynakta geçen Temücin'in ve Bo'orcun'un yağmalanmış olan sarı atlı sekiz atlarını geri almak için yağmacıları takip ettiği

qurban qonoju üdesi naran quburi tasin бүкүй-түр niken гүри'en irgen-түр гүрба. sirqa aqta-tan naiman mori[t] tere yeke гүри'en-ü kija'ar-a ebesülen bayiju бүкүй-yi üjeba (Rachewiltz, 1972, s. 35) “Üç gece gittikten sonra, akşamleyin güneş tepenin üzerinde iken *güri'en* irgene vardılar. Sarı atlı sekiz atın bu büyük *güri'en*'in kenarında otlamakta olduğunu gördüler.”

bilgisi, *güre'en*'in belli bir sınırı olan *üniter* düzende bir birim olduğunu göstermekle beraber *güre'en* halkının hep birlikte göç eden ve müşterek bir otlığa sahip olan bir birim olduğu da “*güri'en-ü kija'ar-güre'en* hududu” şeklindeki ifadeden açıkça anlaşılmaktadır.

J. Gerelbadrah tarafından “(Moğolistan coğrafyasında) Büyük bir devlet kurulduğu zaman “*güre'en* düzeni” yok olarak onluk, yüzlük ve binlik yönetim düzenleri ortaya çıkar. Devlet yıkıldığı zaman bu yönetim düzeni yok olur ve savunma amacının ön planda olduğu *güre'en* düzeni yeniden meydana gelir.” (Gerelbadrah, 2014b, s. 124) yapılan bu açıklama dikkatimizi çekmektedir. Gerçekten Orta Asya konar-göçer halkları, bozkır imparatorluklarının yıkılışı esnasında toplumu derinden etkileyen siyasî ve sosyal krizlere maruz kalırlar. Liderlik koltuğu için yeniden mücadeleye girişirler.

Böylece toplumsal kriz şartlarında savunma amacı ön planda olan *güre'en* düzeninin devletin idarî taksimatının ana birimi hâline gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında yaşanan toplumsal kriz, MGT'de geçen şu metin aracılığıyla tespit edilmiştir:

hodutai tenggeri horciju büle'e olon ulus bulqa büle'e oron-dur-ıyan ülü oron oljalaldun büle'e körisütei etügen körbejü büle'e güir ulus bulqa büle e könjile-de'en ülü gebten görüldün büle'e (Rachewiltz, 1972, s. 150) “Yıldızlı sema dönüyordu, bütün uluslar düşmandı. Yataklarına bile yatmadan (sürekli) birbirlerini yağmalıyorlardı. Yağız yer devriliyordu, bütün uluslar düşman idi, yorgana girmeden birbirleriyle harp ediyorlardı.”

Bu kadar büyük bir toplumsal krizin ortaya çıkış sebebinin Kıtay İmparatorluğunun yıkılışından sonra bozkırdaki yeni liderlik için verilen mücadele olduğu düşünebilir. Bu nedenle XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birliklerin devlet yönetim düzeninin temel birimi, *güre'en* olabilirdi. Ancak, XII. yüzyılda kendi *güre'en*'inden kovulmuş olan insanların tek hane olarak ikamet ettiği de görülmektedir. Bu insanların XII. yüzyıldaki toplumsal kriz esnasında ne kadar zorluklar altında yaşamış olduğunu daha önce de bahsedilen Temücin'in sarı atlı sekiz atlarının gözünün önünde yağmalanması olayından anlamaktayız. O zaman kendini savunacak kadar gücü olmayanlar, bozkırdaki soyguncular tarafından yağmaya uğruyordu. Targutai-Kiriltug başta olmak üzere Moğollar, Yesükey Bahadır'ın hatunu Ögelün'ü çocuklarıyla beraber bozkırda terk edip göç ettikten sonra Ögelün ananın elinde tuğ tutarak geri dönmeleri için ikna ettiği halk, onun yanında hiç durmadan Tayicuutların peşinden tekrar göç etmiştir (Rachewiltz, 1972. s. 28). Geri getirdiği halkın Ögelün ananın yanında durmaktan korkup tekrar göç etmesi, o dönemdeki toplumsal kriz zamanında ortaya çıkmış olan büyük karışıklığı göstermektedir. XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan çobanların tek haneden ibaret bir *oba* hâlinde hayvancılık yaparak güvenli bir şekilde yaşaması mümkün değildi. Bu durum, XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında savunmayı ön plana alan *güre'en* düzeninin devlet idarî taksimatının ana birimi olmasının temel sebebi olmuştur. Fakat o zamanki soylu olmayan kişiler kendilerini korumak için birleşip bir *güre'en* düzeni kurmadılar. Bu düzenin kurulma amacının büyük reisler tarafından kendi hakimiyetleri altında olan halkı yönetmek için düzenlenmiş bir yönetim birimi oluşturmak olduğunu düşünmek daha doğrudur. Sonuç olarak, XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasındaki *uluslar* kendi içerisinde iki büyük yönetim koluna ayrılır. Kolların ise *güre'en*'lere ayrıldığını kaynaklar ispatlayarak açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, Han tarafından bir büyük kol idare edilmekte ve

diğer kol da Han tarafından tayin edilmiş *taizi* (Tayang, Jaqa-qambu) unvanı taşıyan reislerce idari edilmekteydi. Kol reisleri genel olarak kağanın kardeşlerinden veya oğullarından oluşmaktadır. Bir kolu oluşturan bütün *güre'en*'ler beraber göç eder ve yeni bir yere konarken birçok komşu *güre'en*leri de kurmaktaydılar. Özetle XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerler, *güre'en*ler hâlinde göç edip ortak bir otlağı kullanabiliyorlardı.

Güre'en Düzeni Geleneği ve İç Düzeni

XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısının temel birimi *güre'en* olduğu için *güre'en* geleneği ve onun iç düzeninin açıklanması çok önemlidir. V. Y. Vladimirtsov, Ş. Natsagdorj, J. Gerelbadarah gibi bilim insanları kendi çalışmalarında *güre'en*'in nasıl bir kavram olduğunu açıklamışlardır. Fakat söz konusu araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda *güre'en*'in yalnızca kategorize edilme kısmına odaklanıldığı için *güre'en*'in nizamı ile ilgili kısmının ihmal edilmiş olduğu açıkça söylenebilir. Bunun sebebi ise kaynaklardaki verilerin çok az olmasıdır. Yani *güre'en*'in iç organizasyonu ve nizamı üzerine yapılmış bir çalışma henüz mevcut değildir ve araştırılmayı beklemektedir. Bu nedenle bu çalışmada XII. yüzyıldaki *güre'en* biriminin iç düzeni hakkındaki değerlendirmelere yer verilmesine gerek duyulmuştur. Bizim konumuza ait olan kaynaklardaki veriler ve çalışmalar az olduğu için ilk olarak XII. yüzyıldaki *güre'en* geleneği üzerine yeniden bir inceleme yapıp sonrasında ortaya çıkan sonuçlara dayanarak XII. yüzyıldaki *güre'en* biriminin iç düzenini açıklamak mümkündür.

2.3.3.1. Güre'en Düzeni Geleneği ve Konar-Göçer Saray

Güre'en düzeninin ne zaman sosyal üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamamaya başladığına ve sosyal düzen ve ekonomik düzen içerisinden kaldırıldığına dair birkaç görüş vardır. V. Y. Vladimirtsov'a göre: “*Küriyen* usulüyle göçme, ayil usulü tarafından mağlup edilmiştir ... Cengiz İmparatorluğunun kurulmasıyla küriyen hâlinde göç etmek, galiba kaybolmuş olsa gerektir... XIII. asırda Moğol İmparatorluğunun kuruluşu devrinde, Moğol iktisadî hayatında “ayil usulü” ile istihsal tarzı tercihen tatbik edilmiştir.” (Vladimirtsov, 1995, s. 73).

D.Gongor ise “Müşterek bir mülke dayanan *güre'en* ile şahsî mülklere dayalı olan “*ayil*” düzeni beraber bulunup, sosyal hayat içerisinde yeni düzen (*ayil*) eski düzeninin (*güre'en*) yerine geçiyordu. Bu durum XI-XII. yüzyıldaki Moğol dönemine ait bir özelliktir. Kabile düzenine dayalı eski teşkilat (*güre'en*) ile feodalizme ait yeni düzen (*ayil*) arasındaki tezat, hayvancılık düzeni üzerinden daha net bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Fakat *ayil*, adım adıma güçlenerek XIII. yüzyılın başında

genellikle *güre'en* düzenini yenmiştir.” şeklinde açıklamıştır (Gongor, II, 1978, s. 79). Fakat onun bu açıklaması için somut bir kanıt yoktur.

Ancak Ş.Natsagdorj *güre'en* düzeninin ne zaman yok olduğu meselesine dair “Büyük Moğol Devleti’nde binlik sisteme geçildikten sonra *güre'en* ordunun temel düzeni olarak varlığını sürdürmüştür.” şeklinde bir açıklama yapmıştır. (Natsagdorj, 1972, s. 46). J. Gerelbadrah da yukarıdaki görüşleri takip ederek ve “XII. yüzyıldaki Moğolların avcılık ve hayvancılık düzeninin temelinde *güre'en* düzeni bulunurdu.” diyerek 1206 yılında ise bu düzeninin terk edildiğini söylemiştir (Gerelbadrah, 2006, s. 112). Bu bilgilerden yola çıktığımızda *güre'en* üzerine inceleme yapmış olan araştırmacıların genel görüşünü şu şekilde aktarabiliriz: 1206 yılında Cengiz Kağan tarafından Büyük Moğol Devleti kurulduktan sonra yeniden binlik sistem hayata geçirilmiş ve bununla birlikte *güre'en* birimi sosyal düzen içerisinde kaybolmuştur.

Fakat biz *güre'en* düzeninin ne zaman yok olduğu meselesine iki ayrı açıdan bakmayı tercih etmekteyiz:

1. Büyük Moğol Devleti’nin kuruluşundan önce XII. yüzyıldaki Moğolların içtimaî teşkilatının temel birimi olarak
2. *Güre'en* düzeni yani göç düzeni olarak

Güre'en’i XII. yüzyılın devlet idarî sisteminin temel birimi açısından düşünürsek 1206 yılında Büyük Moğol Devleti kurulduktan sonra *güre'en*ler gibi küçük birimlerin hayatta kalma imkânı kalmamıştır ve *Güre'en* diye bir birime devlet düzeni içerisinde yer vermeye gerek kalmamıştır. Bu yüzden *güre'en* adlı içtimaî teşkilatın temel biriminin yok olduğunun düşünülmesi daha sağlıklıdır. Bu açıklama, *güre'en*’in bir göç modeli olarak yok olmadığı yalnızca genel içtimaî teşkilatın temel birimi olarak yok olduğu anlamına gelmektedir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Ş. Natsagdorj’un “Büyük Moğol Devleti’nde binlik sistem yeniden kurulunca *güre'en* ordu düzeninin bir modeli olarak yaşamaya devam etti.” yorumu ve D. Gongor’un “...sonra *güre'en* iki yönüyle devam etmiştir: **1.** Savunma niteliğini saklama yoluyla, **2.** Moğolistan bozkırındaki ... yeni şartlar altında kurulmuş olan yerleşim bölgelerinde şehircilik geleneği içerisinde yaşamaya devam etmiştir.” yorumları genel olarak doğrudur. Daha açık bir ifadeyle XII. yüzyıldaki Moğolların içtimaî teşkilatının temel birimi olan *güre'en* düzeni, Büyük Moğol Devleti

kurulup, binlik sistem yeniden düzenlendikten sonra yok olmuştur. Ancak *güre'en düzeninin* o zamanki ordu düzeni ve daha sonraki dinsel yerleşimlerden ortaya çıkmış şehirleşme geleneği içerisinde devam ettiği bilgisini de bu yorumlara ekleyebiliriz.

Fakat *güre'en düzeninin* Büyük Moğol Devleti'nde sadece ordu düzeni içerisinde kullanıldığını söylemek bize göre yetersiz kalmaktadır. Çünkü Büyük Moğol Devleti'nin kağanlarının ve büyük beylerinin göç saraylarının dış düzenine bakıldığında bu düzenin XII. yüzyıldaki Moğolların sosyal teşkilatının temel birimi olan *güre'en düzeninin* devamı olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü, Reşîdüddîn Fazlullâh “Şimdi (این زمان) de yağmacı bir ordu yaklaştığında onu engelleme amacıyla kurulur.” şekilde XIV. yüzyılın başında *güre'en düzeninin* var olduğunu net bir şekilde ifade etmektedir (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 329).

Büyük Moğol Devleti'nin kağan saraylarının dış düzeninin ne şekilde olduğuna dair net bir bilgi Mengü Kağan (1251-1258) döneminde Fransız Kralı IX. Ludwig'in elçisi olarak Karakorum'u ziyaret etmiş William de Rubruk'un seyahatnamesinde mevcuttur.

Orada:

“Batu'nun karargahını gördüğümde sonsuz bir hayrete kapıldım. Çünkü sadece kendi şahsi yurtları bana, etrafında üç dört millik banliyöler bulunan büyük bir şehir intibası verdi. Ve İsrail kavminde herkesin çadırını hangi istikamette, nereye çivileyeceğini bildiği gibi buradaki insanlar da çadırını arabadan indirdiği zaman kampın neresinde yerleşeceğini bilmekteydi. [Moğolların] lisanında saray çadırına "orda" adı veriliyordu; bunun anlamı ortadır, çünkü daima kampın ortasına kurulur. Aslında bir istisna ile ki ordanın güney tarafına kimse geçirilmez, çünkü sarayın giriş kapıları buradan açılır. Bunun sağında ve solunda mümkün bulunan uzaklıklara istedikleri gibi ama sarayın direkt önünde ve arkasında olmamak üzere yurtlarını kurarlar.” (Rubruk, 2001, s. 62)

şeklinde yer almıştır. *Câmi'ut-tevârih*'teki: “*Güre'en*'in anlamı çemberdir. Bozkırdaki birçok çadırdan yuvarlak kalkan şeklinde yerleşenlere *güre'en* denir. Onların büyüğü (beyleri) çemberin ortasında bulunuyordu. Yağmacı bir ordu yakınlaştığında onu engelleme amacıyla yapılmaktadır.” (Reşîdüddîn Fazlullâh, 1373, ss. 229, 239) gibi ifadelerinde geçen *güre'en düzeninin* William de Rubruk'un seyahatnamesinde mevcut olan “saray düzeni” ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. En azından bu bilgiler, Batu Kağan'ın “sarayı”nın dış düzeninin XII. yüzyıldaki Moğolların “*güre'en düzeni*”ne benzer olduğunu göstermektedir. Bunun dışında akademisyen Ş. Natsagdorj tarafından XII. yüzyıldaki Moğolların “*güre'en düzeni*”nin nitelikleri “Bozkır beylerinin tatil yaptıkları saray, kışlak, yaylak gibidir.” şeklinde tespit edilmiştir (Natsagdorj, 1978, s. 45). Bu açıklamalar da Büyük Moğol Devleti'nin kağanlarının ve büyük beylerinin

konar-göçer saraylarının (*ordu*) özelliklerine tam olarak uymaktadır. Bu yüzden XIII. yüzyıldaki Moğol İmparatorluğunun kağanlarının göç saraylarının dış düzenini önceki yüzyılın yani XII. yüzyılın *güre'en* düzeninin devamı olarak düşünebiliriz. Genel olarak kağanların göç saraylarının dış düzenini hiçbir geleneğe bağlı olmayan yeni kurulmuş bir düzen olarak düşünme imkânı yoktur. Mecburen bu düzenin daha önceki benzer bir düzenden kaynaklanmış olabileceğini düşünürsek ona en yakın düzen tarzını XII. yüzyıla ait *güre'en* düzeninden başka hiçbir şeyde bulamayız.

Cengiz Kağan 1206 yılında Büyük Moğol Devleti'nin hanı (kağanı) olduktan sonra onun sarayı, MGT'de *ordu* veya *a'uruq* kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bunun bir örneği ise *qasar beiging-balaqasun oro'ulju jürced-ün vuqanu-yi else'üljü mör-e bükün balaqasun-i oro'ulu'at qasar tawur-müren ö'ede irejü yeke a'uruq-tur bawuju ireba* (Rachewiltz, 1972, s. 148) “Qasar Pekin şehrini alarak Cürcenli Vuqanu'ı tâbi kılp, yol üzerindeki şehirlerini zaptettikten sonra Tawur Nehri boyunca geri dönerek *a'uruq'a* (Büyük Saray) geldi.” şeklindedir. Bu durum bize *ordu* ve *a'uruq* kavramlarının genel anlamda benzer olduğunu gösterir. Aynı kaynaktaki *kelüren-ü teri'ün-ece cinggis-qahan ö'esün esergü otcu ölöscü turuju ireba ke'en ong-qan-a qubciri qubciju ökcü güre'en dotora oro'ulju teji'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 47) “Kelüren'in kaynağından Cengiz Kağan kendisi gidip bunları karşılamıştır. ‘Ong Han, aç ve bitkin bir hâlde geldi.’ diyerek Cengiz Kağan kendi ulusundan vergi toplanarak Ong Han'a verip, onu kendi *güre'en*'i içerisine alıp beslemiştir.” bilgisinde Cengiz Kağan'ın sarayı *güre'en* kelimesi ile ifade edilmektedir. Bunlar, kaynaklarda *ordu*, *a'uruq* ve *güre'en* kelimelerinin genellikle yakın anlamda kullanıldığını ve XIII. yüzyılın *saray* düzeni ile XII. yüzyılın *güre'en* düzeni arasında çok büyük fark bulunmadığını göstermektedir.

Bizim ana kaynaklarımız birçok çadıra sahip olan bir halkın bozkıra konarken *güre'en* şeklinde kamp kurduğunu söylemektedir. Moğolcada büyük tencere gibi çukur yere “kür” denir (Setsentsogt, 1988, s. 1204), bir çember şeklinde olan bütün şeyler ve yerleşmiş halk için de *güre'en* denir (Tsevel, 1966, s.749). *Güre'en* kelimesinin kökü *kür-*, *gür-* şeklinde ve “çember, çevre, yuvarlak” anlamlarında olan bir kelimedir. Moğolcada *güre'en* ile aynı anlama gelen ve *qoruy-a* şeklinde bir kelime daha vardır. Bu kelime, XII. yüzyıldaki devlet idarî taksimatının ana birimi olan *güre'en* terimiyle aynı anlamdadır. Bu iki kavram arasında somut bir bağlantının bulunduğu anlaşılmaktadır. Klasik Moğolcada *horoo* kelimesi ᠬᠣᠷᠣᠭᠢ *qoruy-a* ve ᠬᠣᠷᠢᠶᠢ *qoriy-a*

şeklinde geçer. *Hüree* kelimesi MGT’de *güre’en*, Klasik Moğolcada (ᠬᠦᠷᠡᠭᠡ) *küriy-e* şeklinde geçer. Bu sözcükler arasındaki bağlantıya Bülent Gül ve Ferruh Ağca’nın çalışmasında yer verilmiştir (Ağca ve Gül, 2018, s. 55).

MGT’de bu kelime, *qorqa* şekliyle geçmektedir. Mesela,

ulja-yin qusutu-sitü’en naratu-sitü’en-e tatar-un megüjin teri’üten tatar tende qorqa bariju’ui cinggis-qahan to’oril-qan qoyar teyin qorqalaqsad-i megüjin-se’ültü-yi qorqan-aca inu bariju megüjin-se’ültü-yi tende alaju... (Rachewiltz, 1972, s. 57) “Ulja’nın Qusutu-sitü’en ve Naratu-sitü’en adlı yerde Tatar’ın Megüjin başlı Tatarlar *qorqa* kurdular. Cengiz Kağan ve To’oril Han ikisi orada *qorqa* kurdukuları ve Megüjin-se’ültü’yi onun *qorqa*’dan yakalamış ve Megüjin-se’ültü’yi orada öldürüp...”

metinde geçen *qorqa* kelimesi eski Moğolcada ve Türkçede “koruma, savunma” anlamında olan *qor-* köklü bir kelimedir. MGT’de geçen *qorqa* kelimesi, A.Temir tarafından *tahkimat* olarak çok doğru bir şekilde tercüme edilmiştir (Temir, 1986, s. 64). Bu veriler de *güre’enin* koruma amaçlı kurulan bir düzen olduğunu göstermektedir.

MGT’de geçen *ordu* kelimesi sadece kağan ve kağan uruğundan olanların sarayı için kullanılmaktadır. Kağan’ın “Büyük Saray”ı dışında diğer birçok konar-göçer sarayları da vardı. XVI. yüzyıla ait kaynakta “Mandukhai Hatun’un Dört Oyratları yendikten sonra verdiği bir buyrukta: “Sizlerin bundan sonra çadırlarınıza *ordu* (saray) demeniz yasaktır. *Örgöö* (*büyük çadır*) diyebilirsiniz.” şeklinde bir bilgi bulunmaktadır (Galdan, 2012, s. 145). Yani, *ordu* kelimesi sadece “Kağan sarayı” için kullanılır ve bütün millete *Kağan*’ın tek olduğunu işaret ederdi.

Büyük Moğol Devleti kurulup Cengiz Kağan bütün Moğolların *hanı* olduktan sonra onun *güre’en*’i *ordu* (*saray*) olarak adlandırılmaya başlamıştır. XIII. yüzyıldaki kağanların göç sarayının dış düzeni ile XII. yüzyılın *güre’en* düzeni arasında pek bir fark bulunmadığı ve konar-göçer sarayın dış düzeninin ise XII. yüzyıldaki *güre’en*lerin iç düzeni geleneğinin devamı olduğu görülmektedir. XIII. yüzyıldaki Moğol İmparatorluğunun kağanlarının sarayını ifade eden *ordu* kelimesi, aslında *Kağan güre’en*’ini ifade etmektedir. Bu sebeple XIII. yüzyıldaki *ordu*’nun dış düzenine bakılarak XII. yüzyıldaki *güre’en* düzeninin genel organizasyonunun görülebileceğini düşünmekteyiz.

2.3.3.2. *Güre’en*’in İç Düzeni ve Konar-Göçer Saray’ın Dış Düzeni

Cengiz Kağan'ın sarayının dış düzeni için MGT'e baktığımızda "Büyük Kağan'ın sarayında; muhafızlar, sarayın iç işlerini idare eden beyler (*çerbiler*); aşçılar, öküzcü, seyis, koyuncu, arabacı ve marangoz gibi görevli memurlar ve onların yardımcılarının olmak üzere birçok insan yaşıyordu. Cengiz Kağan ile onun hatunları ve oğullarının çadırları da *ordunun* düzeni içerisinde yer almaktadır. Bu çadırların dış tarafında muhafızların oluşturduğu koruma çemberi bulunur. Bu koruma çemberinin dışında Cengiz Kağan'ın ordu beyleri, muhafızları, malcılar, yardımcılar, aşçıları gibi görevli memurların çadırları da bulunmaktadır. Koruma çemberinin dışında oturanlar sabah çember içerisine gelip işlerini yaparak akşam güneş batmadan önce koruma çemberinin dışına çıkmak zorundadır (Rachewiltz, 1972, ss. 100, 131, 132). *Câmi'ut-tevârih*'te *güre'en*'in yuvarlak çember şeklinde olduğu açıkça belirtilir (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 329) . William de Rubruk tarafından verilen "Sarayın güney tarafına kimse geçirilmez, çünkü sarayın giriş kapıları buradan açılır." (Rubruk, 2001, s. 62) rivayeti, *ordu*'nun (sarayın) güney tarafının açık olduğunu göstermektedir. Bunlardan *güre'en*'in ortasında Kağan ve hükümdar sarayı bulunduğu, saray etrafında ise diğer hizmetçilerin çadırlarının kurulduğu ve *güre'en*'in ön tarafının açık şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda geçen önemli bir bilgi de *güre'en* mensubu olan kişiler arasında sosyal konumları açısından en üst tabakada bulunanların çadırlarının saraya daha yakın yani iç çember içerisinde bulunduğu ve en alt tabakada olan çobanlar gibi sıradan kişilerin ise *güre'en*'in en dış çemberinde çadırlarını kurmak zorunda olduklarına dairdir.

Bu düşünceyi Peng Da Ya'nın seyahatnamesinden daha net bir şekilde anlayabiliriz. O XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğollar arasında gözlem yapmış ve şahit olduğu olaylar hakkında notlar almıştır. Kağan sarayının dış düzeni üzerine "Merkez orda en güneyde konuşlanır, kapısı da güney yönüne bakar. Büyük Saray'ın arkasında hatunlar; onların arkasında sözde saray muhafızları; onların arkasında sözde noyanlar çadırlarını ve saraylarını kurarlar." şeklinde bilgi vermektedir (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 106). Bu malumata göre Kağan ordusunun ve hatun saraylarının dışında muhafızların koruma çemberi oluşturduğu ve onun dışında da diğer beylerin ve noyanların çadırlarının bulunduğu net şekilde anlaşılmaktadır.

MGT'deki *qorcın turqa'ut kesik oroju üdür-ün yabudal jük jük mör mör-tür-iyen yabuju naran-u qaltai-a kebte'ül-e jayilaju qadana qarcu qonotuqai* (Rachewiltz, 1972, s. 131) "Silahlı gündüz muhafızları, (sabah) yerlerini alarak vazifelerini yerine getirdikten sonra

güneş batmadan önce yerlerini gece nöbetçilerine bırakacaklar ve dışarıya çıkıp geceleyeceklerdir.”;

Qorcın turqa’ut kesikten bawurci e’ütenci aqtaci üdür kesik oroju naran singgegü-yin urida kekte’ül-e jayiiaju aqtas-tur-ıyan qarun qonotuqai (Rachewiltz, 1972, s. 100) “Silâhlı gündüz muhafızları, aşçılar, kapı bekçileri ve atçılar gündüz hizmet edip güneş batmadan önce yerlerini gece nöbetçilerine verecekler ve dışarıya çıkıp geceleyeceklerdir.”;

Qorcın turqa’ut uridu yosu-’ar üdür mörmör-dür-ıyen yabuju naratai-a kekte’ül-e jayilaju qadanaqonotuqai (Rachewiltz, 1972, s. 167) “Silâhlı gündüz muhafızları, yine eskisi gibi kendilerine tahsis edilen yerde görevlerini yaparak güneş batmadan önce yerlerini gece nöbetçilerine bırakarak geceyi dışarıda geçirecekler.” malumatlarında geçen *geceyi dışarıda geçirecekler* ve *dışarıya çıkıp geceleyeceklerdir* ifadeleri, Kağanın ve hatunlarının çadırlarının etrafında muhafızlardan kurulu belli bir koruma çemberinin var olduğunu göstermekle beraber Peng Da Ya’nın verdiği bilgilerle de bunun doğru olduğu kanıtlanmaktadır. Aynı kaynaktaki “Gece muhafızlar sarayın etrafında bulunur.” cümlesi, MGT’de toplam 7 defa geçmektedir. Bunlar Kağan Sarayı’nın etrafında muhafızlardan kurulmuş bir koruma çemberinin bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Kaynaklarımızda bu koruma çemberinin büyüklüğünü gösteren bir bilgi mevcut değildir. Fakat Kağan’ın canını korumak için en azından “bir ok atımı” uzaklıktan daha fazla olmalıdır. MGT’de *sumun-u gürküü üjü’ür* (Rachewiltz, 1972, s. 94) “ok vuracak yer” şeklinde bu uzunluğun ölçü birimlerinden biri belirtilmiştir. Böyle bir ölçünün bulunması “koruma çemberinin büyüklüğü, en azından *bir ok atımı* uzaklıktan daha fazla olmalı” yönündeki düşüncemizi desteklemektedir. Rubruk’un seyahatnamesinde bulunan “Sarayın önünde duran adam, Han’ın sarayından bir ok atımı mesafede atına bindi.” (Rubruk, 2001, s. 82) verisi de koruma çemberinin bir ok atımı mesafeden daha büyük olduğunu göstermektedir.

Cengiz Kağan bu koruma çemberine *kekte’ül-ece kelen ügei ken ber bu orotuqai* (Rachewiltz, 1972, s. 132) “Muhafızlardan habersiz kimse girmesin!” diye buyurmuştur. Kağan sarayına habersiz yaklaşan kişiye ne kadar ceza kesileceğini Plano Karpini’nin seyahatnamesinde “*Saray’a (habersiz) yaklaşırsa onlar (muhafızlar)*

yakalayacaklar ve cezasını kesecekler. Eğer kaçarsa muhafızlar ok atarlardı. Ama uçsuz ok atarlar.” bilgisinden anlaşılmaktadır (Carpini, 1996. s. 107). Fakat gece habersiz gelenlere ne kadar ceza kesileceğini MGT’de *olon tarqaqsan-uqoyına gonoqsat kekte’ül-ece busut dotoqsi jöricen oroqun haran-ibariqsat kekte’ül ekit anu dalbaru cabciju o’ortuqai* (Rachewiltz, 1972, s. 167) “Herkes dağıldıktan sonra, vazife görmekte olan muhafızlardan başka içeriye sızmak isteyenler olursa gece nöbetçileri bunları yakalayıp derhal orada kafalarını kesecektir.”; *söni oroqun haran-i ekit anu dalbaru müriis anu ba’utala cabciju o’orutqun* (Rachewiltz, 1972, s. 132) “gece girmek isteyen kişinin kafasını ve omzunu kesecek ve cesetlerini bir kenara atacaktlardır.” olarak anlatılmaktadır. Görevli olan muhafızların hakları ve vazifeleri MGT’de çok net bir şekilde anlatılmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 132).

Artık kağanın canının korunması, hatunlarının ve prenslerinin de korunmasıyla gerçekleştirilebilecektir. Bu nedenle muhafızlardan kurulmuş koruma çemberinin Kağanınkinin dışında hatunların ve prenslerin saraylarının etrafında da bulunduğu tahmin edebilir. XIII. yüzyıl *ordusunun* (Sarayının) dış düzeninin XII. yüzyıl *güre’eni*’nin iç düzeni gibi çember şeklinde olmasının sebebi, merkezin dışında koruma amacıyla bulunan muhafızlardan kurulu bir savunma hattının çember şeklinde konuşulmasıdır. Kaynaklarımızın tamamında *güre’en*’in koruma amacının öncelikli olduğu bir konaklama düzeni olduğu vurgulanmaktadır. Bu açıdan koruma çemberi de *güre’en*’in önemli bir parçasını oluşturmaktadır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Ögedey Kağan devrinde güney Çin’deki Song Devleti’nin elçisi olarak Büyük Moğol Devleti’ne gelmiş Peng Da Ya’nın seyahatnâmesinde “Mevki ve oturma düzenleri şöyledir: Merkez, baş ve bunun sağ ikinci; solu ise üçüncü derece mevkilerdir.” diye anlatılmıştır (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 115). Bu veri adı anılan kaynakta XII. ve XIII. yüzyılın saraylarının ve *güre’enlerinin* iç ve dış düzenlerinin ve saraydaki mevki ve oturma düzeninin temel kuralı olarak geçmektedir. Moğol İmparatorluğunda Kağan sarayının içerisinde, tam merkez sedirinde Kağan oturur ve onun sağ kanadında prensler, kağan soyundan olan beyler ve büyük beyler olarak sıralanan erkek beyler bulunur. Fakat Kağan’ın sol kanadında hatunlar, prensesler, kağan soyundan olan kadınlar ve diğer büyük beylerin eşleri oturuyordu.” şeklinde belirtilmiştir (Altansukh, 2013, s. 223). Bu konudaki daha ayrıntılı bilgiyi *Câmi’ut-tevârih* içerisindeki minyatürlerden görebiliriz (Resim 4, 5).

Resim 4. Saray töreninde: Gazan Kağan ve Bulqan Hatun olmak üzere diğer dört hatun ile beraber. Törene katılmış olan baylar sağ tarafta bayanlar sol tarafta oturmaktadır. Reşidüddîn Fazlullâh. Câmi'ut-tevârih. Tebriz, İran. 1310 yıl civarında. Paris Milli Kütüphanesi. Paris. Bibl. National. Suppl pres. 1113, s. 227b, 228a.

Resim 5. Saray töreninde: Tebriz, İran XIV. yüzyılın başında. Berlin, Milli Kütüphanesi, Pruss kültür mirası. Doğu bölümü. Diez A fol. 70, S. 23.

Altın Ordu Devleti'nin hanı Özbek Han'ın sarayındaki oturma düzeni hakkında İbn Battûta:

“Tahtın ortasındaki minderlere sultanla büyük hatun oturdu. Sağ tarafta İt Küçük ile Urducâ 4 Hatun, soldaki mindere ise Beyelûn Hatun ile Kebek Hatun oturdular. Tahtın sağ tarafına konan iskemleye veliaht Tîn Bek, sol yandakine ikinci oğul Cânî Bek, bunların iki yanına dizilen iskemlelere ise emirler ve onların çocukları oturmuşlardı. Onların ardında küçük rütbeli beyler yer alıyordu. Bunlara ‘Ümerâyı Hezâre’ denilir. Yani bin kişilik birliklerin kumandanlarıdır.” (İbn Battûta, 2004, I, s. 483)

şeklinde anlatmıştır. Tahtın sağ tarafında veliaht olan Tîn Bek, sol tarafında Cânî Bek oturuyordu. Bu Saray içindeki oturma düzeninin kuralları, Ortaçağ Moğollarının geleneklerine göre belirlendiği için sarayın dış düzeni ve *güre'en* düzeni için de aynı kuralların geçerli olma ihtimali yüksektir.

Moğol İmparatorluğunun Mengü Kağanını ve Batu Kağanını sarayında ziyaret eden Rubruk’un seyahatnâmesinde saray dışı düzene ve *güre'en* düzenine ait malumatlar daha zengindir. Mesela, Batu Kağan’ın sarayının dış düzenine dair: “Batu’nun 26 hatunu var. ...Onların çadırlarını kurulumken en büyük hatunun çadırı en batı tarafta kurulur. Diğer hatunlarının çadırları da rütbeye göre sıralanarak kurulur. En küçük hatununun çadırı en solda kurulur.” bilgisi mevcuttur (Rubruk, 1998, s. 56). Bu bilgi, Batu Kağan’ın en büyük Hatunu’nun çadırının diğer hatunların en batısında, yani Batu Kağan’ın sarayının tam sol tarafında bulunduğunu ve 26 hatunun hepsinin çadırlarının da Kağan sarayının sol tarafında bulunduğunu göstermektedir. Batu Kağan’ın *Kağan Sarayı*, *güre'en*’in tam merkezinde bulunur, onun sol kanadında da *Katunlarının çadırları* bulunmuştur.

Bir keresinde Rubruk: “Soğuk çadırda çok zor durumdayım.” diye şikayet etmiş. Bu şikayet, Mengü Kağan’ın kulağına ulaşınca Rubruk, Kağan’ın şamanlarının sarayına taşınmıştır. Bu olayı: “Böylece yalnızca kahinin kalabildiği saraya yakın bulunan daha iyi bir yurda getirildik. Bunlar doğrudan doğruya en büyük hatunun çadırının yanında otururlar, buna karşılık biz, en küçük hatunun çadırının doğusunda yerleştik.” diye anlatmıştır (Rubruk, 1998, s. 183). Buradan Mengü Kağan’ın sarayının dış düzeninin Batu Kağan’ın saray düzenine benzer olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında Katunların çadırları önünde kahinlerin çadırlarının bulunduğunu da anlatmaktadır. Bunlardan XIII. yüzyıldaki Moğol Kağanlarının saraylarının dış düzeninin ve XII. yüzyıldaki *güre'en* düzeninin temel kurallarından birisinin Kağanlar ile yöneticilerin saraylarının tam merkezde bulunması ile birlikte Kağan sarayının sol kanadında hatunların çadırlarının kurulmasının gerekli olduğu anlamı çıkarılabilir.

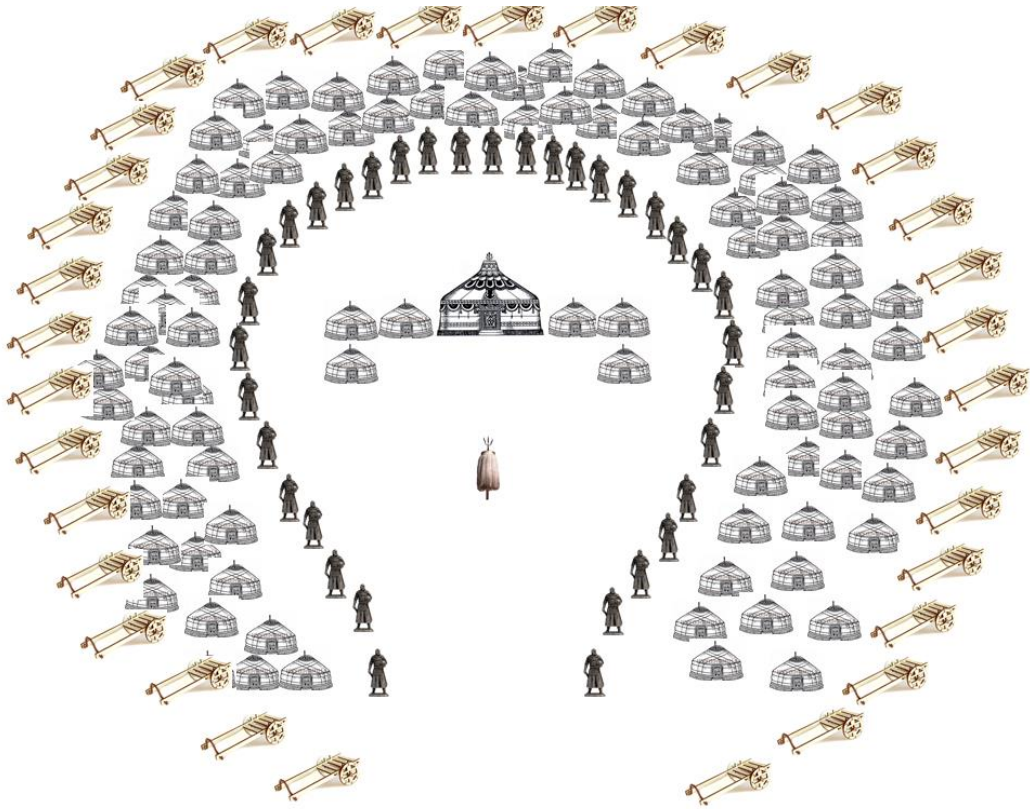
Kağan sarayının sağ kanadında kimlerin çadırlarını kurduğuna bakacak olursak; buna dair verilerin azlığı dikkat çekecektir. Fakat yukarıda gösterdiğimiz kaynaklardan elde edilen verilerden muhafızlardan kurulmuş olan koruma çemberi içerisinde Kağan sarayının, hatunların ve prenslerin çadırlarının bulunduğunu, *güre'en*'in ortasında da sarayın bulunduğunu, sarayın sol kanadında hatunların ve kadınların çadırlarının kurulduğunu anlayabiliriz. Buradan Kağan Sarayı'nın sağ kanadında prenslerin ve erkeklerin çadırlarının kurulmuş olduğunu tahmin edebiliriz. Tahminimizi Rubruk'un seyahatnânamesinde bulunan bir bilgi de desteklemektedir. Rubruk ve yanındakiler Mengü Kağan'ın sarayından çıkıp Kağan'ın büyük oğlunun çadırına gitmiştir. Bunun hakkında: "Biz çıkararak Han'ın büyük oğlunun çadırına gittik ve onun iki karısı vardı. Onun yeri babasının çadırının sağ tarafındadır." demiştir (Rubruk, 1998, s. 189). Burada Kağan sarayının sağ tarafında prenslerin ve diğer erkeklerin çadırlarının bulunduğunu söylemiştir. Yine Arap seyyah İbn Battuta, Altın Ordu Devleti'nin hanı Özbek Han'ın sarayı hakkında:

"Orduyu gördüğümüz zaman câmii, çarşıları, halkı, mutfak bacalarından yükselen dumanlarıyla kocaman bir yürüyen şehirle karşı karşıya olduğumuzu anladık! Ordu denilen bu büyük karargâh şehir, atlarla çekilen arabalarda taşınıyor. Konaklamak üzere seçilen yere varılınca hafif malzemedен yapılan evler, çadırlar ve eşya arabadan indiriliyor. Çok kısa bir zamanda çarşılar, mescitler ve obalar kuruluyor." (İbn Battûta, 2004, I, s. 473)

şeklinde açıklamıştır. İbn Battûta da Özbek Han'ın ordusunda "Sultanın Canı Bek adlı oğluna yakın bir yerde konaklıyordum." şeklinde zikretmiştir (İbn Battûta, 2004, I, s. 475). Bu bilgilere göre ziyarete gelen yabancı elçileri kağanın sağ kanadında ve prenslere yakın yerlerde yerleştirme geleneğinin olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki kağanın sarayı *güre'en*'in ortasında bulunur. Kağan'ın sol kanadında hatunların çadırları kurulur. Sağ kanadında prensler ve erkekler dışında elçilerin çadırlarının da burada kurulduğu kanıtlanmaktadır. Kağanların konar-göçer saraylarının iç ve dış düzeninde merkezin birinci, bunun sağının ikinci, solunun ise üçüncü derece mevki olarak kabul edilmesi geleneğine göre merkezde Kağan, onun sağ kanadında erkekler, sol kanadında ise kadınların çadırlarının kurulduğunu kaynaklar açıkça söylemektedir. Bu yerleşim ve oturma düzeni bir gelenektir. Yani sağda erkeklerin ve solda kadınların oturması geleneği o dönemdeki düğünler, definler, ziraai işler dahil sosyal hayat içerisindeki her türlü düzenin, çadırda yaşama kültürünün derinlerine işlemiş bir gelenektir. XIII. yüzyıldaki konar-göçer sarayın dış ve iç düzeni o

zamanki geleneklere tam olarak uyan bir şekilde bulunmaktaydı. Bu durum, XIII. yüzyıldaki konar-göçer sarayın dış düzeninin yeni bir şey olmadığını göstermektedir. Sonuçta Moğol İmparatorluğunun büyük kağanlarının konar-göçer saraylarının dış düzeninin yani *güre'en* düzeninin ne şekilde olduğunu tespit etmiş olduk. Bu düzen, genel yapısı itibariyle çember şeklindedir. Ön tarafı açıktır. Kağan sarayı (*Ordu*) tam merkezde bulunur. Kağan sarayının sol kanadına hatunların çadırları kurulmakta, sağ kanadında da prensler ve elçiler gibi erkeklerin çadırları kurulmaktaydı. Onların dışında muhafızlardan kurulmuş bir koruma çemberi bulunur. Bu çember dışında diğer beyler ve noyanlar da kendi çadırlarını kurarlardı. Fakat kurulurken sosyal konumu daha yüksek olanlar kendi çadırlarını Kağan sarayına daha yakın kurar ve sosyal konumu en düşük olanlar da çemberin en dışında evlerini kurarlardı.

Resim 6. XII. yüzyıl Moğollarının *güre'en* düzeni

Bu düzen, XVII. yüzyılda Moğolistan'da kurulmuş tapınak etrafında şekillenmiş bir yerleşim olan "Büyük *Güre'en*"in temel düzeni olarak devam etmiştir. Büyük *Güre'en*'in genel düzeni çember şeklinde olup ön tarafı açıktır. *Güre'en*'in ortasında ise ana tapınak bulunur. *Büyük Güre'en*'de otuz *aimak* bulunur. Sosyal konumu yüksek

olan 15 *aimag*, ana tapınağın sağ kanadında, sosyal konumu düşük olan 15 *aimag* ise ana tapınağın sol kanadında konuşlanmıştır.

Resim 7. XX. yüzyıl Moğol Ulus'un başkenti "Büyük Güre'en (Sağ ve Sol güre'en)", 1913 yılında Y. Tseveen tarafından çizilmiştir.

2.3.4. Güre'en'in Göç Düzeni

Konar-göçer bir şekilde hayvancılık yapan Moğollar için sürülerin beslenmesi, otlığa sahip olunması ve otlığın kullanılmasının temel yolu göç etmektir. Özellikle eski *Güre'en* düzeni, belli kurallara ve kendi içerisinde karmaşık bir yapıya sahip olan büyük bir göç düzenidir. MGT'de bu durum, *güre'elekset irgen küngken ülü cidaqun* (Rachewiltz, 1972, s. 65) "*Güre'en* kurmuş halk kolayca hareket edemez." şeklinde belirtilmiştir.

Moğolların Gizli Tarihi ve Câmi'ut-tevârîh, XIII. yüzyılda Büyük Moğol Devleti'ni ziyaret etmiş elçilerin ve diğer temsilcilerin seyahatnamelerinde Kağanın konar-göçer sarayının göç etmesine dair birçok bilgi mevcuttur. Fakat *Güre'en*, yani konar-göçer saray bir yılda kaç defa göç eder?, Ne zaman, nereden nereye göç eder?, Nasıl bir

düzende göç eder?, *Güre'en* neden göç eder? olmak üzere birçok sorunun cevabını vermek gerekmektedir.

Sarayın ve *Güre'enin* neden göç ettiğini açıklayan bilgileri, ana kaynaklarımızda bulamadık. Durum böyle olduğu için konar-göçer hayatını bilmeyen bazı bilim adamları bu göçün nedeni olarak şöyle bir yorumda bulunmaktadır: “Eskiden Moğollar göçebe bir millet olduğu için hiçbir yerde uzun süre kalamazlardı. Bu nedenle onların kağanları da Kara-Qorum civarında olan yerlere sürekli göç ediyordu.” (Kim Jan Gu, 2004, s. 33). Biz *güre'en* ve Kağan sarayının göç etmesinin ana sebebini, Kağan sarayının ve *güre'en*'in yanındaki komplike bir düzene sahip olan hayvan sürüleri ile bağlayarak dördüncü bölümde ele alacağız. Yani Kağan sarayı ve *güre'enler*, kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yanlarında bulundurdıkları büyük hayvan sürüleri için gereken yaşam koşullarını sağlamak amacıyla göç etmek zorunda kalmaktadır.

Bu durum, Ögedey Kağan (1229-1241) döneminde Song Devleti'nin elçisi olarak Büyük Moğol Devletine gelen Peng Da Ya tarafından da şu şekilde anlatılmıştır: “Çadırlarda barınırlar; şehirleri, kaleleri ve binaları yoktur. Suyun temizi, otlığın tazelinin bulunduğu yere göre göç ederek yaşarlar. *Tatar* hükümdarının sarayı da göç eder ve her ava çıktığında, sözde *noyanlar* da onu takip ederler. Buna, kendi dillerinde ‘göç’ derler.” (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 106). Genellikle her bir göçün ana sebebi, otlak kullanımı ve otlığa sahip olmaktır. Bunun açık bir örneği MGT’de “Temücin ile Camuha böylece birbirine karşı duydukları sevgi ile bir seneyi ve ikinci senenin yarısını birlikte geçirdiler. Bir gün, (bu ordugâhtan) gitmeye karar vererek, ilkbahar mevsiminin birinci ayının on altısında, (yani) kamerin bedir gününde göç ettiler. Temücin ile Camuka ikisi birlikte arabaların önünden giderken Camuka'nın Temücin'e şöyle söylediği anlatılmaktadır:

“Dostum, dostum Temücin.

Dağın yamacına konalım

At çobanlarımız

Çadırlara girsinler.

Dere boyuna konalım

Koyun çobanlarımız ve kuzu çobanlarımız

Karınlarını doyursunlar, dedi.” (Temir, 1986, s. 53).

XII. yüzyıldaki *güre'en* ve saray göçlerinin hepsini sadece otlak kullanımı ve otlığa sahip olma amaçlarıyla bağlayarak anlatmak yetersiz olacaktır. MGT'de sarayın ve *güre'en*'in göç etmesinin birkaç sebebi söylenmiştir. Mesela, Tev Tenger adındaki bir şamanı öldürdükten üç gün sonra Cengiz Kağan hemen göç etti (Rachewiltz, 1972, s. 143). Yine, Yesükey Bahadır vefat ettikten sonra *ce'el usun niduralu'a ceügen cilawun cewürelu'a* (Rachewiltz, 1972, s. 28) “Derin su kurumuştur, beyaz taş kırılmıştır.” diyerek göç etmişler. Bu gibi göçler, Moğolların *bir kişi ölürse üç gün sonra göç etmek gerektiği* (MESÇM, VI, 2011, s. 264) ve *ölen kişiyi gömdükten hemen sonra göç etmek gerektiği* yönündeki (MESÇM, V, 2011, s. 408) geleneklerle bağlantılıdır.

Koreli bilim adamı Kim Jan Gü, Qubilay Kağan ve Ögedey Kağan'ın saraylarının göç istikametini ve zamanlarını *Yuan Shi*'deki bilgilerden incelemiştir (Kim Jan Gu, 2004, s. 33). J. Gerelbadrah “Moğolların Göç Geleneği: Batılı Ziyaretçilerin Gözünden” adlı makalesinde Mengü Kağan'ın saraylarının göç istikametini ve zamanlarını belirlemeye çalışmıştır. Kim Jan Gu tarafından Ögedey Kağan'ın sarayının bir yılda toplam yedi defa göç ettiği belirtilmektedir (Kim Jan Gu, 2004, s. 33). J. Gerelbadrah kağan sarayının bu göçünü: “Mengü Kağan'ın sarayı Nisan ayında daha güneye, sıcak Gobi bölgesine göç eder. Yazın, hava sıcak olduğu zaman kuzeye, bozkır bölgesine ve ormanlık bölgeye göç ederdi.” şeklinde anlatmıştır (Gerelbadrah, 2006, s. 114). XII. yüzyılın *güre'en*leri ve XIII. yüzyılın saraylarının göç istikameti genellikle Mengü Kağan'ın sarayı gibi bulunmuştur. Rubruk bunun hakkında “Kış mevsiminde onlar daha güneyde bulunan sıcak bölgeye göç ederler. Yaz mevsiminde onlar daha kuzeyde bulunan serin bölgeye göç ederler.” (Rubruk, 1998, s. 53) şeklinde net bir bilgi sunmaktadır. Bunu D. Gongor: “Moğolistan coğrafyasındaki göçün ana istikameti ise genel olarak güneyden kuzeye, kuzeyden güneye bozkır → dağ bölgesi → orman bölgesi istikametine doğru meridyenin yönü şeklindedir.” şeklinde belirtmiştir (Gongor, II, 1978, s. 314).

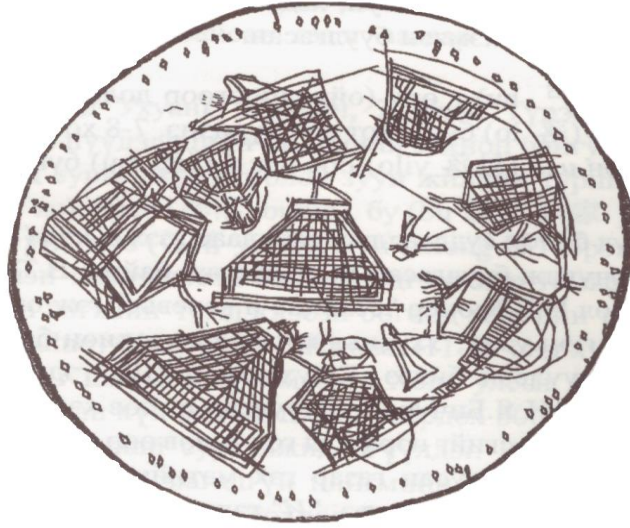
*Güre'en*lerin ve konar-göçer sarayların göç etme zamanı hakkında Peng Da Ya tarafından: “Onun *Altın Ordası* {direkleri ve sütunları altın yaldızlı olduğundan böyle denir.} ve sözde hatunlarının çadırları başta olmak üzere diğer çadırları bir arada konuşlandığı *orda*'ya, *Ulu Orda* derler. Dağ eteği ve tepe önündeki, rüzgâr esmeyen ve soğuk hava gelmeyen yerleri tercih ederler. *Çinli* hükümdarların seyahat sarayları gibi önceden belirlenmiş daimi bir konak yerleri yoktur; bir ay ya da bir mevsimi

geçirdikten sonra tekrar göç ederler.” şeklinde bilgi sunulmaktadır (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 106). Bu metne göre bir ay ya da bir mevsim geçtikten sonra tekrar göç etmek, zaten Moğolistan coğrafyasındaki hayvancılığın temel koşuludur. Sarayların ve *Güre’en*lerin göç etmesi bozkır hayvancılığının şartlarına göre en azından her mevsimde bir gerçekleşmektedir.

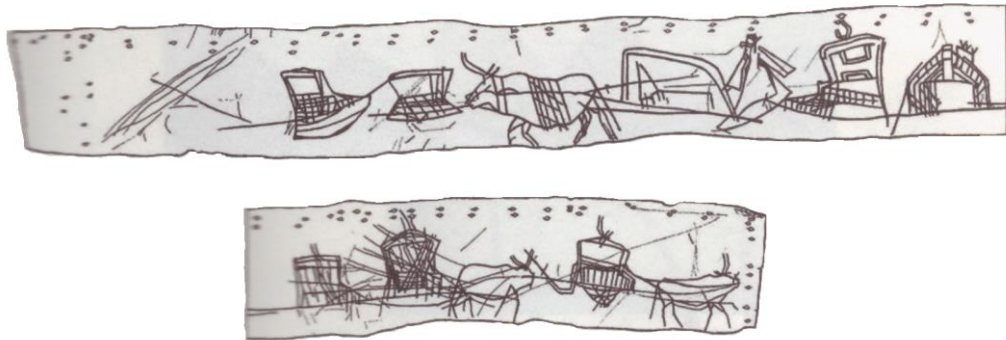
Kağan sarayının “*güre’en* düzeni” ile göç etmesine dair birçok bilgi MGT’de mevcuttur. Bu kaynağa göre Kağan sarayının göç etmesinden muhafızlar sorumludur. Sarayın göç etmesinden önce *kebte’ül-ece nuntu’ucin yabuju* (Rachewiltz, 1972, s. 135) “gece muhafızlardan *nuntu’ucin* (yurtçu yani önceden gidip otlakları inceleyen) gidip” yerlere bakarak göç sarayının yeniden konaklayacağı yeri seçer. Bu metinde geçen Moğolca *nuntug* kelimesi “yurt, toprak” anlamındadır. *Nutu’ucin* olunca “yurtçu, toprağa bakan, göç edecek yeri seçen” anlamına gelen bir meslek ismi olmaktadır. Temücin ve Camuka’nın bir göçü, MGT’de *temüjin jamuqa qoyar amaraldurun niken hon nökö’e hon-u jarim amaralduju tere aqsan nuntuq-aca niken üdür newüye ke’eldüjü newürün jun-nu teri’ün sara-yin harban jirqo’an-a hula’an tergel üdür newüba...* (Rachewiltz, 1972, s. 46); “Temücin ile Camuka böylece birbirleriyle dost olarak bir seneyi ve ikinci senenin yarısını birlikte geçirdiler. O yerden bir gün göçmeye karar vererek, yazın ilk ayının on altısında, kamerin bedir gününde göç ettiler....” şeklinde dile getirilmiştir. Burada geçen “*yaz mevsiminin birinci ayının on altısında, kamerin bedir günü*” o zaman ki Moğollar için kutsal sayılır. Bu durumu *jun-u teri’ün sara-yin harban jirwa’an-a hula’an tergel üdür tayici’ut onan-nu ergi de’ere qurimlalduju* (Rachewiltz, 1972, s. 31), “Yazın ilk ayının on altısında, ayın bedir gününde, Tayiciutlar Onan sahili boyunda toplanarak bir kurultay yapmışlar.”; *quluqana jil jun-nu teri’ün sara-yin harban jirwa’an üdür hula’an tergel-e tuq sacu’at morilarun* (Rachewiltz, 1972, s. 100) “Sıçan yılında, yazın birinci ayının on altısında, ayın bedir gününde, tuğunu açarak yola çıktı.” şeklinde verilen örneklerden anlayabiliriz. Yazın birinci ayının on altısında, ayın bedir gününde toplantı yapmak, tuğ açıp yola çıkmak ve göç etmek gibi bütün büyük hareketlere bu günde başlanır. Moğol geleneklerine göre ayın iyi günleri seçilip, Saray göçleri bu günlerde başlatılıyormuş. D. Gongor bu günü “kışlıktan yaylığa göçün muayyen günü” olarak belirtmektedir (Gongor, II, 1978, s. 313).

Peng Da Ya’nın seyahatnâmesinde *güre’en* göç düzenine ait “Arabaları beşer beşer dizerek bir saf oluştururlar ve bu arabalar, karınca gibi arka arkaya birbirlerini takip

ederler; bu şekildeki sıra, 15 li⁵⁷ kadar uzanır. Sağ ve sol kanatlar ilkin harekete geçer ve su kaynağı olan yerde dururlar; buna “konaklama” denir.” şeklinde bir veri mevcuttur (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 106). Buna benzer bir veri, Rubruk’un seyahatnâmesinde de bulunmaktadır. Orada “Develer veya öküzler tarafından çekilen arabaların birbirlerinin arkasından yürütölmeleri mümkündür. İlk arabada oturan genç bir kız öküzleri sürerek, arkadan gelen arabaların onu sırayla takip etmesini sağlar. Geçilmesi zor yollarla karşılaşıldığı zaman, arabaların sırası bozulur ve her araba bu engelleri kendisi aşar.” şeklinde anlatılmaktadır (Rubruk, 1998. s. 57). Bu malumatlar, XIII. yüzyıldaki Sarayların göç düzeninin ve XII. yüzyıldaki *güre*’enlerin göç düzeninin uzunluğunu göstermektedir.

Resim 8. Siyen-pilerdeki *güre*’en düzeni: Ağaç kabuğu üzerindeki çizilmiştir. (Delgerjargal, 2017. s. 158)

Resim 9. Siyen-pilerin *güre*’en göcü. (Delgerjargal, 2017. s. 53)

⁵⁷ Bir *li* ise 576 metre denktir.

Yukarıda bahsedildiği üzere öküz ve deve kağnılarını beşerli bir sıra yaparak ve beş arabayı birbirine bağlayarak tek bir kişi ileriye sürerdi. Bunlardan *Sarayların* ya da *güre'enlerin* göç düzenindeki arabaların muntazam bir sıra ile ileriye sürüldüğünü anlamaktayız. Genel olarak büyük göçlerde kağnıların beşerli bir sıra yapılmasının en uygun yöntem olduğunu Moğolistan'da yaptığımız etnolojik saha çalışmaları da ispatlamaktadır. Beşten fazla mesela on kağnı bağlandığı zaman sıranın en önünde bulunan öküz yavaş gitse bile sıranın sonundaki öküz hızlı bir şekilde koşmak zorunda kalır. Bu yüzden Moğolistan konar-göçerleri genel olarak beş ya da altı kağnıyı birbirine bağlayarak bir kişinin idaresinde sürüyorlar. Bu sayının en fazla on olabileceği anlatılmaktadır.⁵⁸ Bu açıdan XII. yüzyıldaki *güre'en* göç düzeni de aşağı yukarı beş kağnının birbirine bağlanmasından oluşan kısa sıralar hâlindeydi. Beş kağnıyı bağlayarak oluşturulmuş kısa kısa sıralarla bir büyük sıra oluşturuluyordu. Uzamış olan bu sıraları yavaşça ileriye süren bir *güre'enin* göçünün savunma teşkilatının ne şekilde olduğu Cengiz Kağan'ın bir buyruğundan anlaşılabilir. MGT'de Cengiz Kağan'ın bu buyruğu:

qorcin turqa'ud-un nuntuq ji'arun yisün-te'e bükidei-tan qorcin alcidai ögöle aqutai-tan turqa'ut ordo-yin bara'un ete'et yabutuqai ke'eba buqa dödei-cerbi doqolqu-cerbi canai-tan turqa'utordo-yin jewün ete'et yabutuqai ke'eba arqai-yin ba'atut ordo-yin urida yabutuqai ke'eba kekte'ül ordo ger terge asara'atordo-yin dergede jewün ete'et yabutuqai ke'eba bürin kesikenturqa'ud-i ordo horcin ordo-yin ger-ün kö'üd-i adu'ucin qonicintemecin hükecin-i ordo darun dödei-cerbi uqaju atuqai ke'entüsiba dödei-cerbi darunaju ordo-yin qoyinaca qoq idejüqoma'ul tülejü yabutuqai ke'en jarliq bolba” (Rachewiltz, 1972, s. 135) “Silâhlı gündüz muhafızları yeni konaklanılacak yere (göçü) yönlendirecekler. Yesün-Tege ve Bükidei'in emrinde olan silâhlı muhafızlarla beraber Alcidai, Ögöle ve Aqutai'in emrinde olan gündüz muhafızlarına ‘Saray’ın sağ tarafında yer alın!’ dedi. Buqa, Dodai-cerbi, Doqolqu-cerbi ve Canai'in emrinde olan gündüz muhafızlarına ‘Saray’ın sol tarafında bulunun!’ dedi. ‘Arhai'nin bahadırları Saray’ın önünde yer alsınlar!’ dedi. ‘Gece muhafızları saray arabası ve çadırlarımızı bakacak ve

⁵⁸ 2018 yılında Batı Moğolistan, Zavhan ilçesine gidip saha çalışmalarımızı gerçekleştirdik, Zavhan Vilayeti'nin Tosontsengel ilçesinde yaşayan S. Davasumbuu ile yaptığımız mülakatta (88 yaşında, erkek, Borjigin boyundan) Onun tarafından şu şekilde beyan edilmiştir. “Sıradaki arabalar fazla olduğu zaman en sonda bulunan öküz hızlıca koşmak zorunda kalır. Bu yüzden genel olarak beş ya da altı kağnı ile sıraları küçülterek göç ederler. Birçok aile beraber göç ederse bu şekilde gider. Bağlanmış olan kağnılar az olduğu zaman koşulan mallarına (büyük başlar) daha kolay olmaktadır. En önde olan öküzün yavaşça gitmesine rağmen en sonda yürüyen öküz koşmak zorunda kalır. Bu yüzden kısa kısa sıra kurar. Genel olarak beş, altı kağnı bağlayarak, en fazla dokuz ya da on tane kağnı bağlanarak bir sıra kurabilir. Ondan fazla olursa ikiye bölmek zorundaydılar. Bir çok kağnıyla uzun bir kağnı sırası kurulduğu zaman kağnı konvoyunun bir ucu düzlükte diğer ucu ise boşlukta (yarın kenarında) kalarak tehlikede olabilirdi. Yoksa, arkasında olan kağnıları öndeki kağnıya çarpabilir şeklinde sorunlar çokça çıkmaktaydı. Bir kaç kağnı ile küçük birer sıra kurarak sürmek daha faydalıdır. Bu öküzler için daha kolay olmaktadır. Sakin olmayan öküzleri de elinde tutması gerekmektedir. Yoksa, sıra düzeni ve taşınmakta olan yükler devrilmekte ve zarar görmekteydi. Elde tutulacak her öküzün burununda *dör* (iş hayvanlarının burnuna takılan ip veya tahta) bulunur. Kağnı arka arkasından bağlayarak sürülecek öküzlerinin başında *jörh* (ileriye götürmek için başlarına bağlanmış gem gibi ip) bulunmaktaydı...”

Saray'ın yanında, sol tarafta yer alacaklar.' dedi. 'Bütün gece ve gündüz nöbetçilerine, sarayın etrafındaki saray hizmetkârlarına, saray yakınında bulunan at çobanlarına, koyun çobanlarına deve ve öküz çobanlarına Dodai-çerbi nezaret edecektir.' diye buyurdu. 'Dödei-çerbi orada her zaman hazır bulunacaktır. Onlar sarayın arkasından çöp ve at gübrelerini toparlayarak gelsinler.' diye buyurmuştur."

şeklinde aktarılmaktadır. Bu açıdan baktığımızda Saray'ın göç kfilesinin dört tarafından muhafızlar koruma yapar ve göçen *güre'en*'in arkasında yer alan muhafızlar göç sırasında, herhangi bir kişinin veya mal sürüsünün yolda kalmasını ya da kaçmasını engellemekle birlikte göçün arkasında kalanları da toparlamaktadırlar.

XII. yüzyıldaki *güre'en* göçünün ve XIII. yüzyıldaki Saray göçünün başlıca yükü, Moğolların geleneksel evleri olan çadırlardır. Temel taşıma aracı ise kağrı gibi büyük arabalar⁵⁹ ve büyük baş hayvanlardır.⁶⁰ Büyük göçlerin göç sırasının ana kısmını Moğolların en hızlı hareket eden araçları olan "çadırli araba"lar oluşturuordu.

---

⁵⁹ Rubruk "Ben bir seferinde bir öküz arabasının tekerlekleri arasındaki izlerin mesafesini yirmi ayak olarak ölçmüştüm. Bu da gösteriyor ki arabanın üzerinde bulunan bir çadır, her iki tekerlekten beş ayak daha dışarıya doğru sarkar. Bir arabanın önünde yirmibeş öküz gördüm." şeklinde yazmıştır (Ayan, 2001, s. 32).

⁶⁰ Peng Da Ya "Öküz, at ve develer arabayı çeker" şeklinde zikretmiştir (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 106).

3. BÖLÜM

AKRABALIK DÜZENİ

3.1. AKRABALIK BAĞI - *OBOQ*

3.1.1. XII. Yüzyıl Moğollarında *Oboq*

Moğolların akrabalık düzeni için *oboq* kavramı çok önemli bir kavramdır. Araştırma konusu olarak “oboq” kavramının incelenmesi son derece ilginç sonuçlar vermektedir. XII. yüzyıl Moğollarının sosyal hayatını anlayabilmek için o dönemki *oboq* teriminin anlamının doğru şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Moğolca *oboq* terimine dair yapılmış araştırmalar çok fazla olmasına rağmen bugün de kelimenin anlamı tartışmaya açık bir konudur.

Bu kelime, Klasik Moğolcada *oboq* şeklindedir ve Modern Moğolca’da ise *oboz* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s. 405). MGT’de geçen bu terim bilim adamları tarafından genel olarak *oboq* (Rachewiltz, 1972, s. 14) ve *oboy* (Sumyabaatar, 1990, s. 14) şekillerinde yazılmıştır. Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış olan *Câmi’ut-tevârih* adlı eserde kelime *obâq* şeklinde tanıklanmaktadır (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 148). Araştırmacıların eserlerinde de kelimin çok farklı yazımları bulunmaktadır: V. Y. Vladimirtsov *obog~obox* (1995); David Sneath *obog, obug, ovog* (2007); Pavel Rykin *oboq* (2004); Gerhard Doerfer (1965) ve Christopher P. Atwood (2015) *obog* şekilde; Elizabeth E. Bacon *obok~oboh* (1958); İsenbeki Togan *omogh* (1998). Bu kadar farklı yazımı olan kelime için biz araştırmamızda MGT’deki yazılış şeklini kullandık.

MGT’de *oboq* kelimesi toplam olarak 22 defa geçmektedir. MGT’de geçen bu veriler, XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatını anlatması bakımından çok önemlidir ve bu bilgilerin en doğru şekilde anlaşılması, hem XII. yüzyıl Moğollarının içtimai düzeni hem de akrabalık düzeni hakkında bize zengin malzeme sunacaktır. MGT’nin yabancı dildeki çevrilerinde *oboq* terimi çeşitli terimlerle tercüme edildiğinden bazı sorunlar oluşmaktadır. MGT’deki *oboq* kelimesi Rusçaya род §9, 40, 41, 46, 139; Особое поколение -§11; племя -§§ 42, 46, 47; особое родовое подразделение – обох-§44;

поколение-§49; фамилия-§263 şeklinde çevirilmiştir (Bilegt, 2007, s. 69). Türkçe’ye oymak §11, 46; soy §40, 41, 46 (2), 47(3), 49; nesil §44, 46; aile §139, 263; ced §42 (5) kelimeleriyle çevirilmiştir (Temir, 1986). Fakat, İngilizce’ye olan çevirilerde kelimenin daha düzenli olarak bir tek *clan* (§9, 11, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 49, 139, 263) kelimesiyle tercüme edildiğini görüyoruz (Rachewiltz, 2004; Cleaves, 1982).

Bir kelimenin bir çok farklı anlamda kullanılması veya farklı anlamlar içeren kavramlar ile açıklanması büyük sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Aslında MGT’de geçen Moğolca kelimelerin Çince karşılıklarında *oboq* kelimesi için “soyadı” anlamında olan 姓 *xìng* karşılığı verilmiştir (Sumyabaatar, 1990). Eski Çince klan, kabile terimleri için 氏族 *shì zú*, 族 *zú* kelimeleri kullanılır. 族 *zú* kelimesi için Çince sözlükte “kan bağlı bir birlik, ortak bir gen özelliği taşıyanlar.” şeklinde anlam verilmektedir (<http://www.zdic.net/z/1b/js/65CF.htm>). E. Bacon da Çince 族 *zú* teriminin özelliklerinin *clan* ile aynı olduğunu belirtmektedir (Bacon, 1958, s. 168). Yani MGT’nin Çince karşılaştırmasında *oboq* kelimesi *kabile*, *klan* anlamında olan 氏族 *shì zú*, 族 *zú* kelimesi ile çevirilmemiştir. 姓 *xìng* kelimesinin asıl anlamı *ad*, *isim* kavramına dayalı olarak “soyadı” anlamındadır; yani soyu anlatmamaktadır. (<http://www.zdic.net/z/17/js/59D3.htm>). Ayrıca, Çince 姓 *xìng* kelimesi Yuan İmparatorluğu döneminde sadece soyadı anlamında kullanılmıştır. Sosyal grup ve klan (*clan*) anlamı hiç yoktur (Atwood, 2015, s. 17). Yani *Moğolların Gizli Tarihi* Çinceye çevirildiği dönemde⁶¹ *oboq* kelimesinin karşılığı olan 姓 *xìng* kelimesi sadece *soyadı* anlamında kullanılmıştır; dolayısıyla *oboq* kelimesinin anlamı “soyadı”dır.

Avrasya’daki bütün halkların içtimaî teşkilatındaki *oboq* terimi üzerine inceleme yapan Elizabeth Bacon’a göre “*Clan*, *sib* ve *gens* terimlerinin asıl anlamı, Ortaçağ Moğollarının *obok* terimine denk idi. Fakat antropologlar tarafından tarihsel sözlüklerde geçen ana anlamından çok farklı anlamlarıyla kullanıldığı için bu kavramların asıl anlamı da kaybolmuştur.” şeklinde belirtmektedir (Bacon, 1958, s. 164). Yukarıda söylediğimiz gibi, Pavel Rykin tarafından da Moğolların içtimaî teşkilatı incelemelerinde kendi dillerindeki *oboq* ve *irgen* terimlerinin kullanılmasının daha

⁶¹ Elimizdeki “Moğolların Gizli Tarihi”nin nüshası, Yuan İmparatorluğunun yıkılışından sonra Ming devletinin başlangıç döneminde 1389 yılına yakın bir zaman yazılmıştır. Eserde Moğolca kelimeler Çin harfleriyle yazılmış ve Moğolca kelimelere Çince karşılıklarını da verilmiştir (Tserensodnom, 2000, s. 12).

doğru olacağı söylenmektedir (Rykin, 2004, s. 206). Moğolların kendilerini anlatmak için kullandıkları terimlere uymayan yeni antropolojik terimlerle XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatını net bir şekilde anlatmak çok da mümkün olmamaktadır.

XIV. yüzyılın başında Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârih*'te “oboq” kelimesi اوباق *obâq* şeklinde toplam olarak dört defa geçmektedir. MGT ve *Câmi'ut-tevârih*'te geçen bu kayıtlar, XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatı için önemli temel verilerdir. Özellikle, bu kaynakta geçen *oboq* hakkındaki açıklama, XII-XIII. yüzyıl Moğollarının *oboq* terimini ne için kullandıklarını gösteren tek ve çok önemli bir veridir.

Reşîdüddîn Fazlullâh'ın bu açıklaması şu şekildedir:

و هر شعبه ای از ایشان به نامی و لقبی معین مشهور گشته و اوباقی شده. و اوباق آنست که از استخوان و نسلی معین باشد. و آن اوباقها دیگر باره منشعب گشته. و این زمان پیش اقوام مغول چنان مقرر است که آنچه از این شعبه ها پدید آمده اند، ایشان به یکدیگر نسبت خویشی بیشتر دارند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 148) “Her bir şube kendi adına ve lakabına sahip olarak, meşhur oldu ve *oboqluk* (اوباقی) oldu. Oboq demek ki budur: Kemik (yasun) ve nesil (uruq)'dan oluşur. Bu oboqlar tekrar ayrılır. Şimdiki Moğol kavimleri (qvam) bu şubelerden ayrıldılar.”

Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından kullanılmış olan *oboq*, *uruq*, *yasun* gibi Moğolca kelimeler, XII. yüzyıl Moğollarının akrabalık düzeni ve devleti idari taksimatı üzerine yapılacak incelemeler için üzerinde dikkatle durulması gereken terimlerdir. Ayrıca, Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından Moğolların sosyal yapısını anlatmak için kullanılan Farsça terimleri de dikkatle incelemek gerekir. Bu terimler dikkatle incelendikten sonra *Câmi'ut-tevârih*'te verilen Moğolca ve Farsça terimlerin klasik antropolojik terimlerle karşılaştırılması da bir zorunluluktur. Ancak, bu şekilde Moğolların içtimaî teşkilatını doğru terimler kullanarak, doğru bir şekilde ortaya koymuş oluruz.

Moğolların sosyal yapısı üzerine çalışan David Sneath:

“Reşîdüddîn Fazlullâh *clan* ve *tribe* terimlerine denk gelecek kelimeleri kullanmamıştır ve *qawm* kelimesi ile bütün toplulukları ifade etmiştir. Bu terim ile büyük küçük her birlikleri ifade ettiği için akrabalık düzeninin temel anlamını göstermemektedir. W. M. Thackston kendi çevirisinde İngilizce “nation”, “tribe” ve “clan” terimlerini metindeki cümle anlamlarına (context) göre kullanmak zorunda kalmıştır.”

şeklinde görüşlerini belirterek, durumun karmaşıklığını da göstermektedir (Sneath, 2007, s. 107).

MGT'de *ba'arin oboq*, *tayici'ut oboq*, *buda'at oboq* şeklinde *oboq* olarak geçen isimleri, Reşîdüddîn Fazlullâh, قوم باَرین *qawm bârin*, قوم تايچيوت *qawm Tayiciut*, قوم بودآت

qawm budât şeklinde *qawm* “kavim” terimi ile anlatmıştır. Aynı şekilde MGT’de *olqunu’ut irgen, tatar irgen, kereyit irgen* şeklinde *irgen* terimi ile verilen isimler de, *Câmi’ut-tevârîh*’te “قوم اولقونوت” *qawm olqunut*, قوم تاتار *qawm tatar*, قوم كرايت *qawm Kereyit* şeklinde *qawm* “kavim” terimi karşılığı ile verilmiştir (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373). Yani farklı anlamları olan iki terim, sadece *qawm* (قوم) terimi ile ifade edilmiştir. Bundan dolayı Ortaçağ Moğollarının içtimaî teşkilatı incelenirken *Câmi’ut-tevârîh* ve onun tercümelerini çok dikkatli kullanmak gerekmektedir.

Christopher P. Atwood’un da *Câmi’ut-tevârîh*’teki içtimaî teşkilata ait olan terimleri klasik antropolojik terimler ile nasıl tercüme ettiğini bu örnekten görebiliriz:

“Sayısız çok olan Arap kabileler (tribes [*qabā’il*]) ve aşiretleri (clans [*ashā’ir*]) batı tarafına Hind Okyanusu’na kadar bütün yerlerde, çöllerde kendi yurtlarını kurmuşlar. Bunun dışında eskiden bugüne kadar Türk isminde olan kavim (peoples [*aqwām*]) bulunmaktadır. Onların kabileleri (tribes [*qabā’il*]) ve şubeleri (branches [*shu’ab*]) bozkır, dağlar ve ormanlık bölgede yaşıyorlardı.” (Atwood, 2013, s. 229).

Yani, *aqwām* şeklinde geçen terimi *people, qabīla, qabā’il* şekillerinde geçen terimi *tribe, ‘ashā’ir* şeklinde geçen terimi *clan, ve shu’ab, shu’ba* şekillerinde geçen kelimesi *branche* olarak tercüme edilmiştir. Yani, *Câmi’ut-tevârîh*’teki XII. yüzyıl Moğolları hakkında bilgi veren terimlerin de tam olarak hangi anlamda kullanılmış olduğu çok karmaşık anlatımlar ve kullanımlar ile karışıklık içindedir.

Bu bahsi geçen terimlerin Moğolca sözlüklerde nasıl tanımlandığına baktığımızda da şu tanımların yapıldığını görmekteyiz:

1717 yılda yazılmış eski bir sözlük olan *Khorin Nigetiin Tailburi Toli*’de *oboq* kelimesi *nige törül-i nige oboq kememüi* “Aynı akrabalara bir *oboq* denir” açıklaması ile; *Oboq-tai* kelimesi *nige törül-i nige oboq-tai kememüi. Basa busu kümün-i tere oboq-tai kümün ene oboq-tai kümün kemen keleşemüi* (HNeTT, 1979, s. 104). “Aynı akrabaları bir *oboq*’tan derler. Başka kişileri bu *oboq*’tan kişi, şu *oboq*’tan kişi gibi konuşur”, açıklaması ile verilirken bir *oboq*’tan olan kardeşlere de *törül* adının verildiğini görmekteyiz: *Törül: nige oboq-un aq-a değü-yi törül kememüi* (HNeTT, 1979, s. 676). “bir *oboq*’tan olan kardeşlere akraba (*törül*) denir”.

XVIII. yüzyılda yazılmış olan *Khorin Naimtiin Tailburi Toli* adlı sözlükte de *oboq* kelimesi *Aliba kümün-ü uy ijayur-u oboq kememüi*. (HNNTT, 1988, s. 335) “Herhangi bir kişinin atasına *oboq* denir”, açıklaması ile yine aynı şekilde *törül* terimi de *Nige ebüge-*

eçe ürejigsen-i inü törül kememüi (HNNTT, 1988, s. 1614). “Bir atadan türemişlere *törül* (akraba) denir.” tanımı ile yer almaktadır.

1966 yılında yayımlanan Modern Moğolca sözlük olan *Moğol Helniï Tovç Tailbar Toli*'de de *ovog* terimine *Yasan törliin udam ugsaani üe ulamjilsan ner* (Tsevel, 1966, s. 405) “Baba tarafı akrabaların taşıdığı ismi”; *töröl* terimine de “1. Doğmak fiilin isim hali, 2. Akraba, 3. Türü” anlamları verilmiştir (Tsevel, 1966, s. 552).

Moğolca sözlüklerde *oboq* teriminin anlamı verilirken *töröl* (akraba) kavramı ile bağlantılı olarak anlatıldığı görülmektedir. Yani XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısına ait temel kaynaklar ve kaynaklarda bulunan temel terimler anlam açısından incelendiğinde çok karmaşık durumlar ortaya çıkmaktadır.

Ortaçağ Moğollarının *oboq* kelimesi üzerine inceleme yapmış bilim adamlarını, ileriye sürdükleri görüşleri ve onların araştırma şekillerine göre üç bölüme ayırmak mümkündür. İlk olarak V. Y. Vladimirtsov (2002), D. Gongor (1978), T. D. Skrinnikova (1990), G. Maitland Muller (1957), E. Bacon (1958), Lawrence Krader (1963), Chih-Shu Eva Cheng (1996) ve İsenbeki Togan (1998) gibi araştırmacılara göre; XII. yüzyılın *oboq*'u “ortak bir atadan türemiş, kan bağı üzerine dayalı akrabaların birliği” şeklinde tespit edilir. Moğolların akrabalık düzeni ve devleti idari taksimatının temel birim olarak kabul edilir. Onlara göre *oboq* sadece kan bağı olan akrabalarından oluşmaktadır. Onlar Marksist Tarihi Teorisi ve Sosyal Evrim Teorisi kapsamında inceleme yapanlardır. İkinci guruptaki araştırmacılar ise Gerhard Doerfer (1965), S. Kalujinski (1977, ss. 79-85; 1982, ss. 213-215), H. Perlee (2012, s. 383) ve L. Bilegt (2007, s. 79) başta olmak üzere diğer bilim adamlarıdır. Onlara göre: “*oboq* sadece kan bağı olmayan insanlardan oluşan bir birimdir”. XII. yüzyıl devlet idari taksimatının temel birimi olarak kabul görenlerdir. Onları Marksist Tarihi Teorisi ve Sosyal Evrim Teorisine eleştiri getirenlerdir şeklinde de düşünebilir. Üçüncüler ise; J. Serjee (2000), Christopher P. Atwood (2015), David Sneath (2007) ve Pavel Rykin (2004) başta olmak üzere Moğolca *oboq* teriminin *clan* ve *tribe* gibi antropolojik kavramlara denk olmadığını belirtmekle beraber MGT'deki *oboq* kelimesini *soy adı (surname)* olarak kabul görenlerdir. Bunları yeni bakış açısının temsilcileri diye de düşünebiliriz.

XII. yüzyıl Moğollarının *oboq* kavramına dair esas tartışmalar ise; “*oboq*” Moğolların akrabalık düzenine ait bir terim midir yoksa devlet idari taksimatına ait bir terim midir?

şeklindeki sorular etrafındadır. Bu sorulara cevap vermek bizim tez konumuzun da amaçlarından birisidir.

V. Y. Vladimirtsov tarafından Marksist tarih teorisi kapsamında yazılmış olan eserde XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî yapısının temel birimine *oboq* denilmiştir. Vladimirtsov bu konu hakkındaki görüşünü:

“Eski Moğol cemiyetinin (XI-XIII. asırlarda) esas unsuru oymak (obog~obox), yani ‘kan akrabalarının kendine mahsus birliği’ idi. Eski Moğol oymağı ekzogamik idi, bundan dolayıdır ki bu oymağın azası aynı oymağın kızıyla evlenemez, kardeş olmıyan diğer oymaklardan evlenmesi mecburi idi.”

şeklindeki sözleriyle dile getirmiştir (Vladimirtsov, 1995, s. 74). Bunun dışında

“Moğol kabile ağnat kabile idi, yani kabilenin azası kendisini müşterek bir cediti alâ (*ebüğe*)’den neşet ettirirdi. Fakat oymaklar çoğalıyor, dal budak salıyor, neticede bir çok obok’lar menşelerini aynı cediti alâ (*ebüğe*) ye çıkarırlardı. Bu gibi oymaklar arasında da izdivaca müsaade edilmezdi, çünkü bunlar kan akraba *agnat* –diye bilimizki –bir kemiğe (*yasun’a*) mensup kardeşler adolunurlardı.”

şeklinde de açıklamalarda bulunmuştur (Vladimirtsov, 1995, s. 75). *Oboq* hakkındaki bu görüşleri XX. yüzyılın sonlarına kadar Sovyet Moğolistan Tarihçiliğindeki siyasal etki ve devlet kontrolü altındaki eski Moğolların sosyal teşkilatı hakkındaki araştırmaların temeli olmuştur. V. Y. Vladimirtsov *oboq*’un oluşmasını

“obox’u teşkil eden unsurlardan birincisi kan kardeşlerden ibaret olan hakim (sahip) soy, sonra demirbaş vassaller – *unağan-boğol*’lar, sonra “adı” uşaklar – *ötöle boğol, jala’u*’lar idi. Demek ki kabile birkaç türlü içtimaî zümrelerden teşekkül etmiş bulunuyordu. Hatta iki sınıftan bahsetmek te mümkündür: sahip (hakim) soy-*urux* ve en zengin ve maruf *unağan-boğol*’lar yüksek sınıfa, küçük demirbaş vassaller ve uşaklar, *ötele boğol* ve *jala’u*’lar aşağı sınıfa dahildi.”

şeklinde belirtmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 108). Onun bu görüşleri S. Kalujinski (1977, ss. 79-85; 1982, ss. 213-215), H. Perlee (2012.), D. Gongor (1978.), Ç. Dalai (1996.), vb. bilim adamlarının katılımı ile Moğolistan tarih yazıcılığına derin bir şekilde yerleştirilmiştir. V. Y. Vladimirtsov’un modelini doğrudan kabul edenlerin sayısı çoktur. Onun çalışmaları, uzun süre XII. yüzyıl Moğollarının sosyal teşkilatını, resmi Marksist tarih incelemelerine göre yapanlara temel oluşturmuştur. Çağdaşlarının arasında Vladimirtsov’u eleştirecek, rekabet yapacak teori ve hatta görüşlerine eleştiri yapabilecek bilim adamları bile yoktu (Rykin, 2004, s. 187).

Bize göre V. Y. Vladimirtsov’un Moğolların akraba ve aile düzenine ait olan *oboq* kavramına fazlaca önem verip, çokça dikkat çekmesinden ötürü bu kavramın manası çok büyümüştür ve bu terimin sosyal görevi yükselmiştir. Bundan dolayı V. Y.

Vladimirtsov'un araştırmasında bazı hatalı görüşler çıkmış; ayrıca, Vladimirtsov'un MGT'deki bazı bilgileri yanlış okumasından dolayı da büyük yanlışlar meydana gelmiştir.

Vladimirtsov'un ünlü eseri yayınlandığı zaman Avrupalı bilim adamları tarafından takdir edilmiştir. Esere yapılmış olan ilk eleştirilerden birisi Çin uzmanı W. Eberhard tarafından yapılmıştır.

“Müsbet taraflarından başka bu kitabın birçok da menfi tarafları vardır. Bunlardan birisi müellifin Çin’ce okuyamamasından dolayı tercüme eserlere dayanmak zorunda kalmasından ileri gelmektedir. Bu, bilhassa Çin üzerindeki Moğol hâkimiyetinden bahseden bölümde tesirini göstermektedir. Bu bahis oldukça zayıftır. Fakat bundan daha mühim olan başka bir nokta vardır: Müellif incelemelerine, Cengiz hanın hâkimiyeti başlamadan kısa bir zaman önce başlamaktadır. O, Moğolların ilk zamanlarından yani 11 inci yüzyıldan önceki zamanlardan bahsetmemektedir. Bunun hakkında bilhassa Çin kaynaklarında çok malzeme vardır. Müellif bunlardan istifade etmiş olsaydı, verdiği bazı yanlış kararların önüne geçmiş olacaktı. Müellif Moğolların içtimaî teşkilatını izah etmeğe çalıştığı zaman iktisadi durumlara temas etmektedir. Bu tamamen şayanı kabul ve doğrudur. Yalnız müellif, Moğolların içtimaî teşkilatlarını ancak 11.-13 üncü yüzyıllardan beri kurmadıklarını, fakat yüzlerce ve hatta binlerce yıl önce Moğol kabile guruplarından, münferit kabilelerden ve Moğol olmayan kabile guruplarından müteşekkil içtimaî bir teşkilatın mevcut olduğunu nazarı itibaren almamıştır.” (Eberhard, 1945, s. 485).

V. Y. Vladimirtsov'un bu hatası yalnızca Çin’ce bilmemesinden ötürü değildir. Bize göre ilk olarak Marksist Tarih Teorisi kapsamında inceleme yapılması, ikinci olarak da *Moğolların Gizli Tarihi* başta olmak üzere Moğolca kaynaklardaki *oboq* teriminin yanlış anlaşılmasından dolayıdır. Vladimirtsov'un kullandığı teoriye göre her millet ilk devletini kurmadan önce kabile – aşiret – aşiret federasyonu – devlet gibi aşamalardan geçirmek zorundadır. Bunun için yazar 1206 yılında Büyük Moğol Devleti kurulmadan önceki, yani XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısının akrabalık bağı üzerine dayalı Kabilesel düzeni olmalı, diye düşünmüş olmalıdır.

Vladimirtsov'un seçeneksiz olarak kullanmış olduğu Marksist Tarih Teorisi, onu *Moğolların Gizli Tarihi* ve diğer Moğolca kaynaklardaki *oboq* kelimesini yanlış anlamasına neden olmuştur. Bir yandan da Moğolca kaynaklardaki terimlerin çeşitli tercümeleri de onu etkilemiştir. Bu eserin Modern dillere tercüme ederken kullanılmış her bir kelime farklı anlamda olduğu için, farklı sosyal gurupları ifade etmektedir. Bu çeviriler nedeniyle XII. yüzyıl Moğollarının *oboq* başta olmak üzere çeşitli terimleri karıştırılmaktadır.

MGT'deki:

qorilartai-mergen qori-tumad-un qajar-tur-ıyan buluqan keremün görö'etei qajar-ıyan qorilalduju mawulalduju qorilar oboqtu bolju, ... (Rachewiltz, 1972, s. 14) “Qorilartai-

mergen, Qori-tumad-un memleketinde bulunan samur ve sincap avlayan av yerlerini zorla alınmasından hiddetlenerek, Qorilar **oboqtu olarak**, ...”

malumatı V. Y. Vladimirtsov,

“Xorilartai-mergen, ülkesi olan Hori-tumad'ta samur ve sincap üreyen yerlere umumî yasak (memnuiyet) tamim edildikten ve dostane olmıyan münasebetler başladıktan sonra, Xorilar kabilesini (oboğ-obox) **teşkil etti**... ve *Burxan – Xaldun* (dağının) sahiplerine müteveccihen göç etmeğe başladı.” (Vladimirtsov, 1995, s. 58)

şeklinde yanlış anlamlandığı için *oboq* bir bey tarafından teşkil edilebilen bir birim, devlet teşkilatının temel birimi olarak anlamıştır. Ahmet Temir de bu metini

“Horilartai-mergen, Horitumed'ların memleketinde bulunan kendi yerindeki samurlar, sincap ve av mıntıklarının zorla alınmasına hiddetlenerek, bütün Horilar oymağı ile birlikte Burhan-Haldun civardaki av yerleri ava müsait ve oradaki memleketler de iyidir diyerek, Burhan-Haldun...”

şeklinde farklı çevirmiştir (Temir, 1986, s. 5). Temir, buradaki “bütün Horilar oymağı ile birlikte” cümlesinde gerçek metnin anlamını doğru verememiştir. Burada, Horilartai-Mergen'in göçmesinden önce Horiların *oboq* bulunduğu gibi bir anlam vermektedir. Asıl metin; Qorilartai-Mergen kendi memleketinde bulunan samur ve sincap avlayan av yerlerinin zorla alınmasına hiddetlenerek, Qorilar *oboqtu* (Horilar soy ismini alarak, lakaba sahip olarak) olarak göç ettiklerini göstermektedir. Oysaki Qorilartai-Mergen tarafından herhangi birşey kurulmamıştır ve teşkil etmemiştir. O göç ederken lakab gibi, aile ismi (family name), şimdiki soyadı (surname) gibi lakaba sahip olarak (belki göç ederken başkaları tarafından verilmiş) göç ettiğini göstermektedir. Bu konuda MGT'deki *oboq* isimleri bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

MGT'deki:

bodoncar ügei boluşsan-u qoyina tere jewüredei-yi ger daru'a adangqa-uriangqadai gü'ün alu'a te'ün-ü'ei bui-je ke'ejü jügeli-dece qarqaju jewüreyit oboqtu bol<u>qaju jeüred-ün ebüge tere bol(u)ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Bodoncar'ın ölümünden sonra Jewüredei'yi 'evde her zaman Adangqa-Uriangqadai bir adam bulunmuştur. Belki onun oğludur diyerek kurban ayinine (*jügeli*) iştirak etmesini engelleyerek Jewüreyit **oboqtu oldurdular**. Jeüred *oboq* 'un cediti o oldu.”

malumatı da V. Y. Vladimirtsov “Boduançar'ın ölümünden sonra Barin-Şiiratu-habiçi bu oğlana kardeşçe muamele etmedi. Kurban merasimi esnasında onu kovdu. Bundan sonra Çjaoureday da Çjaoureit kabilesini teşkil etti.” (Vladimirtsov, 1995, s. 82) şeklinde yanlış okuduğu için *oboq* bir bey tarafından teşkil edilebilen bir birim olarak anlamıştır.

MGT'de geçen aşağıdaki metni de Vladimirtsov farklı yorumlamıştır:

Ede jürkin irgen-ü yosun jürkin bolurun qabul- qan-u dolo'an kö'üd-ün angqa aqa ökin-barqaq büle'e kö'ün inu sorqatu-jürki büle'e jürkin bolurun Qabul-Han-u kö'üd-ün aqa ke'ejü irgen-ü'en dotoraca ilqaju helige-tür sölsütü heregei-tür honcitan a'uçgi dü'üreg jirügetü aman dü'üreg a'urtan ere tutum erdemütten bökös gücüten-i ilqaju ökcü a'urtan sölsütan omoqtan jörkimes tula jürkin ke'ekdegü yosun teyimü teyimün omoqtan irgen-i cinggis-qahan dorayita'ulju jürkin oboqtu-yi ülitkeba irgen-i ulus-i inu cinggis-qahan ö'er-ün emcü irgen bolqaba (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Bunlar Jürkin bodun’un (irgen) ortaya çıkışı: Qabul-Han’ın yedi oğlunun en büyüğü Ökin-Barqaq’dır. [Onun] oğlu Sorqatu-jürki idi. Jürkin olmuş⁶². Qabul-Han oğullarımın en büyüğü diyerek kendi *irgen*⁶³ içerisinden yüreklerinde cesaretli, başparmaklarında erdemli, ciğerlerinde cesaretli, ağızlarında hiddet olanları, erlik erdemli, güreş güçlülere seçip vermiş ve hiddetli, cesaretli, erdemli oldukları için Jürkin (Yürekli) demiştir. Cengiz Kağan bunun gibi mağrur bir bodun’u yenip, Jürkin *oboqtu*’yu⁶⁴ imha etti, bodunu ve halkı (devleti) de kendisine tâbi kıldı”

Bu bilgiyi V. Y. Vladimirtsov ise şu şekilde yorumlamıştır (1995, s. 111):

“Jürki kabilesinin menşei şöyledir: Qabul hakanın yedi oğlu vardı. Büyük oğlunun adı Olbarhağ (Okin-barhağ) idi. Qabul, onun büyük evlat olduğunu dikkat nazarına alarak, halktan en cesur, kuvvetli, mütehammil ve iyi nişancıları seçti ve onun maiyetine verdi. O nereye giderse galip oldu, onunla boy ölçüşmeğe kimse cesaret edemedi; bundan dolayıdır ki ona Jürki denildi. Cengiz han bu kabileyi itaat ettirdi ve kendi kabilesine ilhak etti.”

Vladimirtsov, kendi yorumlamasından yola çıkarak şu şekilde bir açıklama yapmıştır (1995, s. 112).

“Beğlik eden ve akrabalarından müteşekkil olan bir metbu kabile, daha doğrusu “büyük bir aile”, epiyce kalabalık olan boğol, jala’u ve nökör’lerinin başında duruyor. Jürki’lerin kendileri efendi, noyad bunlara tabi olan vassallar, yani onların boğolcud’ları, efendileriyle kan kardeşlik münasebetleri olmadığı halde, onların adıyla faaliyette bulunuyorlar. XII. asır Moğollarının kabile hayatı bakımından Jürki adı hepsini içine alıyor ve bunların faaliyetinden Jürki’ler mesuldur, farkları yoktur. Kaynaklarımızda yine güzel örnekler buluyoruz. Bir gün Cengiz Han Onon ırmağı kenarında ziyafet veriyordu. Hakiki Cürki’lerin mümessilleri de bu ziyafette bulunuyorlardı. Bu ziyafette bir kavga, arbede oldu. Bu arbede esnasında Buri-boko Cengizin kardeşi Belgutey’i omzundan yaraladı. Bu Buri-boko, Borjigin kabilesinden olduğu halde Cürki’lere nökör olarak iltihak etmişti. Buri-Boko’nun Cürki kabilesinin azası olmadığını, onun başka bir kabileye mensup olduğunu herkes bildiği halde, Cengiz Han Yürki kabilesini mesul tutuyordu. Görülüyor ki kabile yalnız kendi akrabalarının faaliyet değil, vassallarının faaliyetten de mesul oluyordu.”

Yani yazar MGT’de geçen “*irgen* ve *oboq*” terimlerini hiç dikkate almamıştır. Asıl metinde Qabul Kağan *oboq*’u teşkil etmemiş, bilakis *Jürkin irgen*’i teşekkül etmiştir. XII. yüzyıl Moğollarının devleti idari taksimatında önemli yeri olan *irgen* teriminin yerine Vladimirtsov tarafından bu bilginin yanlış anlaşılması ve *oboq* şeklinde kabul edilmesinden dolayı, *oboq* terimi XII. yüzyılın Moğolların içtimaî teşkilatının temel birimi olarak kabul görmüştür.

⁶² “jürkin bolurun” kelimesini A. Temir “Curkin kabilesi teşkil edilirken” diye çevirmiş (Temir, 1986, s. 68).

⁶³ *irgen-ü*’en dotor-aca cümlesini A. Temir “Kendi halkı içerisinden” diye çevirmiş (Temir, 1986, s. 68).

⁶⁴ *obog* kelimesini A. Temir “aile” olarak çevirmiş (Temir, 1986, s. 68).

V. Y. Vladimirtsov'un incelemesine yeniden bir eleştiri yapan bilimadamı ise antropolog L. Munkh-Erdene'dir. Ona göre V. Y. Vladimirtsov'un görüşünün temelini Rusya ve Avrupa'daki Moğol Araştırmaları merkezleri, özellikle; Rus Coğrafya Derneği tarafından XIX. yüzyılda uygulanmış olan etnolojik saha çalışmaları oluşturmuştur. Sosyal evrim teorisi ile donatılmış olan bu etnolojik araştırma ekipleri Moğolların sınırdaki Kalmuk, Buryatlar gibi küçük gruplar üzerine yaptıkları incelemelerle yetinerek, Moğolistan coğrafyası içerisinde Moğollarla tanışmış ve Kalmuklar, Buryatlar gibi küçük grupları da direk kabile teşkilatına sahip guruplar olarak ifade etmişlerdir. Bu ekipte çalışanlar Buryatları Moğollara benzer bir ırk olarak anlamışlardı. Dolayısıyla Kalmukları da Moğollara benzer bir topluluk olarak anlamışlardır. Bunlara dayanarak "Moğollar"ı bu benzer toplulukların genel ismi gibi düşünmüşlerdir (Munkh-Erdene, 2011b, s. 32). Bunun gibi Moğolları etnolojik bakış açısı (ethnological paradigm) ile incelenmiş olan bu çalışmalar da V. Y. Vladimirtsov'un bakış açısını etkilemiş ve onun çalışmasının temelini oluşturmuştur.

V. Y. Vladimirtsov, XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısını akrabalık düzeni üzerine dayalı kabile düzeni olarak tespit etmekte beraber ilkel dönemine ait kabilelerden farklı olduğunu da belirtmiştir. Bu durum:

"XI-XII. asır Moğol kabile cemiyeti ev eski Moğol kabilesi iptidaî (primitiv) kabile hayatı durumundan çok uzak bulunuyordu. Eski Moğol kabilesini ve 'kabile' cemiyetini bizim kaynaklarımız büsbütün başka türlü tasvir ediyorlar. Demek mümkündür ki o çağda Moğol aşiretlerine dahil kabileler uzun tekâmül devirleri geçirerek inhilâle yüz tutmuş bulunuyordu. Bu tekâmül devirleri hakkında bizim sarîh malûmatımız yoktur. XII-XIII. asır Moğollarının içtimaî hayatı hakkında ise kâfi derecede malûmata malik bulunduğumuzu tekrarlayabiliriz." (Vladimirtsov, 1995, s. 98)

şeklinde anlatılmıştır.

XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatı ile ilgili incelemelerden birisi de Moğol bilim adamı D. Gongor tarafından kaleme alınmıştır. Onun yazdığı "Halh Tovchoon I" adlı eser 1970 yılında, "Halh Tovchoon-II" adlı eseri ise 1978 yılında yayımlanmıştır. Fakat bu kitaplar da Marksist Tarih Teorisi kapsamında yazılmıştır. Bu çalışma, V. Y. Vladimirtsov'un görüşlerini bilim alanında derinleştiren, eski Moğolların sosyal yapısı üzerine yapılan incelemeleri de çok ileriye götüren bir eser olmuştur.

D. Gongor kendi incelemesine dayanarak XII. yüzyıl Moğollarındaki *oboq*'un işlevlerini ve özelliklerini şu şekilde belirtmiştir:

1. *Oboq*'un bütün üyeleri belli bir ceden menşe alır. Bu yüzden akrabalık bağları vardır. *Oboq*'un yöneticisi bu boyun en yaşlı kişisi olur.
2. *Oboq*'un belirli adları vardır.
3. Umumi bir toprağa sahiptir.
4. Müşterek bir ocağa sahiptir.
5. *Oboq* genel bir mezarlığa sahiptir.
6. *Oboq* bir meclislidir. Meclisten kendi yöneticisini seçmek, görevden almak, askeri toplamak, savaşmak, barış yapmak gibi sorunlara karar verir.
7. Umumi bayram, şarkı, dans ve törenlere sahiptir.
8. Ortak bir şeceresi vardır.
9. Umumi toteme yakarışa sahiptir.
10. Özel kendi “em”i (farklı kişilerin hayvanların karışmaması için kulak keserek işaretlenmesi) ve damgası vardır.
11. Mal mülkleri *oboq* içinde bırakmayı tercih ederler.
12. Umumi ayin de vardır.
13. Umumi gelenekler de vardır (Gongor, II, 1978, s. 8).

Gongor burada L. H. Morgan ve F. Engels tarafından belirtmiş özelliklere Eski Moğol kabilelerinin özelliklerini de ekleyerek daha net şekilde yorumlamaya çalışmıştır.

Doerfer tarafından da *oboq* terimi üzerine şu açıklama yapılmıştır: “Uzun zamandır devam etmiş ve exogamy kuralı geçerli olan siyasî bir birim (einheit) idi. Bu ulusal (nationaler) bir kavramdır. Bu *volk* “insanlar, *nation* “ulus” olarak çevirebilir. Türkçe uq (ok) ile denk gelir.” (Doerfer, 1965, s. 50).

Aynı zamanda Moğol akademisyen Ş. Natsagdorj tarafından yazılmış *Mongolin Feodalizmin Ündsen Zammal* (1972) adlı eser de, XII. yüzyıl Moğollarının içtimai teşkilatı üzerine yapılmış önemli çalışmalardan biri olmuştur. Ş. Natsagdorj, XII. yüzyıl Moğollarının *oboq* sistemi hakkında hiçbir şey söylememiştir. Bunun nedeni Sovyet sistemindeki kontroller ve ideolojik baskı ile ilgilidir. Fakat, yazar, eserinde XII. Yüzyıl Moğollarının devlet idari taksimatının ana biriminin *güre'en* olduğunu söylemiştir. Bu o zaman için çok yeni bir görüştür.

1970’lerde Sosyal Evrim Teorisi güçlü eleştirilere maruz kalmaya başlamıştır. Bu teori ile bütün toplulukların sosyal teşkilatının anlatılmasının yanlış olduğu kabul edilmeye

başlanmıştır. Mesela, 1977 yılında bilimadamı S. Kalujinski, MGT’de geçen *oboq* kelimesinin anlamını *birlik ismi, surname (soy adı)* şeklinde vererek yeni bir görüş ileriye sürmüştür. Kendi görüşünü şu argümanlar ile savunur:

- Kaynaklar *oboq*’un nasıl ortaya çıktığını şahıs ismi ile bağlayarak anlatır.
- *Oboq* kelimesi hiç tek başına kullanılmamaktadır ve her *oboq* bir kişiye bağlı bulunmaktadır.
- Konar göçerler medeniyetinin temsilcilerinde sosyal ilişki için kullanılır.
- Reşîdüddîn Fazlullâh; Cengiz Kağan’ın siyasî olarak güçlenmesinden önceki Moğol toplumunu anlatırken Arapça *lakap* (name, nickname) kelimesini çokça kullanmıştır (Kalujinski, 1977, ss. 79-85).

1990 yılından bu yana “Yapısal Toplum Teorisi” ile (Social structural teory) yeniden incelemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu teorinin en önemli temsilcileri olarak David Sneat (2007) ve Christofer Atwood (2010) söylenebilir. Atwood tarafından MGT’deki *oboq* kelimesi yeniden incelenmiş ve “*Oboq* kavramı, ortak bir ataya sahip akrabalardan oluşan bir grubu ifade eden İngilizce’deki *clan* terimiyle aynı değildir. Fakat *soyadı*’na daha yakın anlamdadır.” şeklinde belirtilmiştir (Atwood, 2010, s. 71). Böyle bir görüş Moğol bilim adamı J. Serjee tarafından daha önce 2000 yılında “şahsın hangi kabileye ait olduğunu gösteren kavram *oboq* ismi (фамилия, surname) idi.” şeklinde belirtilmiştir (Serjee, 2000, s.95). Bundan sonra Serjee “Görüşlerimize göre: Moğolların VIII-IX. yüzyıllardan beri *oboq* ismi (фамилия) kullandığını söylemek mümkündür.” şeklinde yorum yapmıştır (Serjee, 2000, s. 96). 2012 yılında tarafımızdan yayımlanmış bir makalede MGT’deki *oboq* terim ile ait bilgiler değerlendirilerek, XII. yüzyılda *oboq* terimini *grup, birim, birlik* kelimeleri ile ifade etmenin tam da doğru olmadığını ve bir *oboq*’tan olanların bir yerde beraber olması gerekir, veya aynı yerde beraber yaşayanlara bir *oboq* denir, gibi düşüncelerin yanlış olduğunu ileri sürmüştük (Altansukh, 2012, s. 284). Yani eski Moğollardaki *oboq* kavramı, ilkel toplumlardaki kabile anlamına gelen bir kavram değildir.

1990 yılında Sosyalist sistem çöküp, Moğolistan’da demokratik düzen kurulmuştur. Bunun ile birlikte Moğol tarihçileri kendi incelemelerini Marksist Tarih Teorisi kapsamında yapma zorunluluğu kalmadığı için, Moğolların tarihini yeniden özgür şekilde ve istediği yöntemleri kullanarak yazma hakkını kazanmıştır. Böylelikle Moğol

araştırmacılar da XII. yüzyıl Moğollarının içtimaî teşkilatı üzerine yeni yöntemlerle inceleme yapmaya başlamışlardır. Bu yeni yöntemlerle çalışan bilimadamlarının önemli temsilcileri olarak L. Bilegt (2007), P. Delgerjargal (2005), B. Batsüren'i (2012) sayabiliriz. L. Bilegt, *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Câmi'ut-tevârih* gibi birinci el kaynaklardaki *oboq*, *uruq*, *yasun* terimlerini çok dikkatle incelemiştir. Fakat o da MGT'deki *oboq* kelimesine ait olan bazı bilgileri yanlış değerlendirmesinden dolayı “*oboq* ise XII. yüzyılın içtimaî teşkilatı ve devlet idare sisteminin en alt temel birimidir” şeklinde görüş belirtmiştir. Örnek olarak, o da yukarıda da verdiğimiz MGT'deki şu bilgiyi yanlış değerlendirmiştir:

*ede jürkin irgen-ü yosun jürkin bolurun qabul- qan-u dolo'an kö'üd-ün angqa aqa ökin-barqaq büle'e kö'ün inu sorqatu-jürki büle'e jürkin bolurun Qabul-Han-u kö'üd-ün aqa ke'ejü irgen-ü'en dotoraca ilqaju helige-tür sölsütü heregei-tür honcitan a'uçgi dü'üreng jirügetü aman dü'üreng a'urtan ere tutum erdemütten bökös gücüten-i ilqaju ökcü a'urtan sölsütan omoqtan jörkimes tula jürkin ke'ekdegü yosun teyimü teyimün omoqtan irgen-i cinggis-qahan dorayita'ulju jürkin oboqtu-yi ülitkeba irgen-i ulus-i inu cinggis-qahan ö'er-ün emcü irgen bolqaba (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Bunlar Jürkin irgen-bodun'un ortaya çıkışı: Qabul-Han'ın yedi oğlanlarının en büyüğü Ökin-Barqaq idi. [Onun] oğlu Sorqatu-jürki idi. Jürkin olmuş. Qabul-Han'ın oğullarının büyüğüyüm diyerek kendi *bodun* içerisinden yüreklerinde cesaretli, başparmaklarında erdemli, ciğerlerinde cesaretli, ağızlarında hiddet olanları, erlik erdemli, güçlü güreşçileri seçip vermiş ve hiddetli, cesaretli, erdemli olanları için Jürkin (Yürekli) demiştir. Cengiz Kağan bunun gibi mağrur bir *bodun*'u yenip, Jürkin *oboqtu*'yı yok etti. *Bodun*'unu da devletini de kendisine tâbi kıldı”*

Bu bilgiyi L. Bilegt “Qabul-Han kendi halkının içerisinden erlik erdemli, güçlü güreşçileri seçip bir *oboq* teşkil etti.” şeklinde anladığı için XII. yüzyılda *oboq*'un akrabalık düzeni olmadığını, *oboq* için kan bağının hiç önemli olmadığını, kan bağı olmayan insanları da seçerek kurulabilecek bir birim olarak ifade etmiştir (bk. Bilegt, 2007, ss. 70-84). Onun görüşleri dönemi için yenidir. Yukarıdaki bilgileri dikkatlice okuduğumuzda ilk olarak görebileceğimiz en belirgin şey Qabul-Han kendi halk içerisinden seçerek bir *oboq* değil, bir *irgen* kurmuştur. Qabul-Han'ın kurulmuş olan bir birliği *omoqtan irgen* “yürekli *bodun*” diye ifade ettiğini açıkca görüyoruz. Bunun dışında Ökin-barqaq'a bu *irgen*'i verdiği zaman onun *oboq*'u Jürkin değildir. Ama Ökin-barqaq'ın oğlu Sorqatu'nun zamanında Jürkin soy ismini kullanmaya başladığını görüyoruz. Sonrasında Jürkin halkı yönetenlerin Jürkin adını almış olduğu ve Jürkinleri yöneten ailenin *Jürkin* ismini alınca *Jürkin oboq*'un ortaya çıktığını görebiliriz. Bizim örnek aldığımız malumatın sonundaki “Jürkin *oboqtu*'yı (oboq mensuplarını) hepsini öldürüp yok etti, *bodunu* ve devletini de kendisine tâbi kıldı” cümlesi Qabul-Han'ın seçtiği bütün kişilerin *Jürkin oboq*'a mensup olmadığını göstermektedir.

L. Bilegt'in incelemelerinde bunun gibi bazı hatalar bulunduğu için yeniden incelemek gerekli olmuştur. Buna rağmen L. Bilegt'in çalışmalarıyla XII. yüzyıldaki eski konar-göçerlerin sosyal teşkilatının sorunlarına mantıklı cevaplar verdiğini ve bu konudaki araştırmaları ileriye götürdüğünü vurgulamak gerekmektedir. B. Batsüren'in de genel olarak L. Bilegt'i takip ettiği söylenebilir.

Günümüzde P. Rykin (2004.), D. Sneath (2007), Christopher P. Atwood (2015), P. Delgerjargal (2016) gibi bilim adamları Sosyal Evrim Teorisinin yanlışlıklarını eleştirmekle beraber, konar-göçerlerin içtimaî teşkilatını açıklayabilmek için yeni yöntemler de kullanarak önemli incelemeler yapmaktadır. D. D.Sneath kandaş akrabalık düzeni üzerine dayalı toplum teşkilatı ve devlet teşkilatını karşılaştırmanın gereği yoktur, ama yöresel aristokratların iktidar ve halk, devlet idare sistemindeki güç dağıtım üzerine dikkatli incelemeler yapılırsa konar-göçerlerin içtimaî teşkilatının özelliklerinin daha iyi anlaşılabilceğini söylemektedir (Delgerjargal, 2016, s. 76).

Sneath, XII. yüzyıl Moğollarındaki *oboq* hakkında:

“Bu *oboq*'lar, dış evlilik kurallarının geçerli olduğu ve baba tarafından akrabalık kurulan eski klanlarla (clans) aynı değildir. Mesela, Borjigin *oboq* eski dış evlilik kuralının geçerli olduğu bir *oboq* değildir. Borjigin içerisinden ortaya çıkmış olan Barulas, Ba'arin ve Mangghud adlı şubeler kendi aralarında evlenebiliyordu. *Oboq* akrabalık düzeninden daha uzak olan siyasi bir oluşumdur.” (Sneath, 2007, s. 108).

şeklinde açıklama yapmıştır. Bundan sonra:

“Bir kağan tarafından kendi oğluna has bir *oboq* yaratılmıştır. Mesela, Jürkin *oboq* bu şekilde ortaya çıkmıştır. Qabul Qan [Khan], Okin Barqaq'ın en büyük oğlu olduğunu söyleyerek, kendi insanları içerisinden cesaretli, başparmaklarında erdemli, ağızlarında hiddet olanları, erlik erdemli adamları seçip ona vermiştir. Bu özellikler onlara *Jürkin* adının verilmesine sebep olmuştur. Bu oldukça yakın tarihli bir olaydır. Jürkin *Oboq*'un kurucusu Cengiz Han'ın amcasıydı. Sadece bu kadar kısa süre içerisinde onun torunları bu kadar çoğalıp bir *oboq* olamaz.”

şekilde bir açıklama yapmıştır (Sneath, 2007, s. 109). Burada MGT'de bulunan *Jürkin irgen*'in teşkiline ait malumat yanlış bakış açısıyla *Jürkin oboq*'un ortaya çıkışı ile alakalı olarak düşünülmüştür.

P. Rykin yaptığı çalışmalarda özellikle *oboq* ve *irgen* terimlerinin kavram alanları üzerinde dilsel ve teorisel bakış yöntemlerini de kullanarak durmuştur. Ona göre, “*Oboq* ve *irgen* terimlerinin standartlaşmış akademik yorumları, Ortaçağ Moğollarının anlayışlarından çok uzak durumdadır. Temel ve alternatif yöntemler arasındaki farklar burada önemli değil: *oboq* kavramının *clan* terimiyle açıklanması, *konar-göçer toplum*

veya *obok* terimlerini kullanarak açıklama yapmaktan daha yeterli değildir ve *tribe* terimi kapsamında *irgen* kavramının yorumlanması, bu kavrama “bir kabileye bağlı kişiler” anlamının verilmesinden daha geçerli değildir.” (Rykin, 2004, s. 206).

Rykin’e göre:

Oboq: 1. Topluluğa hükmeden kişilerin unvanı. 2. Bir topluluk ismi (Rykin, 2004, s. 197)

İrgen: Kendilerini bir topluluğun üyeleri olarak gören özgür insanlar (Rykin, 2004, s. 204).

Chih-Shu Eva Cheng, *Moğolların Gizli Tarihi ve Câmi’ut-tevârîh*’te geçen Moğolca akrabalık düzenine ait bilgileri ıceledikten sonra Moğolların akrabalık düzeninin temel biriminin *oboq* olduğunu belirtmiştir (Cheng, 1996, s. 157). Ona göre bu terim Çince kaynaklarda *chung* (çeşit, sort), *hsing* (soyadı), *pu* (kabile, bu) ve *shih* (klan) anlamında; Farsça kaynaklarda insanlar, kabile, aile ve şube gibi anlamlarda olan *qawm* şeklinde geçer (Cheng, 1996, s. 157).

P. Delgerjargal, son makalesinde XI-XII. yüzyıl Moğollarında *oboq* ve *aimag* düzeni bulunduğunu ve klan düzenininin sona ermesiyle sosyal tabakalaşmanın başladığını söylenmesinin yanlış olduğunu söylemektedir. Böylece; “Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer toplumundaki asiller tarafından kendi hükümdarlığı daha güçlendirmesi için sülale, *oboq*, *aimag* olan bir sistemi yaratılmış olabilir.” şeklinde farklı bir görüş ileriye sürmüştür (Delgerjargal, 2016, s. 78). L. H. Morgan, K. Marks, F. Engels başta olmak üzere tarihçiler ve antropologlar tarafından insanların akrabalık düzeninin, aile türlerinin ve kabilelik düzeninin otaya çıkışı ve gelişmesi hepsi doğal ilkelere dayanmış olan insanlığın genel bir gelişmesinin doğal sonucu olduğu net bir şekilde ispatlanmıştır. Moğolların ve Orta Asya konar-göçerlerinin akrabalık düzenini Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer toplumundaki asiller tarafından kendi hükümdarlıklarını daha güçlendirmek için yaratılmış bir sistem olarak anlatması oldukça şaibelidir.

Tezimizin bu kısmında MGT’deki bilgilere dayanarak XII. yüzyıl Moğollarının sosyal hayatındaki *oboq* teriminin kullanımı ve sosyal önemini belirterek, bu terimin anlamını tespit etmeye çalışacağız.

İlk olarak XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında yaşayan konar-göçerlerin sosyal hayatını, yaşamları içinde birey olarak kazandığı haklar, bir beye tabi olma, savaşta ve barışta bey ile olan ilişkileri, mal kazanması ve miras durumu gibi sosyal ilişkilerindeki şahsi ve akrabalık ilişkilerindeki durumunu gösteren *oboq* kavramının kullanımını inceleyeceğiz.

Kaynaklarımıza göre, XII. yüzyıl Moğol coğrafyasında yaşayan sıradan bireyler hen belli bir *oboq*'a hem de belli bir reise bağlıydı. MGT'e baktığımızda; Arlut *oboq* mensubu olan Bo'orçu; Uriyankhai *oboq* mensubu olan Zelme; Jadaran *oboq* mensubu olan Mulhalhu başta olmak üzere birçok kişi, XII. yüzyılın son zamanlarında Cengiz Kağan'a bağlıydı.

Borjigin *oboq*'undan Büri-Böke, Jalayir *oboq*'undan Çuluun-Haiç, Küğün-Uga, Zebge, Muhali, Buha; Hatigan *oboq*'undan olan hırsız kadın gibi ve diğer bir çok farklı *oboq*'lardan olan insanlar Saça-Beki'ye yani Taiçu'lara tâbi olmuşlardır. Arulat *oboq* mensubu Bo'orçu Cengiz Kağan'a bağlı bulunurken; onun küçük kardeşi Ögelen Jamuka'ya bağlıydı.

Bunların dışında; Ba'arin *oboq* mensubu Üsün-Ebügen, Dörvön *oboq* mensubu Möçi-Büdüün, Uriyankhai *oboq* mensubu Sübedey; Barlus *oboq* mensubu Hubilay, Hudus; Targud *oboq* mensubu Hadaan-Daldurhan; Borjigin *oboq* mensubu Daritai-Otçigin başta olmak üzere bir çok kişiler ise Jamuka'ya bağlı bulunmuştur.

Süldüs *oboq*'undan olan Sorhan-Şar; Besüd *oboq*'undan olan Jebe; Ba'arin *oboq*'undan olan Şireet-Ebügen, Alag, Naya gibi adamlar Tayiciut *oboq*'undan olan Targuday-Hiriltug isminde bir beye bağlı idi. Bu tarz örnekler; MGT'de sıklıkla yer almaktadır. Bu durum önem arz etmekte ve son derece dikkat çekicidir. Bu bilgilerden XII. yüzyıl Moğol coğrafyasında olan sıradan bir kişinin hem belli bir *oboq*'a, hem de bir reise bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında bir birey herhangi bir reisin hâkimiyetine tâbi olduktan sonra önceki beyinin *oboq* ismini hiç kullanmamıştır ve yine onlar kendi atalarının *oboq* ismini taşıyarak yaşamaya devam etmişlerdir. *Oboq* isminin değiştirilmesi gibi veya başka bir *oboq*'a mensup olduklarında o *oboq*'un adını kullandıkları yönünde hiçbir bilgiye kaynaklarda rastlanmamaktadır. *Jürkin irgen* (Jürkin bodun) mensubu olan ama *Borjigin oboq* mensubu olan Büri-Bökö, kaynaklarda *Jürkin oboq mensubu olan Böri-Bökö* veya *Jürkin oboq'lu Büri-Bökö* şeklinde hiç

bahsedilmemektedir. Aynı şekilde *Tayıçı'ut irgen* (Tayıçı'ut bodun) mensubu olan *Süldüs oboq* üyesi Sorhan-Şira'yı ana kaynaklarımızda *Tayiciut oboq mensubu olan Sorhan-Şira* veya *Tayiciut oboq'lu Sorhan-Şira* şekilde geçmemektedir, yazılı bir not ya da açıklama yoktur. Jürkin *oboq* mensubu olan bir bey hâkimiyetinde olan halklar *Jürkin irgen* şeklinde adlandırılmaktadır. Temel kaynaklarda geçen *büri-bökö jürkin-tür büle'e* (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Büri-bökö Jürkinler arasında idi”; *jürkin-ece büri-bökö* (Rachewiltz, 1972, s. 55) “Jürkin [bodun]'dan Büri-bökö” gibi verilerin direk “Jürkin *oboq'tan*” anlamında okunması araştırmacıları yanlış yola götürmüş olabilir. Oysaki *jürkin irgen* ibaresini “Jürkin bodun” anlamında okumak gerekmektedir. Kaynaklarımızda geçen *jürkin irgen* ve *jürkin oboq* kavramlarının çok farklı anlamda olduğunun her zaman göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

XII. yüzyılın Moğol coğrafyasında yer alan ve sıradan bir bireyin bey bağlılığı, *irgen* bağlılığı diye düşünebilir. Böylelikle belli bir beyin hükümdarlık yaptığı halkın *irgen* olduğu anlaşılmaktadır. Bu konu *irgen* kısmında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

V.Y. Vladimirtsov, her kabile muayyen ve müşterek bir toprak parçasında göçüyorlardı; aynı zamanda dağınık halde, başka yabancı kabilelerle beraber göçüp konan kabileler de vardı, şeklinde görüş bildirir ve şu açıklamayı yapar:

“Baya'ud kabilesi dağınık yaşıyor, bir parçası Cengiz hanla, bir parçası da Tayçıut'larla göçüyordu; Calayır'ların da aynı vaziyette buldukları malûmdur, bu kabileye dahil muhtelif soylar başka yabancı (*jad*) soylar ve oymaklarla birleşip dağınık halde yaşıyorlardı. Nihayet, iyice malûmdur ki Borjigin kabilesinin Cengiz Hanın mensup olduğu şubesi de, yabancı kabilelere iltihak etmemekle beraber hep birlikte yaşamıyorlardı.” (Vladimirtsov, 1995, s. 98).

XII. yüzyılda bazı *oboqların* dağınık halde bulunduğu ait muayyen örnekleri MGT'den görebiliriz. Kaynağımızdaki Önggür aşçının bir sözündeki geçen *baya'ut aqa de'ü minu qari qari tutum-tur buratara bui* (Rachewiltz, 1972, s. 123) “Baya'ut ağabeylerim ve küçük kardeşlerim her tarafa dağılmış haldedir.” cümlesi, Baya'ut isminde bir *oboq'u* ifade etmektedir. Baya'ut *oboq'tan* olanların her tarafa dağıldığını söylemektedir. Arulat *oboq* mensubu olan Bo'orçu Cengiz Kağan'a bağımlı bulunduğu zaman aynı anda onun küçük kardeşi kesin Arulat *oboq* mensubu olan Ögelen, Jamuka'ya hizmet ediyordu. Uriyankhai *oboq* mensubu olan Celme Cengiz Kağan'a bağlı bulunduğu zaman onun küçük kardeşi Ca'urqan, Sübe'etei-ba'atur Jamuka'ya bağlı idi. Aynı şekilde Qongqotan *oboq* mensubu olan Mönqlik, Cengiz Kağana

bağlıken aynı *oboq* mensubu olan Söyiketü-cerbi Jamuka'nın yanında idi.⁶⁵ Bunlar Arlut, Uriyanhat, Besüt, Targut, Baya'ud, Calayır başta olmak üzere birçok *oboqa* mensup insanların dağınık halde bulunduğunu göstermektedir. XII. yüzyıl Moğollarının *oboq* kavramına “birlik, grup” kelimeleriyle anlam vermek çok kuşkuludur.

V. Y. Vladimirtsov'un

“Eski Moğol kabilesi, mera-yayrları müşterek kullanmağı bilirlerdi; fakat bu müşterek kullanma ancak kabilenin aynı mıntıkada göçmesine, kabileye mensup akrabaların beraber yaşamalarına yahut bir *küren* (kamp) olarak bulunmalarına veya birbirinden pek uzakta bulunmayan *ayil* halinde göçmelerine müsait şartlar bulunduğu zaman mümkündü. Vaziyetin böyle olduğuna dair elimizdeki mezahlarda doğrudan doğruya değil ise de, emareler mevcuttur.” (Vladimirtsov, 1995, s. 89)

ifadesinde bulunan kabilenin aynı mıntıkada göçmesi, kabileye mensup akrabaların beraber yaşamaları yahut bir *küren* (kamp) olarak bulunması gibi düşünceler dikkatle incelenmesi gereken bilgilerdir. Çünkü bu görüşler, bir *oboq* ya da bir kabile mensuplarının bir arada beraber bir birim biçiminde yaşadıkları veya bir birim biçiminde bir arada yaşayanlara *oboq* denebileceği gibi çok şaibeli düşüncelere dayanmaktadır. *Oboq*'u “devlet idarı taksimatının bir birimi” manasında anlatmak ve *oboq*'un oluşumunu

“obox'u teşkil eden unsurlardan birincisi kan kardeşlerden ibaret olan hakim (sahip) soy, sonra demirbaş vassaller – *uuagan-boğol*'lar, sonra “adı” uşaklar – *ötöle boğol, jala'u* 'lar idi.” (Vladimirtsov, 1995, s. 108)

şeklinde açıklamak kaynaklarla uygunluk göstermemektedir. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında yaşayan konar-göçerlerin sosyal hayatındaki tabîleri ifade eden kavram *irgen* olduğunu söylemek mümkündür. O zamanki resmi ilişkiler için *oboq* mensubu olmamanın önemli olmadığı, kişinin erdemli ve vasıflı olmasının daha önemli olduğu görülmektedir.

Eğer XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında *kabile* ve *klan* yapılarından oluşan bir sosyal düzen bulundu ise sıradan bir kişi kendisinin mensubu olduğu *klan* üyeleriyle beraber göç etmek zorunda olurdu. Oysa Arulat *oboq*'tan olan Bo'orçu; Uriyankhay *oboq*'tan olan Jarçudai ve Zelme; Tayiciut *oboq*'tan olan Naya, Jadaran *oboq*'tan olan Möçi-büdüün başta olmak üzere birçok kişi Cengiz Kağan'a tâbi olmuşlardı. Aynı şekilde Arlut, Targut, Tayiçi'ud, Manggut, Noyhon, Qongqotan başta olmak üzere başka

⁶⁵ Bunun ile ilgili malumatları MGT'nin 120. maddesinden alınabilir.

oboq'lara mensup olanlar da Jamuka'ya tâbi olmuşlardı. Buradan efendilerinin hangi *oboq*'tan olduğunu hiç önemsemediklerini, bilakis onların efendilerindeki erdemi gözettiklerini açıkça görebiliriz. Bu yüzden de temel kaynaklarımızda *oboq* üyesi, *oboq* efendisi, *oboq* memleketi, *oboq* mülkü ve *oboqlar* arasındaki savaş hakkında herhangi bir veri yer almamaktadır.

XII. yüzyıl Moğollarının miras bırakma sisteminde *oboq* bağımlılığından daha çok “*uruq* (*uruk-nesil*)” ilişkisine önem verildiğini bütün kaynaklar açıkça ortaya koymaktadır. Cengiz Kağan'ın bütün mirasını sadece kendi çocuklarına bıraktığını biliyoruz. Naiman Hanlığının efendileri Tayan Han ve Buyuruk Hanlar da kendi devletlerini, babası olan Narkış Tayan'dan miras almışlardır. Sorhagtu-Jürki kendi hâkimiyetini Seçe-Beki ve Taiçu adlı oğullarına miras bırakmıştır. O dönemde miras bırakma, miras alma ilişkilerinde babadan oğula geçiş yani *uruq* bağının önemli olduğu MGT'de anlatılan şu metinde vurgulanmaktadır:

eke-yü'en alan-qa'a-yi ügei boluqşan-nu qoyina aqa-nar de'ü-ner tabu'ula adusun ide'eben qubiyaldurun be[l]günütei bugünütei buqu-qatagi buqatu-sa[l]ji dörbe'üle abulcaba bodoncar-a mungqaq budawu buyu ke'en uruq-a ülü to'an qubi ese ökba (Rachewiltz, 1972, s. 16) “Anası olan Alan-qa'a'nın ölümünden sonra, beş kardeş mal mülklerini kendi aralarında taksim ederken, Be[l]günütei, Bügünütei, Buqu-Qatagi, Buqatu-Sa[l]ji olmak üzere dört kardeşten her biri bir parça aldılar. Fakat Bodoncar'a akılsız, düşkün diyerek *uruk*'tan saymayarak hiç bir şey vermediler”.

Bu metinde “*uruk*'tan saymayarak hiç bir şey vermediler” ifadesi ile, “*uruk*'a miras bırakılır”, “*miras alma hakkı, bırakacak olanın uruk*'undan olmalıdır” gibi kuralların bulunduğunu göstermektedir. Bir de Bo'orçu'un sözünde geçen *naqu-bayan-nu qaqa kö'ün inu bi buyu ecige-yin minu jü'e[k]sen nada tügetele buyu* (Rachewiltz, 1972, s. 36) “Zengin Nahu'un tek oğluyum ben. Babamın biriktirdiği mülk bana yetinceye kadar vardır” şeklindeki açıklamada bunu kanıtlamaktadır.

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında yaşayan herhangi bir bireyin miras alma hukukunda *oboq* mensuplarının miras bıraktığına, belli bir *oboq* üyelerine miras bırakıldığına veya *oboq* üyeleriyle beraber miras aldığına dair hiç bir veriye rastlanmamaktadır.

MGT'de Cengiz Kağan'ın büyük atalarından türemiş *oboqlar* çok ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Fakat *Honggiradai*, *Olqunu'ud*, *Jalayir* gibi diğer büyük *oboqların* akraba *oboqları* ve yeniden oluşturulmuş *oboqlara* dair ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Bunlar bize XII. yüzyılda *oboq*'un devlet idari taksimatındaki bir birim olmadığını göstermektedir.

Oboq'un devlet idari taksimatının bir birimi olmadığını gösteren bir bilgi de Temücin'in *han* olduktan sonra yaptığı uygulamadır. Temücin, beraber çalışarak Moğol devletini kurduktan sonra bazı kişilere unvan verirken, onların *oboq* mensubiyetine değil, yaptığı hizmete bakmıştır. Temücin, 1189 yılında bütün Moğolların Hanı olduktan 17 yıl sonra, yani 1206 yılında Moğolistan coğrafyasında bulunan bütün konar göçerleri kendi hâkimiyetine alarak Büyük Moğol Devletini kurmuştur. Bundan derhal sonra *ulus bayi'ululcan yabulduqsat-ta minqanminqalaju minqad-un noyat tüsijü soyurqal üge ügülesü* (Rachewiltz, 1972, s. 113) “Devleti kurmak için birlikte çalışmış olanları Binbaşı yapıp, ihsan söz söyleyim.” diyerek *Ulus*'un kuruluşu için beraber gayret göstermiş olan doksan beş kişiyi Binbaşı olarak tayin etmiştir. Bundan sonra *tusatan-a soyurqal öksü* (Rachewiltz, 1972, s. 115) “Yardım etmiş kişilere özel lütufları vereyim” diyerek *Ulus*'un kuruluşuna çok çaba göstermiş yakınlarını yüksek görevlere tayin etmek ve dokuz cezasını affetmek gibi özel haklarını da vermiştir. Böylelikle birçok insanı devlet memurluğuna atamıştır. Bunu teşvik ederken Cengiz Kağan tarafından onların *oboq* mensubiyeti önemsenmemiş, atanacak kişinin kahraman niteliği taşıması, önemli bir hünerinin olması, şahsi tecrübelerle sahipliği ve dürüst olması gibi yetenek ve karakter özellikleri önem arz etmiştir. Herhangi bir sivilin devlet memuru olabilmesi, bir teşvik ve ödül alması gibi resmi durumlarda, *oboq* mensubiyetinin herhangi bir önemi ve önceliği olduğuna dair öncül bir kriter bulunmadığı açıktır.

Bazı bilim adamları tarafından V. Y. Vladimirtsov'un

“Bir kabilenin muayyen bir kabileden kız alması âdeti de pek sık görülürdü. Bu gibi kabilelerin erkekleri yekdiğerine *xuda* (yani dünür) diye hitap ederlerdi. Bazen iki kabile kız (gelin) mübadelesi için muntazam mukaveleler akdederlerdi. *Onggirad* kabilesinden Day-Seçen adlı bir Moğol, Yesugey bahadırı “dünür” tesmiye ediyor; biz biliyoruz ki *Onggirad* kabilesine dahil Olhunut'larla *Borjigin*'ler arasında Yesugey karısı *Hö'elün* ile evlenmeden önce bile münasebet mevcut idi.” (Vladimirtsov, 1995, s. 77).

şeklindeki görüşleri kabul edilmektedir. Eğer bu görüşü kabul edersek, XII. yüzyıl Moğollarının evlilik adetlerinde insanların *oboq* mensubiyetinin de önemli bir şart olduğunu kabul etmek gerekir. Oysa ki, Yesükey bahadır *Olqunu'ut irgen* (Olqunu'ut bodun)'den Ögelün anayı XII. yüzyıl Moğollarının evlenme adetlerine göre almamıştır.

Yesükey Bahadır Ögelün anayı Yeke-Çiledü isminde olan bir adamın elinden kaçırmıştır. MGT’de bu olay şu şekilde anlatılmaktadır:

Yesükey-ba’atur onan-müren-ne sibawulan yabuqui-tur merkid-ün yeke-ciledü olqunu’ut irgen-ece öki a[b]cu e’üsgejü ayisuqu-yi jolqaju önggeyijü üje’esü öngge jisü busitai öki qatu üjejü ger-tür-iyen qarın ha’ulju nekün-taisi aqa-yu’an dâritai-otcigin de’ü-ben udurıtcu irejü’üi (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Yesükey-ba’atur Onan nehri civarında doğan ile av yaparken Merkid’in Yeke-Ciledü Olqunu’ut bodundan bir kız almış geliyordu. Yesükey başını uzatarak bakınca eşsiz güzel bir genç hatun görmüştü. Derhal evine gidip büyük kardeş Nekün-taizi, küçük kardeş Dâritai-Otcigin’i alarak geri gelip ...[yağmalamıştır]”.

Bu malumatta Yesükey bahadırın Ögelün anayı Olqunu’utlardan olduğu için yağmaladığı ve “eşsiz güzel bir genç hatun” olduğu için aldığını anlatmaktadır. Yani, bu olay ile bir kabilenin muayyen bir kabileden kız alması adetinin örnek yapılması bir hatadır.

MGT’de Day-seçen tarafından “Kaynım Yesükey, benim evine buyur. Kızım daha küçüktür, fakat kaynım bir görmelisin” sözleriyle Yesükey bahadır’ı evine götürerek kızını göstermişti. Yesükey onun kızına bakınca, *ni’ur-tur-ıyan geretei nidün-tür-ıyen qaltai* (Rachewiltz, 1972, s. 26) “yüzünde nurlu ve gözünde ateşli” olduğu gördüğü için hemen beğenmişti. Böylelikle Temücin Onggirad *irgen* mensubu olan Börte ile evlenmiştir. Bu olayı da bir kabilenin muayyen bir kabileden kız alması adetinin olduğuna dair örnek verilmesi doğru değildir. Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından Yesükey Bahadır’ın dedesi Qabul Kağan Onggiradlardan kız aldığını belirtmektedir (Tackston, I, 1998, s. 45). Day-Seçen’in “kaynım” hitabına dayanarak bir kabilenin muayyen bir kabileden kız alması adetinin olduğuna ve pek sık görülürdü görüşüne şüpheli yaklaşmak gerekir.

MGT’de Onggiradların:

ba onggirat irgen erte üdür-ece je’e-yin jisün ökin-ü önggeten ulus ülü temecet qacar qo’a ökid-i qahan boluqsan-a tanu qasaq tergen-tür unu’ulju qara bu’ura kölgjü qatara’ulju otcu qatun sa’urin-tur qamtu sa’ülumu ba ulus irgen ülü temecet ba öngge sayıt ökid-ıyen ösgejü öljigetei tergen-tür unu’ulju öle bu’ura kölgjü e’üsgejü otcu üündür sa’urin-tur öre’ele etēt sa’ülqui ba (Rachewiltz, 1972, s. 25) “Bizim Onggirat *irgen*’in eski zamandan beri elbiseleri ve kızları güzeldir. Diğer uluslarla mücadele edemedik. Güzel yanaklı kızlarımızı kağan olan sizlerin büyük arabalarına bindirir, kara erkek develeri arabaya koşar, Hatun’un tahtına birlikte otururuz. Ulus ve irgen ile mücadele edemedik biz. Güzel ve iyi kızlarımızı büyüterek çadırlı arabaya bindirip, beyaz erkek deve koşarak göndererek yüksek tahtının bir tarafına oturturuz.” ifadesi mevcuttur.

Buna göre Onggiratlar kağan olanlara kız veren bir halk olduğunu görmekteyiz. Bunu XII. yüzyılın özel bir adeti olarak değil, siyasî ilişkiler ile alakalı olarak düşünmek gerekir.

O dönemde sıradan bir çobanın belli bir *oboq*dan kız alması çok zor ve çok ağır bir şart olacaktır. Tarihsel kaynaklar ve Moğolların evlenme geleneğine göre anne tarafından ve dayılardan kız alma tercih edilmektedir⁶⁶. Yesükei Bahadır'ın *ene kö'ün-ü minu naqacu-nar olqunu'ut irgen-tür öki quyusu ke'en ayisulu'a* (Rachewiltz, 1972, s. 25) “Oğlumun dayıları olan Olqunu'ut halktan kız istemeye gidiyorum” ifadesi XII. yüzyıl Moğollarının *oboq* içerisinde evlenmemesi ve başka bir *oboq* mensubu olan kız ile evlenme geleneğiyle ilgilidir. Moğolların geleneklerine göre anne tarafı akrabalıkta kan bağı olmasına rağmen aynı *oboq* mensubu sayılmazdı.

MGT'e baktığımızda Alun-Qo güzel olduğu için, Ögelünün eşsiz güzelliği için, Börte'nin yüzü nurlu, gözü ateşli olduğu için eş olarak alınmıştır. Yesü, Yesügen, Hulan gibi hatunlar da güzelliklerine bakılarak eş seçilmişlerdir. Onların hangi *oboq* mensubu olduklarının bir önemini olmadığını görüyoruz.

Joçi için Sengüm'in küçük kız kardeşi Çaur-beki'yi istediği ve Toluy için Jaqa-Gambu'un kız Sorhagtan-beki'yi istediği, Moğol Kağan sülalesinin Onggiratlardan birçok kız almasının nedeni o zamanki gelenekten daha çok siyasal nedenlerden dolayıdır. Dolayısıyla, XII. yüzyılda Moğol coğrafyasında kız istemek için kızın *oboq* mensubiyeti önemli bir kriter olmamaktadır. Bunların yanında *oboq* içi evlenmenin yasak olduğunu da vurgulamak gerekmektedir.

Ortaçağ Moğollarının *anda* içme, kan kardeş olma geleneğinde de *oboq* mensubiyetinin önemli bir kriter olmadığı Qabul-kan ve Saljudai, Yesükey-bahadır ve Ong-Han, Temücin ve Jamuka, Temücin ve Huildar, Jamuka ve Senggüm, Haydu ve Barak başta olmak üzere and içerek kankardeş olmalarından anlaşılmaktadır. O dönemki evlatlık alma geleneklerinde de *oboq* mensubiyetinin olmasına önem verildiğine dair bir veri yoktur.

⁶⁶ “Baba tarafı yedinci göbekten, ana tarafı üçüncü göbekten biter. Bunu akraba bağının bitişi derler.” (MESÇM, X, 2011, s. 250); “Et akrabaları (ana tarafı) üç göbek geçtikten sonra, kemik akrabaları (baba tarafı) yedi göbek geçtikten sonra evlenebilir.” (MESÇM, II, 2011, s. 38); “Akraba bağı ise ana tarafı üç göbek geçtikten sonra, baba tarafı yedi göbek geçtikten sonra uzaklaşır (kesilir). Ana tarafına *nayaçu*, baba tarafına *avğa* derler. Baba tarafı kemik akrabaları denir. Ana tarafını et akrabaları denir” gibi veriler de mevcuttur (MESÇM, V, 2011, s. 146).

MGT'ndeki *dobun-mergen ya'un gü'ün ci ke'en asaqu'asu ... bi ma'aliq-baya'udai yadaju yabumu* (Rachewiltz, 1972, s. 15) “Dobun-Mergen: sen kimsin? diye sorunca... ben Ma'aliq [boyundan] Baya'udai⁶⁷[soyundan] olan kişiyim. Sefil bir vaziyetteyim” *bodoncar alginci ha'ulju dumda ke'elitei eme-yi bariju ya'ujin gü'ün ci ke'en hasa[q] ba tere eme ügüleriin jarci'ut adangqan uriangqajin bi ke'eba* (Rachewiltz, 1972, s. 19) “Öncü olan giden Bodoncar, yolda orta derecede (beş aylık gibi) hamile bir kadını yakalayıp, 'Sen kimsin?' diye sordu. Kadın ona 'ben jarci'ut [boyundan] ve *adangqan uriangqajin* [soyundan] olan kişiyim' demiştir.” gibi verilere baktığımızda, XII. Yüzyılda sıradan çobanlar arasındaki selamlaşma için *yasun* ve *oboq* bilgileri verilmektedir. “Kimsin” gibi soruya cevap verirken soy ve boy mensubiyetini tanıtmaya geleneği olduğunu görebiliriz. Moğollar için *oboq* ve *yasun* mensubiyeti şahsın menşei ve akrabalık durumunu ve sosyal konumunu tespit eden temel kavramlar olmaktadır.

MGT'de geçen aşağıdaki metinde reislerin ismi söylenirken *oboq* isimlerini belirtme şeklinde bir sıfat olarak kullandığından o zamanki *oboq* isimleri şahısları ayırt etmek amacıyla isim gibi “soy adı” niteliğinde kullandığını anlaşılmaktadır:

Te'ün-ü qoyina takiya jil qadagin salji'ut qamtutcu qadagin-u baqu-corogi teri'üten qadagin salji'ud-un cirgidai- ba'atur teri'üten dörben tatar-tur jokilduju dörben-ü qaji'un- beki teri'üten tatar-un alci-tatar-un jalin-buqa teri'üten ikires-ün tüge-maqa teri'üten onggired-un dergek emel alqui- tan qorolas-un coyoq-caqa'an teri'üten naiman-aca gücü'üt- naiman-u buyıruq-qan merkid-ün toqto'a-beki-yin kö'ün qutu oyırad-un quduqa-beki tayici'ud-un tarqutai-kiriltuq qodun- örceng a'ucu-ba'atur-tan tayici'ut edün qarın alqui-bula'a ci'ulju (Rachewiltz, 1972, s. 61) “bundan sonra tavuk yıl Qadagin Salji'ut beraber, Qadagin'in Baqu-Corogi baştan olmak üzere Qadagin Qalji'ud-un Cirgidai-ba'atur başta olmak üzere Dörben Tatarlarla birleşerek Dörben'in Qaji'un-beki başta olmak üzere Tatar'ın Alci-Tatar'ın Jalin-Buqa başta olmak üzere İkires'in Tüge-Maqa başlılar ve Onggired'in Dergek Emel veAlqui-tan,Qorolas'ın Coyoq-Caqa'an başta olmak üzere, Naimanlardan Gücü'üt-Naiman'ın Buyıruq-Han, Merkid'in Toqto'a-beki'nin oğlu Qutu, Oyırad'ın Quduqa-beki, Tayici'ud'ın Tarqutai-Kiriltuq, Qodun-örceng, A'ucu-Ba'atur başta olmak üzere, Tayici'ut gibi yabancı halklar Alqui menbayında toplantı yapıp...”

⁶⁷ MGT'deki *ma'alih-baiya'udai* ismini Haenisch bir halk ismi olarak alıyor. Kozin ise *ma'alih* sözünü şahıs adı sayıyor ve *baiya'udai* tabirini de *bayan* “zengin” sözü ile karşılaştırarak, burasını “Ben zengin Ma'alih'im” olarak tercüme etmiş (Temir, 1986, s. 7). Aslında bu iki kelime konar-göçerlerin ortamında önemli olan iki kavramı ifade etmektedir. Birisi “obog-boy” kavramı, diğeri ise “yasun-soy” kavramını ifade etmektedir. “Ma'aliq soyundan ve Baya'ud boyundan olan kişiyim” veya “Baya'ud soyundan ve Ma'aliq boyundan olan kişiyim” anlamındadır. Moğollar geleneğine göre “Hiyad soyundan, Borcigin boyundan Bodançar'ı doğurdu” gibi soy ve boy bilgileri bir kişiyi tanıtmak için kullanılmaktadır. (Luvsandanzan, 2006, s. 275). Bu nedenle MGT'deki “adangqan uriangqajin”, “ma'aliq-baya'udai” gibi iki kelimelerden oluşan ifadeleri “*adanhan* boyundan ve *uriangqajin* soyundan biri”, “*Ma'aliq* boyundan ve *Baya'ud* soyundan biri” anlamında düşünmek gerekmektedir.

MGT’de geçen başka bir metinde de eski Moğolların “jügelî – kurban âyini”⁶⁸ törenine katılacakların *oboq* mensubu olmanın temel koşul olduğunu gösteren bilgiler mevcuttur:

Bodoncar-un a[b]lin eme-dece töreksen barim-si’iratu-qabici neretü büle’e tere qabici-ba’atur-un eke-yin inje irek[se] n-i bodoncar tataju büle’e niken kö’ün töreba jewüredei neretü büle’e jewüredei urida jügelitü oron büle’e. bodoncar ügei boluqsan-u qoyina tere jewüredei-yi ger daru’a adangqa-uriangqadai gü’ün alu’a te’ün-ü’ei bui-je ke’ejü jügelidece qarqaju jewüreyit oboqtu bol<u>qaju jeüred-ün ebüge tere bol(u)ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Bodoncar’ın ilk karısından doğan çocuk ismi Barim-Si’iratu-Qabici idi. O Qabici-Ba’atur’ın annesinin çeyizi olarak gelen bir kadını Bodoncar kendisine eş olarak aldı. Bir oğlan doğurdu. Adı Jewüredei idi. Jewüredei ilk başlarda *jügelî*-kurban âyinine iştirak ederdi. Bodoncar’ın ölümünden sonra Jewüredei’yi ‘evde her zaman Adangqa-Uriangqadai bir adam bulunmuştur. Belki onun oğludur diyerek kurban ayinine (*jügelî*) iştirak etmesini engelleyerek Jewüreyit *oboqtu* oldurdular. Jeüred *oboq*’un cediti oldu”⁶⁹

Bu veriden anlaşıldığına göre Borjigin *oboq*’tan olanlar hep beraber *jügelî* isminde olan bir kurban töreni yapardı. Bu törende sadece Borjigin *oboq* mensubu olan kişiler katılımcı olabilir idi. “*jügelî*-kurban ayini” törenine iştirak etme hakkından men edilmiş kişi aynı zamanda *oboq* mensubiyetini de kaybetmekte, *oboq*dan kovulmaktadır. V. Y. Vladimirtsov “Moğolların Gizli Tarihi yine bir kurban merasimini zikrediyor ki, bu merasime iştirak ettirmemek bu kabile ile münasebetin kesilmesini intaç etmiştir.” demiştir (Vladimirtsov, 1995, s. 83).

Yukarıda bahsettiğimiz bilgiler ışığında, Bodoncar hayatta bulunduğu zaman Borjigin *oboq*’tan olanlar Jewüredei’yi kendi *oboq* mensubu olarak kabul görüyordu. Fakat, Bodoncar öldükten sonra onu Bodoncar’ın oğlu değildir, evde hizmet eden Adangqa-Uriangqadai soylu bir adamın oğlu olabilir diyerek kurban ayinine (*jügelî*) iştirak etmesine izin vermeyerek Jewüredei’yi Borjigin *oboq*’tan kovmuşlardır. Jewüredei’in Borjigin *oboq*’tan kovulmasından XII. yüzyıl Moğolları için *oboq*’un sadece kan bağına dayalı, baba tarafından akrabalarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi, *oboq*’un kan bağı olmayan insanlardan oluşmaktadır” görüşlerinin şaibeli olduğunu göstermektedir.

⁶⁸ Igor de Rachewiltz tarafından bu “*Jügelî sacrifice in which meat is hung on a pole and offered to Heaven*” olarak anlatılmıştır. Igor de Rachewiltz *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. University of Wisconsin Madison. 2015. p.8; A.Temir ise “kurban âyini” şeklinde çevirip “cugeli, İpt. Ye göre “bir derneğin ucuna et asılmak suretiyle icra edilen kurban âyini” (Haenisch’in notuna bak). Vlad. Bunu Türkçe yükün- “eğil, hurmet et” ile izah ediyor. (Vlad. İçt. §51)” şeklinde dipnot yapmıştır.

⁶⁹ V. Y. Vladimirtsov bu malumattaki *jeüred-ün ebüge tere bol(u)ba* “Jeüred’in cediti o oldu” kısmını “Jaoreit kabilesini teşkil etti” olarak anlamıştır (Vladimirtsov, 1995, s. 82). Böylelikle MGT’deki malumatları yanlış anlamasından dolayı, XII. yüzyıl Moğollarına ait “*oboq*” terimini “devlet idarı taksimatının bir birimi, teşkil edebilen bir düzeni” şeklinde anlatmış olabilir.

MGT’de aşağıdaki metinde verilen malumatta geçen *baya’ut aqa de’ü* (Baya’ut ağabeylerim ve küçük kardeşlerim” ifadesi “akraba olan Baya’utlar” anlamındadır.

Yani, Baya’ut, *Baya’ut oboq* akrabalarından oluştuğunu direk söylemektedir:

cinggis-qahan önggür-bawurci-da ügülerün qurban toqura’ut tabun tarqut mönggetü-kiyan-u kö’ü ci önggür cangsi’ut baya’ud-iyar ta nadur niken güre’en bolju ci önggin budan-tur ese tö’öriba-je ci bulqa-tur ese qaqaqaba-je ci noyitan nobsilduju köyiten köbsildüjü yabuba-je ci edö’e yambar soyurqal abqu ci ke’e’esü önggür ügülerün soyurqal songqu’ulu’asu baya’ut aqa de’ü minu qari qari tutum-tur buratara bui soyurqa[a]su baya’ut aqa de’ü-yen ci’ulqasuqai ke’e’esü je teyin baya’ut aqa de’ü-yen ci’ulqaju ci mede minqan ke’en jarliq bolba (Rachewiltz, 1972, s. 122) “Cengiz kağan aşçı Önggür’e hitaben şunları söyledi: ‘Mönggetü-Kiyan’ın oğlu Önggür, sen üç Toqura’ut beş Tarqut, Cangsi’ut Baya’udlarla birlikte bir *güre’en* olarak geldin. Önggür sen sisli havada yol şaşırmadın, kavgalı anda hiç ayrılmadın. Yağmur altında beraber islandık, soğukta beraber donduk. Şimdi ne arzuluyorsun?’, Önggür: Benim arzuma bırakıyorsan: ‘Baya’ut ağabeylerim ve küçük kardeşlerim her tarafa dağılmıştır, onları tekrar bir araya toplamama müsaade et’ diye cevap verince, Cengiz kağan ‘Peki, öyle ise sen Baya’utları bir araya getirerek onlardan bir binlik teşkil et ve onları idare etsin’ diye buyurmuştur.”

Bu malumat MGT’de *oboq* kelimeyi daha sonraki Moğolca sözlüklerindeki anlamında kullanıldığını belirtmektedir. MGT’de *oboq* kavramının bu akrabalık düzene ait bir terim olarak kullandığını XII. yüzyılın Jürkin *oboq* hakkındaki bilgilerle ispatlamak mümkündür. MGT’deki:

Ede jürkin irgen-ü yosun jürkin bolurun qabul- qan-u dolo’an kö’üd-ün angqa aqa ökin-barqaq büle’e kö’ün inu sorqatu-jürki büle’e jürkin bolurun Qabul-Han-u kö’üd-ün aqa ke’ejü irgen-ü’en dotoraca ilqaju helige-tür sölsütü heregei-tür honcitan a’uçgi dü’üreng jirügetü aman dü’üreng a’urtan ere tutum erdemütten bökös gücüten-i ilqaju ökcü a’urtan sölsütan omoqtan jörkimes tula jürkin ke’ekdegü yosun teyimü teyimün omoqtan irgen-i cinggis-qahan dorayita’ulju jürkin oboqtu-yi ülütkeba irgen-i ulus-i inu cinggis-qahan ö’er-ün emcü irgen bolqaba” (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Bunlar Jürkin bodun’un ortaya çıkışı: Qabul-Han’ın yedi oğlanlarının en büyüğü Ökin-Barqaq idi. [Onun] oğlu Sorqatu-jürki idi. Jürkin olmuş. Qabul-Han’ın oğullarının büyüğüm diyerek kendi *irgen* içerisinden kebetlerinde cesaretli, baş parmaklarında erdemli (ok atan kişinin baş parmağı marifetli olmalıdır), yürek olarak cesaretli, ağızlarında hiddet olan, er olarak erdemli, güreşçilerin güçlülerini seçip vermiş. Hiddetli, cesaretli, erdemli olduğu için Jürkin (Yürekli) demiş. Cengiz Kağan bunun gibi mağrur bir bodun’u yenip, Jürkin *oboqtu*’yu imha etti, bodunu ve devletini kendisine tâbi kıldı”

Şeklinde bir bilgi XII. yüzyıl Moğolların *oboq* ve *irgen* gibi ana terimlerinin incelemesi için çok önemlidir. Çünkü MGT’de geçen bu metini yanlış anladığından dolayı bazı bilim adamları (Vladimirtsov, 1995, s. 111; Bilegt, 2007, s. 70; Sneath, 2007, s. 109) Moğolların *oboq* terimini yanlış anlatmıştır.

Okin-Barhag'ın oğlu Sorhagtu-Yürki babasından hâkimiyetini miras aldıktan sonra onun soyadı Jürki olmuştur. O zamandan sonra Sorhagtu-Yürki'nin hâkimiyeti altındaki halkları “jürkin irgen (Jürkin bodun)” şeklinde adlandırmaya başlamıştır.

MGT'deki *saca, taicu qoyar-i bütē'et qariju irejü jürkin-ü irge gödötgeküi-tür jalay ir-un telegetü-bayan-u kö'ün gü'ün-u'acila'un-qayici je[b]ke qurban tede jürkin-türaju'ui* (Rachewiltz, 1972, s. 59) “Saca ve Taicu'yu yok ettikten sonra Jürkin *irgen*'ü önüne katarak geri dönerken Jalay'ir-un Telegetü-Bayan'ın Gü'ün-u'a, Cila'un-qayici ve Je[b]ke adlı üç oğlu orada Jürkinler arasında bulunuyordu.” kaynaktan “jürkin irgen” kan bağı akrabası olmayan, birçok oboq mensubu olan insandan oluştuğunu görebilmekteyiz.

Bir sonraki maddede *omoqtan irgen-i cinggis-qahan dorayita'ulju jürkin oboqtu-yi ülitkeba irgen-i ulus-i inu cinggis-qahan ö'er-ün emcü irgen bolqaba* (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Yürekli (cesurlu) halkı Cengiz Kağan kendine tâbi edip, Jürkin *oboq*'lu olanları yok etmiştir. Bodun ve ulusunu Cengiz Kağan'ın kendinin mülk halkı yaptı.” şeklinde anlatılmaktadır. Burada Sorhagtu-Yürki'nin iki oğlu *Saca ve Taicu* ikisini öldürdüğüne *jürkin oboqtu-yi ülitkeba* “Jürkin *oboq*'luları imha etti.” şeklinde anlatılmaktadır. Yani, “Jürkin *oboq* mensubu” sadece Sorhagtu-jürki, Saca-beki ve Taicu olmak üzere üç kişiden oluşmaktadır. Onlar; *Jürkin oboq* ismini tam bir aile ismi, soy adı gibi kullanmaktadır. Bu üç kişinin hayat ile beraber Jürkin *oboq*'un tarihi da bitmektedir. MGT'de bu üç kişiden başka kimseye “Jürkin, Jürkin *oboqlu*” olarak işaret edilmemiştir. Bundan XII. yüzyılın *oboq* devlet idari taksimatına dahil bir birim olmadığı ve o zamanki Moğolların akraba düzenine ait bir kavram olduğunu açıkça anlaşılmaktadır. *Oboq* sadece kan bağı olan akrabalarından oluştuğunu tanımlamaktadır. Yani, kaynaklarımızda sadece Sorhagtu-Jürki ve onun oğlanları *Jürkin oboq* şeklinde, fakat onların hâkimiyeti altında bulunan Jalay'ır, Borjigin başta olmak üzere bir sürü *oboq* mensubu olan insanlardan oluşmuş halkı *Jürkin irgen* şeklinde ayrı ayrı adlandırılmaktadır.

Konar-göçer yaşam şeklini sürdüren Moğolların geleneklerine göre erkek çocukların aşağı yukarı 16 yaşlarındayken evlendirildiği görülmektedir. Evlenerek yeni bir aile kurmuş olan gençlerin konar-göçer hayvancılığı tek başlarına, kendi imkanlarıyla yürütmeleri çok zordur. Sürü sahibi olarak bağımsız çiftçi konumunda olan yeni evli

gençlerin yeterince hayvancılık ve göç kültürü açısından deneyim sahibi olmamaları, genç çiftlerin doğrudan bir kışlak ve yaylak olarak ayrılmalarının imkanının yeterince bulunmaması, konar-göçer hayvancılığın bütün çalışmalarının yalnızca yeni karı – koca olan genç çiftler için çok güç olması gibi nedenlerden dolayı gençlerin konar-göçer olarak yalnızca kendi güçleriyle konar-göçer hayvancılık kültürünü icra edebilmeleri için belli bir süre mecburen kan bağı olan herhangi bir akraba ile beraber göç etmeleri ve otlağı birlikte kullanmaları gerekmektedir. Genel olarak yeni evli gençler, baba, baba yoksa amca gibi akrabalarından birisiyle karşılıklı olarak yardımlaşma şeklinde yani, *hot ail* şeklinde (beraberce yakın mesafede) ya da *saahalt*⁷⁰ olarak göç ediyorlardı.

Yeni bir aile kurarak ayrılmış gençlerin hayatı da bu şekilde devam edecektir. Böylelikle konar-göçerlerin doğal hayatı devam ettikçe belli bir bölgede baba tarafından kan bağı olan akrabalar ortaya çıkabilmekteydi. Sosyal gelişim ile alakasız konar-göçerlerin sosyal toplumunun temelinde baba tarafından kan bağı olan akrabaların birliği somut şeklinde bulunmaktadır, diye söylemek mümkündür. Bu durumu ispatlayacak somut veriler MGT’de mevcuttur (Bk. Rachewiltz, 1972, s. 122).

T. D. Skrinnikova “XI-XIII. yüzyıl Moğollarının *oboq* (род) sadece akrabalarından oluşmuş olan bir birliktir. *İrgen* ise karmaşık bir biçimde, farklı insanlardan oluşur.” şeklinde ifade etmiştir (Skrinnikova, 1990, s. 101). Biz Skrinnikova’nın bu görüşlerini katılmaktayız.

MGT’deki *oboq* terimine ait bilgileri incelediğimizde XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında yaşayan konar-göçerlerin savaşması ve kendi efendisini seçmesi, bir beye tâbi olması, gücünü vermesi, miras bırakması, memur olarak tayin edilmesi, ödül alması ve teşvik edilmesi gibi resmi nitelikteki sosyal ilişkilerinde herhangi bir *oboq*’a mensup olmasının önemli bir kriter olmadığını ana kaynaklarımız açıkça ortaya koymaktadır. Hem de kişiler arasındaki resmi olmayan ve akrabalık ilişkilerinde *oboq*’un daha önemli bir kavram olduğunu kaynaklarımız göstermektedir. Kan bağı olan akrabaların beraber “jügelı – kurban ayını” yapması ve selamlaşma, tanışma geleneklerinde *oboq* kavramının çok kullandığını da anlaşılmaktadır. Bunun dışında “*oboq* ebüge – boy

⁷⁰ *Saahalt*: Yaklaşık 1 km uzakta yerleşmiş iki ailedir. Konar-göçer hayvancılığı aynı ortamda birbirlerine yardım ederek yaparlar. Aileler yeni yavru olduğunda keçi ve koyunları annelerinden ayırarak başka ailelere veriyorlardı. Amaçları yavrulmuş hayvanların sütünü yavrusu içmeden sağabilmektir. Bu durum da saahalt geleneğini devam ettirmiştir.

ceddi”, *oboq* türemesi, *oboq* türetmesi, *oboq* ayrılması gibi XII. yüzyılın *oboq* terimi ile ilgili malumatları inceledikten sonra *oboq*’un XII. yüzyıl Moğollarının devlet düzeninin bir birimidir şeklindeki görüşü ispatlayacak bilgileri göremedik. Fakat baba tarafından yedi göbek kan bağı akrabaları, yani kan bağı olan kişileri gösteren bir kavram olarak düşünülmesinin daha doğru olduğunu MGT’deki bilgiler göstermektedir. Bugünkü Moğolistan’da 1000 civarında *oboq* ismi bulunduğunu A.Oçir, J.Serjee olmak üzere bilim adamları derleyerek kayda geçirmişlerdir (Oçir ve Serjee, 2008).

3.1.2. Moğolların Gizli Tarihi ’ndeki *Oboqtan Boluba* İbaresinin İşlevi

Ortaçağ Moğolları’nın *oboq* konusu tartışmaya açıktır. Bu tartışmayı açıklamak için MGT’deki bilgilerin doğru okunabilmesi gereklidir. *Oboq* kelimesi MGT’de toplam 22 kere geçmektedir ve 19 tanesi *oboqtan* şeklinde, 3 tanesi de *oboqtu* şeklindedir.⁷¹ MGT’deki *oboqtan boluba* ibaresini doğru anlamak XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısını anlamak için önemlidir. Bu nedenle bu kısımda temel kaynaktaki *oboqtan boluba* ibaresinin anlamı ve işlevi üzerine inceleme yapmayı amaçladık. Bizden önce Borjigin *oboq*’un kökenine ait çalışmalarda *oboqtan boluba* ibaresi hakkında incelemeler yapılmıştır. Mesela, U. Erdenebat bu ibareyi tarihsel kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırılması yöntemiyle araştırarak;

“Borjigin *oboq* ’unun Bodonçar’ın doğuşundan önce bulunan eski bir *oboq* olduğu açıkça görülmektedir. MGT’deki *bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba* cümlesi Borjigin *oboq* ’un Bodonçar’dan türediğini ifade etmemektedir. Bodonçar Borjigin boyun bey efendisi olduğunu söylemektedir diye düşünebilir.”

şeklinde açıklama yapmıştır (Erdenebat, 1997, s. 25). Böylece MGT’deki *oboqtan boluba* ibaresini “*Oboq* efendisi oldu.” anlamında okuyan bir görüş ortaya çıkmıştır.

L. Bilegt, MGT’de bulunan *bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Bodonçar Borjigin *oboq*’lu oldu.” cümlesinin anlamı hakkında:

“*Oboq* kelimesine bağlanmış <<-tan>> ekinin aitlik ve bir şeye bağlılık anlamı verir (Bir insanın diğerlerini kendine bağlı yapması). Bu cümlede Bodonçar’ın Borjigin *oboq*’u türettiği, cediti (kuşak atası) olduğu anlamı hiç yoktur. Ancak onun bu *oboq* mensubu

⁷¹ Hiçbir kaynaktaki *oboqtai* şeklinde geçmemektedir. Ortaçağ Moğolcada isimden sıfat yapım ekleri olarak *-tai*, *-tei*; *-tu*, *-tü*; *-tan*, *-ten* şeklinde üç çeşit ek bulunmaktadır. Fakat bu üç çeşit ek arasında farklılıklar vardır: *-tai*, *-tei* eki teklik ve dişi cinsiyet olan cümle özneyi göstermek için; *-tu*, *-tü* eki teklik ve erkek cinsiyetinde olan cümle özneyi göstermek için; *-tan*, *-ten* eki de cinsiyet ayrımı yapmadan çokluk bildiren cümle öznesi için kullanılır.” (Çoimaa, 2003, s. 80). Kaynaklarda *oboq* kelimesinin *oboqtai* biçiminin hiç geçmemesi *oboq*’un sadece baba tarafı akrabalardan oluşan bir düzen olduğunu göstermektedir.

olduğunu göstermektedir. Daha net şekilde söylersek, babası belli olmayan Bodonçar'ı Borjigin *oboquna* mensup sayıldığını anlatmaktadır.”

şeklinde açıklamıştır (Bilegt, 2007, s. 107).

J. Gerelbadrah ise “Babası belli olmayan Bodonçar'ın Borjigin *oboq*'un mensubu olarak kabul edildiğini MGT'nin yazarı “*bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba*” şeklinde ayrıntılı bir biçimde vurgulamıştır.” demiştir (Gerelbadrah, 2009, s. 36). Fakat daha sonra yazdığı “Borjigin *oboq*'un ortaya çıkışı ve eski Moğolların *oboq*'u” adlı makalesinde “Biz yıllardır *bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba* cümlesini yanlış anladık.” şeklinde açıklama yaparak XVIII. yüzyılın ünlü tarihçisi Gombojav'ın görüşünü kabul etmiştir. Bu görüşün temeli *Gangın ursgal* adlı eserdeki şu bilgidir:

Keüken çay-açayan usqal nomuqan yekemsüg aliba üles-i keregsel-ügei üteğereküi-dür ülü ajiylaqu üteğerekü kememüi. Olangkin teneg bolyan sanaçad bodançar mungqay kemen nereyidebei. Üsügsen qoyin-a onul uqaçan inu kijaçalsi-ügei, erdem ide inu ülemji tasurqu boluyad, borjigid yasutan-u ayimaç-un noyan bolun ergügdejü kiyud yasutan bolbai (Gombojav, 2006, s. 102) “Çocukken sakin, sabırlı ve kibirli, her işi hiç önemsemeyen biri olduğu için çoğu insanlar onu aptal diye düşünmüş ve Bodonçar-Munghaq olarak adlandırmıştır. Büyüdükçe onu sınırsız erdem sahibi ve bilge diyerek Borjigin kavminin (aimag) beyi ilan etmişler. Qiyad *yasutan* oldu.”

Bu araştırmaların sonucunda ileri sürülen düşüncelere bazı bilim adamları da katılmaktadır (Bk. Delgerjargal, 2016, s. 75; Batsüren, Çinzorig ve Jigmeddorj, 2017, s. 188). Eğer, MGT'deki *oboq* terimi için yapılmış bu tür açıklamaları kabul edersek XII. yüzyıl Moğollarının *oboq*'unu devlet idarî taksimatının temel birimi olarak kabul etmemiz gerekir.

MGT'de özel ada eklenen *-tan*⁷² eki ve isme eklenen *-tan*, *-ten* eki olmak üzere iki farklı *-tan* eki bulunmaktadır. Bizim için önemli olan isim üzerine eklenen *-tan*, *-ten* ekidir. Bu ekin işlevi hakkında John Street “sıfat-isim kelimelerinde bulunan *-t(U)* ekinin işlevi ‘X’in var olduğu, X’ile belirtmiş olan, X dahil olarak’ gibi anlamları vermesidir. X ise

⁷² MGT'de Kişi adı üzerine eklenen *-tan* ekinin durumu ise farklıdır. MGT'deki *-tan* eki üzerine bilim adamı John Street (Street, 1957, s. 22, 26), Ş.Gaadamba (Gaadamba, 2016, s. 33), Ş.Çoimaa (Çoimaa, 2003, ss. 76-92), Japonlu bilim adamı Ş.Ozawa (Ozawa, 2002, ss. 55-67), Çinli bilim adamı Bayar (Bayar, 1993, s. 250) gibi bilim adamları araştırmışlardır. Ş.Çoimaa Ortaçağ Moğolcasında iki çeşit *-tan* eki bulunduğunu ispatlarla göstermiştir. Bunların birisi ise kişi adı üzerine eklenmiş *-tan* ektir. Bu ek MGT'de 17 maddede 21 defa geçmektedir. Geçerken Moğolcanın ses uydurma kural, kelime cinsiyet ayrılma kurallara göre *-ten* değişme göstermemektedir. Mesela: *tödö'en-girte-tan* (Rachewiltz, 1972, s. 27), *temüjin-tan* (Rachewiltz, 1972, s. 38), *senggüm-tan* (Rachewiltz, 1972, s. 63), *bügidei-tan* (Rachewiltz, 1972, s. 133), *bükidei-tan* (Rachewiltz, 1972, s. 135) ve başka. Aslında Moğolca'nın ses uydurma kural, kelime cinsiyet ayrılma kurallara göre “*temüjin-tan*” ismindeki *-tan* eki *-ten* olmak gerekir. Bunu Ş.Çoimaa tarafından “özet yapması ve saygı göstermesi anlamında olan “*-tan*” eki olduğu tespit edilmiştir (Çoimaa, 2003, s. 84).

cümle öznesinin özelliklerini ifade eden sıfattır. ... Bu ekin çoğul hâli metinlerde (-tan/ -ten) olarak geçmektedir.” şeklinde açıklama yapmıştır (Street, 1957, s. 26). Ş. Ozawa tarafından MGT’deki -tan, -ten ekleri “ne/neler bulunduğu”nu gösteren -tai, -tei; -tu, -tü eklerinin çoğul hali olarak kabul edilmiştir (Ozawa, 2002, s. 63). Ş. Ozawa MGT’deki *mongqol-un ceri’üt sa’ari-ke’er-i bütetele bawulu’a üdür-tür ündür-ün aqun-ü hodun-ača olon qaltan bui* (Rachewiltz, 1972, s. 101) “Moğol askerleri Sa’ari-Ke’er adlı yeri doldurup oraya yerleştiler ve (onlar) bir günde (bu kadar) çoğalmış mıdır? (Orada) yıldızlardan fazla ateşler bulunur.” cümlesini örnek alarak şu şekilde açıklamıştır:

“Bu cümledeki *qal-tan bui* “ateşler bulunur” yüklemine öznesi *mongqol-un çeri’üd* “Moğol askerleri” idi. *çeri’üd* kelimesinin oluşumu *çerig* “asker” üzerine Moğolca çoğul eki -*üd*, -*ud* eklenmesi şeklindedir. Bu yüzden *çeri’üd* “askerler” kelimesini çokluk ekine uydurmak için *qal* (ateş) kelimesi üzerine “ne, neler bulundu” anlamında olan -*tai*, -*tei*; -*tu*, -*tü* ekin çoğul hali -*tan* eki eklemiştir.” (Ozawa, 2002, s. 63).

Onun görüşlerine göre “ne/neler bulunduğu” anlamını veren -*tu*, -*tü* eki tek sayı ve erkek cinsiyetinde olan özne için, -*tai*, -*tei* eki tek sayı ve dişi cinsiyet öznesi için, -*tan*, -*ten* eki cinsiyet ayırmadan çokluk anlamında olan özne için kullanılır (Ozawa, 2002, s. 64).

Bu ekler üzerine bilim adamı Ş. Çoimaa şu şekilde yorum yapmıştır:

“Ortaçağ Moğolcasında isimden sıfat yapan ekler olarak -*tai*, -*tei*; -*tu*, -*tü*; -*tan*, -*ten* şeklinde üç çeşit ek bulunmaktadır. Fakat bunlar arasında farklılıklar vardır: -*tai*, -*tei* eki teklik ve dişi cinsiyetli cümle öznesini göstermek için; -*tu*, -*tü* eki teklik ve erkek cinsiyetinde olan cümle öznesini göstermek için; -*tan*, -*ten* eki de cinsiyet ayırımı yapmadan çokluk bildiren cümle öznesi için kullanılır.” (Çoimaa, 2003, s. 80).

Bundan sonra Ş. Çoimaa “Cümle öznesinin cinsiyeti dişi ise “sutai-kutlu”⁷³, erkek ise “sutu-kutlu”⁷⁴, çoğul anlamında ise “sutan-kutlu”⁷⁵ olarak sayı ve cinsiyetine göre kullanılır.” şeklinde örnekler vermiştir (Çoimaa, 2003, s. 80). Bizim dikkatimizi çeken *oboqtan boluba* ibaresindeki -*tan* eki ise hiç şüphesiz “ne/neler bulunduğunu ifade eden” -*tu*, -*tü*; -*tai*, -*tei* eklerinin çoğul hâlidir.

⁷³ Mesela “*sutai üjin - kutlu hatun*” cümlede özne çokluk olmayan ve dişi kişi olduğu için *su-tai* şeklinde -*tai* halini kullanmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 46).

⁷⁴ Mesela “*su*tu cinggis-qahan – kutlu Cengis Kağan” cümlede özne tek sayı ve erkek kişi olduğu için *su-tu* şeklinde -*tu* halini kullanmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 164).

⁷⁵ Mesela “*su*tan kö’üd – kutlu oğlanlar” cümlede özne çokluk olduğu için *su-tan* şeklinde -*tan* halini kullanmıştır (Rachewiltz, 1972, s. 28).

MGT'deki isim üzerine eklenmiş *-tan/-ten* ekinin kullanımına dair bazı örneklere baktığımızda:

sölsütei töreksen üjin eke sutan kö'üd-iyen teji'erün cigörsün siró bariju südün cicigina uquju teji'ebi eke üjin-nü qaliyarsun manggirsun-iyar teji'e[k]se[t] kö'üt qat bolura gürbi jarcimtai üjin eke-yin ja'uqasu-bar teji'ekset kö'üt jasaqтан secet bolba (Rachewiltz, 1972, s. 28) “Cesur(lu) doğmuş hatun ana *su+tan* (kutlu) oğullarını beslerken selvi ağacı alıp, südü ve cicigina kazarak besledi. Ana hatun tarafından yabancı soğanlarla beslenen oğlanlar *qat* (kağanlar) niteliğinde büyümüştür. Erdemli hatun ana tarafından balıklarla beslenen oğlanlar *jasaq+tan* (mazbut) ve bilgili olmuş.”

verisinde iki defa geçmektedir. *Sutan kö'üd-iyen teji'erün* “kutlu oğullarını beslerken” cümleinin öznesi ise *kö'ün-oğul* kelimesi üzerine Moğolca çoğul eki *-t /-d* getirilerek oluşturulmuş *kö'üd* kelimesidir. Bu nedenle cümle öznesinin çoğul anlamına uydurmak için *su+tan* “kut+lu” şeklinde *-tan* ekiyle kullanılmıştır. *Kö'üt jasaqтан secet bolba* “Oğullar bilgili yöneticiler oldular.” cümlesinin öznesi de *kö'üt* (*kö'ün-t*) kelimesi idi. Bu örnekte de cümle öznesinin çoğul anlamına uydurmak için *jasaq+tan* (bilgi+li) şeklinde yazılmaktadır.

Jamuqa-lu'a ke'eli niketen keke qaqçatan büle'ei ba (Rachewiltz, 1972, s. 50) “Jamuqa ile bizim büyük anamız aynıdır, ortaya çıkışlarımız birdir.” cümlesinin öznesi *ba* (biz)⁷⁶ şeklindedir. Birinci şahıs zamirinin çokluk biçimidir. Yani burada da öznenin çokluk anlamına uydurmak için nelere sahip olduğunu belirten, *-tai, -tei, -tu, -tü* eklerinin çoğul halini kullanarak *nike+ten, qaqca+tan* şeklinde yazılmıştır.

Tede dörben noqa<i>s siremün manglaitan si'üci qosi'utan sibüge keleten temü öreten üldü mina'atan si'üder-i idejü kei unuju yabut tede (Rachewiltz, 1972, s. 104) “Onlar dört köpek: bakır alınlıları, keski burunluları, zimba dillileri, demir yüreklileri, kılıç kamçılıları çiy ile beslenenleri, rüzgar binenleridir.” cümlesinin öznesi *tede* “onlar” ve *noqa<i>s*-köpekler idi. Bu nedenle üçüncü şahıs çoğul hâline ve köpekler kelimesinin çokluk eki olan *-s* ekine uydurmak için *-tan, -ten* eki kullanmıştır.

Böylece MGT'deki isimler üzerine eklemiş *-tan, -ten* eklerinin cümle öznesinin çoğul anlamını belirten bir ek olduğunu aşağıdaki 176 tane kelimenin her biri ile ispatlamak mümkündür.

⁷⁶ Ba (𐰽): Biz, birinci çoğul şahıs zamiri. Klasik Moğolcada bu zamir 𐰽 *ba* şeklindedir. Modern Moğolcada birinci şahıs çoğul zamiri olarak kullanılmaktadır. (Gül, 2016, s. 77)

Bizim kaynağımızdaki *-tan*, *-ten* eklerinin hepsinin listesini çıkartırsak şöyledir: *a'urtan* §139 (2), *aci'atan* §266, *aldaltan* §233, 278, 280 (2), *altatan* §274, *amelten* §176, *andaqartan* §108, *aqta-tan* §77, 90 (8), 205 (2), *balaqasutan* §265, *baratutan* §189, *bayidaltan* §230, *ciraitan* §55, *colayitan* §255, *elciten* §245, *erdemütten* §139, 191, *eyeten* §22, *gerten* §266, *gücüten* §139, *honcitan* §139, *itegelten* §149, 170, 172, 230, 266 (2), *jasaqtan* §74, *keleten* §195, 231, *kesikten* §187, 191 (2), 192 (2), 224 (4), 226 (2), 227 (13), 228, 231 (3), 234, 269, 270, 278 (8), 279, *kišten* §136, *kötöltan* §247, *manglaitan* §195, *mawutan* §189, *mina'atan* §195, *nemüreten* §174, *neretan* §46, *nereten* §10, 46, 263, *niketen* §121, *numutan* §116, *nuntuqtan* §249, 265, *oboqtan* §11, 40, 41, 42 (4), 46 (6), 47 (2), 49, 263, *omoqtan* §139(2), 140, *ošten* §133, 136, 214, *öcilten* §64, *öljeitan* §230, *öljeten* §126, *önggeten* §64, *qalqatan* §64, *qaltan* §193, *qaqcatan* §121, *qariyatan* §186, 208, 245 (2), *qo'astan* §241, *qortan* §275, *qosi'utan* §195, *qurcatan* §270, *sayitan* §191, *setkilten* §230, *sutan* §74, *teri'üten* §46, 59, 122, 129, 132, 133 (3), 141 (6), 198, 199 (2), 203, 210, 232, 258, 263, 269 (3), 270 (3), 274 (2), 277, 280 (2), *tuqtan* §170, *turastan* §144, *unu'atan* §174, *usutan* §262, 270, *ya'utan* §189, *yabudaltan* §230, 233.

Bizim dikkatimizi çeken *oboqtan boluba* kelimesindeki *-tan* eki hiç şüphesiz nelere sahip olduğunu belirten *-tai*, *-tei*, *-tu*, *-tü* eklerinin çoğul halidir. *Oboq* kelimesi herhangi bir kişi ismi değildir. Bu *oboqtan* kelimesindeki *-tan* eki ise eklendiği cümle öznesinin çoğul olduğunu göstermektedir.

Duwa-soqor ügei bolu[q]san-u qoyina dörben kö'üt inu dobun-mergen abaqa-yu'an uruq-a ülü bolqan doromjilaju qaqaçaju gëjü newüba dörben oboqtan bolju dörben irgen tede bolba (Rachewiltz, 1972, s. 14) “Duwa-soqor’un ölümünden sonra dört oğlu amcaları olan Dobun-Mergen’i *uruqları* olarak saymadan, küçük görerek ayrılmışlar ve terk ederek göç etmişler. Dörben *oboqtan* olarak, Dörben *irgen*-bodun onlar oldular.”

metnindeki son cümlelerin öznesi *tede* üçüncü şahıs zamirinin çokluk biçimidir. Burada çokluk anlamında olan üçüncü şahıs zamirinden dolayı *oboq* kelimesine *-tan* eki eklenmiştir.

ba'aridai-yin kö'ün ciduqul-bökö ciduqul-bökö emes olotu büle'e kö'ün inu mene metü töreba menen-ba'arin oboqtan tede bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 19) “Ba'aridai'nin oğlu Ciduqul-bökö, Ciduqul-bökö'nün çok sayıda karısı vardı. Oğulları kurbağa gibi doğmuş. Onlar Menen-Ba'arin *oboqtan* oldular.” malumatındaki “Onlar Menen-Ba'arin *oboqtan* oldular.” cümlesinin öznesi *tede* birinci şahıs zamirinin çokluk

biçimidir. *Oboq* kelimesi üzerine *-tan* ekinin eklenmesinin sebebi cümle öznesinin çoğul anlamında bulunmasıdır.

MGT’de *oboqtan boluba* kelimesi toplam 19 defa geçmektedir. Bunlardan 10 tanesinin cümle öznesi *tede* şeklinde üçüncü şahıs zamirinin çokluk biçimi olarak geçmektedir. Bu 10 cümledeki *oboqtan* kelimesinde *-tan* ekinin bulunmasının sebebi ise bu cümlelerdeki *tede* öznesinin bulunmasıdır.

Fakat *caraqai-lingqu-yin kö’ün senggüm-bilge ambaqai-tan tayici’ut oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) “Caraqai-Lingqu’nun oğlu Senggüm-Bilge ve Ambaqai-tan Tayici’ut *oboqtan* oldu.” verisindeki cümle öznesi Senggüm-Bilge ve Ambaqai olmak üzere iki kişi idi. Bu yüzden *oboq* kelimesi üzerine *-tan* eki getirilerek kullanmıştır. Bu cümle “Caraqai-Lingqu’nun oğlu Senggüm-bilge, Ambaqai ikisi Tayici’ut *oboqtan* oldular.” anlamındadır.

Bunların dışında kalan sekiz örnek şu metinlerde geçmektedir:

belgünütei belgünüt oboqtan bol<u>ba bugünütei bugünüt oboqtan bol<u>ba buqu-qatagi qatagin oboqtan bol<u>ba buqutu-salji salji’ut obo[q]tan bol<u>ba bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Belgünütei (Belgünü’lüler, Belgünü nesilleri)⁷⁷ Belgünüt *oboqtan* oldu (oldular),⁷⁸ Bütünütei (Bütünü’lüler veya Bütünü nesilleri) Bütünüt *oboqtan* oldu (oldular), Buqu-qatagi (Buqu-qatagi nesilleri) Qatagin *oboqtan* oldu (oldular), Buqutu-salji (Buqutu-salji nesilleri) Salji’ut *oboqtan* oldu (oldular), Bodoncar (Bodoncar nesilleri) Borjigin *oboqtan* oldu (oldular).”

qacin-nu kö’ün noyagidai neretei büle’e noyamsik aburitu tula noyakin oboqtan bol<u>ba qaci’u-yin kö’ün barulatai neretü büle’e yeke be’etü ide’en-e baru[q] büle’e barulas oboqtan bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qacin’in oğlu Noyagidai (Noyaglılar, Noyagi nesilleri)⁷⁹ isminde idi. Noyamsik (bey gibi) karakterli olduğu için Noyakin⁸⁰ (beylik) *oboqtan* oldu (oldular). Qaci’u’nun oğlu Barulatai (Barlu’lular) isminde idi. Cüsseli olup yemekleri bitirir. Barulas⁸¹ *oboqtan* oldu (oldular).”

qaci’un-nu kö’ün adarkidai neretü büle’e aqa de’ü ja’ura adaruqci tula adargin oboqtan bolba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qaci’un’un oğlu Adarkidai isminde idi. Ağabey ve küçük kardeşleri arasında tartışanlar olduğu için Adargin *oboqtan* oldu (oldular).”

⁷⁷ MGT’de geçen kişi ve oboq isimleri üzerine bağlamış *-tai, -tei, -dai, -dei* ekleri çokluk ve aitlik iki anlamındadır.

⁷⁸ *Oboqtan* kelimenin *-tan* ek cümle öznesinin çoğul anlamını göstermektedir.

⁷⁹ Noyagidai asıl kişi ismi değildir. Qacin’in nesillerinin lakabıydı. Ama zaman geçtikçe Noyakin *oboq*’un ced ismi haline gelmiştir.

⁸⁰ Noyan (نویان): bey. ME’de ve King Sözlüğü’nde noyan kelimesi Türkçe *beg* “bey” kelimesi karşılığında tanıklanır. Klasik Moğolcada *noyan* şeklindedir. Modern Moğolcada noyon şeklinde “bey, asilzade” anlamında yaşamaktadır (Gül, 2016, s. 177).

⁸¹ Bar (بار) boş, Kelimenin Arapça karşılığı (البارغ) “bos” anlamındadır. Kelime İM 212’de *düren* “dolu” kelimesinin zıddı olarak verilmiştir. Bu fiil ME’de *baraba* şeklinde Türkçe töküdi, tükeldi, tükendi, tüketti karşılıkları ile tanımlanır. Klasik Moğolcada bu fiil *bara* şeklindedir ve Modern Moğolcada bitmek, tükenmek anlamında *barah* olarak kullanılmaktadır. (Gül, 2016, s. 79)

Oboqtan kelimesinin *-tan* ekinin cümle öznesinin çokluk anlamını belirten özelliği açısından düşünüldüğünde cümle öznesi olarak geçen Adarkidai, Noyagidai, Barulatai, Belgünütei, Bügünütei, Buqu-qatagi, Buqutu-salji, Bodoncar gibi sekiz kişinin isminde herhangi bir çokluk eki bulunması lazım. Bu sekiz kişi isminin beşinde bulunan *-tai*, *-tei*; metinde yer alan *-dai*, *-dei* eklerinin J.Serjee tarafından Moğolca çokluk eki *-d*, *-t* ve Moğolca aitlik eki *-ai* / *-ei* olmak üzere iki ekten oluştuğu ispatlanmıştır⁸² (Serjee, 2000, s. 95). Bu açıdan sekiz cümlenin beşinde öznede Moğolca çokluk ekleri *-d*, *-t*

⁸² J.Serjee MGT’de geçen Adarkidai, Barulatai, Jewüredei, Belgünütei gibi kişi ismi ve *oboq* ismi üzerine eklenmiş “*-dai*, *-dei*; *-tai*, *-tei*” ekleri “*-d/t*; *-ai* / *-ei*” gibi farklı anlamında olan iki eklerden oluştuğu” diye doğru açıklamıştır. Ona göre *-d*, *-t* ek ise Moğolca çoğul eki ve bağlı olan *oboq* mensupları gösterir, *-ai* / *-ei* ise Moğolca aitlik ektir. *Oboq* ismine *-dai*, *-dei* eklediğinde şahsiyetin *oboq* mensubu olduğunu gösterir.” şeklinde doğru yorumlamıştır (Serjee, 2000, s. 95). Bilim adam Gaadamba da 1990 yılında MGT’deki *Bügünütei* ismi *Beki+nügüd+ai*; *Belgünütei* kişi ismi *Belge+nügüd+ai* olarak anlatmış (Gaadamba, 2016, s. 54). *Beki* ve *Belge* asil isimdir. *-nügüd* ise Moğolca çoğul ektir. *-ai* / *-ei* Moğolca aitlik ektir. Gaadamba çok doğru açıklamıştır. 2006 yılında bilim adamı Béla Kempf de MGT’deki kişi ve klan isim üzerine eklenmiş *+dAy* ekin oluşumu Moğolca çoğul eki *-d* ve aitlik ek *-Ai* olduğunu ispatlamıştır. O MGT’de *-day* ile yazılmış olan cümlelerin *Altan Tovçi* adlı eserindeki şekillerinden güzelce ispatlamıştır.

Örnek göstermek gerekirse:

MGT *Qonqotadai Čaraqa ebügen-ü kö’ün* “Qonqotan soyundan olan ihtiyar Čaraqa oğlu”

AT *Qonqotan-u Čaraqa ebügen köbegün* “Qonqotan soyundan olan ihtiyar Čaraqa oğlu”

MGT *Jarči’ut Adangqan Uriangqajin bi* “Jarči’ut Adangqan Uriangqaylı kişim”

AT *Adangqan Jarčiyud Uriyangqaday-yin kümün büi* “Jarči’ut Adangqan Uriangqaylı kişim” (Kempf, 2006, s. 205) gibi örneklerinde Moğolca *-u*, *-yin* gibi aitlik ekleri *-ai* ek yerinde kullanılmaktadır.

Bize göre de *Bügünütei*, *Belgünütei* gibi kişi ismi *Qonqotadai*, *Uriyangqaday* olmak üzere *oboq* adlarının sonundaki *-tAi*, *-dAy* ekler eğer “ne, neler olan” gibi anlamı belirten, cümle özneyi belirten şeyleri ve niteliklerinin var olduğunu ifade eden *-tai*, *-tei* ek olmazdır. Çünkü, *Bügünütei*, *Belgünütei* ikisi Dobu-Mergen’in oğullarıdır. Yani, bu ekin erkek cinsiyeti ise *-tu*, *-tü* şeklindedir. *Bügünütü* ve *Belgünütü* olması gerekir. Ortaçağ Moğol erkek isimleri⁸² ve *oboq* isimlerinde⁸² bulunan *-dai* / *-dei*, *-tai* / *-tei* ekleri “ne, neler olan” gibi anlamı belirten, cümle özneyi belirten şeyleri ve niteliklerinin var olduğunu ifade eden (*-li*, *-lı*, *-lu*, *-lü* gibi) ekleri değildir.

MGT’deki kişi ismi üzerine eklenmiş *-dai*, *-dei*; *-tai*, *-tei* ekleri “ait olmak, bağlı olmak” gibi anlamında olan aitlik eke benzerdir. Bunun yanında *neretei*-isimli, *ölegetei*-beşikli, *hodutai*-yıldız olan, *altatai*-altın olan gibi “ne, neler olan” gibi anlamı belirten, cümle özneyi belirten şeyleri ve niteliklerinin var olduğunu ifade eden, dişi cinsiyetli, tek sayı özne için kullanılan “*-tai*, *-tei*” ekleri de vardır. Bizim dikkatimizi çeken *-tan* eki ise bu *-tai*, *-tei* ve *-tu*, *-tü* eklerinin çoğul halidir. Bunun oluşumu *-tai*, *-tei*; *-tu*, *-tü* ekler üzerine Ortaçağ Moğolca çokluk eki *-n* yazarak oluşmaktadır. L.Bilegt *oboqtan* kelimesinin *-tan* ek *ait olmak*, *bağlı olmak* manasında olan kişi ismi ya da *oboq* ismi üzerine eklenen *-dai*, *-dei*; *-tai*, *-tei* ek üzerine Ortaçağ Moğolca çoğul eki olan *-n* eki ekleyerek oluştuğu diye yanlış düşündüğü için, yoksa kişi ismi üzerine eklenen *-tan* ek ve isim kelimesi üzerine eklenen *-tan*, *-ten* ekleri karıştıktan dolayı “*oboq* kelimeye eklenmiş <<-tan>> eki “ait olmak, bağlı olmak” manasında anlamış olabilir. Kişi ismi ve boy ismi üzerine eklenen *-dai*, *-dei*; *-tai*, *-tei* ekleri Moğolca çoğul ek *-d*, *-t* eklerine Moğolca aitlik ek *-ai*, *-ei* ekleri bağlayarak oluşmaktadır. Ama bizim dikkatimizi çektiği *-tan*, *-ten* ekleri ise ne, neler bulunduğunu ifade eden *-tu*, *-tü*; *-tai*, *-tei* eklerine Ortaçağ Moğolca çokluk eki *-n* yazılarak oluşur

bulunmaktadır. Yani cümle öznesinin çoğul anlamından dolayı *oboq+tan* şeklinde yazılmıştır.

MGT'deki *caraqai-lingqu-yin berigen eme-dece töreksen besütei neretü büle'e besüt oboqtan tede bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) "Caraqai-Lingqu'nun gelin karısından doğmuş, Besütei isminde idi. Onlar Besüt *oboqtan*-boylu oldular." cümledeki *Besü-t-ei* kişi ismi tek bir adamın adıdır. Ama malumatta "Onlar Besüt *oboqtan* oldular." şeklinde tek bir kişi yerinde *tede* üçüncü şahıs zamirinin çokluk biçimi kullanıldığını görmekteyiz. Bu malumattaki *besüt oboqtan tede bol<u>ba* cümlesi "Onlar Besüt *oboqtan* oldular." manasındadır. MGT'de geçen 21 *oboq* isminin 21 kişi ismine bağlı olduğunu desteklemektedir (Serjee, 2000, s. 92).

MGT'de isme eklenen *-tan* eki toplam 176 defa geçer. Onların 173 tanesi bağlı olan cümle öznesinin çoğul manasını verir. *Oboqtan* kelimesi kaynağımızda toplam 19 defa geçmektedir. Bunlardan 16 tanesine bağlı olan cümlelerin öznesi çoğul anlamında bulunur. Böyle durumda, herhangi bir çoğul eki bulunmayan *Buqu-qatagi*, *Buqutu-salji*, *Bodoncar* gibi üç kişi ismi ile bağlı yazılmış *oboqtan* kelimesindeki *-tan* eki hakkında tarafımızdan cümle öznesinin çoğul anlamına bağlı kalındığını kabul etmek mümkündür. Böyle düşünüldüğü zaman *buqu-qatagi qatagin oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) "Buqu-Qatagi Qatagin *oboqtan* oldu" cümlesi "Buqu-Qatagililer Qatagin *oboqtan* oldular." manasına gelir. *Buqutu-salji salji'ut obo[q]tan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) "Buqutu-Salji Salji'ut *oboqtan* oldu." cümlesi "Buqutu-Saljililer Salji'ut *oboqtan* oldular." manasına gelir. Yani, bu cümlelerdeki *oboqtan* kelimesinin *-tan* eki gerçekten cümle öznesinin çoğul anlamını belirten bir ek olduğu için *bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) "Bodoncar Borjigin *oboqtan* oldu." cümlesi "Bodoncarlılar (Bodoncar'ın nesilleri) Borjigin *oboqtan* oldular." manasına gelir.

Diğer Moğolca kaynaklarda bizim düşüncemizi kanıtlayacak bilgiler de çokça bulunmaktadır.

Mesela XIV. yüzyılın başında Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârîh* adlı eserdeki:

از این اورُنَاووت سه شعبه بادید آمده: فُونْتَقْتَن، اُرَلَات، و اُورُنَاووت کِلْنُغُوت و این اسمی در اصل نام سه برادر بوده، و از هر یک شعبه ای بادید آمده، و اُورُوغ ایشان بسیار شده و علی حده قومی گشته اند، و به حسب نام آن شخص که اصل ایشان بوده، هر یک شعبه لقب و اسم یافته (Reşîdüddîn Fazlullâh,

I, 1373, s.166) “Şu Urnâwût’tan üç suçesi ayrıldı. Qongqotan, Arulat, Urnâwût-Kilinquit isimler üç kardeşin isimleri idi. Her bir şubesi ayrılarak onların *uruq*’u çoğaldı ve ayrı ayrı *qawm* (oboq) oldular. Onların adı bu şahsiyetlerin asıl isimlerdir. Her şube kendi lakabı ve ismine sahiptir.”

bilgisinde *uruq*’lar (أُرُوغ)⁸³ yani nesillerin çoğalarak bir *qawm*-oboq (قومی)⁸⁴ olduğu net bir şekilde zikredilmiştir. Bu bilgi MGT’deki *oboqtan boluba* ibaresinin anlamının da “*uruqlar* (nesil) çoğalarak bir *oboq* (kavim) oldu.” şeklinde olduğunu göstermektedir.

1636 yılında⁸⁵ Luvsandanzan tarafından yazılmış *Altun Tobçi* adlı eserindeki

“Dubu-Mergen’in [oğlu] Būgūnüdei’nin nesli Būgūnūt *oboqtan* oldu, Belgūnüdei’nin oğulları Belgūnūd *oboqtan* oldular, Buqu-Qatagi’nin oğul Qatagin *oboqtan* oldu, Qatagin’in ceddı o oldu. Buquçi-Salji’nin oğlu Salji’ut *oboqtan* oldu, Salji’ut ceddı o idi. Bodoncar’ın meşru karısından doğmuş oğullar Barim-Şiirt, Qabiçi-baatar isminde idiler. Borjigin *oboqtan* oldular.” (Luvsandanzan, 2006, s. 37)

1677 yılda Jamba tarafından yazılmış *Asragç Nertiin Tüüh* adlı eserindeki

“Güneş ve ay ışığından doğmuş Bodonçur-Mungqag derler. Bodoçur’un nesilleri Borjigin *oboqtan* oldular.” (Jamba, 2006, s. 15)

XVII. yüzyılın başında yazılmış ve yazarı belli olmayan *Kağanların Ana ve Özet Altan Tobçi* adlı eserindeki

“Bodoncar da oğullar doğurmuştur. Barim-Şiirt ve Qabiçi-Hülüg adları verilmiştir. Borjigin *oboqtan* oldular. Begter’in nesli Besüd oldular. Belgūgtei’nin nesli Banqut *oboqtan* oldular. Qatagi’nin nesli Qatagin *oboqtan* oldular. Buquçi-Salji’nin nesli Salji’ut *oboqtan* oldular.” (HÜHAT, 2006, s. 39)

XVII. yüzyılın başında yazılmış *Kök Tüüh* adlı eserdeki

“Buqu-Qatagi, Buqu-Salça’u Bodoncar adlı üç oğlu doğurmuş. Onların nesilleri ve torunlar beraber Qatagid, Salji’ud, Borjigin diye üç farklı *oboqtan* oldular.” (ÇHÜUTHÜŞHT, 2006, s. 45).

XVII. yüzyılın ortasında yazılmış *Şar Tuuj* eserindeki

⁸³ *Uruq* terim XII. yüzyılda “çocuk, tohum ve kardeş, baba tarafından öz kardeş” anlamında idi. Bunun üzerine üçüncü bölümde daha ayrıntılı bilgi verdik.

⁸⁴ MGT’de “ba’arin oboq”, “qatagin oboq” “buda’at oboq” şeklinde *oboq* olarak geçenleri Rashiduddin Fazlullah tarafından قوم بآرين *qawm bârin*, قوم تايچيوت *qawm taiçiuut*, قوم بودأت *qawm budât* gibi “qawm” terimi ile aktarılmıştır. David Sneath tarafından “Rashiduddin Fazlullah *clan* ve *tribe* terimlere denk gelecek kelimeleri kullanmamıştır. O sadece *qawm* (قوم) kelime ile bütün toplulukları ifade etmiştir. Bu terim ile büyük küçük her birlikleri ifade ettiği için akrabalık düzenin ana anlamını göstermiyor. W.M.Thackston kendi çevirmesinde İngilizce “nation” (millet), “tribe” (kavim), ve “clan” (kabile, boy) terimleri metindeki cümle anlamlarına (context) göre kullanmak zorunda kalmıştır.” şeklinde belirtmektedir (Sneath, 2007, s. 107).

⁸⁵ Yazılış tarihi tartışmalıdır. Biz H.Perlee’nin görüşünü aldık.

“Tanrı oğlu Bodoncar idi. Bodoncar’ın nesli Borjigin oboqtan oldular.” (ŞT, 2006, s. 37).

1732 yılında Lomi tarafından yazılmış *Borjigin Oboq-un Tüüh* adlı eserdeki

“Tanrıdan inmiş bir ışıktan hamile olup Butançir-Munghaq’ı doğurmuş. Bu nedenle Butançir adlı, kelimeye göre [onun] oğlu ve torunlar Borjigid *oboqtan* oldular.” (Lomi, 2006, 19).

1835 yılda İşbaldan tarafından yazılmış *Erdene ’yin Erik* adlı eserdeki

“Buquqahyas, Buquçi saljiq, Bodonçar isminde olan üç oğul doğurmuş. Böyle üç oğulların nesilleri daha sonra Qatagin, Saljigut, Borjigin sülalesinin ataları oldular. Bu nedenle Bodonçir ise kesin Borjigin sülale’nin ilk atasıdır.” (İşbaldan, 2006, s. 15).

Bu kaynaklarda Bodoncar’ın Borjigin *oboq*’un atası olduğunu ve Bodoncar’ın oğullarının, torunlarının ve nesillerinin Borjigin *oboqtan* olduğu anlatılmaktadır. Adı geçen Moğolca kaynaklarda MGT’deki *bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Bodoncar Borjigin *oboqtan* oldu. – Bodoncarlılar Borjigin *oboqtan* oldular.” cümlesinin anlamını doğru çıkarmıştır.

Fakat, 1725 yılda Gombojav tarafından yazılmış *Gangın Ursгал* adlı eserde:

“Bodonçar-Munghaq adlandırılmıştır. Büyüdükçe nazariye ve sınırsız akıllı, erdem bilgi çok olarak Borjigin kavminin (aimag) bey efendisi ilan edilmiş. Qiyad *yasutan* oldu.” (Gombojav, 2006, s. 11)

1739 yılında Darmaa Güüş tarafından yazılmış *Altan Hürden Myangan Higeest* adlı eserde:

“Bodoncar Munghaq adlandırmış. Borjigid *oboqtan*’ın hatununa Tanrı sevdiğinden doğurdu., Tanrı köklü ve erdem bilgi sınırsız çok, akıl ve düşünceleri derin olduğu için Tanrının oğlu olan o Borjigid *oboqtan* olarak yaşayan Moğol ulus’un efendisi ilan edildi.” (Darmaa Güüş, 2006, s. 35)

1841 yılında Galdan tarafından yazılmış *Erdene ’yin Erik* adlı eserde:

“Alungoo kocasız yaşıyordu. Onun rüyasına beyaz, yakışıklı bir Tanrı oğlu gelerek beraber olduktan sonra hamile kalmış. Bodoncarı doğurmuş. Bodoncar Tanrının oğlu ve Bojigin *oboqtan*’ı doğurdu. Bodoncar Bodon adlı bir hatun aldığı ve bir kavim-*aimag* hükümdarı oldu.” şeklinde anlatılmıştır (Galdan, 2006, s. 99).

Adı geçen üç eserde Bodonçar’ın Borjigin adlı bir kavmin beyi olduğu anlatılmaktadır. Bize göre bu üç kaynakta MGT’deki *bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Bodoncarlılar Borjigin *oboqtan* oldular.” cümlesinin asıl manası takip edilmeden tarihî olaylar anlatılmaktadır. Bu kaynaklarda “*oboqtan* olması” ve “bey, efendi olması” ifadelerinin ayrı ayrı yazıldığına dikkat etmeliyiz. Zaten,

“oboqtan olması” ve “bey, efendi olması” arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. XII. yüzyıl Moğolistan’daki esirler bile kendi *oboq* ismine sahip idi.

Bodoncarlıların yani Bodobcar’ın nesillerinin “Borjigin *oboqtan* olması” Okin-Barhaq’ın nesillerinin Jürkin *oboqtan* olmasına benzer bir vakadır. Bodoncar Borjigin adlı bir halkın, Borjiginlilerin, Borjigin lakabını ya da ismini taşıyan bir halk üzerine bey efendisi olarak oturmuştur. Böylelikle Bodoncar’ın nesilleri Borjigin *oboq* ismini (soyadı) kullanmaya başlamış olabilir. Bunun hakkında “Kavim ve Halk Adlarından Türemiş *Oboq* İsimleri” kısmında ayrıntılı olarak anlattık.

Mergen Gegeen Luvsandambijantsan tarafından yazılmış *Altan Tobçi* adlı eserdeki

“Alag hatun, Buqu için Qataçin’i verdi. Buquçi için Salçi’yi verdi. Bodoncar’a Borjigin’i verdi.” (Luvsandambijantsan, 2006, s. 55);

Gombonamjil tarafından 1817 yılında yazılmış olan *Altan erik* adlı eserdeki

“Bodoncar efendi ateş at yılda doğmuş ve sağlıklı, sakın ve sabırlı, geveze değildi. Onun iki abisi huysuz olarak Bodoncar’a aptal diye küçümsediği için annesi tarafından tavsiye sözleri işitmişti. İki büyük oğullar sabırlı olmayı istemediler. Bu yüzden mülklerini ayırarak Buhu için Qataçin adlı bir kavmi, Buquçi için Salçin adlı bir kavmi, Bodoncar’a Borjigid diyen bir kavmi vermiştir.” (Gombonamjil, 2006, s. 17);

1835 yılında Gonçigjav tarafından yazılmış *Suvd erik* adlı eserdeki

“Daha sonra o hatun hamile olduğu zaman onun vücuduna gökkuşağı ışığı vurmuş ve rüyada tanrı oğlu görmüş. Bunun gibi iyiliklerinin işaret göstererek doğduğuna Bodoncar isim vermiştir. Onlar üç kardeşler idi. Üç kavimlere (*aimag*) bey efendi oldular. Adlarının ilk harflerine göre Qatagid, Saljiud, Borjigin diye üç kavim vermiş.” (Gonçigjav, 2006, s. 60)

malumatlarda Alungoo hatunun kendi oğullarına üç *aimag/ulus* verdiğini anlatmaktadır.

Bu metinler MGT’deki bilgilerle uyuşmamaktadır. Fakat, bu kaynaklarda Borjigin, Saljiud ve Qatagin adlı *aimag* veya *aimag-ulus*’un bulunduğunu ve Bodoncar, Buqutu ve Buqu adlı üç kardeşin bu üç kavmin yöneticisi olduğu anlatılmaktadır. Yani, Okin-Barhaq’ın nesillerinin *Jürkin oboqtan* olduğu vakalara benzer, Bodoncar, Borjigin adı taşıyan bir halka (*oboq* değil) hakim olduğundan dolayı onun nesillerinin yani Bodoncarlıların *Bojigin oboqtan* olduğu yukarıdaki üç eserde anlatılmaktadır. Bir de *Borjigin* adlı bir halkın Bodoncar döneminde daha önce bulunduğunun bir kanıtı olmaktadır. Ama, Borjigin *oboq*’un tarihinin Bodoncar’dan başlatılması gerekir. Yani, Bodoncardan başlayan “Borjigin *oboq* tarihi” ve Bodoncar’ın kendi yönetimi altına alınmış olan “Borjiginlerin tarihi” ayrı ve başka başka insanların tarihleridir.

MGT'deki *oboqtan bol<u>ba* ibaresi hakkındaki daha önceki bilim adamlarının “*oboq* efendisi oldu.” (Erdenebat, 1997, s. 25); “*oboq* yönetmek hakkını kazandı veya bu *oboq* mensubu olduğunu gösterir.” (Bilegt, 2007, s. 107); “kavim efendisi oldu.”, “*oboq* mensubuna saydı.” (Gerelbadrah, 2009, s. 36) gibi görüşlerini kabul edersek:

Qaci'u-yin kö'ün barulatai neretü büle'e yeke be'etü ide'en-e baru[q] büle'e barulas oboqtan bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qaci'u'nun oğlu Barulatai isminde idi. Cüsseli olup yemekleri bitirir. Barulas *oboqtan* oldular.”

metni “Cüsseli olup yemekleri bitirdiği için *oboq*'un beyi oldu.”, “Cüsseli olup yemekleri bitirdiği için Barula kavminin bey efendisi oldu.”, “Cüsseli ve yemeklerini bitirenler olduğu için Barulas *oboq*'u yönetme hakkını kazandı.” gibi anlamlara gelir. Cüsseli olarak yemekleri bitirdiği için *oboq*'un beyi olduğu, kavim efendisi olduğu gibi mantıksız ve yanlış bir anlama gelir.

qaraldai-yin kö'üt buda'an qutqulaqu eki teri'ü üge'ün tula buda'at oboqtan tede bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qaraldai'nin oğullar buğday karıştırması gibi karmaşık düzensiz olduğu için Buda'at *oboqtan* oldular.”

metni “Buğday karıştırması gibi karmaşık düzensiz olduğu için *oboq* beyleri oldular.”, “Buğday karıştırması gibi karmaşık düzensiz olduğu için Buda'at kavminin bey efendileri oldular.”, “Buğday karıştırması gibi karmaşık düzensiz olduğu için Buda'at *oboq*'u yönetme hakkını kazandı.” gibi anlamlara gelir. Karıştırılmış buğday gibi düzensiz olduğu için beyi olduğu, kavim efendisi olduğu gibi hiçbir tarihî kaynağa uymayan mantıksız ve yanlış bir anlama gelmektedir.

qaci'un-nu kö'ün adarkidai neretü büle'e aqa de'ü ja'ura adaruqci tula adargin oboqtan bolba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qaci'un'un oğlu Adarkidai isminde idi. Ağabeyler ve küçük kardeşler arasında tartışanlar olduğu için Adargin *oboqtan* oldular.”

metindeki cümle “Ağabeyler ve küçük kardeşler arasında tartışanlar olduğu için Adargin *oboq*'un beyi oldu.”, “Ağabeyler ve küçük kardeşler arasında tartışanlar olduğu için Adargin kavminin beyi oldu.”, “Ağabeyler ve küçük kardeşler arasında tartışanlar olduğu için Adargin *oboq*'u yönetme hakkını kazandı.” gibi anlamlara gelir. Bu anlam hiçbir kaynakta olmayan yanlış bir anlamdır. Ayrıca, burada geçen insan karakterleri ve görünüşleri lakap ve isim temelli olabilirdi.

ciduqul-bökö emes olotu büle'e kö'ün inu mene metü töreba menen-ba'arin oboqtan tede bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 19) “Ciduqul-bökö'nün çok karısı vardı. Oğulları kurbağa-mene gibi doğmuş. Menen-Ba'arin *oboqtan* onlar oldular.”

malumatındaki ilk iki cümlede Ciduqul-bökö'ün birçok eşinin olduğu ve bu eşlerden birçok oğlanın doğduğunu kurbağa yavrusu⁸⁶ ile mukayese ederek söylemektedir. Fakat son cümlede “Onlar Menen-Ba’arin *oboqtanı* oldular.” anlamındadır. Yani, kurbağa yavrusu gibi çok doğan oğlanlar hepsi beraber Menen-Ba’arin *oboqtanı* olmuştur. Fakat MGT’deki *oboqtan boluba* ibaresi hakkındaki önceki bilim adamlarının görüşlerini kabul edersek bu metin: “Kurbağa yavrusu gibi çok doğan oğlanlar hepsi Menen-Ba’arin *oboq*’unun beyleri oldular.” gibi hiçbir mantığa uymayan bir anlama gelecektir.

Tüm bunların sonucunda MGT’deki *oboqtan boluba* kelimeleriyle “*oboq* efendisi oldu.” (Erdenebat, 1997, s. 25), “*oboq* yönetme hakkını kazandı veya bu *oboq* mensubu olduğunu gösterir.” (Bilegt, 2007, s. 107), “kavim beyi oldu.”, “*oboq* mensubu sayıldı.” (Gerelbadrah, 2009, s. 36) gibi anlamlar verenlerin yani *oboq* şeklinde bir birim çıkarmaya çalışanların görüşlerinin ana kaynaklarımızla hiç uyuşmadığını kanıtlamış olduk.

3.1.3 Moğolların Gizli Tarihi ’ndeki *Oboq* İsimleri Üzerine

Moğolların akrabalık düzeninin temel kavramlarından biri olan *oboq*’un esas niteliklerinden birisi her *oboq*’un belli bir ada sahip olmasıdır. Bu nedenle bütün adının her bir niteliğinin incelemesi, XII. yüzyıl Moğolların sosyal yapısına ait olan *oboq* kavramın niteliklerinin tanımlanması için gereken bilgileri bize sunacaktır. Eski ilkel kabilelerinin adı ve XII. yüzyıl Moğolların *oboq* (antropologların clan, klan şeklinde anlam verdiği) isimlerin niteliklerinin karşılaştırılması yoluyla aralarındaki farklılık ve ortaklıkları göstermek mümkündür. MGT’de bir çok *oboq* adı belirtilmiştir. Fakat biz burada MGT’de yeniden ortaya çıkmış yani yeniden *oboq* ismi almış olan 25 *oboq* hakkında bahsetmeye çalışacağız. Burada yeniden türemiş *oboq*’ların ne şekilde isim aldıkları, isimleri nasıl aldıkları veya verdikleri incelenecektir.

⁸⁶ Bir dişi kurbağa ortalama 9000 yumurta yumurtlamaktadır. Yaşlı kurbağalar 12000 adete kadar yumurtlayabilmektedirler.

MGT’de geçen *oboq* adlarına dair kapsamlı inceleme 1988 yılında bilim adamı Lajos Bese ve 2000 yılında Moğol bilim adamı J. Serjee tarafından makaleştirilerek yayınlanmıştır (Bese, 1988, ss. 17-42, Serjee, 2000, ss. 92-97). Bunların dışında A. Oçir tarafından yazılmış olan kitapta *oboq* adlarının anlamının çözülmesine ve etimolojik yorum yapılmasına çalışılmıştır (Oçir, 2012).

J. Serjee MGT’de geçen 21 kabile adının, 21 kişi adına bağlı olduğunu vurgulamıştır (Serjee, 2000, s. 92). MGT’de yeniden bir ad verilmesi ya da yeniden bir ad alınmasından sonra yeni bir *oboq*’un ortaya çıktığı şeklinde ifade edilmiş bilgiler mevcuttur. Mesela, *Qacula-yin kö’ün ide’en-e baruq tula yeke-barula üçüngen-barula nereyitcü barulas oboqtan bolqaju erdemtü-barula tödö’en-barula teri’üten barulas tede bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qacula’nın oğlu da hep yemeklerini bitirdiler. Bu yüzden büyük Barula ve küçük Barula adını vererek Barulas *oboqtan* oldurup, Erdemli Barula, Tödeğen Barula başta olmak üzere Barluslar onlar oldular.” metinde geçen “adı vererek ... *oboqtan* oldurup...” cümlesi çok önemlidir. Bu kelimeler bir isim verilerek bir *oboq* çıkarıldığını anlatmaktadır. Genel olarak ana *oboq*’dan yeni ayrılmış *oboq*’lar MGT’de *jewüreyit oboqtu boluqaju* “Jewüreyit oboqtu oldurarak” şeklinde ettirgen halde yazılmıştır. MGT, ana *oboq*’dan çıkartarak, yeniden bir *oboq* oluşturduğunu *bolqaju* “oldurarak” şeklinde anlatmaktadır. Moğolca *boloh* fiili Türkçe *olmak* anlamındadır (Gül, 2016, s. 88). *Bolqahu* kelimesi *boloh* fiilinin ettirgen hali olarak *oldurmak* anlamındadır.

MGT’de belirtilmiş olan yeni türemiş olan 25 *oboq*’un adları Adargin, Qorilar, Barulas, Borjigin, Belgünüt, Belgünüt, Besüt, Jadaran, Jürkin, Jeüred, Mangqut, Menen-ba’arin, Noyakin, Salji’ut, Uru’ut, Qatagin, Buda’at, Dörben, Tayici’ut, Oronar, Qongqotan, Arulat, Sönit, Qabturqas, Geniges şeklindedir. Tarafımızdan bu *oboq*’ların isimlerinden 15 ismi MGT’e göre *oboq*’un cediti olan kişi isimlerine bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 4.

№	Oboq adı	Cet ismi
1	Adargin	Adarkidai
2	Barulas	Barulatai

3	Borjigin	Borjig dai
4	Belgünüt	Bügünütei
5	Belgünüt	Belgünütei
6	Besüt	Besütei
7	Jadaran	Jajiradai
8	Jeüred	Jewüredei
9	Mangqut	Mangqutai
10	Menen-ba'arin	Ba'aridai
11	Noyakin	Noyagidai
12	Salji'ut	Buqutu-salji
13	Uru'ut	Uru'udai
14	Qatagin	Buqu-qatagi
15	Qorilar	Qorilartai

Fakat yukarıda adı geçen 25 adı kişi adından türemiş *oboq* adı, kişi lakabından türemiş *oboq* adı, kavim ve halk adından türemiş *oboq* adı olarak üç bölüme ayrılmasını da mümkün görmekteyiz.

3.1.3.1. Kişi Lakabından Türemiş *Oboq* İsimleri

Adargin, Qorilar, Barulas, Noyakin, Menen-Ba'arin gibi *oboq* adlarının kişi lakabından türemiş ad olmasının ihtimali daha yüksek görünmektedir. Mesela, Adargin *oboq* ismi hakkında MGT'de *qaci'un-nu kö'ün adarkidai neretü büle'e aqa de'ü ja'ura adaruqci tula adargin oboqtan bolba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qaci'un'un oğlu Adarkidai idi. Kardeşleri arasında tartışmacılar olduğu için Adargin *oboqtan* oldular.” denmiştir. Burada Adargin *oboq*'un adı Qaci'un'un nesillerin huylarından ve karakterlerinden oluştuğunu açıkça anlatılmaktadır. Ama o zaman Qaci'un'un oğlunun adı gerçekten Adarkidai mıydı? Yoksa onun lakabı mı vardı? sorusunu sormak gerekmektedir. *Adargin* kelimesi, Moğolcada *adar*, *adair* şekillerinde huysuz, kötü karaktere sahip

olan, kötü davranışta gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s. 22). Bese'ye göre *Adargin* oboq ismi “huysuz, arası bozuk” anlamında ve *Adar* şekilde bir kişi isminden türemiştir. Sonundaki *-gin* ek ise “bağlı olmak, dahil olmak” gibi anlamları olan bir ektir. Eski Türkçe *-gī, -gi, -qi, -ki* eki üzerine Orta dönem Moğolca çoğul eki *-n* eklenerek türemiş bir ektir (bk. Bese, 1988, s. 18).

Fakat, *Adargin* adı Qacı'un'un nesillerin lakabı olma ihtimali daha yüksektir. Kendi aralarında her zaman tartışan anlamında lakap olursa *Adargin oboq*'un adı kişi adından türememiş olacaktır. Kelime anlamından bakarsak, kendi aralarında sürekli tartışan birçok kardeşin lakabı olması daha mantıklıdır. *Câmi'ut-tevârih*'teki، پسر چهارم: سِمَ قَاجِينِ، (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 245) “Dördüncü oğlu Sem Qaçin'dir. Hadarkin kavim (oboq) onun neslindedir. Onun oğlu Adarkidai idi” şeklindeki veri de MGT'e benzer şekilde anlatılmaktadır. Adarkidai ismi Qaçi'un'un oğlunun lakabı olmalıdır. Lakap adından *oboq* adı türeyebilir. Bu sadece adın türemesi değildir. Bu aslında tesadüfi olarak akraba kişilerin ortak bir lakabının doğrudan *oboq* adına döndüğünü göstermektedir. Lakap aslında bir kişiyi ya da birkaç kişileri diğerlerden ayırmak ve tanımak için kullanılan bir sıfattır. Şimdiki soyadı gibidir.

Menen-Ba'arın *oboq* adı üzerine *ba'aridai-yin kö'ün ciduqul-bököciduqul-bökö emes olotu büle'e kö'ün inu mene metü töreba menen-ba'arin oboqtan tede bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 19) “ba'aridai'nin oğlu Ciduqul-bökö, Ciduqul-bökö birçok kadın aldığı için oğullarını kurbağa gibi doğurmuştur. Onlar Menen-Ba'arın *oboqtan* oldular.” şeklinde anlatılmaktadır. Ciduqul-bökö'nin oğulları kurbağa yavruları gibi çok sayıda doğdukları için böyle bir lakaba sahip olmuşlardır. Bir dişi kurbağa ortalama olarak 9.000 yumurta yumurtlamaktadır. Bununla mukayese edilerek bir lakap verilmiştir. Bu lakap zamanla *oboq* ismi olmuştur. Menen-Ba'arın isminde olan kurbağa anlamında olan Moğolca *menen* kelimesinin bir lakap olmasının ihtimali yüksektir.

Qacin-nu kö'ün noyagidai neretei büle'e noyamsik aburitu tula noyakin oboqtan bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qacin'in oğlu Noyagidai ismindeydi. O efendi gibi karakterli olduğu için Noyakin *oboqtan* oldular⁸⁷” şeklindeki malumatta Qacin'in

⁸⁷ MGT'nin dilbilgilerine göre bu cümledeki *oboq* kelimesi üzerine *-tan* çoğul ek bulunduğundan cümle öznesi de çoğol anlamında olmaktadır.

oğlu bey efendisi (*Noyan*) gibi karakterli olduğu için Noyakin *oboqtan* olduğunu açıkça söylemektedir. *Noyan* (نوپن) kelimesi, ME’de ve King Sözlüğü’nde Türkçe *beg* “bey” kelimesi karşılığında tanıklanır. Klasik Moğolca’da *ᠨᠣᠶ᠋ᠠᠨ* *noyan* şeklindedir. Modern Moğolca’da ise *noyon* şeklinde bey, asilzade anlamında yaşamaktadır (Gül, 2016, s. 177). Yani Qacin’in oğlunun adı gerçekten Noyagidai mıdır yoksa daha sonra karakterinden dolayı böyle bir lakap almış mıdır, sorularına net bir cevap yoktur. Fakat, Noyakin *oboq*’un adı bir lakaptan ortaya çıkmış olabilir. *Câmi’ut-tevârih*’te: پسر اول: (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 245) “büyük oğlu Çaqsu’dur. Bazen onu Bahşi diyorlardı. Noyağın kavim (*oboq*) ve Urut, Mangqut *oboq*’lar onun neslindedir.” şeklinde geçen bilgide herhangi bir Noyagidai isminde bir kişi hakkında bilgi anlatılmamaktadır. Yani, Çaqsı ya da Bahşi isminde olan bir kişinin neslinden türetildiği belirtilmektedir. O zaman Noyağın *oboq*, Çaqsı yada Bahşi isminde olan kişinin neslinden türemiştir ve onların lakabını *Noyakin* olarak düşünmek daha mantıklıdır.

Qaci’u-yin kö’ün barulatai neretü büle’e yeke be’etü ide’en-e baru[q] büle’e barulas oboqtan bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qaçı’u’nun oğlu Barulatai ismindeydi. O pek cüsseli olup, yemekleri hep bitirmekteydi. Barulas *oboqtan* oldular.” şeklindeki malumatta Barulas *oboq* adı Barulatai kişi isminden türememiştir. Fakat cüsseli olduğu için yemekleri her zaman bitirmekte idi. Bundan dolayı onlar Barulas *oboqtan* olmuşlardı. Barulas kelimesinin kökü *bar-* şeklinde bir fiildir. İbni Mühennâ Lügati’de *bar-* kelimesini بار yazarak kelimenin Arapça karşılığı (الفارغ) “boş” anlamındadır. Kelime İM 212’de *dūren* “dolu” kelimesinin zıttı olarak verilmiştir. Bu fiil ME’de *baraba* şeklinde Türkçe tökündü, tükkel boldu, tükendi, tüketti karşılıkları ile tanıklanır. Klasik Moğolcada bu fiil *ᠪᠠᠷᠠ* *bara* şeklindedir ve Modern Moğolcada bitmek, tükenmek anlamında *barah* olarak kullanılmaktadır (Gül, 2016, s. 79). Barulas *oboq*’un isminin yemeklerini her zaman bitiren kişileri gösteren bir lakabdan türediği anlaşılmaktadır. Bu lakap daha sonra onların ata adı gibi olmuş olabilir. *Câmi’ut-tevârih*’teki: پسر سوم: قَاقُولَا، (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 245) “Üçüncü oğlu: Qaçuladır. Barulas kavim (*oboq*) onun neslindedir.” şeklindeki veri *Barlutai* isminde olan bir şahsi ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde adı geçen Qaci’u ve *Câmi’ut-tevârih*’te adı geçen Qaçula’nın aynı kişi olma ihtimalı yüksektir. Fakat, iki kaynağımız *Barulas* isminin Qaci’un yada Qaçula’nın nesillerinin

lakabı olduğunu söylemektedir. *Câmi'ut-tevârîh*'te *Barulatai*, *Noyaqidai* isminde olan kişiler ile ilgili hiçbir bilgi olmaması *Barulas*, *Noyakin* gibi *oboq* isimlerinin bir yada birçok kişinin lakabından türetildiğini göstermektedir. Bunlarda XII. yüzyıldan önceki Moğolların bazı lakaplarının *oboq* isimlerine denk olduğunu söylemek mümkün gözüküyor. Adarkidai, Barulatai, Ba'aridai, Noyagidai, Qorilartai gibi kişi adları gerçekten kişi isimleri mi?, yoksa lakapları mıdır? sorusu için kaynaklarda geçen yorumlara baktığımızda ve mantıksal açıdan düşündüğümüzde bu isimlerin kişi ismi değil, birçok kişinin lakabı olmasının ihtimali daha yüksektir. Bu lakaplar *oboq* adı olmuş gibi anlaşılmaktadır. J.Serjee'ye göre:

“Adarkidai, Barulatai, Ba'aridai... gibi kişi isimlerinin ve *oboq* isimlerinin arkasından eklemiş *-dai*, *-dei*; *-tai*, *-tei* ekleri “-d/t, -ai /-ei/ olarak farklı anlamında olan iki ekten türemiş ektir. Mesela, -d/t Moğolca çoğul ektir. Bu ek, “*oboq*'un kişileri” anlamını getirmektedir. Diğer -ai /-ei/ eki Moğolca aitlik ektir. Ba'ardai, Borjig dai, Besütei, Belgünütei, Uru'udai tarzında olan isimler bir kişiye verilmiş olan ad değildir. Ba'ardai ismi ise Ba'ar – d(lar) – ai (in) şeklinde ve ‘Ba'arin *oboq*'un, Ba'arların’ gibi anlamındadır. Borjig dai ismi ise Borjigin – d(lar) – ai (in) şeklinde ve Borjigin *oboq*'un, Borjiginlerin anlamındadır. Besütei ismi de ‘Besüt *oboq*'un, Besütlerin’ gibi anlamındadır. Kişinin hangi *oboq*'a ait olduğunu gösteren *oboq* ismi /фамилия, surname/ idi.” (Serjee, 2000, s. 95).

Bu görüşe biz de katılmaktayız. Çünkü MGT'de bulunan selamlama cümlelerinden de böyle bir durumu gördük.

MGT'deki *tede irgen bodoncar-i ken-ü'ei ba ya'un-u'ai be ke'en asaqqüigei bodoncar be tede irgen-i ya'un irgen ke'en asa'ulcaqu ügei yabulduba* “O halk Bodoncar'ın kime ait ve neye ait olduğunu sormadılar ve Bodoncar da o halkı ne halk olduğunu sormadan bulunuyordu” cümlesindeki *ken-ü'ei* kelimesi *ken* (kim) – *ü* (in) – *ei* (ait) şeklinde kelimesidir. Kime bağlı anlamında olmaktadır. *Ya'un-u'ai* kelimesi *ya'un* (ne) – *u* (in) – *ai* (ait) şeklinde kelimesidir. Neye bağlı anlamındadır. Buradan bir kişinin kime ait olduğunu yani hangi beye bağlı olduğunu sormak için, bir de neye bağlı olduğunu, hangi halk ve kabileden olduğunu soran sorularda *-ai*, *-ei* ekleri kullanılmıştır. Ama böyle bir soruya cevap verirken de “*-dai* (*d+ai*), *-dei* (*d+ei*); *-tai* (*t+ai*), *-tei* (*t+ei*)” ekleri kullanılarak *tayici'udai qutu morici* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Tayicılara ait olan Qutu Morici”, *Qongqotadai mönglik* (Rachewiltz, 1972, s. 55) “Qongqotanlara ait olan Mönglik”, *jajiradai jamuqa* (Rachewiltz, 1972, s. 61) “Jadaranlara ait olan Jamuka” gibi cevap verilmektedir.

Bu *-ai*, *-ei* eklerinin anlamını biz, *qo'a[q] cin-emegen ügülerün bi temüjin-ü-ei bui yeke ger-tür qonin kırqara irele'e*" (Rachewiltz, 1972, s. 39) "ihtiyar Qo'aqcin söylüyor ki, ben Temücin'e bağlıyım"⁸⁸. 'Ben Temücin'e bağlı birisiyim, *büyük eve* koyun kırkmaya geldim." bilgisinden açıkça görebilmekteyiz. Bu metindeki "bi temüjin-ü-ei bui" cümlesi "Ben Temücin'e bağlı kişiyim" anlamındadır. *-ei* ek tam "Temücin'e bağlı" anlamını vermektedir. Ahmet Temir bu cümleyi "Ben Temücin'in adamıyım" olarak çevirmiştir (Temir, 1986, s. 39). Bizim kaynağımızda, bu ekler kime bağlı, neye bağlı, kimin uyruğu olduğunu daha netleştirmek için kullanılmaktadır. MGT'de "ken-ü'e_i §17; ya'un-u'ā_i §17; bidan-u'ā_i §119, 153, 171 (2) 172, 177, 195; man-u'ā_i §214; minu'ā_i §245; altan-qan-u'ā_i §253 (2); cinggis-qa'an-u'ā_i §253, 260; te'ün-ü'e_i §18, 44; temüjin-ü'e_i §100" şekillerinde geçmektedir. Burada *-ai*, *-ei* ekin önünde bulunan *-u*, *-ü* ek Moğolca aitlik ettir. MGT'de geçen *bidan-u* kelimesi *bizim* anlamındadır. Ama *bidan-u'ai* = *bidan-u-ai* olunca *bizimki* gibi daha net anlam vermektedir⁸⁹.

Urida ene jungdu altan-qan-u'ai aju'u-je edö'e cinggis-qa'an-u'ai bolba-je (Rachewiltz, 1972, s. 148) "Öncede bu Jungdu Altan Han'a aitti. Şimdi Cengiz Kağan'a ait oldu artık" bu cümlede Altan Han'ın elinde idi, Cengiz Kağan'ın elinde oldu, Cengiz Kağan'ın mülkü olduğu anlamında kullanılmıştır. Bu şekilde baktığımızda Adarkidai, Noyagidai, Barulatai, Ba'aridai başta olmak üzere *oboq ebüge* (*oboq*'un cedit olan kişinin) adı olarak geçen adların sonunda olan *-tai*, *-tei*, *-dai*, *-dei* eklerin sonundaki *-ai*, *-ei* eki aitlik, bağlamak, anlamında; *-d*, *-t* eklerinin de Moğolca çoğul eki olduğu anlaşılmaktadır. Yani, Adarkidai kişi adı ise "Adarginlara bağlı kişi" ya da "Adarginlarından olan kişi" anlamında olmaktadır. Ba'aridai kişi adı da "Ba'arınlardan olan kişi" ya da "Ba'arınlara bağlı bir kişi" anlamındadır. Ba'arınlardan olan kişi olduğu zaman tam Ba'arın *oboq*'undan anlamındadır. Buna ait net bir bilgi *Câmi'ut-tevârih*'te mevcuttur. Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından عادت چنان است که هر شخص که از این قوم باشد اگر نرينه بود او را توتوق ليتائ و مادينه بود توتوق ليجين؛ و از ان آچی تاتار آچتائ و آچي ين. و از ان كويين

⁸⁸ *bi temüjin-ü-ei bui* cümleyi A.Temir "Ben Temücin'in adamıyım" şeklinde çevirmiştir (Temir, 1986, s. 39). Francis Woodman Cleaves ise "I am of [the house of] Temüjin" şeklinde (Cleaves, 1982, s. 35); Igor de Rachewiltz ise "I belong at Temüjin" şeklinde çevirmiştir (Rachewiltz, 2004, s. 31).

⁸⁹ *Kö'ün-i nuntuq-tur qocoruqsan-i bidan-u'ai abu'at irejü* (Rachewiltz, 1972, s. 49) "oğlunun yurdunda kaldığını "*bidan-u'ai*= bize bağlı olanlar" alıp gelmiştir" cümlesinde *-ai* eki bizimkilerimiz anlamını daha netleştirip "bize bağlı olan kişilerimiz" anlamında kullanılmıştır; *Naran quburi de'ere tasın bükü-tür bidan-u'ai eke'ercü quyildar-i unaqsan...* (Rachewiltz, 1972, s. 83) "güneş tepe üstünde olduğu zaman bizimkiler koruyarak, Quyildar'ı düşürdüğü..." cümlesinde de *-ai* eki bizim kişilerimiz anlamını bizimkilerimiz gibi daha net şekilde oluşturuyor.

امیرى دیگر جهت چَقَنَای کوچک بود. و چون در آن زمان چَقَنَای نماند نام او فَمْرِیق شد. و بعد از آن او را سُونِنَای نهادند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 79) “Böyle bir adet var ki, bu kavimden olan şahsiler eğer erkek ise onu Tutuqlitai denir, eğer kadın ise Tutuqlijin [denir]. Alchi Tatarlardan ise Alchitai ve Al[chi]jin ve Küyin’lerden ise Küyitai ve Küyijin, Terat’lardan ise Teratai ve Terajin.” şeklinde -dai, -dei; -tai, -tei ek kabile mensubiyetini belirten bir ek olduğunu açıkça anlatmaktadır. Bir de

جهت چَقَنَای کوچک بود. و چون در آن زمان چَقَنَای نماند نام او فَمْرِیق شد. و بعد از آن او را سُونِنَای نهادند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 85) “küçük Çağatay adında başka bir bey vardı. O zaman Çağatay [Cengiz Kağan oğlu] öldüğü için onun adı tabu oldu. Bundan sonra ona Sönitei adı vermişti. O Sönit kavmindendir.” şeklindeki malumatta Sönitei isminin Sönit kavminden olan kişi anlamında olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Tam aynı örneği Kereyit kavminin büyük beyi olan Jaqa-Qambu’nun isminde de görmek mümkündür. *Câmi’ut-tevârih*’teki “نام جَاة گَمْبُو کِرَايدای بوده” (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 117) “Jaqa-Qambu’nun ismi Kereyidey idi” demiştir. Burada geçen Kereyidey kelimesi “Kereyit kavminden olan kişi” anlamındadır.

XVII. yüzyılda Luvsandanzan tarafından yazılmış *Altan Tovç* adlı eserde Oyiradai Kağan’ın adı “Oyirdai kelimesi Batı Moğolcada ve Buriyat lehçesinde Oyirad’ın anlamındadır. Bu yüzden Oyiradai Kağan demek ki Oyird’ın Kağanı anlamındadır.” şeklinde yorumlamıştır (Luvsandanzan, 2006, s. 239).

MGT’de kabile adı ve kişi adının arkasında geçen -dai, -dei; -tai, -tei eklerini bazı bilim adamları sadece “kabile mensubu” olarak ifade ediyorlardı. Ama bize göre; kabile mensubu ile beraber kavim, halk, bey, efendi bağlıkları da ifade etmektedir.

Moğolca kaynaklarda kişi adlarının lakap olarak zikredildiği bilgiler yaygındır. *Câmi’ut-tevârih*’te de هریک شعبه اقب و اسم یافته (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 166) “her şubeler kendi lakabı ve adına sahiptir.” şeklinde anlatılmaktadır. Bu cümle kaynaklarda geçen *oboq* adlarının ve kişi adlarının bir kısmının lakap olmasının ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Bunların dışında Buda’at ve Dörben gibi *oboq* adlarının da lakaplardan türemiş adlar olduğunu söylemek mümkündür. Dörben *oboq* adı kişi adı değil, sayı adıdır. İbni Mühennâ Lügati’de دُرَبان *dörben* şeklinde yazılarak dört anlamında sayı adı olarak

verilmiştir. Bu sayı adı Klasik Moğolcada *ᠳᠦᠷᠪᠡ* *dörbe* şeklindedir. Modern Moğolcada *döröv* (*dörvön*) şeklinde, dört (4) anlamında kullanılmaktadır (Gül, 2016, s. 114).

MGT’de geçen aşağıdaki veriye baktığımızda Dörben (dört) adının Duwa-Soqor’un dört oğluna başka bir kişi tarafından verilmiş bir ad olduğunu açıkça görmekteyiz. Lakaba daha benzer olduğu için Dörben *oboq* adının da lakaptan türemiş olduğu anlaşılmaktadır. Duwa-Soqor’un dört oğlunun diğerlerinden ayrılması ve tanıtılması için verilmiş Dörben (dört) ismi zaman geçtikçe onların *oboq* ismi ve *irgen* ismi (halk ismi) olmuştur.

duwa-soqor ügei bolu[q]san-u qoyina dörben kö’üt inu dobun-mergen abaqa-yu’an uruq-a ülii bolqan doromjilaju qaqaçaju gëjü newüba dörben oboqtan bolju dörben irgen tede bolba (Rachewiltz, 1972, s. 14) “Duwa-soqor’un ölümünden sonra onun dört oğlu kendilerinin amcası olan Dobun-Mergen’i *uruq-uruğ* saymadan, küçük görerek ayrılmışlar ve terk ederek göç etmişlerdir. Dörben *oboqtan* olarak, Dörben *irgen*-bodun onları oldular.”

Buda’at *oboq*’un adı da kesin olarak kişi adından türememiştir. Kaynağımızdaki *qaraldai-yin kö’üt buda’an qutqulaqu eki teri’ü üge’ün tula buda’at oboqtan tede bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Qaraldai’nin oğulları buğdayın karıştırılması gibi karmaşık ve düzensiz olduğu için onlar Buda’at *oboqtan* oldular.” bilgisine göre Buda’at adını taşıyanlara bu adın verilmesinin nedeni bu kişilerin buğdayın karıştırılması gibi karmaşık ve düzensiz olmalarından dolayıdır. *Câmi’ut-tevârîh*’teki, *پسر پنجم: بَات كَلُغِي، كه قوم بُودَات از نسل وی اند،* “Beşinci oğlu Bat Kelüğe’dir. Budat kavim (*oboq*) onun neslindedir.” şeklindeki bilgi de Budat *oboq*, Bat Kelüğe isminde olan bir şahsinin neslinden türediğini açıkça söylemektedir. Burada iki kaynağımız birbirinin eksiklerini doldurmaktadır. Yani, Qaraldai’nin oğlu Bat Kelüğe olmak üzere diğerlerinin lakabı Budat olmaktadır.

3.1.3.2. Kavim ve Halk Adlarından Türemiş *Oboq* İsimleri

Jürkin, Borjigin, Tayicu’ut başta olmak üzere *oboq* adları ile alakalı olarak daha önce “MGT’deki *oboqtan boluba* ibaresi üzerine” alt başlığında daha ayrıntılı bilgi verdik. Bu üç *oboq* adı, XII. yüzyıl Moğol hanlarının kendilerinin ele geçirdiği halkların adlarını kendilerine *oboq* adı olarak aldığını ve kullandığını göstermektedir.

Kaynakta bulunan bilgilere göre Qabul Kağan kendi *ulus irgen*'den (el bodun) cesur ve güçlü olan bahadırları seçerek *Jürki irgen*'i kurmuştur (oboq'u değil).⁹⁰ Qabul Kağan'ın en büyük oğlu Okin-Barhaq idi. O *Jürkin irgen*'in yöneticisi oldu. Okin-Barhaq'ın oğlu Sorhagtu-jürki kendi babasının yönetim hakkını miras almıştır. Almadan önce belki onun ismi sadece Sorhagtu şeklindeydi. *Jürkin irgen*'in yöneticisi olduktan sonra onun ismi Sorhagtu-Jürki olup, onun *oboq* da *Jürkin* olmuştur. Bunun hakkında MGT'de *sorqatu-jürki büle'e jürkin bolurun* (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Sorqatu-Jürki idi. *Jürkin* oldu.” şeklinde yazılmıştır. O zaman Sorqatu-Jürki'nin yönetimde olan halklara *Jürkin irgen* diyordu. MGT'de “Qabul Han kendi *irgen* içerisinden yürekli bahadırları seçerek bir *irgen* kurulmuştur. Qabul Han'ın kurulmuş olan bir birliği *omoqtan irgen* “yürekli halk” diye ifade ettiğini açıkça görüyoruz. Ökin-barqaq bu bodun'u ele aldığı zaman onun boy ismi *Jürkin* değildir ve Ökin-barqaq'ın oğlu Sorqatu döneminde *Jürkin* isminin kullanmaya başladığını görüyoruz. Sorqatu “*Jürkin* bodun”un yöneticisi olduğu için onun ailesi “*Jürkin*” lakabını, yani *Jürkin oboq* ismini kullanmaya başladı düşüncesi tarihçi Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından *oboq* üzerine verilmiş olan:

و هر شعبه ای از ایشان به نامی و لقبی معین مشهور گشته و اوباقی شده. و اوباق آنست که از استخوان و نسلی معین باشد. و آن اوباقها دیگر باره منشعب گشته. و این زمان پیش اقوام مغول چنان مقرر است که آنچه از این شعبه ها پدید آمده اند، ایشان به یکدیگر نسبت خویشی بیشتر دارند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 148) “Her bir şube kendi adına ve lakabına sahip olarak, meşhur oldu ve *oboqluk* (اوباقی) oldu. Oboq demek ki budur: Kemik (yasun) ve nesil (uruq)'dan oluşur. Bu oboqlar tekrar ayrılır. Şimdiki Moğol kavimleri (qwam) bu şubelerden ayrıldılar.”

şeklinde aktardığı bilgiye tam olarak uymaktadır. *Jürkin* bodun'un yöneticileri *Jürkin* adını (lakap) aldığını, ya da *Jürkin*'leri yönetenlerin aile adı “*Jürkin*” olunca *Jürkin oboq*'un ortaya çıktığını görebiliriz.

Cengiz Kağan Sorhagtu-Jürki'nin iki oğlunu öldürüp, onlara bağlı olan halkı kendine almıştır. Bu olay MGT'de şu şekilde anlatılmaktadır:

omoqtan irgen-i cinggis-qahan dorayita 'ulju jürkin oboqtu-yi ülitkeba irgen-i ulus-i inu cinggis-qahan ö'er-ün emcü irgen bolqaba (Rachewiltz, 1972, s. 60) “Cesurlu bodun'u Cengiz Kağan yenip, *Jürkin oboq*'undan olanları bitirdi. [*Jürkin*'in] ulus ve halkı Cengiz Kağan kendine mülk kılmıştır.”

Burada Cengiz Kağan tarafından Sorhagtu Jürki'nin iki oğlu Saca-Beki ve Taicu'ların öldürülmesi “*Jürkin oboq*'u bitirdi.” olarak kayıtlara geçirilmiştir. Yani *Jürkin oboq*

⁹⁰ MGT'de bulunan “*Jürkin irgen*” kuruluşuna ait bilgiyi birçok bilim adamı “*Jürkin oboq*” kurulmuş şeklinde anladığından yanlış yola gitmişlerdir.

mensupları Sorhagtu Jürki, Saca-Beki ve Taiçu olmak üzere üç kişi kapsamında olduğu ve Jürkin *oboq*'un tarihinin bu üç kişi ile beraber sona erdiği anlaşılmaktadır. MGT'de; *Ökin-barqaq-un kö'ün qutu[q]tu-yürki büle'e qutu[q] tu-yürki-yin kö'üt sece-beki taicu qoyar büle'e yürki oboqtantede bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) “Ökin-Barqaq'ın oğlu Qutuqtu-Jürki idi. Qutuqtu-Jürki'nin oğulları Sece-beki ve Taicu ikisi idi. Onlar Jürki *oboqtan* oldular.” şeklinde doğrudan anlatılmaktadır. *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Câmi'ut-tevârih* gibi kaynaklarda bu üç kişiden başka kimse için “Jürkin *oboq*'undan” diye bilgi verilmemiştir. Buradan XII. yüzyıldaki *oboq* kelimesinin devleti idari taksimatındaki bir birim bulunmadığı ve bunun sadece Moğolların akrabalık düzenine ait bir kavram olduğunu tekrardan söyleyebiliriz. Yani, Sorhagtu-Jürki ve onun nesilleri Jürkin *oboq* olarak, Jürkin lakabı taşıyan yöneticilerin yönetimde bulunduğu halk'ı da *Jürkin irgen* “Jürkin Bodun” olarak düşünmek daha doğrudur.

Bodoncar'ın “Brojigin *oboqtan*” olması, Ökin-Barqaq'ın çocukları ve torunlarının “Jürkin *oboqtan*” olduğuna benzer bir olaydı. Bodoncar, *Borjigin* adında olan bir halka veya *borjigin* lakabına sahip olan bir halka bey olduğu için Bodoncar'ın *uruq*'u *Borjigin* ad almış olabilir. MGT'deki *bodoncar borjigin oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Bodoncar Borjigin *oboqtan* oldu” cümlesi “Bodoncarlılar ya da Bodoncar ve onun nesilleri, Borjigin *oboqtan* oldular.” gibi bir anlam taşıdığını biz MGT'deki *-tan, -ten* ekini incelerken ayrıntılı anlattık. Moğol Tarihine ait olan bütün kaynakların verilerinin bu görüşü desteklediğini de burada vurgulamak gerekir. Jürkin ve Borjigin *oboq* isimleri kişi adlarından değil, *irgen* veya *halk* adlarından türemiş bir isim olmaktadır.

Borjigin kelimesinin anlamını ve oluşumunu A. Oçir ve J. Serjee, Altay dilinde aynı kökten olan Türkçe *böri* / *büri*, Moğolca *boru* kelimesi ve eski Altay dilinin *tegin* kelimelerinden oluştuğunu söylemiştir (Oçir ve Serjee, 1983, s. 99-104). Fakat, bu yorumlamadan daha önce 1946 yılında Zeki Velidi Togan tam olarak bu yorumu yapmıştır. O, “Çengiz'in mensup olduğu “Kiyat (yahut Kayat) Börçegin “sülalesi” “Börü Tegin” nesli hanlarının Kiyat aşireti içinde hanlık edenler demektir.” şeklinde açıklamıştır (Togan, 1981, s. 67). L. Bese de bu isim üzerine “*Borjin* şekilde ve “yabani ördek” anlamında bir kişi isminden türemiş klan adı.” şeklinde bir yorum yapmıştır (Bese, 1988, s. 21).

MGT’de Bodoncar’dan üç göbek önce Borjigidai-Mergen adlı bir kişi zikredilmiştir (Rachewiltz, 1972, s. 13). Yanı sıra bütün Moğolca kaynakların Borjigin *oboq*’un ceddini Bodancar olarak kabul gördüğünü burada vurgulamak gerekir. Fakat, Borjigin *oboq*’un ismini Borjigidai-mergen’in ismine bağlayan görüşler de vardır. Ç. Dalai “Borjigin-Mergen’in ismi ile adlandırılmış Borjigin *oboq*” şeklinde ifade etmiştir (Dalai, 1996, s. 18). J. Serjee ise “...Borjigin ismini Bodoncar’a bağlamak yerine Borjigidai ismine bağlamak daha doğru olur. Önceden belirttiğimiz gibi Barqutai-Mergen, Qorilardai-Mergen gibi isimlere benzer Borjigidai Mergen isminin ortaya çıkışını anlatır.” demiştir (Serjee, 1991, s. 72-79). Fakat, Borjigidai-Mergen adının bulunmuş olması Borjigin *oboq* için net bir kanıt değildir. Borjigidai kelimesinin sonundaki *-dai* ek Borjiginlara ait, Borjiginlardan olan gibi anlam katmaktadır. Ama tam olarak Borjigin *oboq*’a ait ve Borjigin *oboq*’undan olan kişi anlamı yoktur. Tâbi ki, Borjigin bodun olabilir, halk olabilir veya *oboq* da olabilir idi. Sıradan bir lakap da olabilir. Bunun ayrıca incelenmesi gerekmektedir.

Tayiciut *oboq*’un adının da bu şekilde alınmış bir ad olabileceğini düşünmekteyiz. 1130 yılında Moğol ulus’un kurulduğunu ve Qabul Kağan’ın ulus yöneticisi olduğunu MGT’de yer alan şu bilgi göstermektedir: *qamuq mongqol-i qabul-qahan meden aba* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Bütün Moğolları Qabul Kağan yönetiyordu”. Bununla beraber *caraqai-lingqu-yin kö’ün senggüm-bilge ambaqai-tan tayici’ut oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) “Caraqai-Lingqu’nun oğlu Senggüm-Bilge ve [Senggüm-Bilge’nin oğlu] Ambaqai’lar Tayici’ut *oboqtan* oldular.” verisi de bulunmaktadır. Bu veri Ambaqai’nin nasıl *taizi* olduğuna ait bir kanıttır. Buradan Ambaqai *taizi* olduğu için “Ambaqai ve onun nesilleri *Tayiciut oboqtan* oldular.” diye düşünülebilir. Jürkin ve Borjigin *oboq*’ların isimleri bu şekilde oluşmuştur. İtaat altına aldıkları halkın isimlerini, beyleri tarafından kendilerine *oboq* ismi olarak almışlardır. Tayiciut *oboq* ismi Çince 太子 *tài zǐ* şeklinde ve “halef, veliaht, prens, büyük oğlan” anlamında olan bir unvan üzerine Moğolca *-u’ud*, *-ü’üd* çoğul eki eklenerek oluşturulmuştur (Oçir, 2012, s. 179-180)⁹¹. *Câmi ’ut-tevârîh*’te verilen *پسر هَمْبَقَائِ قَان قَائِم*

⁹¹ در مُقُولِسْتَانِ كُوهِي بزرگ است كه آن را بُورْقَان قَالْدُونْ گویند. از تگ آن كوه رودخانه های بسیار بیرون می آید و در آن رودخانه اند اقوام تَائِچِیُوتْ در آن بیسه ها نشسته اند و اقوام تَائِچِیُوتْ در آن بیسه های بسیار. و اندازه است و بیسه های بسیار. (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 541) “Moğolistan’da büyük bir dağ vardır. Bunu Burqan-qaldun derler. Bu dağ tepesinden (تگ – Moğolcada dağ tepesini taq denir) birçok nehir dışarıya gelirler. Oradaki nehirlerinde sınırsız ağaçlar ve büyük ormanlar vardır ve Tayiciut kavimleri bu ormanlarda oturuyorlar” verisi bize Tayiciut isminin Moğolca çok ormanlı olan büyük dağlar anlamında olan *tayiy-a* kelimesi ve Moğolca çoğul eki *-çiu*’dan

مقام او تائيش كه (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 187) “Ambaqai Kağan oğlu ve [onun] veliahdı Taişi idi.” bilgiden Kağan halefi, veliahtı ise *taizi* unvanı taşıyan kişi olduğunu anlaşılmaktadır. Ambaqai Qabul-Kağan’ın veliahtı olduğu için Qabul’dan sonra bütün Moğolların Kağanı olmuştur. Bu da Qabul Kağan döneminde Ambaqai’ın 太子 *tài zǐ* (halef, prens, büyük oğlan) bulunduğunu göstermektedir. Çünkü *taizi*’nin bir sonraki kağan olması XII. yüzyıl devlet düzeninde bir ilke olmuştur. Paul Pelliot’e göre Kıtay İmparatorluğu döneminde Moğollar arasında Çince 太子 *tài zǐ* ve 太師 *tài shī* iki unvanı karıştırıp kullanmaya başlamıştır (Pelliot, 1930. s. 44-48). Kıtayların dilinde 太子 *tài zǐ* kelimesi 太師 *tài shī* şekline dönmüştür. Bu yüzden XII. yüzyıl Moğolları büyük prensler için 太師 *tài shī* şeklinde Çince unvanı kullanmaktaydı (Gerelbadrah, 2006, s. 48). Ambaqai ilk olarak *taizi* unvanı aldığı ve *taizi* makamına sahip olduğu için onun nesilleri *Tayiciut oboqtan* olmuşlardır. MGT’de, *Tayiciut* ismi, bir. *Tayiciut oboq* ismi olarak, İki. *Tayiciut irgen* ismi olarak geçmektedir. *Tayiciut irgen* ise Ambaqai ve onun nesillerin yönetiminde olan halkı, *Tayiciut oboq* ise sadece Ambaqai Kağan ve onun nesillerini ifade etmektedir. Bu yüzden MGT’de *senggüm-bilge ambaqai-tan tayici’ut oboqtan bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) “Senggüm-Bilge ve Ambaqai’lar *Tayiciut oboqtan* oldular.” şeklinde anlatılmaktadır.

3.1.3.3. Kişi Adlarından Türemiş *Oboq* İsimleri

Jeüred *oboq*’un ismi üzerine MGT’de mevcut olan aşağıdaki malumata göre Jeüred *oboq*’un isminin kişi isminden türediği doğrudan anlaşılmaktadır:

bodoncar-un a[b]lin eme-dece töreksen barim-si’iratu-qabici neretü büle’e tere qabici-ba’atur-un eke-yin inje irek[se] n-i bodoncar tataju büle’e niken kö’ün töreba jewüredei neretü büle’e jewüredei urida jügelitü oron büle’e. bodoncar ügei boluqsan-u qoyina tere jewüredei-yi ger daru’a adangqa-urıangqadai gü’ün alu’a te’ün-ü’ei bui-je ke’ejü jügelidece qarqaju jewüreyit oboqtu bol<u>qaju jeüred-ün ebüge tere bol(u)ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Bodoncar’ın ilk karısından doğan çocuğunun adı Barim-Si’iratu-Qabici’ydi. Qabici-Bahadır’ın annesinin çeyizi olarak geldiği [bir kadın’ı] Bodoncar kendisine odalık yapmıştı. Bir oğlan doğurdu. Adı Jewüredei idi. Jewüredei ilk zamanlarda *jügel*-kurban ayinine iştirak ederdi. Bodoncar’ın ölümünden sonra o Jewüredei’yi “evde her zaman Adangqa-Uriangqadai bir adam bulunmuştur. Onun oğlu” diyerek kurban ayinine (*jügel*) iştirak etmesini menederek Jewüreyit *oboqtu* oldurmuştu. Jeüred’in cediti o oldu.”

türemiş olabileceğini göstermektedir. Yani, Büyük ormanda yaşanlar anlamında olan *Tayiy-a-çit* kelimesinin biraz yumuşak hali olabilir. *Tayiy-a* kelimesi Klasik Moğolcada *tayiy-a* şeklinde ve Modern Moğolcada *taiga* şeklinde bütün ormanlı dağlar anlamında kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s. 514).

Jadaran *oboq*'un adı üzerine MGT'de verilen aşağıdaki metine göre Jadaran *oboq*'un ismi süphesiz kişi adından olduğu anlatılmaktadır.

tede irgen-i aqa-nar de'ü-ner tabu'ula dawuliju adu'un ide'en-e haran tutqar-a aqai sa'uqui-a gürba tere dumda ke'elitei eme bodoncar-tur irejü kö'üleb jat irgen-ü kö'ün büle'e ke'en jajiradai nereyitba jadaran-u ebüge tere bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 19) “Şu bölüm halkı büyük ve küçük beş kardeşler yağma edip, at sürüsüne, yiyecek, hizmetçi ve ikametgâha sahip oldular. Onların içinden hamile olan bir kadın Bodoncar'a bağlı oldu ve [biraz sonra] bir erkek çocuk doğurdu. “*jat irgen* yad halkı” oğlu diyerek Jajiradai adını vermişti. Jadaran'ın [boy] ceddii o olmuştur.”

Belgünüt, Bügünüt, Qatagin, Salji'ut *oboq*'ların adlarının ortaya çıkışı ile ilgili olarak da MGT'de şu bilgi verilir:

belgünütei belgünüt oboqtan bol<u>ba bügünütei bügünüt oboqtan bol<u>ba buqu-qatagi qatagin oboqtan bol<u>ba buqutu-salji salji'ut obo[q]tan bol<u>ba (Rachewiltz, 1972, s. 20) “Belgünütei (Belgünü'lüler, Belgünü nesilleri) Belgünüt oboqtan oldu (oldular), Bügünütei (Bügünü'lüler veya Bügünü nesilleri) Bügünüt oboqtan oldu (oldular), Buqu-qatagi (Buqu-qatagi nesilleri) Qatagin oboqtan oldu (oldular), Buqutu-salji (Buqutu-salji nesilleri) Salji'ut boylu oldu (oldular).”

Bizim elimizde bulunan tek bilgi bu olduğu için başka söylenebilecek bir şey yoktur. Bunları kişi adından türemiş *oboq* adları olarak kabul etmekteyiz. Kişi adı sonunda olan *-dai* eki almış kişi isimleri XII. yüzyıla ait kaynaklarda yaygındır. Badai, Jarci'udai, Boroldai, Jırqo'adai, Çağatay, Ögedey, Alciday, Jajiraday, Jewüredey v.s.

Uru'ut ve Mangqut *oboq* isimleri için de MGT'de geçen şu açıklama yeterlidir: *nacin-ba'atur-un kö'üt uru'udai mangqutai neretan büle'e uru'ut mangqut oboqtan tede bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) “Nacin-bahadır'ın oğulları Uru'udai ve Mangqutai ismindeydi. Onlar Uru'ut ve Mangqut *oboqtan* oldular”. Bu *oboq* isimleri hakkında kaynaklarda başka veriler yoktur. Bu *oboq*'ların adlarını da kaynağa göre kişi adından türemiş *oboq* isimleri olarak kabul görmekteyiz. A.Oçir, Mangqut *oboq* ismine dair “Mangqut isimi Mançu-Turguzça dilinde ‘nehir’ manasında kullanılan *Mangq* kelimesinden türemiş olabilir. Mangqudlar XI. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyıla kadar Amur nehrinin üst akıntısında yaşıyorken bu ismi almış olabilirler.” yorumunu vermiştir (Oçir, 2012, s. 116). L. Bese ise “Mangyud isminin Eski Türkçedeki Mañit şeklinde kişi isminden türemiş olması kesindir.” şeklinde açıklamıştır (Bese, 1988, s. 28).

Uru'ut *oboq* adı üzerine Oçir, “Bu kavim'in ismi *urag* (K.M. *uruy*) kelimesinden türemiş. ... Altay dilindeki *uruk*, *uruğ* kelimesine çokluk ek *-uud* (*-ud*)'ı ekleyerek, *uruy*

+ *ud* > *uruḡud* > *uru'ud* > *urūd* gibi bir isim türemiş” açıklamasını yapar (Oçir, 2012, s. 206).

Besüt *oboq*'un adı üzerine *caraqai-lingqu-yin berigen eme-dece töreksen besütei neretü büle'e besüt oboqтан tede bol<u>ba* (Rachewiltz, 1972, s. 21) “Caraqai-Lingqu'nun büyük gelinden doğmuş oğlu Besütei adındaydı. Onlar Besüt *oboqтан* oldular.” bilgisinden başka herhangi bir yorum MGT'de yoktur. Bu nedenle bu *oboq* adını da kişi adından türemiş olarak kabul ediyoruz. Burada bahsettiğimiz *oboq* adlarının hepsi *oboq*'un cediti olan kişilerin adlarıdır. Yani, kendi cedlerinin adını kendilerine *oboq* adı olarak almışlardır. A. Oçir, *Câmi'ut-tevârih*'te *besüt* isminin *yisüt* şeklinde zikredilmesine dayanarak “Besüt ismi Moğolca *yös* (dokuz) sayı adının bir varyantı olabilir.” demiştir. (Oçir, 2012, 73)

Qabturqas, Qongqotan, Arulat, Geniges, Oronar, Sönit gibi bazı *oboqların* isimleri MGT'de yeniden ortaya çıkmış *oboqlar* olarak anlatılmaktadır. Ancak adlarının nasıl oluştuğuna dair bilgi verilmemektedir. Fakat, *Câmi'ut-tevârih*'te

از این اورنأوت سه شعبه بادید آمده: فُونُكْفَن، اَز لَات، و اُورُنْأوت كِلْنُكُوت و این اسمی در اصل نام سه برادر بوده، و از هر یک شعبه ای بادید آمده، و اُورُوغ ایشان بسیار شده و علی حده قومی گشته اند، و به حسب نام آن شخص که اصل ایشان بوده، هر یک شعبه لقب و اسم یافته (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s.166) “Qongqotan, Arulat, Uriyat-Kilinquit olmak üzere üç şubesi Urnawut'tan ayrıldılar. Bu isimleri üç kardeşin isimleridir. Onların *uruq*'u çoğaldı ve ayrı ayrı qawm (*oboq*) oldular. Onların adı bu şahsiyetlerin asıl isimlerdir. Her şube lakap ve ismine sahiptir.”

şeklinde önemli bir bilgi mevcuttur. Bu metne göre Qongqotan, Arulat, Geniges (Kilinquit) olmak üzere *oboq* isimleri kişi isminden türemiş adlar olmaktadır.

Buradan; MGT'de yeniden türemiş 25 *oboq* içindeki 15 *oboq* isminin *oboq*'un cediti sayılan kişinin isminden; Dörben ve Buda'at dahil 7 *oboq* isminin kişi lakabından; Borjigin, Tayici'ut, Jürkin *oboq* isimlerinin de kavim, halk isimlerinden türemiş olduğu görülmektedir. Buna göre;

- Kişi adı *oboq* ismine dönüşebilir.
- Kişi lakabı *oboq* ismine dönebilir
- Kavim, halk adı *oboq* adı olabilir.

Bu üç şartta baktığımızda XII. yüzyıl Moğollarında *oboq*'un devlet idari sisteminin bir birimi olmadığı görülmektedir. *Oboqlar*, sadece bir şahsiyetin nesiller~uruklar, akrabalarına ait yani Moğolların akraba düzenine ait bir kavramı karşılamaktadır. Ortak

atası olan bir soydan ve akraba sayılan kişileri diğerlerden ayırma amacıyla kullanılan bir terim olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle genel olarak kişi adı ve kişi lakabından *oboq* adı almaktaydılar. Halk adından türemiş *oboq* isimleri de artık lakap gibi kullanılmasından *oboq* ismine dönmüştür. Bu anlamda düşünüldüğü zaman o zamanki *oboq* adının şimdiki *soyadı* niteliğinde bulunduğunu söylemek de mümkündür. XII. yüzyılda *oboq* böyle bulunduğu için MGT'nin Çince karşılaştırmasında *oboq* kelimesi için de şimdiki *surname*, *soyadı* anlamında olan 姓 *xìng* karşılığı verilmiştir (Sumyabaatar, 1990).

Lewis Henry Morgan tarafından araştırma yapıp, meydana getirilmiş Iroquois adlı federasyonu'nun ilkel *kavimleri* (tribes) ve *klanlarının* (gens) adları da şu şekildedir (Morgan 1877. p.69):

Tablo 5.

Kavim	Klan
<i>Senekalar</i>	1. Kurt. 2. Ayı. 3. Su Kaplumbağası. 4. Kunduz. 5. Geyik. 6. Çulluk. 7. Balıkçıl. 8. Şahin.
<i>Kayugalar</i>	1. Kurt. 2. Ayı. 3. Su Kaplumbağası. 4. Kunduz. Geyik. 6. Çulluk. 7. Yılan Balığı. 8. Şahin.
<i>Onondagalar</i>	1. Kurt. 2. Ayı. 3. Su Kaplumbağası. 4. Kunduz. 5. Geyik. 6. Çulluk. 7. Yılan Bahğı. 8. Kok Yumrusu
<i>Oneidalar</i>	1. Kurt. 2. Ayı. 3. Su Kaplumbağası
<i>Mohawklar</i>	1. Kurt 2. Ayı. 3. Su Kaplumbağası.
<i>Tuskaroralar</i>	1. Bozkurt. 2. Ayı. 3. Büyük Su Kaplumbağası. 4. Kunduz. 5. San Kurt 6. Çulluk. 7. Yılan Balığı. 8. Küçük Su Kaplumbağası..

Bilim adamı Gökalp'a göre bir hayvan tamamıyla Totem olabilmek için Boy'un bu hayvanın ismi ile adlanması, boy dâhilinde izdivacın memnu bulunması lâzımdır (Gökalp, 1977, s. 51). Fakat, XII. yüzyıl Moğollarında *oboq* adları, bu tablodaki gibi ayı, kurt, kuş gibi tabiata ibadet eden inancılarla alakalı eski ilkel kabilelerinin isimlerinden anlam, kullanım, oluşum ve ad alma yöntemi açısından çok farklı olduğunu görmekteyiz. XII. yüzyıl Moğollarını incelerken *oboq*'un isimlerine

baktığımızda eski dönemlerde kan bağına dayalı bir birlik olarak sosyal yapı içinde bir birim anlamında bulunan *gens*, *clan*, *pod* gibi kavramlarla mukayese edilmesinin bir hata olduğu görülmektedir. Bu *oboq* adlarının şimdiki *soyadı (surname)* niteliğinde olduğununun ispatlanması böylece mümkündür.

3.1.4 Moğolların Akrabalık Anlayışındaki “Yedi Göbek Çemberi” Yapısı ve *Oboq* Kavramının Kapsamı

Moğolların akrabalık düzenindeki temel kavramlardan birisi akrabalık çemberidir. Akrabalık çemberi, Moğolların akrabalık düzeninin bir özelliği olmakla beraber *oboq* kavramının temel özelliklerinden birisi olmaktadır. Klasik antropolojik *clan* kavramında olmayan bir anlayış ise “akraba mensubunun çemberi” olmaktadır. Moğollarda *oboq* mensubiyeti ve çember geleneği Moğolca *töröl* (akraba) kavramına doğrudan bağlıdır.

Moğolların geleneksel düşüncelerine göre baba tarafından akrabalar *yasun töröl* “kemik akrabaları”; ana tarafından akrabalar *mahan töröl* “et akrabaları” olarak ayrılmaktadır. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi D. Gongor tarafından verilmektedir ve 1960-1990 yıllar arasında Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yapılmış olan etnolojik saha çalışmalarının malzemeleri de Moğolların akrabalık düzeni ve akrabalık çemberi üzerine çok ilginç bilgiler sunmaktadır.

D. Gongor’a göre Moğolların akrabalık sistemine tamamen yerleşip, baba tarafından akrabaları *yasun töröl* “kemik akrabaları”, ana tarafından akrabaları *tsusan töröl* veya *mahan töröl* “kan veya et akrabaları” olarak ayrılmasının temeli: “Eski Hindistan’da yazılmış olan “Tip’in dört kökü” adlı eserde insan vücudunun oluşmasına dair ‘babanın beyaz dölünden kemik, beyin ve omurga; ananın kırmızı dölünden et, kan, iç organlar oluşur’ şeklinde bir düşüncesidir”. (Gongor, 1978, s. 55). Etnolojik saha çalışma malzemelerinde de “Baba ise kemik ve beyni yaratan kök idi. Yasun demek ki baba dizisi yani soy anlamındadır.” gibi verilere sık rastlanmaktadır (MESÇM, V, 2011, s. 92).

Moğollar baba tarafı akrabalarına yani amca ve halalarına *yasun töröl* ve *abga* tarafı derler. Anne tarafı akrabalarına yani teyzelerine ve dayılarına *mahan töröl* (et akrabaları) olarak *nagaçu* denilmiştir.

Moğolların akrabalık düzeninin temelini anlatan atasözleri içinde özellikle şu iki atasözü konuyu özetlemektedir: *Ehiin tal holdoj etsgiin tal oirtno* “Anne tarafı uzaklaşır, Baba tarafı yaklaşır”, *zeed töröl ügüi zeer nutag ügüi* “kızın çocuğu akraba değil, ceylanlarda muayyen bir otlak yok” (MESÇM, VII, 2011, s. 98) Etnolojik saha

çalışmaları malzemelerinde karşımıza çıkan veriler de önemli kaynaklardır. “Baba tarafından evlenilmez. Anne tarafından da üç göbek geçtikten sonra evlenilebilir. Yani ‘Zee (kız çocuğu)’nin akrabası yok, ceylanın yurdu yok.’ atasözü önemlidir. ‘Akrabalar kendi aralarında evlenirse çoluk çocuk olmaz. Hastalık gelir. Fakir ve zor hayata düşer.’ derlerdi.” (MESÇM, VII, 2011, s. 98); “Ana tarafından evlenilebilir. ‘Zee (kız çocuğu)’nin akrabası yok, ceylanın yurdu yok.’ gibi atasözleri buradan çıkmıştır. Fakat baba tarafındaki *oboq*’dan evlenilmez.” (MESÇM, V, 2011, s. 273) gibi verilere de sıklıkla rastlanılmaktadır. Bu malzemeler bize Moğolların akrabalık düzeninde baba tarafının yani *yasun töröl*’ün daha önemli olduğunu göstermektedir. Bununla ilgili etnolojik malzemelerde “Baba tarafı yedinci göbekten, ana tarafı üçüncü göbekte biter. Bunu akrabalık bağının bitişi derler.” (MESÇM, X, 2011, s. 250); “Et akrabaları (ana tarafı) üç göbek geçtikten sonra, kemik akrabaları (baba tarafı) yedi göbek geçtikten sonra evlenebilir.” (MESÇM, II, 2011, s. 38); “Akraba bağı ise, ana tarafı üç göbek geçtikten sonra, baba tarafı yedi göbek geçtikten sonra uzaklaşır (kesilir). Ana tarafına *nayaçu*, baba tarafına *avya* derler. Baba tarafı kemik akrabaları denir. Ana tarafını et akrabaları denir.” (MESÇM, V, 2011, s. 146) gibi veriler mevcuttur. Bunun yanında etnolojik malzemelerde karşımıza şu satırlar da çıkmaktadır: “Elken (*oboq*) içerisinde evlenilmesi ve kız verilmesi şeklinde bir gelenek yoktur. Akrabalık bağı ciddi sayıyoruz. Ana tarafı *nagaçu* olur. Kızlar *zee* olur. *Zee*’leri üç göbek geçince akraba saymazlar. Bu bir gelenektir. Baba tarafından beş göbek geçince akraba sayılmazlar.” (MESÇM, IV, 2011, s. 240); Ancak; “Baba tarafı dokuz göbek geçinceye kadar, ana tarafı da dokuz göbek geçinceye kadar akraba sayılır.” (MESÇM, X, 2011, s. 68).

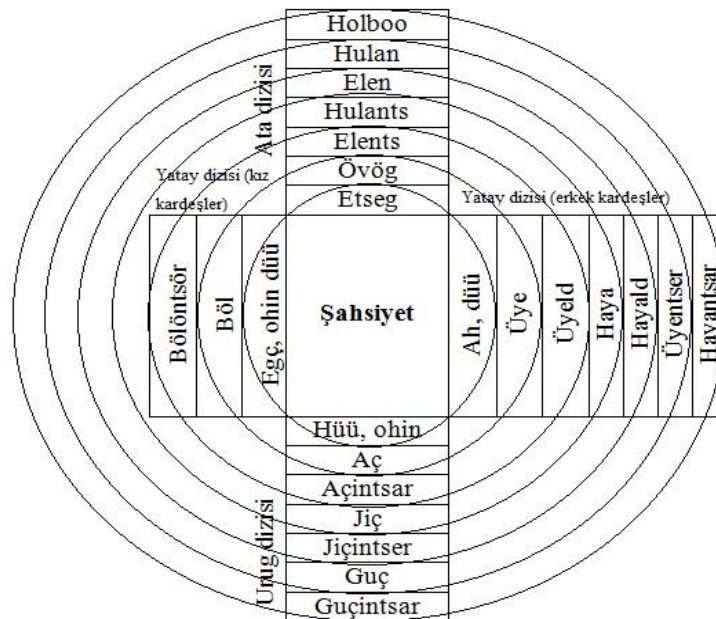
Ortaçağ Moğollarının anne tarafından üçüncü göbek geçince akrabalık bağının bittiği düşüncesine ait bilgiler de kaynaklarımızda mevcuttur. Mesela, MGT’de geçen *hö’elün-ke-yin törgüt olqunu’ut irgen-tür naqacu-nar-aca inu öki quyusu ke’en temüjin-ni abu’at yorciba* “Ögelün annesinin dünür Olqunu’ut halkta olan dayı ve teyzelerinde kız isteyelim diye Temücin’i alarak gitti.” şeklindeki veri bu geleneğe aittir. Bunun açıkça bir örneği ise *Anonim Şibanî nâme* adlı Çağatayca eserde yer alan veridir: “[Cengiz Kağan’ın] beşinci kızının adı *Altalun*’dur. Ona *Altalun Kaan* da derlermiş. Bu kızını Olkunut kavminden *Taycu Köregen*’in *Çadır Saçan* adlı oğluna vermiştir. *Taycu Köregen*, *Çingiz Han*’ın anasının küçük kardeşidir.” (Karasoy ve Toker, 2005, s. 85). Moğolların akrabalık geleneklerine göre Cengiz Kağan’ın babası Yesükey Bahadır

başka bir *oboq*dan evlenmiştir. Cengiz Kağan'ın dayısının oğlu ve Cengiz Kağan'ın kızı arasında dört göbek bağlantı olduğu için evlenebilmiştir. Bunun gibi örnekler *Câmi'ut-tevârih*'te çok bulunmaktadır.

Fakat, evlilik için baba tarafından yedi göbek geçilmesi anlayışı bütün tarihi kaynaklar desteklemektedir. Yedi göbek geçmesi anlayışının matematiksel bir açıklaması da yapılabilir. Bir kişi kromozom oluşumunda babası ve annesinden yüzde ellisini alır. Yani, oğul kromozomunun yüzde 50%'si babasından gelmektedir. Bir nesil geçtikten sonra, torunun kromozomunda dedesinden yüzde 25% kalır. Bir sonraki, üçüncü nesil için 12.5 % kalır, dördüncü nesil için 6.25% kalır, beşinci nesil için 3.12% kalır, altıncı nesil için 1.5% kalır, yedinci nesil için 0.8% kalmaktadır. Yedinci göbekten sonraki nesillerde ise yalnızca 0.4% kalır. Yedi göbek geçtikten sonra genetik kalıntı etkisiz ve anlamsız olacaktır. Bu hesaplama Moğollarda baba tarafı akrabalık bağının yedi göbek geçtikten sonra kesilmesinin temeli olabilir.

D. Gongor, Orta Moğolistan, Arhangai ili, Müze kütüphanesinde mevcut olan el yazmasında bir kişinin akrabaları şahsiyetten yukarıya, aşağıya ve yan tarafa doğru yedi göbek olarak tespit edildiğini bildirmektedir. Kitapta geçen terimler sıralandığında Moğolların akrabalık çemberi şu şekildedir (Şekil 9)

Şekil 9.

Arkhangai Müze Kütüphanesinde bulunan el yazısına göre Moğolların akrabalık çemberi

Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarafından yazılmış olan *Şecere-i Türk* eserinde de konu ile alakalı güzel bir örneğe rastlanmaktadır:

“Cengiz’in ataları şunlardır: Babası Yessukey Bahadır’dır. Moğollar baba İçige derler. Yessukey’in babası Bartan Han’dır. Moğollar ona Ebugen derler ki ata demektir. Bartan Han’ın babası Kabul Han’dır. Moğollar ona Elencik derler ki ikinci ata demektir. Kabul Han’ın babası Tumene Han’dır. Moğollar ona Budatu derler, üçüncü ata demektir. Tumene han’ın babası Baysungur’dur. Moğollar ona Budakur derler, dördüncü ata demektir. Baysungur’un babası Kaydu Han’dır. Moğollar ona Murti derler, beşinci ata demektir. Kaydu Han’ın babası Dutumenin Han’dır, Moğollar ona Butakun derler, yedinci ata demektir (altıncı ata hakkında bir bilgi yoktur). Moğollar yedi ataya kadar ad verirler. Ondan yukarısının adı yoktur. Türk ve Tacikler de akrabalığı göstermek için yedi karına kadar sayarlar bu adettendir. Daha ileriki kuşakları saymayı gerek görmezler. Türkler derler ki: “Ben yedi göbekten beri demirciyim” yahut: “yedi atam bu yurttan yaşadı”, yahut: “yedi nesil (arka)’den beri yarlık yüzü görenim yoktur”. Taciklerde de böyle tâbirler vardır.” (Ebu'l-Gazi Bahadır, 2010, s. 78).

MGT ve Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârih*'te de bu şekilde anlatılan bilgiler mevcuttur. *Câmi'ut-tevârih*'te Cengiz Kağan'ın cedleri hakkında şu bilgi verilir:

پدر چینگگیز خان بیسوغای بهادر، و به زبان مغولی ایچیگه گویند. جد چینگگیز خان بزتان بهادر، و به زبان مغولی ایوگه گویند. پدر سوم چینگگیز خان قیل خان، و به زبان مغولی اینچیک گویند. پدر چارم چینگگیز خان ئمینه قان، و به زبان مغولی بوندتور گویند. پدر پنجم چینگگیز خان بایسنگغر، و به زبان مغولی بوداوقو گویند. پدر ششم چینگگیز خان قایدو جان، و به زبان مغولی بزقئی گویند. پدر هفتم چینگگیز خان دوتاقون مین، و به زبان مغولی دوتاقون گویند. پدر هشتم چینگگیز خان بوندنچر. اصطلاح تا (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 292) هفتم زیادت نیست، و مجموع را ایچیگین ایوگه گویند “Cengiz Kağan’ın babası Yesükey Bahadır, Moğol dilinde *eçige* derler. Cengiz Kağan’ın dedesi Bartan bahadır, Moğol dilinde *ebüge* derler. Cengiz Kağan’ın üçüncü babası Qabul Han’dır. Moğol dilinde *elençik* derler. Cengiz Kağan’ın dördüncü babası Tumina Qa’an idi. Moğol dilinde *budatur* derler. Cengiz Kağan’ın beşinci babası Baisengγur idi. Moğol dilinde *budauqu* derler. Cengiz Kağan’ın altıncı babası Qaidu Handır. Moğol dilinde *borqai* derler. Cengiz Kağan’ın yedinci babası Dutum Menen idi. Moğol dilinde *dutaqun* derler. Cengiz Kağan’ın sekizinci babası Bodonçar idi. Bu terimler yedinci göbekten yukarıya yoktur, hepsini *eçigin ebüge* derler”.

MGT’deki: *cimayi de’ü ke’egü yosun borqai-yin minu bosoqa-yin bo’ol elinciüg-ün minu e’üden-ü emcü bo’ol* (Rachewiltz, 1972, s. 91) “sana küçük kardeş demesinin sebebi şudur. Benim *borqai*’nin eşik kölesisin” gibi verilerde; bir de 1305 yılında İl Han Öljeytü’den Fransa Kağan IV Philippe’ye göndermiş olduğu mektupta *manu sayi:n elinçeg sayi:n ebüge sayi:n eçige* (Tumurtoogo, 2006, s. 156) “Bizim iyi *elinçeg* (üçüncü atamız), iyi dedemiz, iyi babamız” gibi diğer kaynaklarımızda tam olarak aynı şekilde geçmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere XII-XIII. yüzyıl Moğollarının

akrabalık düzeninde de aşağıya, yukarıya ve yan tarafa yönelik yedi göbeğe kadar akrabalık çemberini kurma geleneğinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Etnolojik saha çalışmalarından toparlanmış malzemelerde “Kendisinden aşağı yedi göbek içerisinde evlenmez. Birinci göbek omur olur (kendini söylemektedir). İkinci göbek omuz, üçüncü göbek dirsektir. Dördüncü göbek ise bilek olur. Beşinci göbek parmağın üst bağı ile bağlıdır. Altıncı göbek parmağın ortak eklem bağı ile sayılır, yedinci göbeği parmağın son eklem ile ifade ederek sayılır. Yedinci göbekten sonra akrabalık bağı biter.” gibi sözler de bulunur (MESÇM, V, 2011, s. 423). Bu Moğolların akrabalık çemberini gösteren yöntem idi. Bunun yanı sıra “Elken (oboq) kelimesi akraba anlamındadır. Yedi göbek geçince *elken* yeniden başlatır. Akraba bağını kesmez ve bir *elken*’den derler. Erkekler kemik akrabaları ve kadınlar et akrabaları olur. Biz akrabalarımıza altın kemiklerimizin parçası, ala etimizin paysı diyoruz. Şahsiyet –hüü (oğlu) –aç (torun) –jiç (Torun oğlu) –guç (torun torunu) –döç (beşinci göbek) –jiliih (altıncı göbek) –taliih (yedinci göbek) şeklinde saymaktayız.” gibi verilere de rastlanmaktadır (MESÇM, X, 2011, s. 232). Burada geçen özel isimlerden *jiç* Moğolca ve Türkçede “iki” anlamında olan *jir*, *jirmi* gibi kelimelere bağlı kavram idi. İkinci göbek torun anlamında kullanılır. *Guç* kelimesi Moğolcada üç anlamında olan *gurav* kelimesi ile bağlıdır. Üçüncü göbek torun için kullanılır. *Döç* kelimesi Moğolca dört anlamında olan *döröv* kelimesi ile bağlıdır. Dördüncü göbek torun için kullanılır. Bunun sonraki göbeğe bazen kaynaklarda *taç* denir. Moğolca beş anlamında olan *tav* kelimesi ile bağlantılıdır. Bizim alıntımızda geçen *jiliih* kelimesi “çok uzak, çok uzağa gitmek” anlamındadır (Tsevel, 1966, s. 246). *Taliih* kelimesi ise “çok uzağa gitmek, görünmez olmak, uzaklaşmak” anlamındadır (Tsevel, 1966, s. 517).

Ortaçağ Moğollarının akrabalık düzeninin çemberi ile ilgili kanıtları “Şecere-i Türk” adlı eserden görebilmekteyiz. Ebu’l-Gazi Bahadır Han babası ve annesi hakkında bilgiler verirken şu açıklamayı yapar:

“Babamın adı Arap Muhammed Handır. Onun babası Hacı Muhammed Han, onun babası Eminek Han, onun babası Yadiğar Han, onun babası Timur Şeyh, Onun babası Hacı Tuli, onun babası demiş. ... Şimdi de anamın sülalesini söyleyeyim: anamın adı Mihrbanu Hanım, onun babası Can Gazi Sultan, onun babası Şir Gazi Sultan, onun babası Sultan Gazi Sultan, onun babası İlbars Han, onun babası Börke Sultan, onun babası Yadiğar Han’dır. Yadiğar han da anamın sülalesi babamın sülalesiyle birleşiyor.” (Ebu’l-Gazi Bahadır, 2010, s. 302).

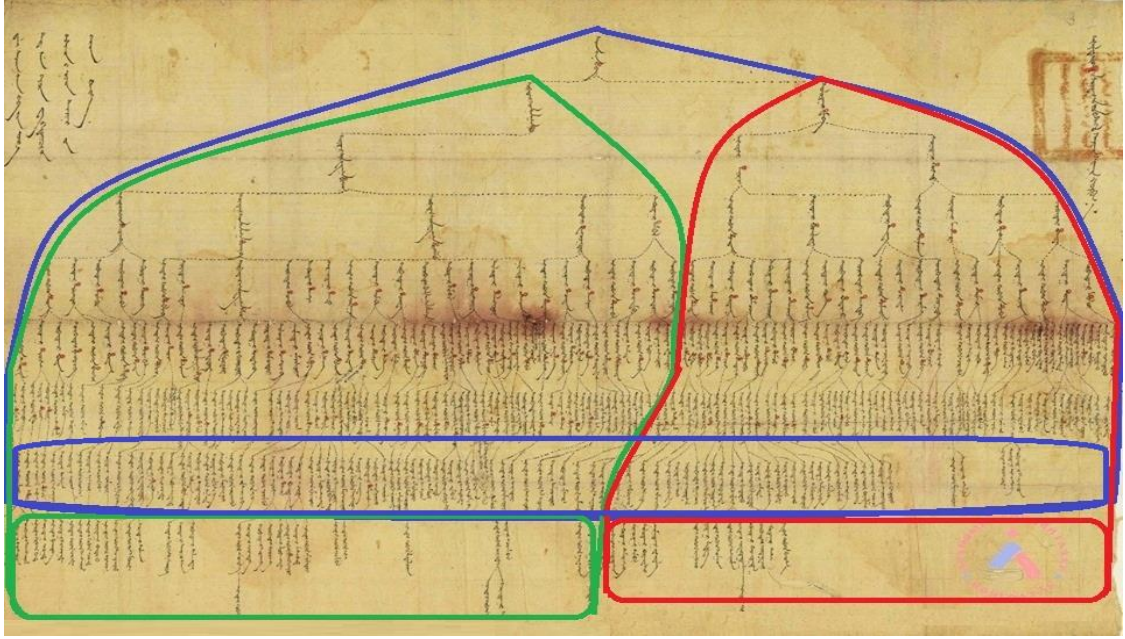
Buradan Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın annesi Mihrbanu Hanımdan başlayarak Yadigar Han'a kadar yedinci ata geçtikten sonra anne ve babasının sülaleleri birleştiği anlaşılmaktadır. Moğol ve Orta Asya konar-göçerlerinin geleneğine göre yedinci göbek geçtikten sonra kan bağı yok olur ve akraba saymazlardı. Bu geleneğe göre Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın babası Arap Muhammed Hanın kendi akrabalarının yedinci göbek geçtikten sonra Mihrbanu Hanım ile evlendiğini anlaşılmaktadır. Bunlardan Moğolların *oboq* kavramının klasik antropoloji terimleri olan *gens ve clan*'dan farklı bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Burada söz edilmiş olan “Yedi göbek akrabalık çemberi” yani akrabalık sınırı, Moğollar arasındaki yeni bir *oboq*'un ortaya çıkışının ana kriteri olmaktadır.

Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış şu metinde:

و هر شعبه ای از ایشان به نامی و لقبی معین مشهور گشته و اوباقی شده. و اوباقی آنست که از استخوان و نسلی معین باشد. و آن اوباقها دیگر باره منشعب گشته. و این زمان پیش اقوام مغول چنان مقرر است که آنچه از این شعبه ها پدید آمده اند، ایشان به یکدیگر نسبت خویشی بیشتر دارند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 148) “Her bir şube kendi adına ve lakabına sahip olarak, meşhur oldu ve *oboqluk* (اوباقی) oldu. Oboq demek ki budur: Kemik (yasun) ve nesil (uruq)'dan oluşur. Bu oboqlar tekrar ayrılır. Şimdiki Moğol kavimleri (qwam) bu şubelerden ayrıldılar.”

Moğolların akrabalık düzenindeki şubelenmesinin ana kaynağının *oboq* olduğunu belirtmekle beraber her bir şubenin de birer *oboq* olduğu anlatılmaktadır. Yani *oboq*'un cediti olan büyük atadan her yedi göbek geçtikten sonra Moğolların akrabalık düzenine göre onun *oboqu* içerisinde akraba olmayan kişiler ortaya çıkmaktadır. Böylece bir *oboq* içerisindeki akraba olmayan kişiler ayrılarak yeni *oboqlar* oluşturur. *Câmi'ut-tevârih*'teki “اوباقها دیگر باره منشعب گشته” cümlesinde de tam olarak bu durum anlatılmaktadır. Yedinci göbek geçtikten sonra bir *oboq* içerisinde ortaya çıkmış akraba olmayan kişiler arasında evlilik mümkün olur. Bununla ilgili tarihsel ve etnolojik kanıtlar mevcuttur. Fakat evliliğin söz konusu olması için ayrı *oboq*'lardan geliyor olmak gerekmektedir. Bu nedenle yedi göbek geçtikten sonra akrabalık bağlarını kesilmiş kişiler ayrı ayrı *oboq* kurulabilmekteydi (Resim 10).

Resim 10. Jung Wang Bat-Oçir'in ilçesindeki beylerin şeceresi: Moğolistan Milli Arşivi. Kutu No. M168-1, Belge No.70, Ulaanbaatar. Yedinci göbek geçtikten sonra Moğol geleneklere göre bir oboq şöerisinde ankraba olmayan kişiler ortaya çıkar. Onlar ayrı ayrı oboq olarak ayrılır ve iki oboqlar arasında evlemesi mümkün olacaktır.

Moğol geleneklerine göre *oboqları* ayırmak için bütün akrabalar bir araya toplanarak şenlikler ve kutlamalar yapmaktaydılar. Bu şenliklerde şecerelerinin tarihini yüksek sesle söylenerek bayram kutlaması yapılmaktaydı. Bu durumda Halha Moğolları ise kendilerinin “şecere çemberi”ni kenarlarından akrabalık bağı kesildi diye işaretlerler. Buryat Moğolları ise “soy ayrıldı” diye işaretlerler (Gongor, II, 1972, s. 53). Bundan sonra akrabalık bağlantıları kesilmiş olan kişiler arasında evlilik mümkün olacaktır.

Böylece ana *oboq*'dan yeni *oboq*'lar ayrılırken her birine özel isim verilir. *Câmi'ut-tevârîh*'teki هر يك شعبه اقب و اسم يافته (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 166) “her şubeler kendi lakabı ve ismine sahiptir.” şeklindeki veri bunu anlatmaktadır.

Eskiden beri Moğollardaki *oboq* düzeninde dış evlilik geleneğinin bozulmaması ve bu geleneğin korunması genetik hastalıklardan korunmak için önemli bir şarttır. MGT'de geçen bütün kişilerin asıl han bağlantısı yanında *oboq* bağlantısına sahip olarak zikredilmesinin sebebi de budur.

Moğolların akrabalık anlayışı sınırsız devam eden kan bağlantısı değildir. Açıkça görülmektedir ki yukarıya, aşağıya ve yan tarafa doğru yedi göbek geçinceye kadar akraba sayılır ve yedi göbek geçtikten sonra *Yasun qayalaqu* “soy ayırması” töreni yapılarak yeniden *oboq* ayrılmaktadır. Bu Moğolların akrabalık düzeninde yeni

oboq'un otaya çıkmasının genel bir yoluydu. Bunun yanı sıra hayat içerisinde gelişen farklı farklı koşullardan dolayı yeni *oboqlar* da ortaya çıkabilir. MGT'e göre kendi *oboq*'undan kovulmuş kişilerden ve esirlerden türemiş yeni *oboq*'lar vardır. Esir tutulmuş hamile kadından doğmuş erkek çocuğu sosyal statüsü düşük olmasına rağmen yeniden bir *oboq* oluşturmaktadır. Bu durum, XII. yüzyıldaki *oboq*'un devlet düzeni içerisindeki temel bir birim olmadığını göstermektedir. Kendi *oboqundan* kovulmuş birisi ile esir edilmiş bir hamile kadından doğmuş yabancı çocuk başta olmak üzere sosyal konumu düşük olan kölelerin de doğrudan devlet düzeninin bir birim yöneticisi olması mümkün değildir.

MGT'deki verilere baktığımızda:

- Bir *oboq* mensubu olan kişiler arasında av mıntıkası için mücadele edip, bir sürü insanlar ayrılıp gidince yeni bir *oboq* ortaya çıkmaktadır (bk. Rachewiltz, 1972, s. 14)
- Kendi akrabalarını küçümseyerek terk etmesinden dolayı yeni bir *oboq* meydana gelmektedir (bk. Rachewiltz, 1972, s. 14)
- Kendi *oboq*'dan kovulmuş birisi yeni bir *oboq*'un cediti olmak zorunda kalmaktadır. Mesela, Bodoncar'ın kendisine odalık yaptığı bir kadından doğmuş Jewüredey, Borjigin *oboq*'undan kovulduktan sonra yeni bir *oboq*'un cediti olmak zorunda kalmıştır.
- Tek başına kalan herhangi birisi yeni bir *oboq*'un cediti olmaktadır. Yani onun nesilleri çoğalarak yeni bir *oboq* olacaktır. Bu kural *Câmi'ut-tevârih* adlı eserde *وَأُرُوغُ إِيشَانِ بَسِيَارِ شَدَهْ وَ عَلَى حَدَهْ قَوْمَى گَشْتَهْ اَنَد* (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s.166) "Onların *uruq*'u çoğaldı ve ayrı ayrı qawm (*oboq*) oldular." şeklinde aktarılmıştır.
- Moğolların akrabalık düzenine göre hamile hâlde esir düşmüş bir kadından dünyaya gelen erkek çocuklar yabancı bir soydan olduğu için yeni bir *oboq*'un cediti olmak zorundadır. Bunun açık bir örneği Jadaran *oboq*'un atası olan Jajirdai idi.
- Jürkin *oboq*'un ortaya çıkışı tartışmaya açık bir konudur. Sorqatu, *Jürkin irgen*'in hükümdarı olduğu için o *Jürkin* lakabını ve Jürkin *oboq* ismini

kullanmaya başlamıştır. Jürkin *irgen*'in yöneticileri *Jürkin* ismini veya lakabını alınca Jürkin *oboq* ortaya çıkmaktadır.

Devlet düzeninin temel birimi bu kadar farklı yollardan ayrılamaz. *Oboq*'un yedi göbek çemberinin belirtilmesi için belli bir atasının olması gerekmektedir. Bu yüzden Moğolların akrabalık düzeninde *oboq-un ebüge* “*oboq*'un atası” anlayışı çok önemli bir yer almaktadır. Moğolların akrabalık düzenindeki en büyük atasını gösteren *yasun* (soy) kavramı da bununla ilgili bir kavramdır.

3.2. KARDEŞLİK BAGI - URUQ

Moğolların akrabalık düzeninin diğer bir temel kavramı da *uruq* “uruk” idi. Bu kavramı iyice incelemeden Moğolların akrabalık düzenindeki *oboq*, *yasun*, *uruq* gibi temel kavramlar arasındaki anlam farklılığı ve ilişkilerin anlaşılması oldukça güçtür. *Uruq* üzerine inceleme yapmış bilim adamlarını onların ileriye sürdükleri görüşlere göre üç gruba ayırabiliriz. İlk grupta, G. İ. Ramsted, Ş. İvamura ve Ts. D. Nominhanov gibi “*uruq* ana tarafından akrabaları ifade eden bir kavramdır.” şeklinde bir görüş ileriye süren bilim adamlarının olduğu söylenebilir. Onlara göre: “*uruq*’un temel bağlantısı karındır. *Uruq* terimiyle anne tarafından akrabalar ifade edilir. Eski anaerkil düzen ile bağlantılı bir kavramdır.” (Bk. Gongor, 1978, s. 42). İkinci grupta “Klan üyelerini ve kabile üyeleri ifade eden bir kavramdır.” şeklinde yorum yapanları söylemek mümkündür. Mesela, V. Y. Vladimirtsov “*urux* (*uruq*~*uruk*) sayılanlar, yalnız şu veya bu oymağa mensup olanlar değil, yek diğerine kan akrabalığı bağıyla bağlı bu cedd-i âlâ (*ebüğe*) dan türeyen bütün oymak ve soy (*yasun*)ların azası *urux* sayılırdı.” şeklinde açıklamıştır (Vladimirtsov, 1995, s. 94). Doerfer ise “*Uruq*: Belli bir kişiden türemiş akrabaları ifade eder. Somut olan akrabalık ilişkisini ifade eden kavramdır. Yaklaşık *sippe* (klan, akraba) olarak çevirebilir. Türkçe *uruy* ile denktir.” olarak anlatmaktadır (Doerfer, 1965, s. 50). D. G. Maitland Muller ise “Eski Moğol klanının üyeleri birbirlerini *uruq* olarak görüyorlardı. Bu terim ortak bir atadan gelen, yani aynı soydan olan bütün klanların üyelerini ifade eder.” şeklinde açıklama yapmıştır (Muller, 1957, s. 76).

Üçüncü grupta: S. Kalujinski, T. D. Skrinnikova, D.Gongor ve L. Bilegt gibi “*uruq* kavramı sadece ‘çocuk, nesil’ anlamındadır.” şeklinde açıklama yapan bilim adamları yer alabilir. Onlara göre “Baba tarafından akrabaların erkek çocuklarına *uruq* denir”. Fakat L. Bilegt bu görüşü kaynaklarla zenginleştirip “Ortaçağ Moğolcasındaki *uruq* kavramı aynı babadan olan erkek ve kız çocukların hepsini ifade ediyordu.” şeklinde açıklamıştır (Bilegt, 2007, s 84).

Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından Moğolca *uruq* teriminin belli ve tek bir anlamda kullanıldığını vurgulamak gerekmektedir. *Câmi’ut-tevârih*’te *uruq* terimi *أُرُوغ* ya da

أورۇغ şekillerinde yazılmıştır ve çocuk ile nesil anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle Ortaçağ Moğolcasındaki *uruq* kavramı üzerine incelemeler yapabilmek için *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Câmi'ut-tevârih* adlı eserler en güvenilir ve temel kaynaklarımız olmaktadır. Bu kısımda biz bu iki kaynaktaki *uruq* terimine ait bilgilere göre o zaman Ortaçağ Moğolcasındaki *uruq* kavramının anlamını ve Moğolların akrabalık düzenindeki görevini ve konumunu açıklamaya çalışacağız.

Uruq kelimesi MGT'de *uruq* (12), *uruq-a* (22) *uruq-aca* (6), *uruq-tur* (4), *uruq-un* (22) şekillerinde toplam 64 defa geçmektedir. Mesela, *uruq-a ülü bolqan* (Rachewiltz, 1972, s. 14) “uruğuna sayılmadan”, *uruq-a ülü to'an* (Rachewiltz, 1972, s. 17) “uruğunu küçük görerek”, *uruq üge'ün* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “nesilsiz, çocuksuz”, *uruq-un uruq* (Rachewiltz, 1972, s. 40) “neslinden nesline”, *uruq-un gü'ün* (Rachewiltz, 1972, s. 163) “uruk kişisi”, *huja'ur sayitu gü'ün-ü uruq* (Rachewiltz, 1972, s. 60) “yüksek asil olan kişinin uruğu”, *bidan-u uruq* (Rachewiltz, 1972, s. 77) “bizim uruğumuz”, *minu uruq* (Rachewiltz, 1972, s. 120) “benim uruğum”, *aqa-yin uruq* (Rachewiltz, 1972, s. 125) “ağabeyimin uruğu”, *bo'orcu-yin uruq* (Rachewiltz, 1972, s. 129) “Boorçu'nun uruğu” gibi şekillerinde geçmektedir.

D. Gongor Moğolca *uruq* kelimesinin “çocuk, tohum” anlamında olduğunu “XIII. ve XIV. yüzyıldaki Moğolca kaynaklarda geçen *uruq'un uruq* “nesil'in nesli” ibaresinin Sagan-Setsen, Luvsandanzan gibi eski tarihçiler tarafından *üriin ür* “çocuğun çocuğu” şeklinde yazdıklarından ve XVII. yüzyıla ait “Halh Jirum” isminde olan eski bir hukuk kitabındaki “Hamile kadını döverek *uruqunu* yok ederse kaç aylık bulunduğuna göre ceza kes.” bilgiden yola çıkarak *uruq* kelimesinin “tohum, çocuk” anlamında kullanıldığını ispatlamıştır. Bu görüşe biz de katılmaktayız.

MGT'de de *sayin gü'ün-ü kö'ün aju'u-je huja'ur sayitu gü'ün-ü uruq buyu-je* (Rachewiltz, 1972, s. 57) “İyi bir adamın çocuğu idi. Aslı aristokrat olan bir adamın uruğu idi.”; *qada'an tödö'en qoyar uruq üge'ün büle'e* (Rachewiltz, 1972, s. 22) “Qadağan ve Tödögen ikisi *uruksuzdur.*”; *mönglik-ecige-yin uruq-tur ken denggecekün büle'ei* (Rachewiltz, 1972, s. 144) “Mönglik babasının *uruq'una* (çocuklara) kim denk olabilirdi.” gibi bilgilerde *uruq* terim çocuk anlamında kullanılmaktadır.

Câmi'ut-tevârih'teki *چینگگیز خان و اورۇغ او از نسل مۇغول باشند و شعبه های بسیار از ایشان بادید آمده* (Reşidüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 78) “Cengiz Han ve onun *uruq'u* Moğollardandır.

Onlardan birçok şube ortaya çıkmıştır.”; و ثولئى جان و اوروغ او و قوبيلائى قان و مننگه قان و اوروغ ايشان جمله در آن غرۇق مدفون اند؛ و ديگر اورغ چينگگيز خان را غرۇق در موضع ديگر است (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 109) “Tolui Han ve onun *uruq*’u (baba tarafından öz kardeş) ve Qubilai Kağan, Manggü Kağan ve onların *uruq*’u bu mezarlığında (غرۇق - qoroy)⁹² gömülmüştür. Cengiz Kağan’ın diğer *uruq*’unun mezarlığı başka yerde vardır.”; او را به ثوقان [از] اوروغ بائو دادند و مننگه تيمور از او آمده (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 100) “Batun’un *uruq*’undan onu Toqan’a verdi ve Möngke-Temür ondan doğdu”; و اين اورغ اداچي بواسطة آنکه اوتگو بوعول اند، از قديم باز دختر نمى دهند و نمى ستانند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 155) “Bu Udaçi’nin⁹³ *uruq*’u *ötegü boqol*⁹⁴ olduğundan dolayı eskiden ne kız verdiler ne de kız aldılar.” olmak üzere bütün bilgilerde *uruq* kelimesi “çocuk, nesil” anlamında kullanılmaktadır. Bunun en belirgin örneği ise; و ان دو فرزند از او آورده. نسل و اوروغ ايشان را چينه گویند و نُگوز نیز گویند (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 101) “Ondan iki çocuk oldu. Onun nesline ve *uruq*’una Çina ve Nukuz dediler.” şeklindedir. Burada nesil kelimesi *uruq* anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır.

L. Bilegt, MGT’de aşağıda verilen benzer bilgilere dayanarak kız çocuklarının da *uruq* kavramının anlam alanına dahil olduğunu göstermiştir (Bilegt, 2007, s. 86):

[Cengiz kağan]basa **ökin urug**-ıyan soyurqal ögüya ke’eba (Rachewiltz, 1972, s. 124)
[Cengiz kağan]da ökin urug (kız çocuk) ile ihsan verim dedi”;

Amaraq de’ere dabqur amaraq boluya ke’en cinggis-qahan setkijü joci-de senggüm-ün döyi ca’ur-beki-yi quyirun senggüm-ün kö’ün tusaqa-da bidan-u qojin-beki-yi araljin ögüye ke’en quyi’asu tende senggüm ö’er-ıyen yekejilen setkijü ügülerün bidan-u uruq andur odü’asu ala’un-a bayıju e’enekce qoyimar qaraqı aju’u anu’uruq bidan-tur ire’esü qoyimar-a sa’uju ala’un-a qaran aju’u (Rachewiltz, 1972, s. 77) “Dostluğumuzu daha geniş olduralım diye düşünerek Cengiz Kağan Joci için Senggüm’ün küçük kız kardeş Ca’ur-beki’yi dileyim, Senggüm’ün oğlu Tusaqa için bizim Qojin-beki’yi karşılık olarak verelim diye istemişti. O zaman Senggüm kendini yüksek görerek bizim *uruq*

⁹² غرۇق – qoroy kelimesi Moğolcada *korgan* şeklinde kale anlamında geçer. *Horih* yaşaklamak, korumak anlamında bir fiildir. Türkçe *korumak* ile kökteş olan bir kelimedir.

⁹³ Udaçi ismi aslında Üdeçi olmalıdır. Cengiz Kağan 1189 yılında han olduktan sonra ilk tayin ettiği memurlarından birisi Üdeçidir. Yani kapıcı, görevli, korucu anlamındadır. Moğolcada *egüde* kapı anlamındadır. Modern Moğolcada *üüd* kapı, *üüdeç* görevli, korucu şeklindedir (Tsevel, 1966, s. 628). MGT’de 192’ci maddesinde “e’ütenci” diye bir memur tayin edilmektedir (Rachewiltz, 1972, s. 100): *muqali buqa qoyar kö’üd-ıyer-ıyen a’uljaju ügülerün bosoqa-yin cinu bo’ol boltuqai bosoqa-daca cinu bulji’asu borbi inu hoqtol e’üten-nü cinu emcü bo’ol boltuqai e’üten-nece cinu heyilü’esü eliget anu etkejü gētkün ke’ejü ökba* “Muqali ve Buqa siminde olan iki oğlanı ile beraber tâbi olarak diyor ki, eşinizin kölesi olsunlar, eşğinizden uzaklaşırlarsa ökçelerini kes, kapınızın kölesi olsunlar kapınızdan kaçarlarsa ciğerlerini kesip bırakırsınız, diye vermiştir” verisinde kapıcı ve görevlilerin genel olarak “ötegü bo’ol”-lardan yani eski kölelerden tayin edildiğini anlaşılmaktadır (Rachewiltz, 1972, s. 59).

⁹⁴ *ötegü boqol* ibaresini İsenbeki Togan “köle klan” şeklinde yorumlamıştır (Toğan, 1998, s. 117).

(Senggüm'ün küçük kız kardeş Ca'ur-beki) kan kardeşime giderse kapı dibinde oturur ve her zaman değerli tarafa bakar. Han kardeşimin *uruq* (Qojin-beki) bize gelirse çadırın değerli tarafta oturup her zaman kapıya bakar demiş.”

Bu görüşün doğru olduğunu *Câmi'ut-tevârih*'teki *و چینگیز خان دختری از اوزوغ بدو داده* (Reşidüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 144) “Cengiz Kağan ona kendi *uruq*'undan kız vermişti.” bilgisiyle net bir şekilde ispatlanabilir.

Uruq-un uruq-a gürtele “neslinin nesline kadar” ifadesi MGT'de toplam 19 defa geçer. Her bir tesadüf örnekte *uruq* kelimesi herhangi bir kişi ismi veya şahıs zamiri ile bağlı olarak geçmektedir.⁹⁵ Bu durum *uruq'un uruq* ifadesinin “çocuk, nesli” anlamında olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda Cengiz Kağan kendi çocuklarına *minu uruq* “benim neslim” şeklinde *uruq* kelimesi ile hitap etmektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'deki *uruq* ve *Câmi'ut-tevârih*'teki “اوزوغ” kelimesini “çocuk, nesil, tohum” anlamında düşünmek daha doğru görülmektedir. V. Y. Vladimirtsov'un “yekdiğerine kan akrabalığı bağı ile bağlı bu cediti alâ (ebüge) den türeyen bütün oymak ve soyların (yasun) azası *urux* sayılılardı.” (Vladimirtsov, 1995, s. 94) görüşü şaibelidir.

Fakat MGT'deki *uruq-a ülü bolqan* (Rachewiltz, 1972, s. 14) “uruğuna sayılmadan”, *uruq-a ülü to'an* (Rachewiltz, 1972, s. 17) “uruğunu küçük görerek”, *uruk-iyar-iyar qaqa ger-tür oroju eyetüldüba* (Rachewiltz, 1972, s. 72) “uruk mensuplarıyla bir çadırda toplantı yaptılar.”, *uruq-un gü'ün* (Rachewiltz, 1972, s. 163) “uruk kişisi” gibi veriler *uruq* kavramının yalnızca “çocuk, tohum” anlamında olan bir kelime olmadığını göstermektedir. Yani, Moğolların akrabalık düzenindeki temel bir kavramı ifade eden önemli terim olduğu görülmektedir. *Uruq* toplantısını yapmak için baba tarafından öz kardeşler bir arada buluşmaktadır. Bundan *uruq*'un bir kardeşlik bağı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.

MGT'deki

duwa-soqor ügei bolu[q]san-u qoyina dörben kö'üt inu dobun-mergen abaqa-yu'an uruq-a ülü bolqan doromjilaju qaqaçaju gējü newüba (Rachewiltz, 1972, s. 14) “Duwa-Soqor'un ölümünden sonra dört oğlu, amcası olan Dobun-Mergen'i [kendini] uruğuna saymadılar ve küçük görerek terk edip, göç ettiler.”

⁹⁵ *quyildar-un uruq-un uruq-a gürtele* “Quyildar'ın neslinin nesline kadar” (Rachewiltz, 1972, s. 95); *uruq-un uruq-a minü* “neslim'in neslimimize” (Rachewiltz, 1972, s. 113); *muqali-yin uruq-un uruq-a gürtele* “Muqali'yin neslinin nesline kadar” (Rachewiltz, 1972, s. 118).

bilgisinden Duwa-Soqor'un dört oğlu bir *uruq* olduğu ve amcası olan Dobun-Mergen'i kendi *uruq*'una saymadığı anlaşılmaktadır. *Uruq*'un birkaç kişiden oluşan bir yapı olduğunu da göstermektedir.

Alan-qo'a-yi ügei boluqsan-nu qoyina aqa-nar de'ü-ner tabu'ula adusun ide-ben qubiyaldurun be[l]günüteibügünütei buqu-qatagi buqatu-sa[l]ji dörbe'üle abulcaba bodoncar-a mungqaq budawu buyu ke'en uruq-a ülü to'an qubi ese ökba (Rachewiltz, 1972, s. 16) “Alan-Qo'a'nın ölümünden sonra, beş kardeş mal mülklerini kendi arasında paylaştılar. Be[l]günütei, Bügünütei, Buqu-Qatagi ve Buqatu-sa[l]ji isminde olan dört kardeşlerin her biri birer parça aldılar, Bodoncar'a akılsız ve fakir diyerek kendi *uruq*'una sayılmadan hiç bir pay vermediler.”

veride Alan-Qo'a'nın beş oğlu bir *uruq* olmasına rağmen küçük kardeşi Bodoncar'a saygısızlık yapıp, mal mülk vermediği anlaşılmaktadır.

Cengiz Kağan'ın *uruq*'unun üyeleri hakkında MGT'deki şu metinden öğrenilebilir:

cinggis-qaran yeke eye uruk-iyar-ıyan qaçqa ger-tür oroju eyetüldüba ... bida uruk-ıyar-ıyan yeke eye baralduqsan-i belgütei-yin ja'aqu-yin tula bidan-u ceri'üt masi samsiyaba e'ün-ü qoyina yeke eye-tür belgütei bu orotuqai ... eye bara'asu ötok üqsan-u qoyina belgütei da'aritai qoyar tende orotuqai (Rachewiltz, 1972, s. 72) “Cengiz Kağan kendi *uruq* ile tek çadırda büyük toplantı yaptılar ... büyük toplantısından kendi *uruq* aramızda aldığımız kararımızı Belgütey açıkladığından bizim askerlerimizi çok öldürüldüler. Bundan sonra büyük toplantısına Belgütey katılmayacaksınız ... toplantısı bitip içki içtikten sonra Belgütey ve Da'aritay girebilecektir.”

Cengiz Kağan'ın *uruq*'u yalnızca tek çadırda toplantı yapabilecek kadar az kişiden oluşmaktaydı. *Uruq* toplantısına Cengiz Kağan'ın kardeşi Belgütey'in katıldığını ve Cengiz Kağan'ın amcası Da'aritay'ın katılmadığını bu metinden kolayca anlayabiliriz. Buna dayanarak Moğol geleneklerine göre amcaları *uruq* (*uruk*) sayılmaz denilebilir.

Ögedey Kağan 1231 yılında Kın Devleti'ne karşı sefere giderken yolda hastalanmıştır. Birçok şamana fal baktırdığında, onlar “Kıtay halkına ait yer ve sularına hakim olan ruhlar ‘Halkımızı yağmaladı, şehir ve kalelerimizi yıktı.’ diye zarar vermiş.” (Rachewiltz, 1972, s. 162) şeklinde bir cevap vermişlerdir. O zaman Ögedey Kağan'ı kurtarmak için altın, gümüş mülkler ve her türlü yiyecek, içeceklerden kurban keselim diye tekrar fal baktırdığında Ögedey Kağan daha fazla fenalaştı. “*Uruq*-un gü'ün-ece bolqu-yü” (Rachewiltz, 1972, s. 163) “*Uruq*'un kişilerinden kurban kesersek olur mu?” diye sorduğu anda Ögedey Kağan gözünü açmış ve su istemiştir. Ögedey Kağan su içtikten sonra “Ne oldu?” diye sormuştur. Şamanlar bütün olayları anlattıktan sonra Ögedey Kağan: *dergede kö'üd-ece ken bui* (Rachewiltz, 1972, s. 164) “Yanımda

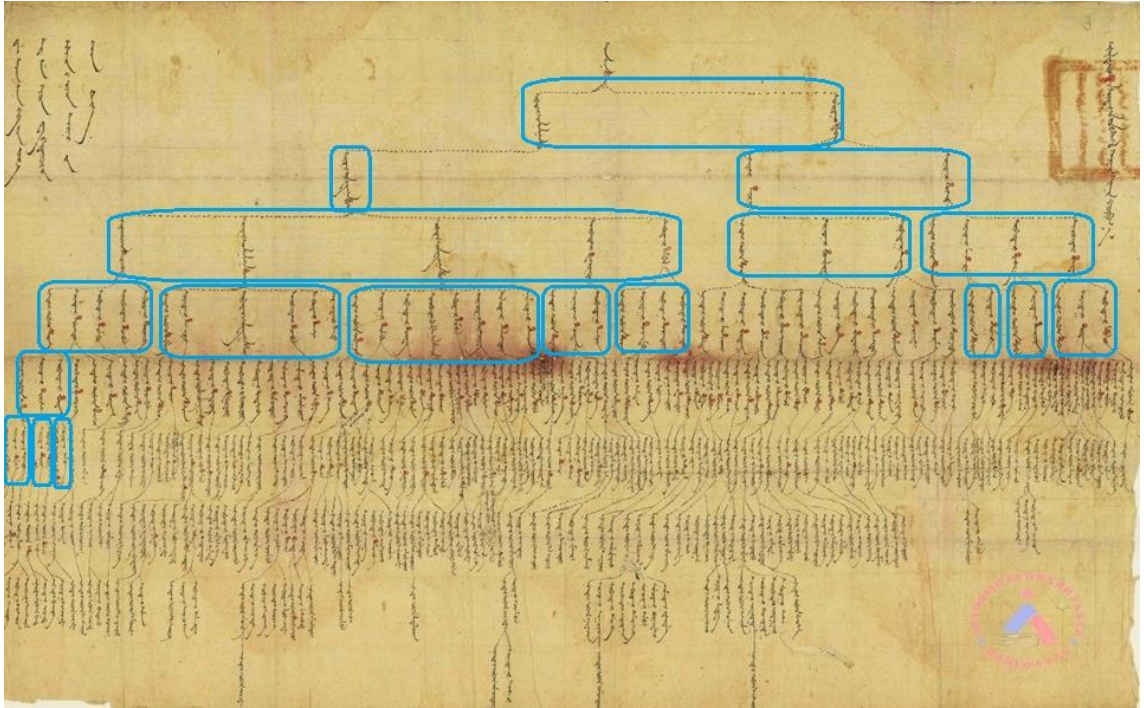
oğullardan kim var?” diye sordu. O zaman Cengiz Kağan’ın küçük oğlu Tolui Ögedey Kağan’ın yanında idi. Tolui falcıların sözüyle kurban olmuştur. Bu hikâyede Ögedey Kağan’ın *uruq* mensuplarından birisi ise onun küçük kardeşi Tolui olduğu anlatılmaktadır. Bunun gibi MGT’deki bazı malumatlar *uruq* kelimesinin “kardeşlik bağı”nı ifade eden bir terim olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara dayanarak MGT’deki *uruq* kavramının “çocuk, tohum” ve “kardeş, kardeşlik bağı” olarak iki farklı anlamda olduğunu söyleyebiliriz. Bize göre *uruq* terimin iki farklı anlamda geçmesi doğal bir olaydır. Çünkü *Cengiz Kağan’ın uruq’u* ifadesi “Cengiz Kağan’ın çocuğu” anlamını verir. Cengiz Kağan kendi kardeşleriyle beraber de ayrı bir *uruq* oluşturmaktadır. Yani Yesükey Bahadır’ın *uruq’u* olacaktır. Bu durum insan hayatının sürekli devam etmesi ile bağlantılıydı. Bu nedenle bizim kaynağımızda *uruq* kelimesinin “kardeşler” ve “çocuk, tohum” anlamlarında geçmesi, anlam kargaşası veya herhangi bir yanlışlık değildir.

Fakat Moğollar’ın *uruq* kavramının anlam çerçevesini, daha net şekilde belirtmek gerekmektedir. Bunun belirtilmesi Moğolların akrabalık düzenindeki *uruq* kavramının konumunu tespit etmesine faydalıdır.

MGT’deki Cengiz Kağan’ın bir sözü şöyledir;

qasar-unuruq niken-iyen mede’ül alcidai-yin uruq niken-iyen mede’ülotcigin-u uruq niken-iyen mede’ül belgütei-yin uruq niken-iyenmede’ül teyin setkijü minu urug-i niken-i mede’üljü minujarlıq busu ülü bolqan ese hutaru’asu ülü endekün ülü al[da] qun ta ögödei-yin urug-i ölung-tür quci’asu hükere-e ülü idekdegü ö’ükün-tür quci’asu noqai-a ülü idekdegü töre’esü minu uruq-turniken-ü’ü sayin ülü töregü aju’u (Rachewiltz, 1972, s. 153) “Qasar’ın *uruq*’undan (neslinden) bir kişi [kendi kardeşlerini] yönet, Alcidai’nin *uruq*’undan (neslinden) bir kişi [kendi kardeşlerini] yönet, Otcigin’in *uruq*’undan (neslinden) bir kişi [kendi kardeşlerini] yönet, Belgütey’in *uruq*’undan (neslinden) bir kişi [kendi kardeşlerini] yönet, Böyle düşünerek benim *uruq*’umdan (neslinden) bir kişi [kendi kardeşlerini] yönet, Benim buyruklarımı hiç değiştirmesiniz, bozmazsanız hiç yanılmazsınız ve hataya düşmezsiniz. Ögedey’nin *uruq’u* ot içine atılıp da inek bile yenmez, yağ içine atılıp ta köpek bile yenmez niteliğinde doğarsa benim *uruq* içerisinden bir iyi kişi doğmaz mı?”

Bu satırlar XII-XIII. yüzyıl Moğollarının *uruq* terimi anlam çerçevesini net bir şekilde belirtmektedir. Bilgilere göre büyük kardeşlerin ve küçük kardeşlerin çocukları “bir *uruq*” sayılmazdır. Yesükey Bahadır’ın *uruq’u* Temücin, Qasar, Alcidai, Otcigin, Belgütey, Temülen, Begter olmak üzere onun çocuklarından oluşur. Fakat Temücin, Qasar, Alcidai, Otcigin ve Belgütey’in çocuklarını bir *uruq*’a sayılmaz.

Resim 11. Moğolların akrabalık düzenindeki uruq kavramı: Uruq, baba tarafından olan öz kardeşlerinden oluşur. Buna kardeşlik bağı adı verilir.

Temücin, Qasar, Alcidai, Otcigin ve Belgütey'in aralarında bir kardeşlik bağı olmasına rağmen onların çocukları ayrı ayrı *uruqlar* oluşturur fakat çok yakın akrabalar sayılır. Ama Temücin'in çocukları "Temücin'in uruq'u", Qasar'ın çocukları "Qasar'ın uruq'u", Alcidai'yin çocukları "Alcidai'yin uruq'u" olacaktır. Bunlardan XII. yüzyıl Moğolları'nın *uruq* teriminin "Baba tarafından öz kardeşler, bir kuşaktaki çocuklara ait" bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşüncemizin doğru olduğunu *Câmi'ut-tevârih*'te mevcut olan ثَوَاتِقْ، قَدَان، قَدَان، قَدَان [أَوِغْتَائ] از أُرُوغْ تبعه: از أُرُوغْ [Ögedey] Kağan'ın uruq'undan Qadağan ve Totaq; ثَوَاتِقْ، قَدَان، قَدَان، قَدَان [أَوِغْتَائ] از أُرُوغْ تبعه: از أُرُوغْ [Çaqa-tay]ın uruq'undan Qoshiqai ve diğer oğulları; ثَوَاتِقْ، قَدَان، قَدَان، قَدَان [أَوِغْتَائ] از أُرُوغْ تبعه: از پسران ثولئ خان: مَوِغْ، أَسَوْتَائ' (Reşîdüddîn Fazlullâh, II, 1373, s. 849) bilgisi ispatlamaktadır. Bazı bilim adamları tarafından ileri sürülmüş "kabile üyelerini ifade eden bir kavramdır." (Doerfer, 1965, s. 50; Muller, 1957, s. 76; Vladimirtsov, 1995, s. 94) görüşün çok geniş anlamdaki tespit olduğu görülmektedir. *Uruq* kelimesi sadece baba ve çocuklar arasındaki bağlantıları ifade eder. Bu yüzden Ortaçağ Moğollarının miras bırakması ve miras alması ilişkilerinde *uruq* esas kavram olmaktadır. Bu yüzden *bodoncar-a mungqaq budawu buyu ke'en uruq-a ülü to'an qubi ese ökba* (Rachewiltz, 1972, s. 16) "Bodoncar'a akılsız ve fakir diyerek kendi *uruq*'una

sayılmadan hiç bir pay vermediler.” gibi veriler bulunmaktadır. Yani, *uruq* mensubundan sayılmazsa miras alamaz.

Duwa-Soqor’un ölümünden sonra onun dört oğlu, kendilerinin amcası olan Dobun-Mergen’i [kendi] *uruq*’undan saymadılar. Bu olay da Moğolların akrabalık düzenindeki kurallara uygun görülmektedir. Toroqoljin Bayan’ın *uruq*’u Duwa-Soqor ve Dobun-Mergen ikisinden oluşur. Duwa-Soqor’un *uruq* onun dört oğludur. Duwa-Soqor’un *uruq*’una Dobun-Mergen’i sayılmazdır. *Uruq* kavramının anlamı böyle olduğu için Duwa-Soqor’un dört oğlu, amcasını kendi *uruq*’undan saymamışlardır.

Aynı kaynaktaki;

cinggis-qahan yeke eye uruk-iyar-iyar qaçqa ger-tür oroju eyetüldüba ... bida uruk-iyar-iyar yeke eye baralduqşan-i belgütei-yin ja’aqı-yin tula bidan-u ceri’üt masi samsiyaba e’ün-ü qoyına yeke eye-tür belgütei bu orotuqai ... eye bara’asu ötok üqşan-u qoyına belgütei da’arıtai qoyar tende orotuqai (Rachewiltz, 1972, s. 72) “Cengiz Kağan kendi *uruq*’u ile tek bir çadırda bir araya gelerek büyük toplantı yaptı ... Kendi *uruq* aramızda büyük toplantıda verdiğimiz kararı Belgütey açıkladığı için çok sayıda askerlerimiz öldürüldü. Bundan sonra büyük toplantıda Belgütey katılmasın ... toplantı bitip içki içildikten sonra Belgütey ve Da’arıtay amcası ile beraber içeriye girebilecektir.”

bilgiye göre Cengiz Kağan’ın *uruq* toplantısına onun amcası Da’arıtay’ın katılma izni yoktu. Cengiz Kağan, eski Dobu-Mergen’in dört oğlu gibi kendi amcasını *uruq*’undan saymamıştır. Bunun sebebi Moğollar’ın akrabalık düzeninin kurallarına göre amcası *uruq* terimi anlamı çerçevesine sığmamasıdır. Cengiz Kağan’ın “Altın *uruq*” sülalesinden sadece Cengiz Kağan’ın nesilleri sayılır. Qasar ve Belgütey gibi onun diğer küçük kardeşlerinin nesilleri “Altın *uruq*’tan” sayılmaz.

Herhangi bir kişi kendi babasının *uruq*’u olmakla beraber kendi *uruq*’unu da devam ettirmek için erkek çocuk sahibi olması gerekir. *Uruq*’un en önemli toplumsal işlevi ise baba kaynaklı kan bağının aktarılmasını sağlayarak üst atayla bağı sağlamlaştırması ve nesiller arasındaki bağın kopmamasını sağlamasıdır. Mesela, Qiyat *yasun* ve Borcigin *oboq* mensubu olan Yesükei-bahadır’ın *uruq*’u Temücin, Hasar, Belgüdey ve Otçigin olmak üzere onun çocuklarından oluşur. Ama Cüçi, Çağatay, Ögedey, Tolui başta olmak üzere Temücin’in çocukları sadece Temücin’in *uruq*’u sayılacaktır. Bu kurala göre Qasar’ın çocukları Qasar’ın *uruq*’u; Belgütey’in çocukları Belgütey’in *uruq*’u; Otçigin’in çocukları Otçigin’in *uruq*’u olacaktır. Joçi’nin çocukları da Joçi’nin *uruq*’u; Çağatay’ın çocukları Çağatay’ın *uruq* olur. Fakat tüm *uruq*’lar kendi babasıyla

bağlantılı olarak Yesükey'nin *uruq*'na bağlıdır. Böylece Yesükey'e kadar yani en büyük atalarına kadar bağ kurduğu zaman, yukarıya yönelen oğul → baba → dede →... gibi bir dizi ortaya çıkmaktadır. Bu dizine Moğollar'ın akraba düzeninde *yasun* kavram ile ifade edilmektedir.

Bütün *uruq*'lar kendine en yakın yedi dereceden olan akrabaları bir *oboq'tan* sayılır. Yani, Cüçi, Çağatay, Ögedey ve Tolui'lerin çocukları dört farklı *uruq* oluşturur. Fakat Cüçi, Çağatay, Ögedey, Tolui dörtü beraber Cengiz Kağan'ın *uruq*'u olur. Bu bağlantı MGT'de *uruq-un uruq* “neslinin nesli” şeklinde ifade edilir. Ama Cüçi'nin *uruq*'u, Çağatay'ın *uruq*'u, Ögedey ve Tolui'nin *uruq*'ları arasında çok yakın bir akrabalık bağ olmasına rağmen aynı *uruq* olmayacaktır. Yani, *uruq* terimle akrabalık düzeninin küçük bir kısmını ifade eder. Yukarıda bahsettiğimiz şu satırlarda:

ögödei-yin urug-i öleng-tür quci'asu hüker-e ülü idekdegü ö'ükün-tür quci'asu noqai-a ülü idekdegü töre'esü minu uruq-turniken-ü'ü sayin ülü töregü aju'u (Rachewiltz, 1972, s. 152) “Ögedey'in *uruq*'unu ot içine atılıp da inek bile yemez, yağ içine atılıp da köpek bile yemez, doğarsa benim *uruq*'umda bir iyi kişi hiç doğmaz mı?”

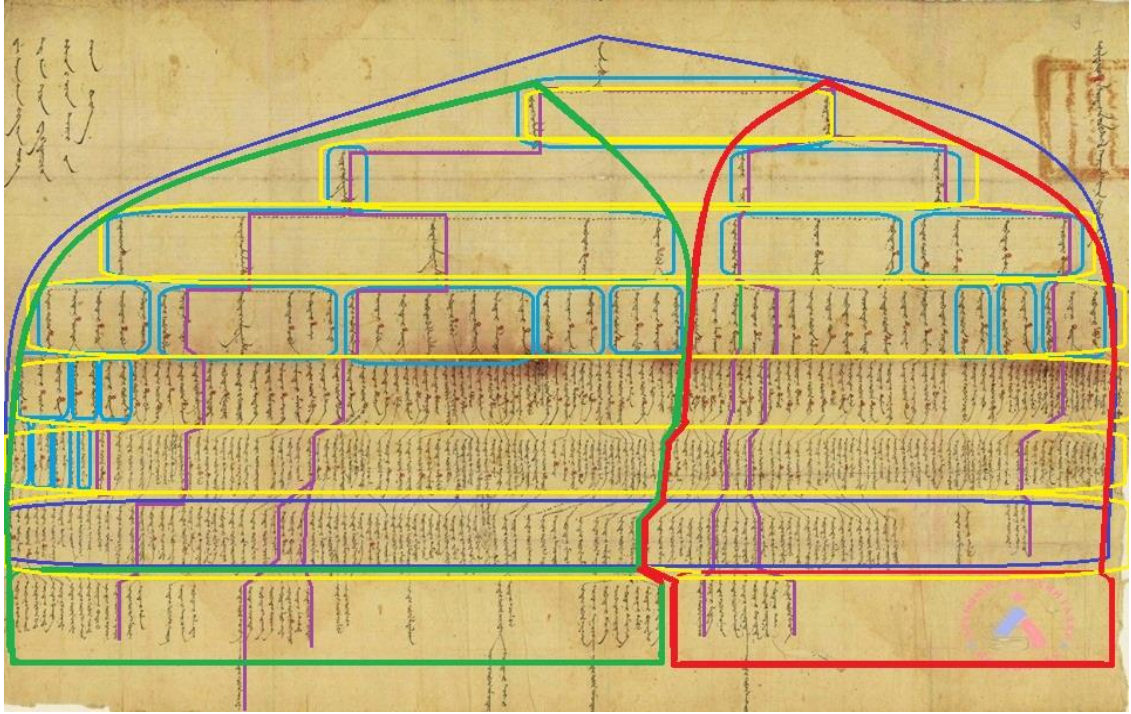
Cengiz Kağan Ögedey'i benim *uruq*'um (neslim) demekle beraber Ögedey'in *uruq*'u ayrıca Ögedey'in *uruq*'u (nesli) demektir. Bunlardan *uruq*'un kişi hayatındaki her bir kuşakta ortaya çıkan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiden Ögedey'in çocukları, kendi babasıyla bağlantı kurarak Cengiz Kağan'ın *uruq*'una bağlı olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Moğolların akrabalık düzeninde yalnızca yukarı yönelen yani en büyük ataya doğru yönelen bir soy dizimi vardır. Bu dikey yönlü dizilimin yana doğru eklenilen unsurlarına yani bu dizimin yatay düzlemine de *uruq* denir. *Uruq*, baba tarafından öz kardeşlerden oluşur. Buna *kardeşlik bağı* adı da verilebilir. Bu dizilime yatay olarak eklenilen kişiler de kendi babaları aracılığıyla dikey şeklinde büyük atalarıyla bağlantı kurar. Bu dizime *yasun* denir. Türklerin akrabalık düzeninin de dikey ve yatay ilişkilerinden oluştuğunu Sencer Divitçioğlu şu şekilde belirtmiştir:

“Akrabalık onunla ilişkin iki yan-yapı üzerine oturur, soy yapısı ve sıhriyet yapısı. Soy yapısı insanın önceli, günceli ve ardılı kuşaklarla olan, sözde ya da gerçek kandaşlığını (kan bağı) verir. Sıhriyet yapısıyla, insanlar arasındaki kadın değişiminin sonucunda doğan ilişkileri açıklar. İlki dikey, ikincisi yatay ilişkilerdir. Her ikisi birlikte bir bütünü, yani akrabalık sistemini oluşturur.” (Divitçioğlu, 2005, s. 136).

Moğolların akrabalık düzeninde *çocuk*, *torun* gibi aşağıya doğru uzanan akrabalık bağları için *yasu* veya *yasun* kelimeleri hiç kullanılmamaktadır. Bunun aksine *baba*,

dede, baba dedesi, dede dedesi gibi yukarıya uzanan akrabalık bağlarını ifade etmek için de *uruq* kelimesi hiç kullanılmamaktadır.

Resim 12. Moğolların akrabalık düzeni: XII. yüzyıl Moğollarında *oboq*, *yasun* ve *uruq* başta olmak üzere çeşitli kavramlardan oluşan ayrı bir akrabalık düzeni bulunmuştur.

MGT’de *uruq* kelimesi “baba tarafından öz kardeşler” ya da “çocuk, nesil” olarak iki farklı anlamda geçmesinin sebebi *uruq* kavramının anlamı “aşağıya doğru yönelen nesil, çocuk” anlamında olmasındandır. Bunun belirgin bir kanıtı *Câmi’ut-tevârih*’te mevcut olan *كُمُوسٌ سَيِّجَابِگْ* گفت: تو در روی ن كز نتوانی نگرېست، چه أُرُوغٌ تو نیز در من چنين نگاه نتوانستندی olan *Reşîdüddîn Fazlullâh*, I, 1373, s. 90). “Kamus Seceng dedi: ‘Sen bana böyle kötü bakamazsın. Senin neslin (أُرُوغٌ) de bana böyle bakamaz. Senin atan (اصل) da böyleydi.’” şeklindeki bir bilgidir. Burada nesil ve çocuklar anlamında olan *uruq* kelimesi ata, cet anlamında olan *asıl* kelimesinin aksi şekilde aşağıya doğru yönelen bir kavram olarak kullanılmıştır.

Kız çocuklar evlenmeden önce öz babasının *uruq*’undan sayılır. Evlendiğinde ise başka bir *oboq* mensubu olan bir erkekle evlenmiş olur. Onlardan dünyaya gelmiş olan çocuklar babasının *oboq*’una mensup olacaktır. Bu nedenle kız çocuk aracılığıyla *uruq*’un devam etmesi söz konusu değildir. Soyun devam etmesi ve ilerlemesi erkek çocuklar aracılığıyla gerçekleşecektir. Moğol geleneklerine göre anne tarafından

akrabalık bağlantısı üç göbek geçtikten sonra bitmektedir. Bu yüzden Moğolların şecerelerinde kız çocuklarının ve gelinlerinin isimleri yazılmazdır.

L. Bilegt'e göre "*uruq*'un bir özelliği ise özel bir adlandırmasının olmayışıdır. *Uruq*'lara özel ad diye bir şey yoktur." (Bilegt, 2007, s. 88). MGT'de geçen bütün *uruqlar* "Qasar'ın *uruq*, "Bo'orcu'nun *uruq*" (Rachewiltz, 1972, s. 129), İlügei'nin *uruq*'u, Alcı'nın *uruq*'u, Jürcedei'nin *uruq*'u (Rachewiltz, 1972, s. 130), Mönqlik-Ecige'nin *uruq*'u (Rachewiltz, 1972, s. 144) şeklinde baba ismi ile adlandırılmaktadır. Bazı koşullarda *ba'arin aqa-yin uruq* (Rachewiltz, 1972, s. 53) "Ba'ğarin ağabey *uruq*'u" gibi büyük ataların isimleri ile de adlandırılmaktadır. *Câmi'ut-tevârih*'te de *uruq* اُرُوغ اداچی (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 111) "Cengiz Han'ın *uruq*'u"; اُرُوغ اداچی (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 155) "Udaçi'nin *uruq*'u"; اُرُوغ خود (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 130) "kendi *uruq*'u"; اُرُوغ نامدار او (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 151) "onun meşhur *uruq*'u" şekillerinde sadece kişi ismi ile adlandırılmaktadır. Hiç bir *uruq*'un özel ismi yoktur.

Artık, *uruq* çok sayıda insanların birliği olmadığından özel bir ad almasına da gerek yoktur. Fakat akraba *uruq*'lar, yani Cengiz Kağan'ın dört oğlunun *uruq*'ları yedi göbek kapsamında kan bağı olan bir sürü kişiyi oluşturacaktır. Bunu Moğolların akrabalık düzeninde *oboq* olarak adlandırılmaktadır. Bu durum *Câmi'ut-tevârih*'te اُرُوغ ايشان بسيار (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s.166) "Onların *uruq*'u çoğaldı ve ayrı ayrı *qawm* (*oboq*) oldular." şeklinde belirtilmektedir.

3.3. ATA BAĞI – YASUN

Oboq hakkında bilim adamları tarafından birçok inceleme yapılmasına rağmen *yasun* üzerine yapılmış incelemeler daha azdır. Gerhard Doerfer Moğolca *yasun* terimini “Yasun: Efsanevî bir atadan ortaya çıkanları ifade eder. Yani gerçek kan bağı olmayan efsanevî bir cede ait kavramdır. Yaklaşık *stamm* (aşiret, kabile) olarak çevirebilir. Türkçe *wyush* ile denktir.” şeklinde açıklamıştır (Doerfer, 1965, s. 50). D. G. Maitland Muller *yasun* terimini “ortak bir ataya ve ortak bir kökene sahip olan temel bir grubun birleşmesidir. Sosyal, siyasî ve ekonomik ilişkilere dayanan ‘obaq-oboq’ veya *klanın* aksine kapalı bir organizasyondur.” şeklinde tespit etmiştir (Muller, 1955, s. 75). İsenbike Togan ise “Kabile (tribal) nüfusu *yasun* ve *omoghlara* göre ayrılır. *Yasun* ise genel olarak kabile içerisindeki yapısal prensip ve birleştirici unsur idi. Fakat *omogh* ise kabile içerisinde olan klanlar arasındaki ayrımcı unsur olarak bulunmaktadır.” şeklinde yorumlamaktadır (Togan, 1998, s. 127).

D. Gongor ilk olarak *oboq* ve *yasun* kavramlarını karşılaştırarak incelenirken *yasun* kavramın anlamını doğru açıklamıştır. Fakat Gongor XII. yüzyıl Moğollarının *oboq*’u kavramını devlet idari taksimatındaki temel birim olarak kabul ettiğinden ötürü:

“*Oboq* nesilleri çoğalttıkça, kişi sayı fazlaştıkça bir ocak içerisinde, bir arada beraber yaşaması iktisadi, hukuksal ve ahlaksal açısından imkansızlaşacaktı. Böylelikle bir *oboq* içerisinde yaşamak güçleşecekti. Böylelikle hakim olan yeni bir şube ortaya çıkmış olacaktı. Böylelikle ortaya çıkmış yeni şubeleri *yasu* (*yasun*) olacaktır.”

şeklinde yanlış bir sonuca ulaşmıştır (Gongor, II, 1978, s. 54).

D. Gongor, *oboq* içerisine *yasun*’u veya *yasun* içerisine *oboq*’u yerleştirmeye çalışmıştır. Bunu da Marksist Tarih Teorisi’nin “gens (kandaş bir grup) > fratri (En az birkaç gensten oluşur.) > kabile (En az birkaç fratriden oluşur.) > kabile federasyonu (En az birkaç kabileden oluşur.) şeklindeki yorumlama yönetiminin etkisi olarak düşünebiliriz.

Antropolog L. Munkh-Erdene “*yastan* (*yasun-tan*)” kavramı üzerine yeni bir görüş ileri sürmüştür (Munkh-Erdene, 2011b). Bunların dışında “*yasu*, *yasun*, *yasutan*” terimlerine yönelik incelemeler azdır. Sadece Moğol tarihi ve kültürü çalışmalarında özet hâlde verilmiş açıklamalar yer almaktadır.

D. Gongor, *yasun* teriminin Moğolların akrabalık düzenine ait bir kavram olduğunu belirtmekle beraber *oboq* ve *yasun* kavramlarının birkaç niteliğinin aynı olmasından dolayı bu iki kavramı doğrudan ayrıntılı bir şekilde anlatmanın zor olduğunu söylemiştir (bk. Gongor, II, 1978, s. 54). Bundan sonra aynı anneden ve farklı babalardan doğmuş çocukların da farklı *yasun*'a mensup olduklarını ispatlamasıyla *yasun* kavramının temel anlamını “baba dizisi” olarak belirtmiştir (Gongor, II, 1978, s. 53). Biz de bu görüşe katılmaktayız. Fakat, *Oboq* ve *yasun* kavramlarının farklılıklarını belirtmek ve *yasun* kavramının Moğolların akrabalık düzenindeki konumunu ve görevini açıklamak gerekmektedir.

Birinci el kaynaklarımızda genel olarak *yasun* ve *oboq* terimlerin çok ayrıntılı ve disiplinli bir halde kullanıldığı görülmektedir. Moğolcada “kemik ve soy” anlamlarında kullanılan *yasun* terim için *Câmi'ut-tevârih*'te Farsça “استخوان üstühân” kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime de Farsçada “kemik ve soy” anlamlarında kullanılan bir terimdir. Mesela, استخوان دار kelimesi “soylu, asil” anlamında kullanılmaktadır (Kanar, 2008, s. 131). Bu örnek, Reşîdüddîn Fazlullâh'ın kendi eserinde kullandığı Farsça terimleri çok dikkatli seçtiğini göstermektedir.

1636 yılında⁹⁶ Luvsandanzan tarafından yazılan *Altun Tobçi* adlı eserde, Cengiz Kağan'ın Altın *uruq*'undan olan beylerin Qiyat *yasun* ve Borjigin *oboq*'undan ortaya çıktıkları belirtilmiştir:

1. “Dobu-Mergen'in ölümünden sonra Alun Goo kocasız olarak Bodoncar'ı doğurdu. Uzun ömürlü, Tanrı'nın oğlu olan Bodoncar idi. Anası olan Alun Goo'ya uzun ömürlü olan Tanrı Pegamberi gelip, Alun Goo ile beraber olduğu ve beyaz dölünü birleştirdiği için Kiyad *yasun* ve Borjigin *oboq* mensubu olan Bodoncar'ı doğurdu.” (Luvsandanzan, 2006, s. 275);
2. “Yedi ilçe (Khoşuu) Halk'ların kağanları ve beyleri hepsi Dayan Kağan'ın neslindendi. Kağandan başlayarak hepsi Kiyad *yasun* ve Borjigin *oboq*'dandır.” (Luvsandanzan, 2006, s. 277);

XVII. yüzyılın başında yazılmış, yazarı belli olmayan *Haadin Ündesni Huraangui Altan Tobçi* adlı eserde Yesükey Bahadır ve Temücin'in *yasun* ve *oboq* mensubiyetleri şöyle verilmektedir:

1. “Yesükey Bahadır'a Dei Setsen saygılarıyla: ‘Qiyat *yasuntu* ve Borjigin *oboqtan* dünürüm nereye gidiyorsun?’ diye sormuştur. Yesükey diyor ki: ‘Tek oğlum Temücin idi. Onun için kız aramaya Olqunud halkına gidiyorum.’ ...” (HÜHAT 2006, s. 40);

⁹⁶ Yazılış tarihi tartışmalıdır. Biz akademisyon H. Perlee'nin görüşünü aldık.

2. “Kımız tulumunu alıp, bozkırda kısırağını sağlıyordu. Efendimiz ile tam görüştilerdi. Boorçu: “Kiyad *yasutu* ve Borjigin *oboqtu* Kağanım nereye gidiyorsun?” diye sordu.” (HÜHAT 2006, s. 46);

1841 yılında Galdan tarafından yazılmış *Erdene’yin Erik* adlı eserde de *oboq* ve *yasun* terimleri ile ilgili şu bilgiler mevcuttur:

1. “...Dei Setsen ile buluştuğunda, o diyor ki, “Kiyad *yasuntu* ve Borjigin *oboqtu* dünürüm nereye gidiyorsun” dedi. Oradan Yesükey Bahadır “bu oğlum için kayınpeder bulmaya gidiyorum” deyince Dei Setsen, geçen gece bir rüya gördüm. Rüyamda bir beyaz doğan elimizde indi. Bana göre Borjiginlilerin koruyucu tanrı idi.” (Galdan, 2006, s. 100);
2. “Borjigin *oboq*, Kiyud *yasun* demesinin sebebi ise “bo” sıradan bir anası, “ji” tanrı babası, “gin” ise onların oğlu anlamındadır. “Ki” ise gökyüzü, güneş ve havadan aydınlatmış gönül ve istek, “yud” ise düşen tanrı, Tanrının oğlu anlamındaydı.” (Galdan, 2006, s. 101);
3. “Agvarjin Jonon onun oğlu Harhuçag Mergen Taiji, onun oğlu Bayanmönh Bolhu Jonon, onun oğlu Batmönh Dayan Setsen Kaan, onun on birinci oğlu Gersenz Jalair Huntaiji’nin yedi oğullarından türemiş, çoğaltmış Halh’ın dört aimag’ın Han, Wang, Beil, Beis, Gün, Tergütün, Ded, Gutgaar, Dötgeer taiji’lar idi. Bunları hepsi Borjigin *oboq*, Qiyat *yasun* idi. Havt Hasar, güreşçi Belgetei, Haçigin, Öçigin, Onlar hepsi Borjigin *oboq*, orta *yasun* idi.” (Galdan, 2006, s. 116);
4. “Dörvön Oyrat Ööld’in kökü ise Ahura-Mazda Tanrı’nın çocuğu idi. O sandal ağacı altında bu dünyaya geldi. Çocuğu sandal ağacına astığında, çocuk ağacın yapraklarında bulunan yağmur sularıyla beslenmiştir. O zaman ağaç üstünde bir baykuş öterek oturuyordu. Ağacın yanında su doldurmuş bir kase bulundu. Kaseyi ve oğlunu çocuksuz iki ihtiyar bulmuştur. Sandal ağacından beşik yaparak çocuğu evlatlık yatılar. Onu beslediler ve büyüttüler. Kutlu Dogşin Kara Noyan ismi verdiler. Ööld değil Ögeled *oboq* ve Dört Oyrad’ın Ögeled *yasun* ondan türemiştir.” (Galdan, 2006, s. 164);
5. “Birleşmiş Ööld ilçesinin *Beyis* unvanı ilk taşıyan Danjila, şimdi taşıyan kişi ise Tserendorj idi. Onları Ööld *yasun*, Tsoros *oboq’dan* idi.” (Galdan, 2006, s. 164);
6. “Halh’ın seksen beş ilçelerinden Hoid’in bir ilçesi, Ööld’in iki beis’den diğer bütün beyleri Borjigin *oboq*, Kiyad *yasun’dan* idi.” (Galdan, 2006, s. 156);
7. “Eski dönemde Arulat’ın Külük Bo’orcun’un oğlu İlaqu Çingsan isminde idi. O kağan’a saygı ile diyor ki ‘Kötü kişinin doğumda böyle işaret eder. Bu kişi yabancı *yasun’dan* idi. Bunu küçükken öldürürse iyidir.’ dediğinde Kağan onu öldürmemiştir.” (Galdan, 2006, s. 120).

1775 yılında Raşpuntsag tarafından kaleme alınan *Bolor Erki* adlı eserde de şu veriler mevcuttur:

1. “Fu Şi doğarken hayatta gerçekleşmiş olağan üstü olaylar çoktur. Onların hepsi eski kökünden olan *oboq*, *yasun’u* tutmuşlardır.”
2. “Börte-Çino, onun çocuğu ve Tanrı oğlu Bodoncar olarak Borjigin *oboq* ve Kiyad *yasutan* iki isme sahip oldu. Çince kaynaklarda geçen Çi U Wen *oboq* ise bana göre Kiyad kelimesi yanılarak *oboq* oldurmuş.” (Raşpuntsag, 2006, s. 22);

1725 yılında Gombojav tarafından yazılan *Gangın Ursgal* adlı eserde ise şu bilgi mevcuttur:

1. “Tibet kağanlarından ayrılmış Borjigin yasutan Dobu-Mergen’in hatun Alun Goo idi. Her uymakta beyaz ışık vücuduna düştüğünden sebeplenerek küçük oğlan Bodoncar’ı doğurdu. Çocukken sakın ve sabırlı, gururlu ve her şeyi hiç umursamayan olduğu için bütün halk aptal diye düşünmüş ve Bodoncar-Munghag ismi vermişler. Büyüdükçe erdem bilgi sınırsız, akıl ve düşünceleri eşsiz olarak Borjigin yasutan kavim’a bey olmuştur. Kiyad yasutan olmuştur. Böylelikle yastu, Borjigid oboq demiştir.” (Gombojav, 2006, s. 11);

1739 yılında Darmaa Güüş tarafından yazılan *Altan Hürden Myangan Higeest* adlı eserde *yasun* kavram ile ilgili birkaç veri yer almaktadır:

1. “Altın uruq’lularının (nesillilerin) belirgin tarihi, Altın yasutan’ın gönül mutluluğu... Tanrının kaderi ile Kiyad yastan’ın erkin olarak doğmuş. Tanrı’nın oğlu diye meşhurlaşmış. Tanrı gibi Bogd Bodoncar efendi mükemmel’e ibadet edelim ... O göç ederek Bi Ta ulus’u eline geçirildiğinde, Moni ulus gol (merkezi) olmuştur. Bu yüzden Mongol ulus olarak adlandırılmıştır. Mongol ulus’un Borjigid oboq’tan ve Kiyad yasutu oldular. Bundan sonra Kiyad yasun ve Borjigid oboq Mongol Kağan’ların oboq ve yasun olmuş ve ünlü olmuştu ...
2. Kendi ismini ve yasun’u kırmış ve kendi ocağına su dökmüş bu Jonon, Kimin ismine ve yasun’a hizmet edecektir, kimin ocağına yağ dökcektir...” ...
3. eskiden başlamış Kağan’ların kökü bunun gibi kırk göbeğe kadar güçlenerek oboq, yasun, ulus, ve meşhurlar ... Kişi kendi kökü bilmezse yolunu kaybetmiş maymun gibi, büyük törenli oboq ve yasun’u bilmezse rüzgarda uçan küçük bayrak gibidir ... (Darma Güüş, 2006);

1732 yılında Lomi tarafından yazılan *Mongol Borjigid Oboq-un Tüüh* adlı eserde ise şu veri mevcuttur:

1. “Sonra bir gece beyaz ışık vücudundan aydınlattığını rüyada görmüştür ve ondan dolayı hamile olarak Butancir’i doğurmuştur. Bu yüzden, Butancir’in ismine göre onun oğlu ve torunları Borjigid oboq oldular. Daha sonra Butancir’in dokuzuncu göbek nesli Coçi, Himaqu’nun ismine göre yasun’u Kiyud derdi” (Lomi, 2006, s. 19).

Yukarıdaki Moğolca kaynaklarda geçen *yasun* ile ilgili bilgilerden iki nitelik görebiliriz. İlk olarak, *yasun* ve *oboq* kavramları her zaman beraber bahsedilmiştir ve ikinci olarak *oboq*’un ve *yasun*’un özel isimlere sahip olmasıdır. Bu iki nitelik her iki kavram arasında belli farklılıklar bulunduğunu açıkça göstermektedir. Bu nedenle tarafımızdan *oboq* ve *yasun* kavramlarının beraber kullanılmasının sebebini ve anlam farklılıklarını belirtmek gerekmektedir.

Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış *Câmi'ut-tevârih* adlı eserde mevcut olan چینگگیزخان و پدران و برادران او هر چند بدین اعتبار مزکور از قوم قیات اند، لیکن بیسوغائی بهادر که پدر چینگگیزخان بود، فرزندان او را قیات بُرجیقین لقب شده ، و ایشان هم قیات اند و هم بُرجیقین (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 150) “Cengiz Kağan ve onun büyük ataları ve büyük kardeşleri Kiyad kavmindendir. Cengiz Kağan’ın babası Yesükey Bahadır idi. Onun çocukları Kiyad Borjigin lakaba sahip olmuşlar. Onlar hem Kiyad’lar hem de Borjigin’ler idi.” bilgisi ile yine از قوم قیات بُرکین (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 180) “Kiyad Yürkin’in Saça Beki” şeklinde geçen ifadelerde verilen Yürkin ve Borjigin kelimelerinin *oboq* ismi olduğunu biliyoruz.⁹⁷ Ayrıca, Qiyat kelimesinin *yasun* ismi olması şüphesizdir.⁹⁸ Bu bilgilere göre Qiyat *yasun* içerisinden iki *oboq* ortaya çıkmış olmaktadır. Dolayısıyla bu açıdan baktığımızda *yasun* kavramının *oboq*’tan daha büyük olduğu anlaşılıyor.

Bazı Arşiv malzemelerinde *oboq* içerisinden birçok *yasun*’un ayrıldığı aktarılmıştır: Mesela, “Buriyat’ların Atagin *oboq* Şirat-Atagan, Çünüjen, Boyan, Singeldar-Çino, Oltzon başta olmak üzere beş ayrı *yasun*’dan oluşur.” şeklinde bilgiler de var (Gongor, II, 1978, s. 54). Bunun gibi kaynaklarımızdaki verilerin yaşattığı karmaşık durum *yasun* ve *oboq* kavramlarının incelemesinde sıkıntılar yaratmaktadır. Bu durumda olan metinlere Marksist Tarih Teorisinin “*Gens* (kandaş bir grup) – *Phratry* (birkaç genslerden oluşur) – *Tribe* (birkaç *Phratry*’lerden oluşur) – *Tribe* federasyonu (birkaç aşiretlerden bir federasyon)” yorumlama yöntemi ile bakıldığında her bir kavramın diğer kavram içerisine ya da altına sokmak zorunluluğu oluşmaktadır. Yani birkaç *yasun*’dan *oboq* oluşur; ya da birkaç *oboq*’dan *yasun* oluşur gibi bir düşünce meydana gelecektir. Bu durum da aslında Marksist Tarih Teorisi’nin Moğolların akrabalık düzenini anlatacak uygun bir metot olmadığını göstermektedir. *Yasun* kavramı konar-göçerlerin akrabalık düzenindeki en üst kuşakta yer alan ataları ifade etmektedir. *Oboq* kavramı ise yaşadıkları döneminde olan akrabaları ifade etmektedir. Bu kavramlar konusunda önceden yapılmış olan incelemelerin çoğunda Marksist Tarih Teorisi yöntemine göre yorumlama yapıldığı için karmaşık bir hale dönüştürülmüştür. Dolayısıyla *oboq* ve *yasun* gibi kavramlar o dönem çalışmalarında anlam ve içerik açısından netliğe ulaşamamıştır.

⁹⁷ MGT ve diğer Moğolca kaynaklarda “boijigin oboq (§42), jürkin oboq (§139)” olarak geçmektedir.

⁹⁸ Bütün Moğolca kaynaklarda “Qiyat yasun” olarak geçmektedir.

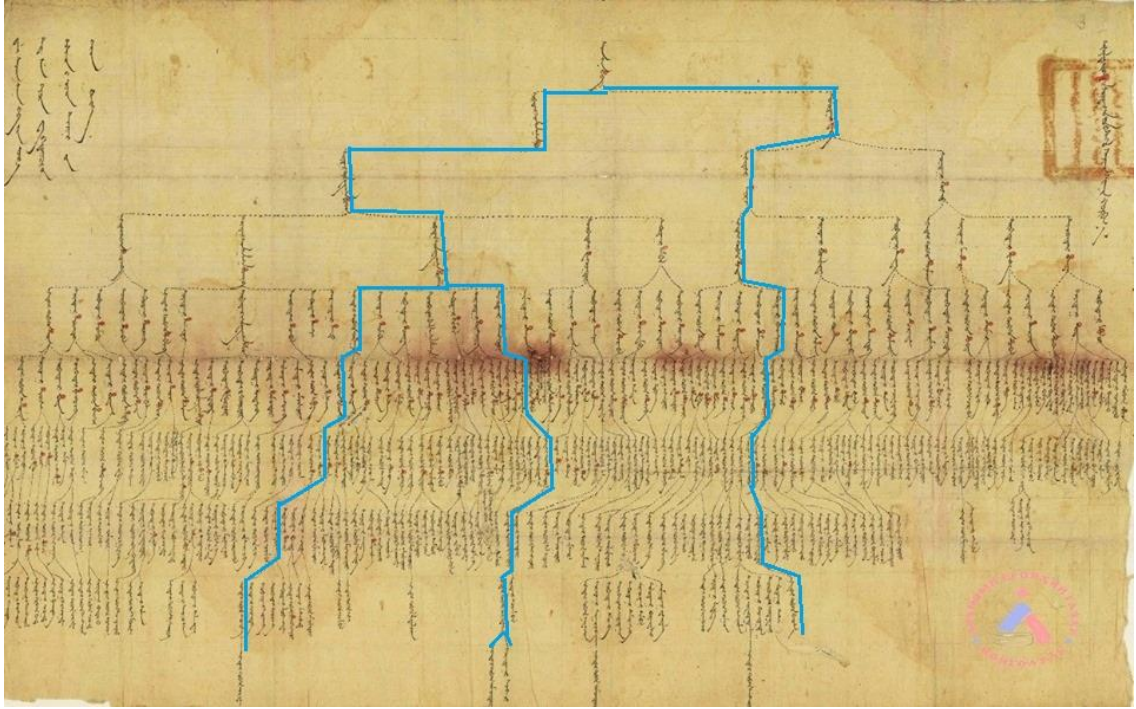
Yasun kavramının doğru tespit edilebilmesi için *oboq* kavramının anlam çerçevesi ve Moğolların akrabalık düzenindeki konumunu doğru şekilde anlatmak zorunluluktur. Bazı bilim adamları tarafından *oboq* kavramının çok farklı şekilde anlatılmasından dolayı *yasun* kavramı da yanlış anlatılmıştır. Moğolların akrabalık düzeni içerisindeki *oboq* kavramını yanlış yorumlandığı için *yasun* ve *uruq* kavramlarının manasını da doğru çıkarmamıştır.

İncelemelerimiz sonucunda Moğollarda *oboq*, baba tarafı akrabaların yedi göbek çemberi kapsamında yer alan insanlar anlamına gelmektedir. Net bir şekilde söyleyecek olursak, Bozkır Moğolları, bir atadan türemiş, kan bağı olan birkaç gruptan oluşmuş bir yapı idi. Yani, bir atadan türemiş, yedi göbek kan bağı olan akrabalara *oboq* denir. Bir *oboq*'tan olan bütün insanların bir arada, bir birim hâlinde yaşaması ise sözkonusu değildir. Devlet idare taksimatının temel birimi olan *güre'en* ise çeşitli *oboq*'lara mensup olan çeşitli soylu kişilerden oluşur. Yani *oboq* bir birlik değildir.

Moğol geleneklerine göre akraba olan kişilere *oboq* denir. Her bir *oboq* Borjigin, Jürkin, Besüt gibi özel adlara sahiptir. Yukarıya yönelen baba dizisi yani *yasun* her erkek çocukla devam etmektedir. Fakat baba dizisi ise *oboq* gibi akrabalık çember içerisinde kapsamadan devam ettiği için, aynı *yasun*'dan iki, üç farklı *oboq*'un ortaya çıkması doğal bir olaydır. Kaynaklarımızda “Cengiz Kağan'ın babası Yesükey Bahadır'ın çocukları Qiyat Borjigin ismi aldılar.”, “Qiyat Jürkin'in cediti Okin-Barhaq idi.”, “Qiyat Jürkin'in Saça Beki”, “Qiyat Kurlas”, “Qiyat Yasar” gibi verilen bilgiler, yani bir *yasun*'dan olan bir sürü *oboq*'lar hakkında bilgi verilmesi hiç de karmaşık değildir. Moğolların akrabalık düzenindeki geleneklere göre bir *yasun*, birkaç *oboq* olarak ayrılabilir.

Moğolların akrabalık düzeninde bir kişinin en büyük atasını gösteren, baba-dede-dede babası – dede dedesi – gibi ilk atayı (yedinci göbek atası değil) belirten, yukarıya yönelen biri dizi vardır. Yukarıya yönelen diziyi Moğollar *yasun* olarak adlandırmaktadır. Yani, *yasun* Moğolların devleti idari taksimatına ait bir kavram değildir ve bilakis Moğolların akrabalık düzeninin bir kavramıdır. Bu kavram, sadece babadan babaya geçen en büyük atayı gösteren dizi anlamındadır. Moğollar tek soydan olan *oboqların* hepsinin adına *yasutan* demektedirler. *Yasun* kişinin ceditini gösteren bir kavramdır. Bu niteliğinden dolayı Moğolların akrabalık düzenindeki her bir yatay

düzlemde olan *uruqları* bağlayan dik bir bağlantı olmaktadır. Moğolların akraba düzeninin iskeletinin orta kısmındaki omurga olarak düşünebiliriz.

Resim 13. Moğolların akrabalık düzenindeki *yasun* kavramı: Sadece babadan babaya geçen en büyük atasını belirtecek dizi anlamındadır. Moğollar tek soydan olan *oboqların* hepsini *yasutan* demektedirler. Fakat *yasutan* Moğolların devleti idari taksimatına ait bir birim değildir. *Yasun* kişinin ceddini gösteren bir kavramdır.

Bunun belirgin bir kanıtı ise *Câmi'ut-tevârih*'de geçen *yasun* (استخوان) kavramının her zaman *yasun-dan* (از استخوان) şekilde ve önünde bir eski ataların ismi ile beraber geçmesidir. Bu durum da Moğolca *yasun* (استخوان) kavramının eski ataları belirten bir terim olduğunu açıkça göstermektedir.

Moğolların *oboq* ve *yasun* kavramlarını birlikte kullanmalarının sebebini şöyle açıklayabiliriz: Bize göre *oboq* kan bağı olan akrabaları ifade eden bir kavramdır. *Yasun* ise bireyin en büyük atasını ifade eden bir kavram olmaktadır. Bu nedenle Moğollar bu iki kavramı beraber kullanmaktadır. Böylece beraber kullanıldığı zaman bireyin hangi *yasundan* olduğu ve hangi *oboq*'a ait olduğuna dair bilgiler toparlanabilmektedir. Bireyin *oboq*'una ve *yasun*'una dair bilgiler derebeylik toplumunda her kişinin sosyal konumunu ifade edilebilecek ana bilgiler olacaktır. Devleti idari taksimatının hangi biriminde olacağını tam gösteremezdir. Fakat hangi birimlerde ne soyundan olanların bulunduğunu bilenler için bu açık bir bilgi olur. XII. yüzyıla ait verilere baktığımızda kişinin *oboq* ve *yasun*'a dair bilgilerin şahsının hangi beye bağlı olduğunu ve hangi

biriminden olduğunu göstermemektedir. Moğollar kendi *oboq* ve *yasun*'unu bilmeyen kişi için "Kişi kendi kökünü bilmezse, ormanda yolunu kaybetmiş maymun gibi, büyük törenli *oboq* ve *yasun*'u bilmezse rüzgarda uçan küçük bir bayrak gibidir" derler (Darmaa Güüş, 2006,s.155).

G. Tserenhand kendi eserinde Buriyat Moğolların akrabalık düzeni hakkında:

"Eski büyük atası uzaklaştığı zaman *Hühüür* (Buriyatlar *oboq* kelimesi yerinde *Hühüür* kelimesi kullanmaktadırlar) derlerdi. *Hühüür*'in ismini almak için özel bir tören yaparak, bayram kutlamasıyla kendi *hühüür* ismini alırlardı. Tören ve bayram yapılacak yerine her bir *hühüür*'ün bir tulum içki ve et getirmesi bir gelenektir. Hargan etseg⁹⁹ (Buriyatlar *yasun* için *etseg* kelimesi kullanmaktadır) içerisinde Mootgono, Honhohon, Baatarjan, Baryahan, Hurlaga, Hoodoi, Laan, Hühe, Abahan gibi *hühüür*'ler (*oboq*) vardır. Eğer "Hangi *hühüür*'densiniz?" diye sorarsan Mootgono Hargana diye cevap verirler. Bu Hargana *yasundan* ve Mootgono *hühüür*'ünden (*oboq* mensubu) anlamındadır."

şeklinde anlatmaktadır (Tserenhand, I, 2005, s. 49). Burada Buriyat Moğollarının *etseg* terimini "kök", kökü belirten *yasun* kavramına denk, *hühüür* kelimesini de *oboq* kavramına denk kullandıkları açıkça görülmektedir.

Bir *oboq*'tan olan bütün kişiler, kendi *yasunu* (baba dizini) ile *oboq* atasına yani yedinci göbek atasına birleşebilir. Ayrı ayrı *oboqlardan* olan kişilerin de kendi *yasunları* ile aynı kökende birleşmeleri mümkündür. Böylece Bayadlar, Dörbedler, Uriyangkhailar, Torguudlar, Khoşuudlar içerisinde bulunan "ak kemikli" bütün kişiler, kendi baba dizileri aracılığıyla Qiyat *yasun*'a birleşecektir.

Yasun ve *oboq* kavramları arasındaki farklılıkların daha net bir şekilde görülebileceği alan ise etnolojik saha çalışmalarıdır. Etnolojik saha çalışması sırasında kaynak kişilere "Sizin *oboqunuz* nedir?" sorusunu sorduğumuzda onlar: "Bizimkiler, bizim *oboq* mensuplarımız burada yaşıyorlar, orada yaşıyorlar." şeklinde *bizimkiler*, *oboq mensuplarımız* şeklinde çokluk birinci şahıs zamiri ile konuşan kişiyle aynı dönemde hayatta olan akrabalarına dair bir cevap vermektedir. Ancak "Sizin *yasununuz* nedir?" sorumuza da "Ben, bu *yasun*'danım. Benim *yasun*'um budur." şeklinde teklik birinci şahıs zamirini kullanarak kendisinin en büyük atasını söylemektedir. Kan bağı olan akrabaların müşterek bir ismi *oboq* ismi olarak kullanılmaktadır. En büyük atasının ismi ise *yasun* ismi olarak kullanılmaktadır.

⁹⁹*Etseg* kelimesi Moğolcada baba, ata anlamındadır (Tsevel, 1966, s. 893).

Oboq ve *yasun* kavramlarının çok karmaşık olmasının ve anlaşılmasının zor olmasının sebeplerine cevap vermeye çalışırsak bunlar şöyle sıralanabilir: Öncelikle kaynaklarımızda belli bir *yasun* içerisinden birkaç *oboq*'un ortaya çıkmasına dair bilgilerin ve *oboq* içerisindeki bütün erkeklerle *yasun*'un devam etmesine dair bilgilerin mevcut olmasıdır.

Moğol geleneklerine göre yedi göbek geçtikten sonra belli bir *oboq* içerisinde akraba olmayan kişiler ortaya çıkar ve onlar da ayrı *oboqlar* kurmaktadır. *Yasun* (baba dizisi) ise yeni ayrılmış farklı *oboqlarda* devam edecektir. Bir açıdan bu durumda *yasun* kavramı *oboq*'tan daha büyük bir kavram gibi gözükmemektedir. Diğer taraftan ise *yasun* ayrılmış *oboq* içerisindeki her erkek ile devam eden bir kavram olmaktadır. Bu yüzden *yasun* kavramı *oboq*'dan küçük bir kavram gibi anlaşılmaktadır.

Oboq ve *yasun* gibi farklı anlamda olan iki kavram arasında mukayese yapılması bilimsel araştırma yöntemi açısından doğru değildir. Buradan baktığımızda kaynaklarımızdaki farklı anlamda veriler arasında hiçbir karmaşıklık olmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu karışıklık, araştırmacılar tarafından inceleme yönteminin yanlış seçiminden dolayı yani konunun Marksist Tarih Teorisi yöntemi seçilerek incelenmesinden ortaya çıkmıştır.

İkinci olarak; *Oboq* isminin *yasun* ismine dönmesi ve *yasun* isminin *oboq* ismine dönmesi tesadüfler sonucudur. *Oboq* isminin zaman içerisinde *yasun* ismi olduğunun net bir örneği ise MGT'de geçen Dörben *oboq*'un isminin aynı zamanda *Dörvöd yasun* (Dörbed *yasutan*)¹⁰⁰ olmasıdır. Bizim anladığımız göre her bir yedi göbek geçtiği zaman Moğol geleneğine göre *oboq* mensupları arasında akraba olmayan kişiler ortaya

¹⁰⁰ Dörvöd'lerin menşesine ait olan ilk bilgiler MGT'deki *duwa-soqor ügei bolu[q]san-u qoyina dörben kö'üt inu dobun-mergen abaqa-yu'an uruq-a ülü bolqan doromjilaju qaqaçaju gëjü newüba dörben oboqtan bolju dörben irgen tede bolba* (Rachewiltz, 1972. s.14) "Duwa-soqor'un ölmünden sonra dört oğlanlar kendilerin amcası olan Dobun-Mergen'i *uruq-uruğ* saymadan, küçük görerek ayrılmıştır ve terk ederek göç etmişler. Dörben boylu olarak, Dörben *irgen-bodun* onları olmuş" malumattır. Bilim adamları bu metinde geçen verileri daha sonraki Moğollar'ın şecereleriyle karşılaştırmışlar. Dobu-Mergen'in dört oğlu *Donoi, Dogşin, Emneg, Erke* isminde idi. Onları Dörvödlerin ataları kabul etmişlerdir. Dörvödlerin ismi ilk zamanlarda Dörvön (Dört) şeklinde idi. Duva-Sohor'ın dört oğlundan türediği için ilk olarak "Dörvön" olarak adlandırılmıştır. Fakat daha sonra Moğolca çoğul ek *-d* alarak Dörvöd olmuştur. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başındaki Dörvöd'lerin nüfusu sayısı belli değildir. Fakat, 1910'lu yıllarda toplam olarak 39000 Dörvöd vardı ve onlardan 15000 kadar Bayat olduğuna dair bilgiler mevcuttur. 1979 yılında yapılmış nüfus sayımına baktığımızda Dörvödler 45000 civarında bulunmuştur. 2000 yılında toplam 66706 Dörvöd vardı. Bu Moğolistan nüfusunun yüzde 2.82%'isine tekabül ederdi. 2010 yılında toplam 72403 Dörvöd vardı. Moğolistan nüfusunun yüzde 2.75%'isine tekabül ederdi (MHAOST. 2010. s.22).

çıkar. Akraba olmayan kişileri birbirinden ayırmak için ve birbiriyle akraba olmadıklarını belirtmek için Şarnuud (Öküzler), Buhnuud (Boğalar) gibi kendilerinin öne çıkan bir özelliğine uyan bir ismi alırlar (ya da verirler). Yeniden ayrı ayrı isimler alanlar arasında akraba olmadığı için bu kişiler evlenebilir. Mesela, Buhnuud ismi taşıyan bir Dörbed kişi Şarnuud ismi taşıyan bir Dörbed kişi ile evlenebilir. Bu durumda Buhnuud bir *oboq*, Şarnuud da bir *oboq* olmaktadır. Fakat o zaman Dörvöd ismi Buhnuud ve Şarnuud adlı iki *oboq*'un mensuplarının ortak bir atasını ifade eden bir *yasun* niteliğinde olacaktır. Dörvöd *oboq* ismi böylece *yasun* ismine dönebilir.

XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısına ait bazı terimlerin tablosu (Tablo 6).

Tablo 6.

Devlet düzeni	<i>Ulus</i> (devlet)	<i>İrgen</i> (bodun, halk, kişiler)	<i>Kilgün</i> (kol yöneticisi)	<i>Qar</i> (kol)	<i>Bara'un qar</i> (sağ kolu)	<i>Jewün qar</i> (sol kolu)
	<i>Güre'en</i> (temel birimi)	<i>Tuq</i> (tuğ)	<i>Sülder</i> (korucu tanrı)	<i>Nuntutug</i> (yurt)	<i>Qan</i> (han)	<i>Noyan</i> (bey)
Akrabalık düzeni	<i>Töröl</i> (akraba)	<i>Uruq</i> (uruğ)	<i>Oboq</i> (soyadı)	<i>Yasun</i> (soy)	<i>Ebüge</i> (ata)	<i>Huda</i> (dünür)
	<i>Anda</i> (kan kardeş)	<i>Ayil</i> (aile)	<i>Avğa</i> (baba tarafı akrabaları)	<i>Nağaçu</i> (ana tarafı akrabaları)	<i>7 üye</i> (yedinci göbek)	<i>3 üye</i> (üçüncü göbek)
Hayvanlık ve süreklilik av düzeni	<i>Hot ayil</i> (oba)	<i>Aqta'cı</i> (Beygir sürücü)	<i>Adu'ucün</i> (beygirci)	<i>Qoniçin</i> (koyuncu)	<i>Hükercin</i> (öküzçü)	<i>Teme'eçin</i> (deveci)
	<i>Utku</i> (av yeri)	<i>Sığaya</i> (süreklilik av için hazırlanmış yer)	<i>Av qomurğa</i> (süreklilik av)	<i>Çihig</i> (av yeri)	<i>Zerge</i> (süreklilik av yöntemi)	<i>Görö'esün</i> (av hayvanı)

4. BÖLÜM

HAYVANCILIK VE AVCILIK DÜZENİ

4.1. XII. YÜZYIL MOĞOLLARININ HAYVANCILIK DÜZENİ

Konar-göçerlerin sosyal ve iktisadî hayatında konar-göçer hayvancılık alanındaki besicilik düzeni önemli bir yer tutmaktadır. Moğolların konar-göçer hayvancılık düzenine geçmeden önce Moğollardaki mülkiyet konusu hakkında da kısaca bilgi vermek gerekmektedir. Özellikle Marksist Tarih Teorisi, konuya bizden biraz farklı yaklaşmaktadır.

Marksist Tarih Teorisi'nde eski insanlığın sosyal gelişme devirlerini ve mülkiyet biçimlerini üretme tarzlarına bağlayarak anlatılmaktadır (Marks ve Engels, 2013, s. 31). Yani, XII. yüzyıl Moğollarının üretim şekillerinden yola çıkarak onların mülkiyet ilişkilerini de belirtmek mümkündür. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki *han*'a veya beylere ait olan farklı bir üretim şekli (*Khoroo hiih* – Bey hizmetinde bulunmak) ve onlara tâbi olanlara ait farklı bir üretim şekli (*Ayil ve Hot ayil* usulü) bulunmuştur.

Konar-göçer hayvancılık için toprak yani otlak önemli bir üretim aracı olmaktadır. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki toprak *han*'a yani devlete (ulus) bağlı idi. Toprağın özel mülkiyeti yoktur. Bütün konar göçerlerde toprakların mülksahibi devlettir (ulus). XII. yüzyıl Moğollarının toprak mülkiyeti ilişkisi Marks ve Engels'in ileri sürdüğü "Asya üretim tarzı"na genel olarak benzerdir. Yani toprağın mülksahibi devlettir (han). Birey ve topluluk için sadece toprakların tasarrufu vardır (Bk. Divitçioğlu, 1981, s. 22). Fakat, XII. yüzyıl Moğolları için temel üretim aracı sadece toprak değildir. Konar-göçer hayvancılığında toprak tek başına herhangi bir üretme yapamaz. Yani, toprak üzerine otlatılan sürülerin olması gerek. Böylece sürüler de önemli bir üretim aracı olmaktadır. Konar-göçer hayvancılık ortamındaki ana üretim aracı konusu, ilk önce teorisel seviyede bir kesinlik kazanması gereken bir konudur. Konar göçer hayvancılığı sürdürerek her zaman göç eden birey için otlak, mera yani toprak temel üretim aracı mıdır yoksa sürüleri daha temel niteliğinde midir?

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bütün mal sürülerin hepsi şahıslara ait idi. Engels'e göre "sürüler üzerindeki özel mülkiyet, erkenden gelişmiş olmalıydı." (Engels, 2003, s. 53). XII. yüzyıl Moğollarında sürüsü fazla olan kişi için *bayan* "zengin" unvanı kullanılıyordu. Ana kaynaklarda *Toroqoljin-Bayan*, *Sinci-Bayan*, *Naqu-Bayan*, *Saqal Bayan*, *Telegetü-Bayan* başta olmak üzere çok fazla sürülere sahip olan zengin kişilerin geçmesi de mal sürüsünün özel mülkiyet olduğunu göstermektedir. XII. yüzyıl Moğolları arasında sadece babadan çocuklara miras bırakılması kesindir. Yukarıda da Nahu-Bayan, Sorhan-Şira ve Temücin başta olmak üzere XII. yüzyılın *güre'en* düzeni içerisinde ve *güre'en* dışında yaşayan şahsi mülkiyetler hakkında ayrıntılı anlattık. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki *uluslar* arasında belli sınırlar de vardı. Sınır içerisindeki bütün toprak *han'a* ait ve bu topraklar üzerinde besicilik yapan bütün kişiler de *han'a* tâbi idi. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki devletlerin (ulus) temeli topraktır. *Han'a* ait olan toprak üzerinde özel mülkiyet sürülere sahip olan tâbiler kendi sürülerini besletirler. Onlar, *han* tarafından belirtilmiş yasalara göre belli yerlerde göç edip, muayyen toprakları kullanırlardı. Tâbiler tarafından belli bir sıra ile kendi beye veya *han'a* hizmet edilir. Bu işlerden sorumlu olan memuru *nuntu'ucin* denir (bk. Rachewiltz, 1972, s. 135). Marksist düşüncede var olan devlete ait olan topraklar üzerinde özel mülkiyet ortaya çıkamaz ve sürüler için çok erkenden özel mülkiyeti olmalıdır gibi yorumlar XII. yüzyıl Moğollarına uymamaktadır. Yani XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında, devlete ait toprak üzerinde şahsi mülkiyete sahip kişiler (çobanlar) besicilik yapıyordu. Net bir şekilde anlaşılmaktadır ki, yerleşik medeniyet için asıl ve tek üretim aracı hiç şüphesiz topraktır. Fakat XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerleri için temel üretim aracı "toprak-sürü" şeklindedir.

Moğolların sosyal yapısı üzerine ilk önemli çalışmayı yapan V. Y. Vladimirtsov, Moğolların sosyal yaşamı ve hayvancılığı hakkında şu bilgileri verir açıklar (Vladimirtsov, 1995. ss. 61-63):

"Bizim kaynaklarımız XI-XII. asır Moğollarında iki türlü göç tarzı bulunduğunu fark etmemize imkan veriyorlar. Bir taraftan, az çok büyük, kalabalık zümreler halinde yaşar ve göçerlerdi; diğer taraftan bunun aksine olarak bugünkü, Halha ve Hovdo mıntıklarındaki Moğolların en çok 2-3 aileden ibaret birlikler halinde göçtükleri gibi bazı aileler münferit halde yahut küçük gruplar halinde dolaşırlardı. Kalabalık olarak göç edenler, âdete göre bir kabile hâlinde hareket eder ve bir kamp olarak konarlardı. Bu kamplardaki çadırların adedi bazen birkaç yüzü bulurdu. Kamp, Moğolca *küriyen-güriyen*, birkaç ağıl (Moğolca ayıl), yani birkaç göçebe haneden teşekkül eder ki ayrı ayrı

çadır-ev ve araba-çadırlardan ibaret olur. ... Küriyen ve ayil tarzlarını birleştirmek XI-XII. asır Moğolları için galiba en ideal iktisadî durum sayılmıştır.”

D. Gongor, Moğolların bu düzenini “...ilkel çağda *güre'en*, kabilenin dağılmasıyla birlikte ve ön derebeylik zamanında *ail* (aile, aul, hane), derebeylik zamanında *hot* (oba) diye besicilik düzenine ait birimler bulunuyordu.” şeklinde açıklamıştır (Gongor, 1978, s. 326). Bilim adamı D. Tumurtogoo tarafından onların görüşlerine “Aralarında kan bağı olan *güre'eni* doğrudan tek hane hâlindeki *ayil*'lere ayırmak imkansızdır; *Ayil* ise tek hane, bir aile değil ve müşterek mülkiyet ve akrabalık bağlantısı olan bazı ailelerin birliği durumundadır. Bu sebeple *Ayil*'i şahsi mülkiyet diye niteleyen bir görüşü kabul etmek güçtür.” şeklinde eleştiri yapılmıştır (Tumurtogoo, 1975, s. 74).

Fakat Ş. Natsagdorj Moğolların besicilik düzeninin gelişimini tarihsel geçişlerine göre ayırmamıştır. Ş. Natsagdorj bu konuda “Derebeylik zamanındaki Moğol toplumunda reislerin *sürüg talbiqu* (sürü dağıtma) ve *Khoroo hiih* (Bey hizmetinde bulunmak) olmak üzere iki tür besicilik düzeni belirlenmiştir.” (1978, s. 183) sözleri ile Moğollarda iki tür düzenin olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, “*Sürüg talbiqu* düzeni; reis tarafından kendine ait mal sürülerinin tâbîlere (tebasına) dağıtılarak onlara beslettirilmesidir. *Khoroo hiih* ise; reisin kendine ait mal sürülerinin hepsini yanına alıp, tâbî olan çobanları getirip sürüleri bu çobanlara beslettirmesidir.” (Natsagdorj, 1978, s. 183). Ş. Natsagdorj XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer hayvancılık alanındaki besicilik düzenini: “Büyük Moğol Devleti'nin kuruluşundan önceki kavimler kendi içerisinde *güre'en*'lere ayrılır. *Güre'en* konar-göçer hayvancılığının besicilik düzeninin ana tarzıdır. *Güre'en*; birden çok *ayil*'den oluşmaktadır.” şeklinde yorumlanmıştır (Natsagdorj, 1978, s. 137).

David Sneat; *Headless State* adlı eserinde Moğolların *sürüg talbiqu* düzeni hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Konar göçer Moğolların *sürüg talbiqu* üretme yöntemi, “kiralanan çobanlar” (Kendine tâbî çobanları ihtiyaç karşılığında çalıştırmak) olarak düşünülebilir, demiştir. Türkmenler ise “emanet” olarak tanımlarlar. Kazaklar “saun” der, Moğollar ise *süreg tavikh* (*sürüg talbikhu* “yerli çoban”) demektedirler. Bu mülkiyet sistemi (*property regime*) tarihsel konar göçer hayvancılığın en temel ilişkisidir ve mülk olan sürünün sahibine ‘diğer çobanlara kendi sürülerini beslettirmek ve onların ürettiği ürünlerin büyük bir parçasına sahip olmak’ fırsatını vermektedir.” şeklinde açıklamıştır (Sneat, 2007, s. 17).

Çalışmamızda kaynaklarda mevcut olan veriler ışığında Ş. Natsagdorj'un ifade ettiği *Khoroo hiih* (Bey hizmetinde bulunmak) çalışma düzeni hakkında ayrıntılı inceleme yapılacaktır. XII. yüzyıl Moğollarının konar göçer hayvancılık alanındaki besicilik düzenine ait *sürüg talbiq* yöntemine dair veriler kaynaklarımızda mevcut değildir. Bunun sebebi ise XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında olan büyük buhrandan kaynaklanmaktadır. Bu çalışma yöntemi, Büyük Moğol Devleti'nin kuruluşundan sonra yani barış düzenine ve belli bir devlet idarî sistemine sahip olduktan sonra uygulanabilecek bir çalışma düzeni ve üretim yöntemidir.

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan toplumların konar göçer hayvancılığının temel düzeninin *Horoo hiih*¹⁰¹ olduğunu aşağıdaki bilgiler çok net bir şekilde ispatlamaktadır. *Horoo* kelimesi, XII. yüzyıl devlet idarî taksimatının ana birimi olan *güre'en* terimiyle aynı anlamdadır. Bu iki kavram arasında çok ilginç ve o kadar da somut bir bağlantı bulunmaktadır. Klasik Moğolcada *horoo* kelimesi, ᠬᠣᠷᠣᠭᠤ *qoruy-a* ᠬᠣᠷᠢᠶ᠋ᠠ *qoriy-a* şekillerinde bulunmakta ve “ağıl” anlamına gelmektedir. Bülent Gül ve Ferruh Ağca'nın çalışmasında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nda geçen *korikan* “çadır” kelimesi ile *hüreen / küriyen* kelimeleri arasındaki ilgiye yer verilmiştir (Ağca ve Gül, 2018, s. 55). Moğolca Sözlükte bu kelimenin karşılığına doğrudan *hüree* (*güre'en*, *küriy-e*) kelimesi verilmiştir (Tsevel, 1966, s. 695). XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî taksimatının ana birimi olan *güre'en* kelimesi Klasik Moğolca'da ᠬᠣᠷᠢᠶ᠋ᠠ *küriy-e* şeklinde yazılmaktadır. MGT'de de *güre'en* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s. 70). Yani, *küriy-e* ~ *qoriy-a* şeklinde aynı kelimenin iki farklı biçimi bulunmakta ve aralarındaki tek fark ise sadece ilk ve son hecedeki ünlülerin değişmiş olmasıdır.

Ç. Dalai, “Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerler genel olarak eski ilkel dönemlerdeki gibi beraber göç eden *güre'en* düzenini terk edip, tek hane (aile) hâlinde göç etmeye başlamışlardır. Bunun ile beraber *hot ayil* (oba) üretim sistemine geçmeye başlamışlardır.” şeklinde bir açıklama yapmıştır (Dalai, 1996, s. 84). Ts. Nasanbaljir tarafından XII. yüzyıl Moğollarının konar-göçer hayvancılık alanındaki besicilik düzeninin gelişimi hakkında “Eski Moğollar yüzlerce haneden oluşan *güre'en* ile göç

¹⁰¹*Khoroo* kelimesi XII. yüzyıl devleti idari taksimatının ana birimi olan *güre'en* ismi ile aynı anlamdadır. Bu iki kavram arasında somut bir bağlantının bulunduğu anlaşılmaktadır. Klasik Moğolcada *horoo* kelimesi ᠬᠣᠷᠣᠭᠤ *qoruy-a* ve ᠬᠣᠷᠢᠶ᠋ᠠ *qoriy-a* şeklinde geçer. *Hüree* kelimesi MGT'de *güre'en*, Klasik Moğolcada ᠬᠣᠷᠢᠶ᠋ᠠ *küriy-e* şeklinde geçer. Bu sözcükler arasındaki bağlantıya Bülent Gül ve Ferruh Ağca'nın çalışmasında yer verilmiştir (Ağca ve Gül, 2018, s. 55).

ederdi. Bu besicilik düzeni yavaş yavaş sona ermiş ve yerine *hot ayil* (oba) düzeni meydana gelmiştir.” şeklinde yorum yapılmıştır (Nasanbaljir, 1978, s. 7). J. Gerelbadrah da “Moğollar büyük devleti kurduğu zaman *güre’en* kaybolarak, onun yerinde *hot ayil* (oba) meydana gelmiştir. Büyük devlet yıkıldığı zaman *hot ayiller* birleşerek *güre’en* düzenine geri döndüler.” demiştir (Gerelbadrah, 2014b, s. 128). Bu çalışmalarda XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçer hayvancılığın besicilik düzeni üzerine:

1. Sadece *Güre’en* düzeni vardı.
2. Sadece *Ail* (hane, aile, aul) düzeni vardı.
3. *Güre’en*’den ve *ail* düzenine geçiş vardı. Bu yönde üç farklı görüş ileri sürülmüştür.

Belli bir tarihsel dönemde konar-göçer hayvancılık alanındaki besicilik düzeninin belli bir formülünün bulunduğu dair görüşler bize göre tartışmalıdır. Konar göçer hayvancılık ortamında olan herhangi bir besicilik düzeni, toplum üyelerinin mal varlığı ve sosyal konumuyla ilgili olarak farklılık gösterir.

Tarih boyunca Moğol toplumu içerisinde zenginler ve fakirler; reisler ve devlete tâbi olan insanlar vardı. Yukarıda bahsettiğimiz görüşlere göre XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki beylerin ve sivillerin, zenginlerin ve fakirlerin hepsinin aynı üretim yöntemine-çalışma düzenine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu görüşler, söz konusu üretim yöntemini *güre’en* kabilelerinin göç düzeni olarak kabul etmiş V. Y. Vladimirtsov’un görüşüne dayanmıştır. Biz ise *güre’en*’i XII. yüzyıl Moğol coğrafyasındaki konar-göçerlerin devlet idarî taksimatının ana birimi olarak kabul ettiğimiz için o zamanki “konar-göçer hayvancılık alanındaki besicilik düzeni” hakkında yeniden inceleme yapmak mecburiyetindeyiz.

Ana kaynaklara baktığımızda XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçer hayvancılıkta zenginlik ve sosyal konum ile ilgili olarak çalışma düzeninin üç farklı şeklinin bulunduğunu tahmin etmek mümkündür.

4.1.1. *Ayil* Usulü Yaşamdayken Yapılan Hayvancılık Düzeni

Ayil kelimesi Klasik Moğolcada ᠠᠶᠢᠯ *ayil* şeklinde ve Modern Moğolcada “1. Aile, karı koca ve çocuklardan oluşan bir aile, 2. Komşu, komşu evi” anlamlarında

kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s. 23). MGT'deki *temüjin-i tarqutai-kiriltuq a[b] cu otcu ulus irgen-dür-iyen jasaqlaju ayil-tur niken qono'ulun qono'ulun bitü'ülün yabuqui-tur* (Rachewiltz, 1972, s. 31) “Temücin’i Tarqutai-Kiriltuq ele geçirdikten sonra ve kendi halkı içerisinde cezalandırıp, *ayillere* sıra ile birer gece bırakılıyordu.”; *öcigen ayil bitü'üljü qono'ulqui-tur sorqan-sira-yin ger-tür qonobasu cimbai cilawun qoyar kö'üt inu örö jirüge-ben ebetcü* (Rachewiltz, 1972, s. 32) “sıra ile *ayil* (aile)lerde gecelenirken bir gece Sorhan-Şıra’nın evinde konakladığımda, onun iki oğlu Çimbai ve Çilawun bana acımışlardı...”; *belgütei-yin eke tere ayil-tur buyu ke'en ja'aqdaju belgütei eke-yü'en abura otcu* (Rachewiltz, 1972, s. 46) “Belgütey’in annesinin şu *ayil* (hane) içerisinde bulunduğunu duyduktan sonra Belgütey annesini kurtarmaya gitti.” örnek metinlerde *ayil* kelimesi üç defa geçmektedir.

Ayil usulü ile yapılan hayvancılığa bir örnek olarak 1170-1178 yılları arasındaki Temücin’in ailesini, Naku-Bayan’ın ailesini, Sorhan-Şıra’nın ailesini ele alabiliriz. 1170’lerde bozkırda Temücin’in terk edilmiş olan ailesinin dokuz ata sahip olduğunu bütün kaynaklar söylemektedir. Başka bir mal varlığına sahip olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Song Devleti elçisi Cao Kun’un seyahatnâmesindeki “Onların ülkesinde bir atı olan kişinin, en azından altı veya yedi koyunu vardır. Buna göre yüz atı olanların altı yüz ya da yedi yüz koyuna sahip olduğu söylenir.” (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012. s. 145) bilgisi bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Temücin yaklaşık 54 ile 63 arasında küçük baş hayvandan oluşan bir sürüye sahip olduğu düşünülebilir.

1178 yılında gerçekleşmiş bir olay MGT’de şöyle anlatılmıştır:

Temüjin aqa-nar de'ü-ner morilaju erte bö'et<e>burqan jük qarba qo'aqcin-emegen börte-üjin-i ni'usu ke'en böken qara'utai tergen-tür unu'ulju bö'ere ala q hüker köf 1jju tenggeli[k]-qoroqan ö'ede gödöljü ayisun büküi-tür herü baru-da üdür geyn büküi-dür esergü-ece cerik haran qataraju hergijü gürcü irejü ya'un gü'ün ci ke'en hasaqba qo'a[q] cin-emegen ügülerün bi temüjin-ü'ei bui yeke ger-tür qonin kırqara irele'e ger-tür-iyen qariju ayisi ke'ebi tendece ügülerün temüjin ger-tür buyu-ü ger keji'e buyu ke'ebi qo'aqcin-emegen ügülerün ger-ci oyira buyu temüjin-i büküi-yi ügei ese uqabi qoyinaca bosu'at irebi bi ke'ebi” (Rachewiltz, 1972, s. 38) “Temücin ve kardeşleri atlarına binerek erkenden Burhan istikametinde harekete (Merkitlerden kaçarak) geçtiler. İhtiyar kadın Ho’ahçin ‘Börte-ücin’i gizleyeyim.’ diyerek kapalı çadırı arabaya bindirip, arabayı ala böğürlü bir öküze koşturup Tenggeli Nehri’ne doğru yola çıktığında şafak sökmüştü. Gün ağarırken askerler dört nala koşup gelerek ‘Sen kimsin?’ diye sordular. İhtiyar kadın Ho’ahçin: ‘Ben Temücin’in tebaasındam, Büyük Eve koyun kırkmaya geldim. Şimdi eve geri dönüyorum.’ dedi. Bunun üzerine onlar ‘Temücin evde mi, ev uzak mı?’ diye sordular. İhtiyar kadın Ho’ahçin: ‘Ev yakındır. Temücin’in evde olup olmadığını bilmiyorum. Ben arkasından (arkadaki evden) kalkarak geldim.’ dedi.”

Bu bilgide Temücin'in tüylerini kırkacak kadar koyun sürüsüne sahip olduğunu göstermektedir. İhtiyar kadın Ho'ahçin, arabasına ala böğürlü bir öküz koşturduğundan Temücin'in az çok öküze sahip olduğu da görülmektedir. Temücin ve ailesinin avcılık, balıkçılık, yemiş yığmak gibi işler ile uğraştıkları kaynaklarda tespit edilmesine rağmen onların yaşam şekillerinin kökeninde hayvancılık olduğu anlaşılmaktadır. Temücin'in ailesi tahminen 1178 yılına kadar tek çadır olarak, *ayıl* usulü ile göç edip, koyun sürüsü ve dokuz at ile bazı öküzlerini beslemektedir.

Temücin 1176 yılında bir gün, sabah erken saatlerde soygunculardan sarı atlı sekiz atını geri almaya giderken yol üzerinde bir at sürüsü içerisinde kısrağın sağmakla meşgul olan bir gence rastlamıştır. O genç adam Nahu-Bayan'ın tek oğlu Bo'orcu idi. Bo'orcu Temücinle yoldaş olarak beraber gidip, sarı atlı sekiz atı¹⁰² geri getirdiğinde, Bo'orcu'nun babası Nahu-Bayan Temücin için iki anadan süt emmiş bir kuzu kesip tulumlarını doldurarak yol erzakını hazırladı. Bunun gibi vakalara baktığımızda, Nahu-Bayan'ın at ve koyun başta olmak üzere mal sürülerini "ayıl usulü" ile yetiştiren zengin bir aile olduğu anlaşılmaktadır. Nahu-Bayan'ın kendi at sürüsünün geleneksel sürü düzeniyle yetiştirildiğini Bo'orcu'nun sürüsünde kısrağın ile atların beraber bulunmasından anlayabiliriz. Bu sürüde kısrağın bulunduğu için beygir de vardır.

Temücin sarı atlı sekiz atını geri aldıktan sonra "Yoldaşım ben senin yardımın olmadan atlarımı elde edebilmiş olabilir miydim? Şimdi ne kadarını istiyorsan paylaşalım." deyince Bo'orcu *Naqu-bayan-nu qaqa kö'ün inu bi buyu ecige-yin minu jü'e[k]sen nada tügetele buyu bi ülü a[b]qu* (Rachewiltz, 1972, s. 36) "Ben Nahu-Bayan'ın biricik oğluyum. Babamın biriktirdiği mal bahşiş dağıtılacak kadar vardır. Ben alamam." diye cevap vermiştir. Bu bilgi Nahu-Bayan'ın kendi mal mülklerini sadece oğluna miras bırakabilecek kadar bağımsız bir çoban bulunduğunu göstermektedir. O zamanki Moğol toplumunda müşterek mülk anlayışı yoktu.

Nahu-Bayan'ın tek başına *ayıl* hâlinde göç etmesinin nedeni, V. Y. Vladimirtsov tarafından "Sürüleri, bilhassa at sürüleri çok olan zengin bir çoban için kalabalık kabile hâlinde göçmek kârlı değildir. Hayvan sürülerini iyi besleme endişesi onu yeni otlaklar aramaya yönleltiyordu." şeklinde belirtilmiştir (Vladimirtsov, 1995. s. 62).

¹⁰² Moğollarda at sürülerinin içinde yer alan özel renkli bir at var ise, bu sürü o at ile adlandırılır.

Tayiciutların bir yöneticisi Todoyen-Girte'ye tâbi olup onun *güre'en*'inde yaşayan Süldüs *oboq* mensubu Sorhan-Şira isimli bir adam da kendi mal sürülerini "ayıl usulü" ile yetiştiren bağımsız bir çobandı. O kendi mülkiyetinde olan at sürüsünden Temücin'e bir kısrağını binek olarak ve koyun sürüsünden bir kuzuyu da yol erzakı olarak vermiştir. Bu durum, MGT'de *eke-ben de'ü-ner-iyen erin ot ke'ejü aman caqa'an eremük qulaqcin-i unu'ulju tel quriqan bolqaju gö'ür nambuqa jasaju* (Rachewiltz, 1972, s. 33) "... 'Annesini ve kardeşlerini bulmak için gidin.' diyerek ak ağızlı, kula renginde kısır kısrağa bindirip, iki anadan süt emmiş bir kuzu kesip pişerek, bir tulum hazırladı." şeklinde anlatılmıştır. Bu bilgiler Sorhan-Şira'nın kendine has at ve koyuna sahip olduğunu gösterir. O kendi mülkü olan mal sürülerinden elde ettiği bütün ürünleri elinde tutup, istediği gibi harcama hakkına da sahip bulunduğu metindeki *qoyitu nungqasutu tergen* "arkasındaki yün yüklü araba" sözünden anlaşılabilir. Bunun üzerine V. Y. Vladimirtsov: "Sorgan-Şira hakkındaki bir çok hikâye, daha çok materyel vermektedir. Malûm olduğu veçhile o Tayçıut soyunun "kişisi" idi; kendisi ise Suldus soyuna mensuptu. O, Tayçıut'lar içinde kendi obasıyla (ayıl'ıyla) ayrı yaşıyor, yün doldurmuş araba-çadırı ve kendine ait hayvanları vardı." şeklinde açıklamıştır (Vladimirtsov, 1995. s. 105). MGT'de Temücin'in Tayiciut'lardan kaçtığı şöyle anlatılmıştır:

Edö'e mün-kü tede namayi aburamu-je ke'ejü sorqan-sira-yin ger erin onan-müren huru'u yorciba ger-ün belge sün tüsürü'et esüg-iyen söni-de üdür cayitala bülekü büle'e tere belge sonoscu yabubasu büle'ür-ün dawu sonoscu gürcü ger-tür inu orobasu sorqan-sira eke-ben de'ü-ner-iyen erin ot ese-ü kelelü'e bi yekin ireba ci ke'eba (Rachewiltz, 1972, s. 33) "Şimdi onlar beni tekrar kurtarabilir diyerek Sorhan-Şira'nın evini arayarak Onon Nehri'ne doğru yürümeye başladı. Evin bir nişanı, kımızına süt koyup gece boyunca gün ağarncaya kadar değnekle karıştırmaktı. Temücin bu işarete kulak verip, karıştırmaya değneğinin sesini duyarak gelip eve girdiğinde Sorhan-Şira: 'Anasını ve kardeşlerini arayıp gidin, demedim mi? Neden geldin?' dedi."

Burada Sorhan-Şira'nın evini bulmak için Temücin'in "karıştırmaya değneğinin sesi" işaretine kulak verdiği belirtilmektedir. Bu malumat Sorhan-Şira'nın çadırının Tayiciutların *güre'eni* içerisindeki diğer birçok çadırlar arasında bulunduğunu ve Tayiciutların birçok çadırı arasından doğrudan Sorhan-Şira'nın çadırına girmek için bu işareti kullandığını anlamaktayız.

Bunun yanı sıra Sorhan-Şira gibi şahsî mülkiyeti olan çobanlar kaynağımızda *temüjin-i tarqutai-kiriltuq a[b] cu otcu ulus irgen-dür- iyen jasaqlaju ayil-tur niken qono'ulun qono'ulunbitü'ülün yabuqui-tur* (Rachewiltz, 1972, s. 31) "Temücin'i Tarqutai-kiriltuq

alıp götürdü ve onu kendi halkı içerisinde cezalandırıp, *ayil* (aile)’de sıra ile birer gece bırakırken..” şeklinde *ayil* olarak ifade edilmiştir. Bu bilgi, Sorgan-Şıra’nın Tayiciutların *güre’en* içerisinde bulunmakla beraber kendi hayvanlarını ellerinde tutarak özel mülkiyete sahip bir şekilde *ayil* usulü ile yaşadığını açıkça göstermektedir.

Nahu-Bayan, Sorhan-Şıra ve Temücin başta olmak üzere XII. yüzyılın *güre’en* düzeni içerisinde ve *güre’en* dışında yaşayan bütün konar-göçerlerin şahsi mülkiyetlere sahip, *ayil* usulü ile hayvancılık yapan çobanlar olduğu görülmektedir.

4.1.2. Oba Düzeni (*Hot ayil*)

Konar-göçer hayvancılık için en uygun besicilik düzeni ise “*Hot ayil*” (oba) idi. Moğolca *ayil* kelimesinin “hane, aile; komşu” anlamlarında olduğunu daha önce anlatmıştık. “*Hot*” kelimesi Klasik Moğolcada ^{ᠬᠣᠲᠤ} *qotu*, *qoton* şekillerinde “ağıl, çit” anlamındadır. Yani “bir ağılda olan komşular” anlamına gelen hayvancılık düzenine ait bir terimdir.

Bu, bozkırdaki konar-göçer hayvancılık ortamında olan işleri beraber, birbirleriyle yardımlaşarak yapmayı, beraber göç etmeyi ve otlığın ortaklaşa kullanımını gerektiren bir çalışma düzeniydi. *Hot ayil* demek sadece birlikte konaklamış birkaç çadır anlamında değildir. Bütün işleri birlikte yapmak, beraber göç edip konmak amacıyla bir araya gelmiş şahsî mülkiyeti olan birkaç *aileye Hot ayil* denir (Bat-Oçir, 1983, s. 60). *Hot ayil* üretim birimi değildir, onun içerisindeki şahsî mülkiyet hâlinde bulunan *ayil*’ler üretim birimi olmaktadır (Tumurtoğoo, 1975, s. 77). *Hot ayil*, konar göçer hayvancılık ortamındaki besicilik düzeninin bir biçimidir Birçok *aile* birleşerek *Hot ayil* (oba) hâlinde göç edip, otlakları kullanırken birlikte hayvancılık işlerini yapıyorlar. *Hot ayil*’in oluşumu coğrafi bölge ve konar göçer hayvancılık yapanların hayvan sürülerinin sayılarına ve türlerine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Gobi gibi çöl bölgelerinde genellikle iki ve üç *ayil* birleşerek bir *Hot ayil*’i teşkil eder. Ormanlık ve otlakların iyi olduğu bölgelerde ise en fazla 10 kadar *ayil* beraber bir *hot ayil* kurabilir.

Bilim adamları genel olarak Büyük Moğol Devleti’nin kuruluşundan sonra yani XIII. yüzyılda *Hot ayil*’in konar-göçer hayvancılığın temel besicilik düzeni olduğunu kabul

etmektedirler.¹⁰³ XI-XII. asırda koyun ağılı için *hoton* kelimesinin kullanıldığı açıktır. MGT’de de *ayil* kelimesi bulunmaktadır. Bu yüzden *hot ayil* ifadesi bulunmamasına rağmen o dönemde *Hot ayil* düzeninin bulunduğu tahmin edilebilir (Gongor, 1978, s. 298).

Resim 14. *Hot ayil. Arkhangai il, Tariat ilçesi. Resim G. Tserenhand, 1967.*

Hot kelimesi MGT’de *qoton*, *qotod* şekillerinde iki farklı anlamda kullanılmıştır.

1. “Ağıl, koyun çiti” anlamında: *qongqoqci’ut qonind-i adu’ulaju qoton dü’ürgesü*” (Rachewiltz 1972, s. 52) “Qongqoqci’lar koyun beslenerek ağıl dolduralım”; *cerik morilaju ireldüjü tende aju tayang-qan jamuqa-daca asaqu’u tede ya’ut olon cinõ hüldejü qoton-tur qürtele hüldeju iregü metü ede ya’ut haran teyin hüldejü ayisai...*(Rachewiltz, 1972, s. 103) “Savaşmaya gelen orduları görünce Tayang Han Camuka’ya ‘Koyun sürüsünü ürküterek ağılına kadar kovan kurt gibi saldıran bu adamlar kimlerdir?’ diye sordu.” Bu metinde kelime, “ağıl” anlamıyla geçmektedir. Bu kelimenin Çince karşılığında ise “çit, ağıl” anlamlarına gelen 圈子 *quān zǐ* kelimesi bulunmaktadır.

¹⁰³ V. Y. Vladimirtsov. *Obşestveniy Stroi Mongolov. Mongoliskiy Koçevoy Feodalizm. Raboti Po İstoryi İ Etnografyi Mongoliskih Narodov.* Moskva, 2002, s. 341; D. Gongor. *Halh Tovçoon.* II, Ulaanbaatar, 1978, s. 326; Ç. Dalai. *Hamag Mongol Uls* (1101-1206). Ulaanbaatar, 1996, s. 84; L. Bat-Oçir. *Hot ailin tuhai zarim asuudal // Stadia Historica.* Tomus XVI. Fasc.7, Ulaanbaatar. 1983. s.60; D. Tumurtogoo. *Nüüdlin bülgüüdiin tuhai // Tüühiin sudlal.* Tomus X. Ulaanbaatar. 1975. s.77

2. Şehir ve sur anlamında: *cinggis-qahan-tur ongging-cingsang gürgejü ireba elsen irekdejü cinggis-qahan eye-tür anu oroju qotat qotat-tur e'eret bawuqsat ceri'üd-i qari'ulju...*(Rachewiltz, 1972, s. 145) “Cengiz Kağan’a Ongging-cingsang’ı yakalayıp getirdi ve kendine tâbi kıldırdıktan sonra Cengiz Kağan onun sözünü kabul ederek *qotat qotat* (şehirlere) muhasara için gönderdiği askerlerini geri aldı.” başta olmak üzere kaynak içerisinde “şehir” anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimenin Çince karşılığında ise “şehir, yerleşik yer” anlamında olan 城 *chēng* kelimesi bulunmaktadır. *Hot ayil*’i konar-göçer hayvancılık işlerini karşılıklı yardımlaşarak yapan ve beraber göç edip, otlağı birlikte kullanmak için birleşmiş şahsî mülkiyeti olan *ayil*’ler olarak kabul etmekteyiz.

1180’lerde Temücin’in izlediği hayvancılık düzeninin *Hot ayil* şeklinde olduğunu kaynaklar göstermektedir. 1178 yılından önce Ögelün ana ve Temücin’in ailesi tek çadır usulü ile hayvancılık yapmaktaydı. Ancak, Temücin 1179 yılında evlenerek Ögelün anasından ve kardeşlerinden ayrılarak yeni bir aile kurmuştur. Böylece Ögelün ve Temücin olmak üzere iki ayrı *aile* hâline gelmişlerdir. Böylelikle bir tek *ayil*den konar göçer hayvancılığın bütün işlerini beraber yardımlaşarak yapan iki *ayil* (aile) oluşmuştur. Böylelikle Temücinlerin konar göçer hayvancılığının besicilik düzeni, *ayil* usulünden *Hot ayil* usulüne dönüşmüştür. 1179 yılında Bo’orcu gelip Temücin ile arkadaş olmuş ve Temücin ile beraber yaşamaya başlamıştır. Celme’nin babası olan Carçudai ihtiyar, Celme’yi getirip Temücin’e vermiştir. Böylece, 1179 yılında Temücin’in tek çadırla göç etmesiyle hayvancılık yaşantısı bitmiştir. Temücin başta olmak üzere hepsi birlikte birkaç çadırdan oluşan bir *hot ail* şeklinde yaşam sürmeye başlamışlardır. Bu düşüncelerimiz yukarıda yazdığımız ihtiyar kadının konuşmasından anlaşılmaktadır. İhtiyar Ho’ahçi:

Bi temüjin-ü’ei bui yeke ger-tür qonin kırqara irele’e ger-tür-iyen qariju ayisi ke’ebi tendece ügülerün temüjin ger-tür buyu-ü ger keji’e buyu ke’ebi qo’aqcin-emegen ügülerün ger-ci oyira buyu temüjin-i büküi-yi ügei ese uqabi qoyinaca bosu’at irebi bi ke’ebi (Rachewiltz, 1972, s. 38) “Ben Temücin’e bağlı birisiyim, büyük eve koyun kırmaya geldim. Şimdi eve geri dönüyorum.” dedi. Bunun üzerine onlar ‘Temücin evde mi, evi uzak mı?’ diye sordular. İhtiyar kadın Ho’ahçi: ‘Ev yakındır, Temücin’in evde olup olmadığını bilmiyorum. Ben arkasından (arkadaki evden) kalkarak geldim.’

diye söyler. Bu dizeler ispat niteliğindedir. İhtiyar kadın Ho’ahçi’nin sözünden Temücin’in *Hot ayili*’nin *büyük ev* ve *arkasındaki evler* gibi birkaç çadırdan oluştuğunu

açıkça görülmektedir. Moğolların *Hot ayil* düzeni, bilim adamı D. Gongor tarafından şu şekilde anlatılmaktadır (Gongor, 1978. s. 299):

“*Hot ayil* her zaman, özellikle kış mevsimini muayyen bir kışlıkta geçirir. Onların kışlaması sağ, sol ve arka tarafında çadırlı araba ve çit ile kapatılmış ve sadece ön tarafı açık olan bir kamptır. Genellikle bir dağın ön eteğinde, güneşe açık ve rüzgar çarpmayan bir yerde kurulmuştur. *Hot ayil*'in genel düzeni yönetici¹⁰⁴ olan baba ve ana gibi yaşlı kişilerin çadırlarının en uygun yere (genellikle batı tarafına) kurulmasından oluşmuştur. Diğer çadırlar ise yönetici çadırının her iki tarafına çember şeklinde kurulur. Bu yüzden *Hot Ayil* de küçük bir *güre'en* (çember) şeklindedir. *Güre'en*'in ortak alanında koyun ve keçe sürülerinin yatağı bulunmaktaydı. ... Hot ayil'in bu düzeni, fırtına, boran gibi korkunç olaylardan ve ayrıca kurt gibi yaban hayvanlarının saldırmasından malları (küçük baş hayvanları) korumak için oluşturulmuş bir koruma düzeni niteliğindedir.”

Burada geçen yönetici yani *hot ayil* içerisindeki en ihtiyar kişinin çadırına Moğollar, *yeke ger* “büyük ev” der. MGT'de geçen *yeke ger* “büyük ev” ifadesi, 1179 yılında Temücinlerin *Hot ayil* düzeninde yaşadığını göstermektedir.

Bütün bunlara dayanarak XII. yüzyıl Moğollarının besicilik düzeninin otlak kullanma ve hayvancılık için beraber göç edip bir yerde konan, şahsî mülkiyetleri olan birkaç çadırdan oluşan düzen, *hot ayil* ifadesiyle tespit edilememesine rağmen bu dönemdeki Moğolların besicilik düzeninin *Hot ayil* biçiminde olduğunu söyleyen D.Gongor'un tahminine katılmaktayız. Fakat o zamanki siyasî ve sosyal krizlerden dolayı bu düzenin yaygın durumunda olmadığını da söylemeliyiz.

4.1.3. *Güre'en* Beylerinin Hayvancılık Düzeni

XII. yüzyıldaki konar-göçer hayvancılığın besicilik düzeninde yukarıda bahsettiğimiz üzere sıradan halkın yani tabi olanlara ait ayil, hot ayil düzenindeki hayvancılığın yanı sıra *güre'en* beylerine özel bir hayvancılık sisteminin de olduğu görülmektedir.

Cengiz Kağan'ın sürülerinin besicilik düzeni ya da konar göçer hayvancılıktaki üretim yöntemi ile ilgili önemli bir bilgi –araştırmacıların dikkatinden kaçan- Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından kaleme alınmış olan *Câmi'ut-tevârih* adlı eserde verilmiştir:

چون اقبال چینگگیز خان پیدا شد، به فرمان او در آمدند و یاساق سخت محکم او ایشان را یاسامیشی کرد. آنچه دانایان و بهادران بودند، ایشان را امرای لشکرگردانید، و آنچه جلد و چالاک یافت، اغزوق به دست داد، گله بان ساخت؛ و نادانان را تازیانه کوچک داده به چوپانی فرستاد (Reşîdüddîn

¹⁰⁴ Genel olarak *Hot Ayil*'de bulunan ihtiyarlara “Hot ayil ağabeyi, hot başkanı” denir. “Ak sakal” anlamında düşünebilir.

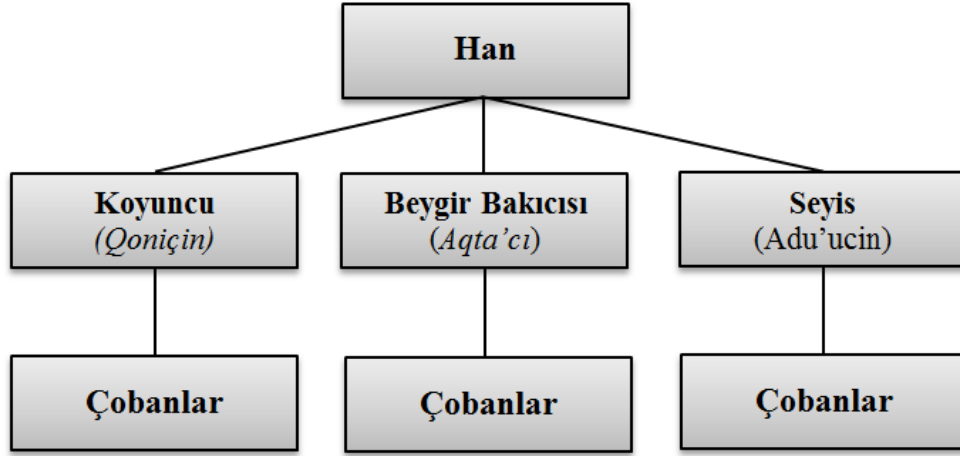
Fazlullâh, I, 1373, s. 582) “Cengiz Kağan’ın hükümdarlığı bu şekildeydi. Onun fermanı ile *Yasakh’ı* (Cengiz Kağan’ın Büyük Yasası) teşekkül edip, hukuk hâline getirmişti. Böylelikle bilgili ve bahadır olan yiğitleri ordu emiri yaptı, onlardan kıvrak insanların eline *Saray’ı* (Auruk) verip, onları sürü başı (گله بان gelle bân) yaptı. Bilgisiz olanlara küçük kırbaçları verip onları çobanlığa gönderdi.” (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 582).

Bu bilgidan Cengiz Kağan’ın devlet kurarken ilk olarak Büyük Yasa’yı düzenlediğini ve Büyük Yasa’ya göre Cengiz Kağan’ın kendi konar-göçer hayvancılığının besicilik düzeninin “sürülerden sorumlu olan memur (گله بان gelle bân)” ve “küçük kırbaçları elinde tutmuş çobanlar”dan oluşturulduğunu anlamaktayız. Aynı zamanda iki katlı düzeninin de teşkil edildiği anlatılmaktadır. Bu durum, MGT’de daha belirgin bir şekilde anlatılmaktadır. Temücin 1189 yılında Cengiz Kağan olduktan sonra kendi konar-göçer hayvancılığının besicilik düzenini yeniden düzenlemiştir. Bu MGT’de:

degei ügüleriün silegü irge şülen bolqaju manaqar bu megüdesü qonoq-tur bu qojidasu alaqci’ut qoni(n)d-i adu’ulaju alam dü’ür=gesü qongqoqci’ut qoni<n>d-i adu’ulaju qoton dü’ürgesü qo’olancar mawui büle’e bi qoni<n>t adu’ulaju qonjiasun idesü bi degei qoni<n>t adu’ulaba de’ü inu gücügür ügüleriün co’orqatai tergen-i ci’ü inu bu ci’üde’ülsü tenggisgetei tergen-i terge’ür de’ere bu te’üre’ülsü ke’ejü ger tergen doyasu ke’eba... belgütei qaraldai-toqura’un qoyar-i aqta barituqai aqtacin boltuqai ke’eba tayici’udai qutu morici mulqalqu qurban-ni adu’u adālatuqai (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Degei şöyle dedi: ‘Üç yaşında koyundan çorba yapıp, sabah yemeği az olmasın, akşam yemeği geç kalmayın. Ala koyunları besleyerek ağılı doldurayım. Koyu sarı koyunları besleyerek ağılı doldurayım. Obur ve kötü huyluyum ben. Koyunları besleyerek bağırsaklarını yiyelim.’ diyerek Degei koyuncu oldu. Onun küçük kardeşi Gücügür diyor ki: ‘Kilitli arabalar kilitsiz olmasın, yüklü arabaların yükü yol üzerinde bozulmasın diyerek çadır-arabalarına da bakarım.’ dedi... ‘Belgütey ve Qaraldai-Toqura’un ikiniz beygir sürümüze (aqta) bakınız, onlar atçı olsunlar.’ dedi. ‘Tayici’udai Qutu, Morici, Mulqalqu üçü at sürüsü beslesinler.’ ... dedi”

şeklinde kaydedilmiştir. Bu bilgilere göre Cengiz Kağan tarafından kendi sürülerinin her bir türüne ait memurlar tayin edilmiştir. Bu bilgilerden 1189 yılında Cengiz Kağan tarafından tayin edilmiş memurların mal sürülerini takip ederek onları besleyen çobanları değil mal sürülerinin türlerinden sorumlu olan memurlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki önemli bilgiye dayanarak Cengiz Kağan’ın 1189 yılında sürü türlerine ait olan sorumlu memurları tayin ettiği ve tayin edilmiş her bir memurun kendi idaresi altında birkaç çoban çalıştırdığı anlaşılmaktadır.

Şekil 10.

XII. yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki büyük beylerin konar-göçer hayvancılığında bulunan besicilik düzeni

Kaynaklarımızda Cengiz Kağan'ın *aqtacı*, *seyis*, *koyuncu* gibi çeşitli sürülerden sorumlu memurları bulunduğu bahsedilmiştir. Ancak, keçilere bakan bir çoban hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bu durum, geleneksel konar-göçer hayvancılık ortamında koyunlardan ve keçilerden tek bir sürü oluşturularak bu sürünün “koyun sürüsü” diye adlandırılması ile ilgilidir. Şimdi, yukarıda adı geçen memurlar ayrı ayrı incelenecektir.

4.1.3.1. Beygir Bakıcısı (*Aqta'cı*)

Aqta kelimesi Klasik Moğolcada ᠠᠵᠠᠲᠠ *ayta* şeklinde ve Türkçe “beygir” anlamındadır. Temücin 1189 yılında *han* olduktan sonra yaycı, aşçı, koyuncu, arabacı, saraydaki hizmetçilerden sorumlu memurlar, at sürücüsü, elçi ve onların idare memurlarını tayin ederken küçük kardeşi Belgütey ve Qaraldai-Toqura'un'a “Beygir sürümüzü (*aqta*) bakınız, *aqtacım* olsun.” diyerek onları *aqtacin* yapmıştır. Cengiz Kağan'ın bu buyruğuyla beygir sürüsünden sorumlu olan *aqtacinlerin* esas görevleri ise *han'a* ait beygir sürülerini olatırmak ve hazır hâlde tutmak idi. Jürkinlerle yaptığı bir düğün sırasında *belgütei jasa'at cinggis-qahan-nu aqta bariju bayin büle'e* (Rachewiltz, 1972, s. 55) “...Belgütey (bu düğünü) düzenleyerek, Cengiz kağan'ın atını tutuyordu.” Beygir sürüsünden sorumlu olanların Kağan'a çok yakından hizmet eden büyük beylerden sayılması mümkündür. MGT'de geçen:

qalaqaljıt-elet gürcü üderin ba'ubaüderitcü büküi-tür alcidai-yin aqtas adu'ula'ulsun cigidei yadirjüyil-e jüyil-e noqo'an-tur aqtas-ıyan adu'ulan yabuqui-tur qoyinaca mau-ündür-ün ebür-ıyer hula'an-buruqat da'arin ayisu=qui dayin-u to'usun-i üjejü dayin güriba ke'ejü aqtas-ıyan hülde'etirejü dayin güriba ke'ekdejü üje'esü mau-ündür-ün ebür-ıyer hula'an-buruqat (?) da'arin to'osun qarqaju ong-qan tere nekejüayisun aju'ui ke'ejü tendece cinggis-qahan to'osun üje'et aqtas-ıyan bari'ulu'at morilaba (Rachewiltz, 1972, s. 81) “Qalaqaljıt-Elet’e ulaşınca gündüz (oraya) kondu. (Orada) Günü geçirirken Alcidai’in beygir sürüsünün (aqta) bakıcısı Cigidei-Yadır çeşitli bitkilerle dolu otlaklarda atlarını otlatırken buranın kuzeyinde olan Ma’u-Ündür dağının ön tarafından Hula’an-Buruqat adlı yeri geçerek yaklaşmakta olan düşman atlarının tozunu gördü ve ‘Savaş geliyor.’ diyerek atlarını sürüp geldiler. ‘Savaş geliyor’ dedi ve baktı ki Mau-Ündür’ün öbür tarafından Hula’an-Buruqat üzerinden yükselen savaş tozunu çıkartarak Ong-Han peşlerinden geliyordu. Cengiz Kağan o tozu görür görmez atlarını aqtacinlere yakalatarak atlanmıştı.”

şeklindeki bilgiye baktığımızda 1203 yılında Kereyit Ulsu ile savaşırken Cengiz Kağan’ın savaş için hazırlanmış beygir sürülerinden *İlagu*’nın oğlu Alcidai’in sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

1204 yılında Nayman Ulsu’nun hanı Tayang Han’ın saldıracağına dair haber aldıktan sonra Cengiz Kağan hemen bozkırda av mıntkasında bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda şöyle demiştir:

olon gü'ün ügülerün aqtas bidan-u turuqat bui edö'e yekikün bida ke'eldijü'üi te'ün-tür otcigin-noyan ügülerün aqtas turuqat ke'en yekin siltaqdaqu minu aqtas tarqut bui eyimü üges sonoscu yekin sa'uqdaqu (Rachewiltz, 1972, s. 99) “Çok kişi ‘Bizim atlarımız zayıf, şimdi ne yapalım?’ diyordu. Bu sözlerine Otcigin-Noyan diyor ki: ‘Atlarımızın zayıf olmasını neden bahane ediyorsun! Benim atlarım güçlü idi. Böyle bir haber aldıktan sonra nasıl boş dururuz!’”

Bu metne baktığımızda Cengiz Kağan’ın savaş için hazırlanmış beygir sürülerine 1189 yılında küçük kardeşi Belgütey ve Qaraldai-Toqura’unu, 1203 yılında kendi küçük kardeş Alçıdai’yı, 1204 yılında da kendi küçük kardeşi Temüge-Otcigin’i görevlendirdiği anlaşılmaktadır. Bunlar Cengiz Kağan’ın askerî ve siyasî işleri için çok önemli olan *aqtacin* (beygir sürüsünün bakıcısı) görevini güvenebileceği birine yani kardeşlerinden birisini seçip ona verdiğini göstermektedir.

Cengiz Kağan’ın 1189 yılında düzenlediği besicilik düzenine göre onun küçük kardeşleri olan Belgütey, Alçıday, Temüge Otcigin ve Qaraldai-Toqura’un, savaş atlarını otlakta besleyen çobanlar değildir. Bu kişiler, kendi yönetimleri altında birkaç *aqtacin* çalıştıran yüksek makamdaki memurlar olsa gerektir. MGT’deki *alcidai-yin aqtas adu'ula'ulsun cigidei yadirjüyil-e jüyil-e noqo'an-tur aqtas-ıyan adu'ulan yabuqui-tur* (Rachewiltz, 1972, s. 81) “Alcidai’in sorumluluğunda olan beygir sürüsünü

iyi ot olan mıntikalarda Cigidei-Yadir otlatırken...” malumatı Alcidai’ın sorumluluğunda olan at sürülerini Cigidei-Yadir’in otlakta beslediğini göstermektedir.

1205 yılında Camuka’nın kendi hizmetçileri onu esir aldılar ve Cengiz Kağan’a götürdüler. Orada Camuka: *anda seçen eketü törülki külük törejü erdemü[t]ten de’ünertü örlü’üt nököd-iyer-iyen dalan qurban aqtas-iyar-iyen bolju anda-da hülekde=ba-je* (Rachewiltz, 1972, s. 112) “Kankardeşim sen akıllı anadan bilgili olarak doğdun, er erdemli kardeşlere, güvenli hizmetçilere, yetmiş üç *aqta*’ya (*aqtas*) sahip olduğun için sana yenildim.” diye söylemiştir. Bize göre bu veri, XII. yüzyılın son yıllarında Cengiz Kağan’ın ne kadar çok savaş atına sahip olduğuna dair tek bilgi olabilir. Metinde Cengiz Kağan yetmiş üç ata sahip olduğunu ve bu atların Camuka’nın yenilmesinin bir sebebi olduğunu anlatmaktadır. Burada *dalan qurban aqtas* “yetmiş üç at” ifadesinin anlamını belirtmek gerekir. Yetmiş üç tane at mı yoksa çok sayıda at anlamında kullanılmış bir sembol rakam mı yoksa yetmiş üç tane at sürüsünü ifade eden bir tamlama mı olduğuna yönelik sorular ortaya çıkar. Bize göre 73 iyi at olsa bile 30.000 askere sahip olan Camuka’nın yenilmesinin sebebi bu olmamalıdır. Bu nedenle *dalan qurban aqtas* “yetmiş üç at” ifadesi, “yetmiş üç tane at” anlamında düşünülemez. Moğolların geleneklerine göre 73 gibi belirgin sayılar “çok, çok fazla” anlamlarında kullanılmıyor. Yetmiş veya seksen gibi tam sayılar ise “çok, çok fazla” anlamlarına gelecek şekilde kullanır. Bu nedenlerle *dalan qurban aqtas* “yetmiş üç at” ifadesinin savaş beygirlerinin 73 sürüsü manasında olması daha doğru gözüküyor. Bunu Song Devleti’nin elçisi olarak Büyük Moğol Devleti’ne gelen Peng Da Ya’nın seyahatnâmesinde mevcut olan:

“Erkek olan atlardan en seçkinini *yule*¹⁰⁵ diye adlandırıp damızlık yaparlar ve onun haricindeki bütün erkek atlar terbiye edilir. *yule*’yi kısrağ sürüsüne dâhil ederler ve sürüye diğer aygırları yaklaştırmazlar; kısrağ ve aygırları böylece ayrı tutarlar. Sürüler, genelde, dört yüz-beş yüz attan oluşmaktadır. Bütün sürüye, elinde demir uçlu kırbağ bulunan iki ulak¹⁰⁶ bakar ve at sürüsü onlardan çok korkar. Sabah ve akşam vakitlerinde, at sürüsünü çadırın önüne getirip uzun bir müddet tuttuktan sonra otağa doğru salıverirler. Atları kuyudan sularlar ve bir kuyudan dört yüz-beş yüz kadar at sulanabilir. Atlar da düzenli olarak sıra sıra gelip su içerler; doymayanlar tekrar sıraya girer. Sıra düzeni bozulursa

¹⁰⁵*Moğollar*, erkek atlardan en seçkin ve güçlü olanını hem sürü reisi, hem de sürünün çoğalması için damızlık aygır olarak seçerler ve hiç bir zaman binme ve yük taşıma gibi işlerde kullanmazlar. Bu ata, Moğolcada *acirga* derler (Lessing, 2003, s. 99). Diğer erkek atlar ise kısırlaştırılır. Söz konusu *acirga* kelimesini, *Çinliler* yanlış anlayarak *yule* şeklinde kaydetmişlerdir (Bayasah, 2006, s. 288).

¹⁰⁶ Peng Da Ya, Moğolistan’a giderken posta, yani *yamda* çalışan görevlileri atlı çobanlar ile karıştırmış olmalıdır. *Yamlarda* kullanılmak üzere özel yetiştirilmiş at sürüsü bakanları Moğolcada *ulaga*, *ulagaç* denir. Fakat, kağan’ın savaş at sürüleri bakanları *aqtacin* denir.

ulaklar ellerindeki demir uçlu kırbaçı şaklatır ve atlar başlarını eğerek hemen düzgünce sıraya girerler. Bir yule, elli veya altmış kadar kısrağı sahiplenir ve bir kısrağ sürüden ayrılırsa, derhal yanına gider, ısırarak ya da çiftle atarak tekrar sürüye dâhil eder.” (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012. s. 137)

malumatından anlayabiliriz. Bu malumattan bir aygır ile elli veya altmış kadar kısrağın birlikte bir at sürüsü yapıldığı ve dört yüz, beş yüz kadar beygirden de özel bir sürü yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu olan *aqta* “beygir sürüsü” şüphesiz 400-500 kadar attan oluşan özel bir sürü olmalıdır. Bu bilgiye göre hesaplandığı zaman Cengiz Kağan’ın 73 tane beygir sürüsünde toplam 29.200 ile 36.500 arasında beygir bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu hesabı Cengiz Kağan, Camuka ile savaştığı zaman çıkarmış 30.000 asker sayısına yakın olmaktadır. Yani XII. yüzyılın sonlarında Cengiz Kağan 73 beygir sürüsüne sahip olduğu ve bu savaşta beygirlerin ona bir büyük avantaj kazandırdığı tahmin edilebilir. Bunun dışında MGT’deki *dalan qurban aqtas* “yetmiş üç at” ifadesini savaş beygirlerinin 73 sürüsü manasında olduğunu kabul edersek Peng Da Ya’nın verdiği “Bütün sürüye, elinde demir uçlu kırbaç bulunan iki *ulak* bakar.” bilgisine göre XII. yüzyılın sonlarında Cengiz Kağan’ın *aqtacisinin* yönetiminde yaklaşık 146 beygir çobanının bulunduğu anlaşılır.

1202 yılında Camuka ve Cengiz Kağan arasında savaş çıkmadan az önce Camuka’nın küçük kardeşi *Taiçir*, Temücin’in atlarını yağmalamaya teşebbüs etmiştir. Bize göre bu vaka savaştan önce Temücin’in avantajlarını yok etmek için Camuka tarafından uygulanmış, ancak, başarısızlıkla sonuçlanan bir teşebbüstür.

Bunların sonucunda Cengiz Kağan, kağan olduğu 1189 yılında savaş işleri için hazır tutulan beygir sürülerinden sorumlu olan *aqtacılık* memuriyetini kurmuştur. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu memuriyet o kadar önemliydi ki, bu yüzden bu memuriyete kendi öz kardeşlerinden birini tayin ediyordu. *Aqtacinlerin* de kendi atlarında seyisleri çalıştırdığı anlaşılmaktadır. Bu nedenlerle XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *güre’en* beylerine ait beygir sürülerinin bakımı için kullanılan yaygın bir düzen olduğunu kabul etmekteyiz.

4.1.3.2. Seyis (*Adu'ucin*)

Moğolca *adu'u(n)* kelimesi “davar, hayvan, at sürüsü” anlamındadır (Gül, 2016, s. 66). Cengiz Kağan’ın seyisleri hakkındaki ilk bilgi MGT’de *tayici’udai qutu morici mulqalqu qurban-ni adu’u adulatuqai ke’eba* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “‘Tayici’utlu Qutu, Morici, Mulqalqu üçü at sürüsü beslesinler.’ dedi.” şeklinde zikredilmiştir. Yani 1189 yılında Temücin Cengiz Kağan olduktan sonra kendine ait seyisler tayin etmiştir. Bu *adu’ucin* “seyis”in görevleri *aqtacı*lardan farklı idi. Beygir sürüsü, özel işler için hazırlanmış 400 ile 500 arasında beygirden oluşur. Peng Da Ya’nın verdiği bilgiye göre XII. yüzyıldaki *güre’en* beylerinin at sürüsünü elli veya altmış kadar kısarak ve bir aygır oluşturmakta idi. Sürü içerisinde az sayıda beygirler de bulunur. XII. yüzyıldaki sivil çobanların at sürüsünde kısarak, aygır ve diğer atların hepsinin birlikte bulunduğu Bo’oçu’nun at sürüsünden anlaşılmaktadır.

MGT’deki Cengiz Kağan’ın seyislerine ait en ayrıntılı bilgi ise:

te’ün-ü qoyina jamuqa-yin de’ü taicar jalama-yin ebür-e ölegei-bulaq-a bürün bidan-u sa’ari-ke’er-e bügü joci-darmala-yin adu’un de’ermedüre o[t] cu’ui taicar joci-darmala-yin adu’un de’ermecü abcü otcu’ui joci-darmala adu’u-ban de’ermecü o[t] taju nököd-iyen jürüğe yadaqdaju mün joci-darmala nekejü otcu söni adu’un-u’an kiji’ar-a gürcü morin-u’an del de’ere helige-ber-iyen kebejü gürcü taicar-un niru’u inu ququru qarbuju ala’at adu’u-ban abu’at irejü’ü (Rachewiltz, 1972, s. 54) “Bundan sonra Camuka’nın küçük kardeşi Taicar Jalama dağın ön tarafında Ölegei çayı kıyılarında iken bizim Sa’ari-ke’er’te bulunan Joci-Darmala’nın at sürüsünü yağmalamaya gelmiş ve Taicar Joci-darmala’nın at sürüsünü yağmalayıp geri dönmüştür. Joci-Darmala at sürülerimizi yağmalarken onun arkadaşları korktuklarından yardım etmeyince Joci-Darmala tek başına onları takip etti. Geceleyin at sürülerinin yanına ulaştıktan sonra atının yelesine yaslanarak yaklaşmış Taicar’ın arkasından vurarak öldürdü ve at sürülerini geri alıp geldi.”

şeklindedir. Bu metinde geçen vaka, 1190 yılında olmuştur (bk. MUT, II, 2003, s. 89).

Bundan Cengiz Kağan’ın konar-göçer hayvancılığının besicilik düzenindeki seyislerin düzenini de görebiliriz. Cengiz Kağan 1189 yılında seyisliğe Qutu, Morici, ve Mulqalqu’yu atamıştır. Bu yüzden yukarıdaki malumatta geçen Joci-Darmala ve onun arkadaşlarını Qutu, Morici, Mulqalqu gibi memurların altında görev alan at çobanları olarak düşünmek gerekir. Yani 1189 yılında Cengiz Kağan tarafından tayin edilmiş Qutu, Morici ve Mulqalqu’nun Joci-Darmala ve onun arkadaşları başta olmak üzere birçok at çobanı çalıştıran beyler olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra 1206 yılında Cengiz Kağan, Büyük Moğol Devleti’ni kurduktan sonra seyis Mulqalqu’yu binbaşı

olarak tayin etmiştir. Bu olay da XII. yüzyıldaki seyislerin yüksek görevli memurlar olduğunu göstermektedir.

XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki reislerin seyislerinin görevlerinden bahseden bir metin, Qabul Kağan'ın torunu Yeke Ceren'e aittir. MGT'deki:

altan-u de'ü yeke-ceren ger-dür-iyen irejü ügülerün manaqar erde temüjin-i bariya ke'eldüba ene üge-yi temüjin-e kelen gürgen otqu gü'ün-i yambar ele bolqaqdayu ke'ejü'üi teyin ügüleküi-tür eme inu alaq-it ügülerün tere deleme üge cinu ya'un bolumui haran ba ünemsige'üjei ke'ejü'üi teyin keleleküi-tür adu'uci inu badai sün gürgere irejü ene üge-yi sonoscu qariba badai yorciju nökör adu'uci kis<i>liq-a ceren-ü ügüleksen üges ügülejü'ü kis<i>liq ügülerün bi basa otcu uqasuqai ke'ejü ger-tür otcu'ui ceren-ü kö'ün narin-ke'en qadā sa'uju sumud-ıyan hürün sa'uju ügülerün tuqar bida ya'u ke'eldüle'ei kele-ben abdaqun ken-ü ama itqaqun ke'ejü'üi teyin kē'et narin-ke'en basa adüci-da'an kis<i>liq-a ügülerün merkidei-caqa'an aman-caqa'an-ke'er qoyar-i bariju a[b] cira huyaju söni erte morilaqu ke'ejü'üi (Rachewiltz, 1972, s. 79) “Altan-u küçük kardeş Yeke-Ceren'in evine gelerek ‘Yarın erkenden Temücin’i yakalamak için sözleştik. Bu haberi getiren bir insanı Temücin nasıl mükafatlandırır kim bilir!’ demişti. Bu sözüne karşı onun karısı Alaq-it ‘Senin anlamsız bu sözlerin de ne oluyor, bu sözlere kara bodun olan biz bile inanmayız.’ dedi. Bu konuşma sırasında adu'uci (seyis) Badai, süt getirmek için geldi ve bu sözleri duyarak döndü. Badai giderek bir diğer seyis arkadaşı Kisiliq'e Ceren'in sözlerini nakletti. Kisiliq ‘Ben de gidip anlayayım’ diyerek eve geldiği zaman Ceren'in oğlu Narin-Ke'en dışarıda oturmuş ve oklarını sivirtmekle meşgulken ‘Biraz önce biz ne konuştuk; dilini bağlayıp kimin ağzını kapatırım.’ dedi. Böyle söyledikten sonra Narin-ke'en de kendi seyisi olan Kisiliq'e ‘Merkit'in ak atını ve ak ağızlı kır atlarını yakalayıp getir ve bağla. Gece erkenden hareket edeceğim.’ dedi.”

Bu metinde geçen Badai ve Kisiliq gibi seyislere baktığımızda XII. yüzyıl reislerinin seyisleri aygır ve kısraklardan oluşan geleneksel at sürülerini bakmakla beraber kendi reisinin kısrak sütü ve kımız gibi ihtiyaçlarını karşılamak, reislerin gündelik bineklerini hazırlamak gibi görevlerinin de olduğu anlaşılmaktadır.

1189 yılında konar-göçer hayvancılığın yeni düzeni oluşturulurken at sürülerinden sorumlu olan beyler, Cengiz Kağan tarafından doğrudan tayin edilmiştir. Fakat 1204 yılında gerçekleştirdiği devlet yönetim düzenindeki revizyonda seyisler için herhangi bir değişimin olup olmadığına dair bir bilgi mevcut değildir. Ama 1206 yılında Cengiz Kağan *ordo-yin ger-ün kö'üd-i adu'ucin qonicin temēcin hükecin-i ordo darun dödei-cerbi uqaju atuqai ke'en tūsiba* (Rachewiltz 1972, s. 135) “Saray etrafındaki hizmetkârlara, [saray yanında bulunan] seyislere, koyunculara, devencilere, öküzçülere Dödei-Cerbi nezaret edecektir.” buyruğuyla saray yanında bulunan mal sürülerinden sorumlu olan bütün memurları Dödei-Cerbi'ye tâbi kılmıştır. Bu malumatta saray yanında bulunan hayvan sürülerinden at sürüsü, koyun sürüsü, deve sürüsü, öküz sürüsü olarak bahsedilmiştir, ancak *aqta sürüsü* (savaş ve av gibi özel işler için hazırlanmış beygir sürüsü) hakkında bir şey söylenmemiştir. Bunun sebebi, *aqta*

sürüsünün sayısının 400-500 kadar çok sayıda olmasından dolayı saraya yakın mıntikalarda bu sayıdaki bir sürüyü otlatmanın imkânsız olmasıdır. Kaynaklarımızdaki bütün malumatlar, beygir sürülerinin saraydan uzak otlaklarda otlatıldığını ifade etmektedir. Bu da “beygir sürüsü” ve “at sürüsü” arasındaki diğer bir farklılıktır.

4.1.3.3. Koyuncu (*Qoniçin*)

Cengiz Kağan'ın koyuncuları hakkındaki ilk bilgi, MGT'deki *degei ügüleriün silegü irge şülen bolqaju manaqar bu megüdesü qonoq-tur bu qojidasu alaçci'ut qoni<n>d-i adu'ulaju alam dü'ürgesü qongqoçci'ut qoni<n>d-i adu'ulaju qoton dü'ürgesü qo'olancar mawui büle'e bi qoni<n>t adu'ulaju qonjiasun idesü bi degei qoni<n>t adu'ulaba* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Degei şöyle dedi. ‘Üç yaşında koyundan çorba yapayım, sabah yemeği az olmasın, akşam yemeği geç kalmasın. Ala koyunları besleyerek ağılı doldurayım. Koyu sarı koyunları besleyerek ağılı doldurayım. Obur ve kötü huylu biriyim. Koyunları besleyerek bağırsaklarını yiyeyim ben.’ diyerek Degei, koyuncu oldu.” metninde bulunmaktadır. Yani, 1189 yılında Temücin Cengiz Kağan adını alıp *han* olduktan sonra kendi koyuncusu olarak Degei’yi tayin etmiştir. Fakat Degei, Cengiz Kağan'ın koyun sürülerini otlakta otlattıran çobanı mı oldu yoksa Kağanın koyun sürülerinden sorumlu olan bir üst memuru mu oldu, açıkça ifade edilmemiştir. Bu malumata göre Degei, koyun beslemekle beraber sarayın sabah yemeklerinden ve akşam yemeklerinden de sorumlu idi. Bu açıdan baktığımızda Degei, koyun sürüsünü besleyen bir sürü çobanı değildir. Cengiz Kağan'ın onu koyun sürülerinden sorumlu olarak saray yemeklerini organize etme görevine tayin etmiş olduğu anlaşılmaktadır. XII. yüzyıldaki *güre'en*'in ve XIII. yüzyılın başındaki kağan sarayının yanında olan koyun sürüsüne *sülen-e sürüg* “yemek sürüsü” denir (Rachewiltz 1972, s. 172). Cengiz Kağan 1189 yılında bu sürülerden ve saray yemeklerinden sorumlu olan memurluk görevine Degei’yi tayin etmiştir. Artık, koyunun otlatılması ve saray yemeğinin organize edilmesi işleri tek bir kişinin yapabileceği kadar kolay bir iş değildir. Bu nedenle Cengiz Kağan tarafından *koyuncu* ilan edilmiş Degei, koyun otlatan çoban olmamalıdır.

1206 yılında Cengiz Kağan *degei qonici-da bükde'ül-i ci'ulqaju minqa mede'ülba* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Binlikler dışında kalanları bir araya toplamak suretiyle bir

binlik kurarak Degei adlı koyuncuya verdi.” malumatı 1189 yılında tayin edilmiş koyuncuların sıradan bir çoban olmadıklarını ve yüksek memur statüsünde bulduklarını göstermektedir.

Cengiz Kağan’ın koyuncuları hakkındaki bilgiler az olmasına rağmen yukarıdaki metin önemli bir sorunun cevabına ışık tutmaktadır. Bu malumatta geçen *alaqci’ut qoni<n>d-i adu’ulaju alam dü’ür=gesü qongqoqci’ut qoni<n>d-i adu’ulaju qoton dü’ürgesü* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Ala koyunları besleyerek ağılı doldurayım. Koyu sarı koyunları besleyerek ağılı doldurayım.” cümleleri, XII. yüzyıl hayvancılık düzeninde hanların saraylarının yanında bulunan koyuncuların “sürüleri beslemek ve yetiştirmek” amacıyla olduğunu göstermektedir.

Bunun dışında Degei’in sorumluluğunda olan koyun sürüleriyle sarayın yemek ihtiyaçlarını karşıladığı belirtilmektedir. Bütün bunlar 1189 yılında Cengiz Kağan tarafından yeniden düzenlenmiş konar-göçer hayvancılık düzeninin tam olarak saray yanında bulunup, sarayın gündelik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla düzenlenmiş hayvan sürülerinden oluştuğunu göstermektedir. Sarayın günlük ihtiyaçlarının karşılanması için uyruklardan her gün vergi toplanması gibi bir usul yoktu. Cengiz Kağan’ın *adu’ucin qonicin temēcin hükecin-i ordo darun dödei-cerbi uqaju atuqai* (Rachewiltz, 1972, s. 52) “Sarayın yanında olan seyislere, koyunculara, devecilere, öküzçülere saraydaki Dödei-Cerbi nezaret edecektir.” buyruğu da Kağan sarayı yanında, sarayın günlük ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla olan hayvan sürülerinin bulunduğunu ispatlamaktadır.

4.1.3.4. Öküzçü (*Hükercin*)

Kaynaklarımızda Cengiz Kağan’ın öküzçüleri ve devecileri hakkında verilen bilgiler çok sınırlıdır. MGT’de öküz kelimesi *hüker* şeklinde 12 defa, öküzçü kelimesi *hükercin* şeklinde 2 defa geçmektedir. Temücin, 1189 yılında Cengiz Kağan olduktan sonra kendi konar-göçer hayvancılığının besicilik düzenini yeniden yapılandırırken deveci ve öküzçü memurlar tayin etmemiştir. Fakat, 1206 yılında Cengiz Kağan tarafından söylenen bir buyrukte: *ordo-yin cerbin ökid-iger-ün kö’üt teme’ecin-i hükecin-i kekte’ül basa’alaju ordo-yin ger tergen-i asaratuqai* (Rachewiltz 1972, ss. 134-135) “Saray beylerinin kızlarına, hizmetçilerine, devecilerine, öküzçülerine gece muhafızlarını

sorumlu olarak saraydaki çadır-arabalarına da baksınlar.” şeklinde geçen deveci ve öküzcü memurların varlığının 1206 yılından önce bulunduğu belirtilmektedir. Song Devleti'nin elçisi Xiu Ting kendi seyahatnâmesinde “*Yani benim gördüğüm kuzey öküzleri sığırlardır. Vücut yapısı güneyin gergedanı kadar büyüktür; çekme ve koşum gücü de muazzamdır; fakat sabana bağlanmaz, sadece araba çekmek için kullanılırlar. Öküzlerin çoğunun burnuna halka geçirilmemiştir.*” şeklinde bilgi vermiştir (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 105). Bu iki örnekte öküzlerin saraydaki çadır-arabaların çekmesi gibi ihtiyaçlar için kullanıldığından bahsedilmektedir.

MGT'deki öküz ile alakalı bütün bilgiler şu şekildedir:

- *Böken qara'utai tergen-tür unu'ulju bö'ere alağ hüker kö[1]jü* (Rachewiltz, 1972, s. 38) “kapalı çadırlı arabaya bindirip, ala böğürlü bir öküze (arabayı) bağlayarak...”
- *bö'ere alağ hüker-iyen deledü'et öterlen ne'üğü bolun tergen-ü tenggeli ququs otba* (Rachewiltz 1972, s. 39) “ala böğürlü öküzünü kamçılıyarak çabuk hareket etmek istediği zaman arabanın dingili kırıldı.”
- *urtu qara'atu tuk-ıyan sacuba bihüker-ün arasu-bar büriksen otken dawutu kö'ürge-ben deletba* (Rachewiltz, 1972, s. 43) “Uzaktan görülebilen tuğumu astım ben, öküz derisinden yapılmış gür sesli davulumu çaldım.”
- *ja'arin irejü nadur nidün-dür-iyen üje'ülba qo'aqcin üni'en irejü jamuqa-yi horciju yabuju ger tergen inu mürgüle'et jamuqa- yi mürgüjü öre'ele eber-iyen ququraju sol [1]jir eberty bolju eber minu aca ke'en ke'en jamuqa-yin jü[k] mö'ören mö'ören siro'ai sacun sacun bayimu muqular qo'a hüker yeke gerlüge de'ere ergüjü köljü jtküjü temüjin-ü qoyinaca yeke terge'ür-iyer mö'ören mö'ören ayisurun tenggiri qajar eyetü[1] düjü temüjin-i ulus-un ejen boltuqai ke'en ulus te'ejü a[b] cu ayisu* (Rachewiltz, 1972, s. 50) “İlâhî bir işaret gözüme gösterdi. Beyaz bir inek gelerek Camuka'nın etrafında dolaştı ve onun çadır arabasını boynuzladı, sonra da Camuka'yı boynuzladı. Bu esnada ineğin iki boynuzundan biri kırılıverdi, inek de ‘Boynuzumu ver!’ diyerek toprakları saçmaya başladı ve Camuka'nın karşısına dikilerek böğürüyordu. Boynuzsuz bir beyaz öküz, sırtına yüklenmiş büyük bir çadır direğini çekerek geldi. O, büyük araba izinden, Temücin'in peşinden koşturup geliyor: ‘Gök ve yer Temücin ulusun hükümdarı olsun dediği için devleti taşıyorum, geliyorum.’”
- *qoyar kil<ü>gütei tergen nökö'e kil<ü>gü-ben ququra'asu hüker inu jikdün yadayu* (Rachewiltz, 1972, s. 87) “İki oklu arabanın bir oku kırılırsa öküz onu çekemez”
- *muqular qara hüker jemlen alajü büküi-tür* (Rachewiltz, 1972, s. 123) “Boynuzsuz bir kara öküzü kesmekle meşgul iken...”
- *öleng-tür quci'asu hüker-e ülü idekdegü e'ükün-tür quci'asu noqai-a ülü idekdegü* (Rachewiltz, 1972, s. 152) “ot içine atılıp da öküz bile yemezse, yağ içinde atılıp da köpek bile yemezse...”
- *ula'an-u aqtas si'üsün-ü qonit sa'arin ge'üt telegen-tür kölgü hüker terget endece bidan-aca kemleksen kem-ece oqor bugi duta'ulu'asu* (Rachewiltz, 1972, s. 173) “Binecek beygirlerin, yenecek koyunların, sağılacak kısırağların, arabaları sürececek öküzlerin ve arabaların sayısı, bizim söylediğimiz sayıdan hiçbir zaman eksik olmasın.”

Bu bilgiler ışığında baktığımızda, XII. yüzyıl Moğollarının öküzü genellikle arabalarını ve çadır arabalarını çekmek için kullandıkları anlaşılmaktadır. Yukarıda geçen 8 örnekten bir tanesinde öküz kesmekten, birinde de öküz derisinden bahsedilmektedir. Fakat diğer altı örnekte öküzün çadır arabalarını çekmesi için kullanıldığı

belirtilmektedir. Kağan sarayının göçü sırasında en önemli taşıyıcı gücü olan öküzlerden sorumlu bir memurun bulunduğunu ispatlayacak veriler bulamadık. Ancak bu memurların Kağan sarayının korunması ve yeni yere göç etmesinde sorumlu olan *kebte'ül'* e (gece muhafızlarına) ait olduğunu tahmin etmekteyiz.

4.1.3.5. Deveci (*Teme'eçin*)

XII. yüzyıldaki Kağan saraylarında develer de öküzler gibi arabaların çekme gücü olarak kullanılmış olabilir. MGT'de bulunan Moğolların deve kullanmasına ait olan *qacar qo'a ökid-i qahan boluqsan-a tanu qasaq tergen-tür unu'ulju qara bu'ura kölgeju qatara'ulju otcu qatun sa'urin-tur qamtu sa'ulumu ba* (Rachewiltz, 1972, s. 25) “Güzel yanaklı kızlarımızı kağan olmuş sizlerin büyük arabalarına bindirip, (bu arabalara) kara erkek deve koşarak gönderip kağan tahtına birlikte oturturuz.”; *gücü kökücü qoyar qasar-i barira otba ke'en eke-de ja'aju'u eke mede'et söni bö'et uda'aran caqa'an teme'en kölju qara'utai tergetei söni-de dülin yorciju* (Rachewiltz, 1972, s. 140) “gücü ve kökücü [Cengiz Kağan] Qasar'ı yakalamak için gittiğini anneye söyledi. Anne gece olmasına rağmen küçük çadırlı arabaya ak deve koşarak peşlerinden hareket etti.” gibi örnekler de genel olarak bunu göstermektedir. Bu yüzden biz sarayın yanında olan deve sürülerinin de kağan sarayına bakması, onu koruması ve yeni yere göç etmesinden sorumlu olan *kebte'ül'* e ait olduğunu düşünmekteyiz.

Bunlara dayanarak XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki devlet idarî taksimatının ana birimi olan *güre'en* içerisinde yöneticilere ait olan büyük hayvancılık düzenleri ile tâbilere ait şahsî mülkiyet niteliğindeki hayvancılık düzeninin beraber bulunduğunu söyleyebiliriz.

MGT'deki *tatar-un ajai-qan harban qurban nasutu-yi eke selte basa dawuliju otcu teme'ed-iyen adüla'ulun yabuqui-tur ajai-qan-u qonici abu'at horquju ireba-je* (Rachewiltz, 1972, s. 70) “Tatar hanı Ajai Han, [Ong Han'ı] on üç yaşında iken annesi ile birlikte esir edip, (kendi yurduna) götürerek kendi develerini gütmesi işine vermiştir. O zaman Ajai Han'ın koyuncusu onu [Ong Han'ı] alıp, kaçarak geri gelmiştir.” malumatı XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasının doğu bölgesindeki Ajai Han başta olmak üzere Tatar yöneticilerinin hayvancılık düzeni ile 1189 yılında Cengiz Kağan tarafından düzenlenmiş hayvancılık düzeninin benzer olduğunu gösterir.

Qabul Kağan'ın torunu Yeke-Ceren'in *adu'uci* (seyis) Badai ve Kisiliq isimli seyislerine ait malumatlar, Yeke-Ceren'in de her türlü sürüden sorumlu olan çobanlar çalıştırdığını belirtmektedir. MGT'deki Kereyit Ulusu'nun büyük reisi, efendi Senggüm'ün atçıları hakkındaki bilgiler, Kereyit reislerinin de Cengiz Kağan ile benzer hayvan sürülerine ve bu sürülerden sorumlu memurlara sahip olduğunu göstermektedir. Bu yüzden 1189 yılında Cengiz Kağan tarafından yeniden düzenlenmiş olan konar göçer hayvancılığa ait besicilik düzeninin XII. yüzyıldaki Moğolistan coğrafyasında bulunan bütün reislerin konar-göçer hayvancılık düzenleri için uyguladıkları yaygın bir model olduğunu düşünüyoruz.

Özetle, XII. yüzyıl Moğollarında *ayil* usulü ile yapılan hayvancılık, *hot ayil düzeni* ile yapılan hayvancılık ve *güre'en* beylerine ait konar-göçer hayvancılığın özel bir düzeni (*güre'en düzeni*) olmak üzere konar-göçer hayvancılığın üç farklı besicilik düzeni birlikte bulunmuştur. Bunun dışında konar göçer hayvancılıktaki herhangi bir çalışma düzeni, ilgili meşguliyet sahibi kişinin mal varlığı ve sosyal konumu ile alakalı olarak farklılık göstermektedir. Temücin'in sosyal konumu yükseldikçe onun konar-göçer hayvancılığının besicilik düzeni de aile (*ayil*) usulünden oba (*hot ayil düzeni*) usulüne, oba usulünden de reise ait konar-göçer hayvancılığın özel düzeni olarak değişmektedir. Dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde konar-göçer hayvancılıkla ilgili oluşturulan sistemde tek bir besicilik yönteminin varlığı söz konusu değildir.

4.2. XII. YÜZYIL MOĞOLLARININ AVCILIK DÜZENİ

Ortaçağ Asyası'ndaki avların çok sayıda halkın ve savaşçının katıldığı süreklilikli avları şeklinde yapıldığı görülmektedir. Çok miktardaki av hayvanının geniş bir çember içine alınarak tuzağa düşürülmesi, Avrasya'da kadim bir gelenek olup bu süreklilikli avı yöntemi hanedanlıklara özgü avların önemli bir parçasıydı (Bk. Uyar, 2017, s. 77). Ortaçağ Moğolları için de avcılığın çok önemli olduğu temel kaynaklarda sıklıkla zikredilmiştir. MGT'de Horilardai-Mergen, Hori Tümedler'in memleketinde bulunan samurların ve sincapların av mıntıklarının zorla elinden alınmasına hiddetlenerek bütün halk ile beraber Horılar *oboqtu* olarak geldiğine dair "*burqan-qaldun-nu görö'esün görü'üli sayitu qajar sayin ke'en burqan-qaldun-nu ejet burqan-bosqaqsan sinci-bayan uriangqai-tur newüjü ayisun aju'u* (Rachewiltz, 1972, s. 14) "...'Burqan-Qaldun civarındaki yerler ava müsaittir.' diyerek Burhan-haldun'un sahibi olan Burhan-boşqaqsan ve Sinci-Bayan Uriangqai'a göç etmekte idi." şeklinde rivâyet bulunmaktadır. Yani, bazı kuzeydeki ormanlık bölgede yaşayan Moğollar için avcılık hayat kaynağı niteliğindedir. Alaaddin Ata Melik Cüveynî tarafından Cengiz Hanın av işini de ciddiye aldığı ve avcılık üzerine belli yasalar çıkarttığı belirtilmektedir (Cüveynî, 1988, s. 99).

XIII. yüzyılın ilk yarısı; Ögedey Kağan döneminde Güney Çin'deki Sün Devleti'nden elçi olarak Büyük Moğol Devleti'ne gelmiş olan Shao Hung'un kendi seyahatnamesinde "*Tatar* insanı, at sırtında büyümektedir. Boş zamanlarında savaş sanatlarını öğrenmekle, ilkbahardan kışa kadar ise avcılıkla meşguldür." şeklinde bir rivâyet bulunmaktadır (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 71). XIII. yüzyılda Gregory Abû'l-Faras tarafından yazılmış olan *Abû'l-Faras Tarihi* adlı eserde "Moğollar bir muharebeden sonra, düşmanlarla meşgul olmadıkları zaman, vakitlerini ava verirler ve oğullarına vahşi hayvanları avlamayı öğretirler." demiştir (Abû'l-Faras, 1999, s. 479). XIV. yüzyılda Ming Hanedanı'nın hududunda görevli olan Su Çao tarafından yazılan "İ-YÜ Yazısı" adlı kaynakta "Moğollar her zaman avcılık yapıyorlar. Bu iş onların hayatının bir kısmıdır." şeklinde yazılmıştır (Punsag, 2013, s. 153, 149). Bunun gibi birçok kaynak Ortaçağ Moğolları için avcılığın çok önemli bir hayat kaynağı olduğunu

söylemektedir. Bu yüzden Ortaçağ Moğollarının sosyal yapısında avcılık düzeni de önemli bir konu olmaktadır.

4.2.1. Sürek Av Düzeni

Tarih kaynaklarında XII-XIII. yüzyıl Moğollarının avcılık düzeni hakkındaki bilgiler açık bir şekilde anlatılmaktadır. Bu bilgilere göre XII-XIII. yüzyıldaki av düzeninin iki şekli bulunduğu anlaşılmaktadır.

4.2.1.1. Askeri çemberde daraltma şekli

Bu yöntem hakkında en belirgin yorumları tarihçi Alaaddin Ata Melik Cüveynî şu şekilde aktarmaktadır:

“Cengiz Han, av işini de ciddiye almış onun hakkında şu yasaı koymuştu: Vahşi hayvan avı, bu işe bakan bir komutanın izniyle yapılırdı. Avcıların avda tutacakları saf, avı nasıl kuşatıp çember içine alacakları kurallara bağlanmıştı. Ava çıkılmadan önce av sayısını öğrenmek için av yerine insanlar gönderilir, avcılar muhakkak eğitimden geçirilirlerdi. Komutanların ve askerlerin boş zamanlarını av ile geçirmeleri teşvik edilirdi. Bundan amaç yalnız av değil, askerleri idmanlı tutmak, onları ok atmada ustalaştırmak ve zorluklara alıştırmaktı. Kışın ilk günlerinde Han, ava çıkmak istediği zaman çevrede ve yolunun üzerindeki görevli bulunan komutanlara askerleriyle birlikte ava hazırlanmalarını emrederdi. Bu emir üzerine her komutan, yasa gereği her on kişiden birini görev yerinde bırakır, diğerleriyle ava katılmak üzere hazır beklerdi. Av yerinin özelliklerine göre gerekli silahları ve malzemeyi belirleyip temin etmek, sağ, sol cenahlar ile orta yeri düzenlemek büyük emirlerin işiydi. Han yola çıkmadan az bir zaman önce hanımları yiyecek ve içeceklerle birlikte yola çıkarılırdı. Bir ay, iki ay, üç ay süreceği göz önünde tutularak avın dairesi ve halkası teşkil edilirdi. Av çevreden merkeze doğru yavaş yavaş sürülür, hiçbir hayvanın daireden dışarı çıkmaması konusunda özen gösterilirdi. Eğer bir av, birden bire ortaya fırlar, telaşa kapılırsa, bunun sebebi inceden inceye araştırılır, hayvan çoğu zaman binbaşılardan, yüzbaşılardan ve onbaşılardan değnek darbeleriyle öldürülürdü. Safi doğru tutmayanları, ayağını biraz ileri veya geri koyanları, cezalandırmada aşırıya kaçarlardı. Bu düzen içinde bir iki ay gece gündüz av sürüsünü sürdükten sonra Han'a avın azlığı, çokluğu, cinsi ve yeri konusunda bilgiler vermek üzere elçiler gönderilirdi. Halkanın çapı bir iki fersah olunca askerler ayakta yan yana durup bir duvar teşkil ederler, ipleri bağlayıp kementleri hazırlardı. Halkanın içinde kalan yabancı hayvanlar oraya buraya kaçışıp bağrıışmaya ve her türden canavarlar uluyup kükremeye başladıklarında yabancı hayvanlar bir araya toplandığı zaman ayetin sırrı ortaya çıkardı. Bu durumda aslanlar yaban eşekleri ile dost, kaplanlar tilkilerle arkadaş, kurtlar tavşanlarla barış içinde olurlardı. Daire daraldıkça av son aşamasına gelir, vahşi hayvanlara dolaşacak, koşacak yer kalmazdı. Bu sırada, önce Han ve devlet büyükleri atlarını ortaya sürer, bir süre avlanırlardı. Han yorulunca av yerine hakim bir tepede atından iner, şehzadelerin avlanışını seyrederdi. Şehzadeler işlerini bitirince büyük ve küçük emirler ve askerler av sahasına girerlerdi. Bu şekilde birkaç gün süren avdan sonra avlanacak hayvan sayısı azalınca, yaşlı ve hatırı

sayılır kimseler Han'ın huzuruna vararak ondan sağ kalan hayvanların canlarının başışlanmasını ve av partisini sona erdiren emrin verilmesini dilerlerdi. Hanın avın bittiğini ilan etmesinden sonra öldürülen hayvanlar toplanır ve bunların sayımı yapılırdı. Eğer öldürülen hayvanların sayısı çok fazla ise, aslan, kaplan, yaban eşeği gibi büyükbaş hayvanları saymakla yetinirlerdi” (Cüveynî, 1988, s. 99).

Ortaçağ Moğollarının süreklilik av düzenine ait en açık, en ayrıntılı şekilde anlatan metin budur. Bu avlanmanın adı 12. yüzyıl Suriyesi’nde Arapça kökenli *halka* iken Delhi Sultanlığı’nda ve Babür Devleti’nde Farsça *kamergâhtı*. Moğollar ise çember içine alarak gerçekleştirdikleri bu süreklilik avlarına *cerge* veya kaynaklarda geçen diğer bir şekliyle *nerge* adını vermekteydiler (Uyar, 2017, s. 78).

XII. yüzyıl Moğollarının da süreklilik avı için bu yöntemi kullandıkları MGT’de mevcut olan şu cümlelerden anlaşılmaktadır:

oro’a görö’esün abala’asu uturaju öksü ba ke’er-ün görö’esün-ü ke’eli inu niketele siqaju öksü qun-u görö’esün-ü quya inu niketele siqaju öksü (Rachewiltz, 1972, s. 51) “yaban hayvanları avlayacaksan hepsini bir araya toparlayıp verelim sana. Bozkırda olan av hayvanlarının (*görö’esün*)¹⁰⁷ [bir arada toparlayarak, onların] karınlarını yan yana oluncaya kadar sıkıştırın, uçurumda olan av hayvanlarının [bir arada toparlayarak, onların] arka bacaklarını yan yana oluncaya dek sıkıştırırım senin için”;

ora’a görö’esün-tür utura’ulda’asu qada-yin görö’esün qa inu niketele siqaju ögü’ei büle’e-je bi qun-nu görö’esü quya inu niketele siqaju ögü’ei büle’e-je bi ke’er-ün görö’esü ke’eli inu niketele siqaju ögü’ei büle’e-je bi (Rachewiltz, 1972, s. 91) “yaban hayvanlarını av yerine toparlayacaksa (*utura’ulda’asu*) kayada olan av hayvanlarının ön bacakları yan yana oluncaya dek sıkıştırın, uçurumda olan ceylanların arka bacakları yan yana gelinceye dek sıkıştırın, bozkırda olan av hayvanlarının karınları yan yana oluncaya kadar bir araya sıkıştırın”.

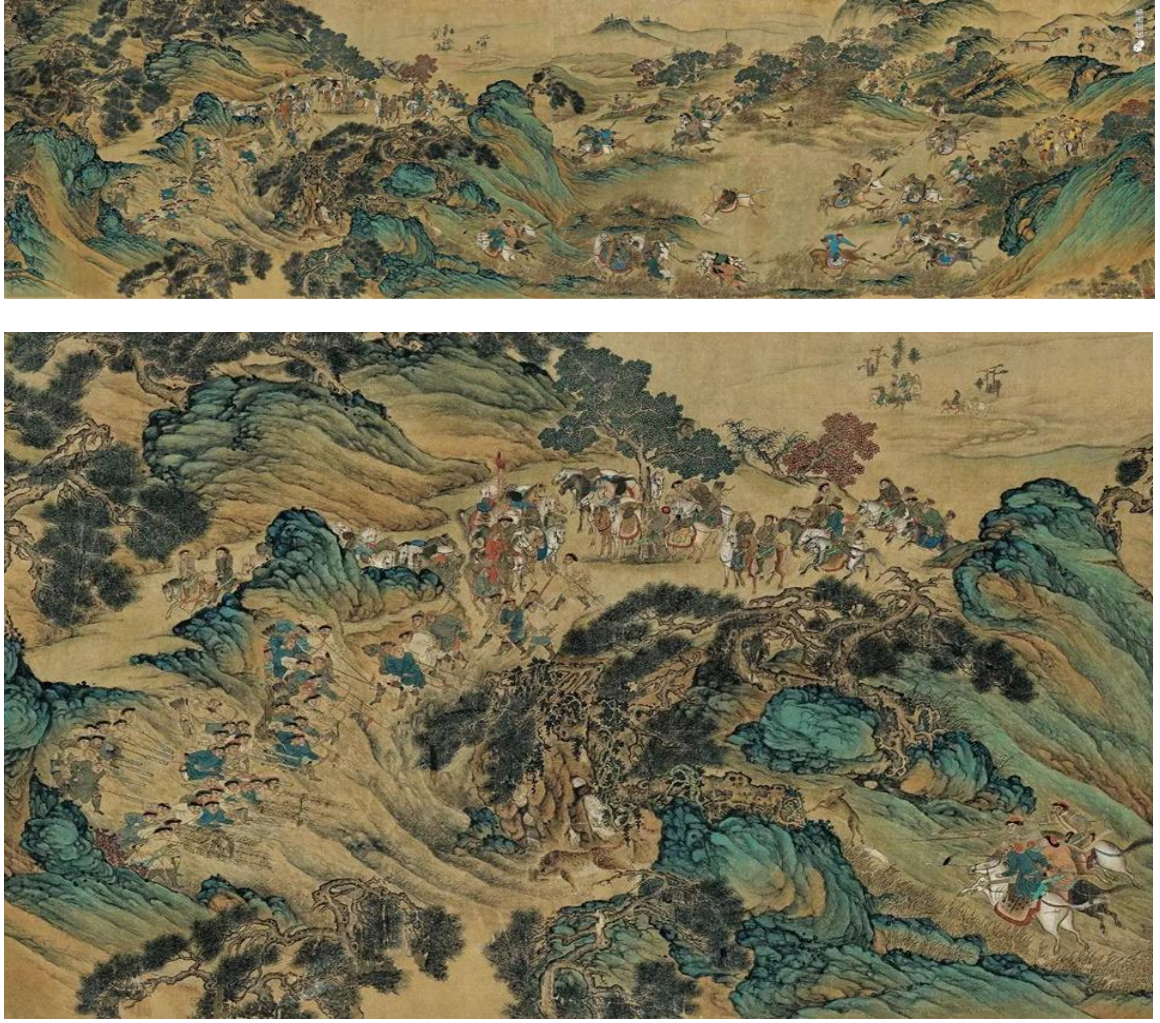
İlk metinde; *oro’a görö’esün abala’asu uturaju öksü* “yaban ceylan avlayacaksan bir araya toparlayıp verelim” şeklinde avlamak için hayvanları bir araya toparlamak gerektiği söylenmektedir. *ora’a görö’esün-tür utura’ulda’asu qada-yin görö’esün qa inu niketele siqaju ögü’ei* “yabani ceylanları av yerine toparlayacaksa (*utura’ulda’asu*) kayada olan ceylanların ön bacakları yan yana oluncaya dek sıkıştırıp vereyim” şeklinde geçen ikinci veride av hayvanlarını bir araya toparlayıp, bir arada yan yana gelinceye kadar *siqaju-* “sıkıştırmak” gerekli olduğu belirtilmiştir. Klasik Moğolca *ᠰᠢᠴᠠᠬᠤ siqaju* şeklinde olan bu fiil *sıkmak*, *sıkışmak*, *sıkıştırmak* kelimesi ile aynı anlamındadır. Kelime kökü ise *siqa* olmaktadır. Türkçedeki *sık-* kelimesi ile Moğolcadaki *siqa*

¹⁰⁷ Asıl Moğolca metinde geçen *görö’esün* kelimesinin tam anlamı dişi geyik manasındadır. “Modern Moğolcada “ot ile beslenen hayvanların genel adı” anlamında kullanılmaktadır” (Gül, 2016, 128). MGT’deki bu metinlerde de ot ile beslenen hayvanların genel adı olarak av hayvanları anlamında kullanılmıştır.

kelimesi aynıdır. Bu metinlerde ceylanları bir araya toparladıktan sonra askeri çemberin daraltılmasıyla bir araya toparlanan hayvanları sıkıştırmak anlamında kullanılmaktadır.

Metinlerdeki “bacakları birbirlerine yapışınca kadar sıkıştırmak”, “ceylanların böbreklerini birbirine birleşinceye kadar bir arada sıkıştırmak” gibi ifadeler, XII. yüzyıl Moğollarında yaban hayvanlarının çok fazla sayıda askerle kuşatılarak yapılan avlama şeklindeki av yönteminin bulunduğunu göstermektedir. İlk metindeki “uturaju” (bir araya toparlayıp) ve ikinci metindeki “*utura’ulda’asu*” (bir araya toparlayacaksa) sözünün anlamı üzerinde çeşitli tartışmalar vardır. Bu sözcüğün Çince karşılığında “首先 başında, birinci olarak; 出去 çıkmak, gitmek; 圍着 çember şekilde ortaya yaklaştırmak” yazılmış, fakat ikinci metindeki “*utura’ulda’asu*” sözcüğünün Çince karşılığında “教 yönetmek, 出 çıkmak, başlamak, 圍 çember şekilde ortaya yaklaştırmak, 呵 haa haa gibi ses çıkartmak” şeklinde tercüme edilmiştir. Bu tercümelere göre *uturaju* kelimesi av yapma genel yöntemini ifade etmektedir. Bu söz Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından yazılmış olan *Câmi’ut-tevârih*’te أوٹی چینگگیز خان یعنی (Reşîdüddîn Fazlullâh, I, 1373, s. 331) “Cengiz Han’ın *utui* ise av yerinin kalbidir. Hepsi beraber sıralanıp, *cerge* (جزگه)¹⁰⁸ şeklinde sıra alarak avı çok iyi yaparlar.” şeklinde birkaç defa avcılık ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bunun dışında Alaaddin Ata Melik Cüveynî tarafından yazılan *Tarih-i Cihan Güşâ* adlı eserin avcılık ile ilgili metninde bir kez *utu-ka* şeklinde sur yapmak, çemberlemek anlamında geçmektedir (Cüveynî, 1988, s. 185). Yukarıdaki bütün bilgiler, XII. yüzyılın ikinci yarısında Moğolların çok sayıda askerle yabani hayvanları çember şeklinde kuşatarak, ok atıp avlamak yöntemiyle avlandığını gösteriyor. O zamanki *güre’en* beyleri kendi uyruklarıyla beraber bu yöntem ile süreklilikli avı yaparlardı.

¹⁰⁸ *cerge* (جزگه): Moğolca omuz omuzda durmak anlamındadır. Klasik Moğolcada འཇེ འཇེ འཇེ *jerge*, འཇེ འཇེ འཇེ *jergecege* şekillerinde ve Modern Moğolcada *zereg*, *zeregtsee* şekillerinde “1. aynı anda, 2. omuz omuzla sıra almak, yan yanda, 3. unvanı” anlamlarında kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s. 296).

Resim 15. Yuan Moğolları'nın Sonbahar Avı: Av süresinde askerler ise yuvarlak şekilde omuzdan omuza durup, sıra alırlar. Mançu İmparatorluğu Qian Long dönemine ait olmalıdır. 1793 yılında kayıt altında alınmış bir resim.

Bunun gibi süreklilik av düzeninin Eski Uygurlarda da bulunduğunu net bir şekilde gösteren bilgi ise Orta Moğolistan'daki Hanuy nehir vadisindeki Biçigt Hoşuu adlı yerde bulunan Eski Uygurca yazıttır (Mukhtulga, 2018, s. 28). Orada:

[1] [kel]ip bis yüz turnası öltürdi

[2] ulus bogün çigi qaz öltürdi

[3] il [bo]gün yüz ...-n yüz

[4] s..on yüz otuz

[5] bör[i] öltürdi

[6] ...

[7] ...nji bör[i] öl-...-ün

[1] gelip beş yüz turnası öldürdü

[2] ulus bugün çigi qaz öldürdü

[3] il [bu]gün yüz ...-n yüz

[4] s..on yüz otuz

[5] bör[i] öldürdü

[6] ...

[7] ...nji bör[i] öl-...-ün

Bu yazıta göre Orta Moğolistandaki Hanuy Hehri civarında göç eden Uygurlar bir günde, 730 (500+100+130=730) hayvanı avlanmıştır. Bir gün içerisinde bu kadar çok hayvanının avlanmış olması, büyük sürekliliğe çok sayıda askerin katılması ile mümkün olur. Bu kadar çok askerin katıldığı sürekliliğe avında da kesin olarak askeri çemberde daraltma yöntemi kullanılmıştır.

Resim 16. *Mulan Padok'un Sonbahar Aві:* Bu resimde konar-göçerlerin sürekliliğe av düzenini net bir şekilde gösterilmektedir.

Ortaçağ Moğollarının sürekliliğe avcılığı ile ilgili ilginç bir rivâyeti *Tarih-i Cihan Güşa*'daki başka bir metinde görebiliriz:

“O kış Semerkand'da kaldı. Deşt-i Kıpçak'ta bulunan oğlu Tuşi'ye yaban eşeklerini ve diğer av hayvanlarını sürüp getirmesi için haber gönderdi. Çağatay ve Ögetay da kaz ve ördek avına katılmak için Karagöl'e geldiler. O kışı av partileri düzenleyerek geçirdiler. Haftada bir defa Cengiz Han'a elli deve yükü av gönderdiler. Av kalmayıp kış sona erince baharın etkisiyle yeryüzü gülbahçesine dönüp her tarafı yeşillikler kaplayınca Cengiz Han göç emrini verdi. Fenaket Suyu'nun sahiline varınca bütün oğulları yanına geldiler. Orada bir kurultay düzenlediler. Oradan kalkıp Kulan Başy'ya varınca Tuşi de babasına katıldı. Babasına birçok değerli eşyanın yanında yirmi bin de soylu at hediye etti. Emri olunduğu üzere yaban eşeklerini koyun gibi sürüp getirmişlerdi. Utuka denilen yerde yaban eşeklerini çember içine alıp avlamaya başladılar. Yeteri kadar avlandıktan sonra sağ kalmış olan yorgun ve zayıf hayvanları yakalayıp kendi damgalarını vurarak serbest bıraktılar. Cengiz Han o yazı Kulan-Başy'da geçirdi. Orada kaldığı zaman zarfında suç işlemiş olan birkaç Uygur emirini Cengiz Han'ın huzuruna getirdiler. Emri üzerine onları öldürdüler. Cengiz Han, oradan da kalkıp bahar mevsiminde merkez olarak seçtiği karargahına vardı” (Cüveynî, 1988, s. 185).

Bu metindeki *utuka* kelimesi bir yer adı değildir. Sürek avı düzenlenmiş olan yerin ortasında hayvanların çıkmaması için hazırlanmış olan bir tür engelleyici duvardır. Metne göre Cengiz Kağan yeterince avlandıktan sonra canlı kalmış olan yorgun ve zayıf hayvanları yakalayıp kendi damgalarını vurarak serbest bırakmıştır. Bu olay çok ilginçtir. Başka kaynaklarda bunun gibi bir hadiseye hiç rastlamadık. Bu yüzden bu hadiseyi Cengiz Kağan tarafından düzenlenen siyasi hedefli bir operasyon olarak tahmin ediyoruz. Yabani eşekler çok geniş otlaklarda yaşayan bir hayvandır. Başka bir yere gitmiş olsa da, doğmuş olduğu topraklara geri dönen bir hayvandır. “Damga” ortaçağ dünyasında bir insanın kendi mülkiyetini gösteren önemli bir unsurdur. Bu açıdan bakıldığında da herhangi bir memleketin vahşi ve yabani hayvanlarında Cengiz Kağan’ın damgasının olması, Cengiz Kağan’ın damgası ile otlamaları, bu yerlerin ve bu memleketin, milletin tümünün Cengiz Kağan’ın hakimeyetinde olduğunu herkese ilan etmesi anlamına gelmektedir.

4.2.1.2. Surlara Sürükleyerek Avlama Yöntemi

Yaklaşık 1220 yılında Sün devletinin elçisi olarak Büyük Moğol Devleti’ni ziyaret etmiş olan Pen Da Ya kendi seyahatnamesinde

“Avcılığa düşkündürler; hükümdarları ava çıkarken herkesi yanına toplar; yerde çukur kazıp ağaç direkler dikerler; direkler arasına hayvan kılı ve tüyünden imal edilen ipler bağlarlar; ip üzerine, keçe ve kuş tüyleri asarlar. Bu işlem *Çinlilerin* tavşan tuzağına benzemektedir ve 100 veya 200 *li* kadar mesafe uzunluğunda devam ettirilir. Rüzgâr estiğinde kuş tüyleri sallanır ve bütün av hayvanları bundan kaçarak belli bir yere toplanırlar; hayvanlar bu yolla bir çember içine alındıktan sonra, içine girip avlamaya başlarlar.”

şeklinde bir bilgi kaydetmiştir (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 111). Bu metinden çok sayıda askerle av hayvanlarının kuşatılarak çembere alınması yönteminden biraz farklı bir sürek av yöntemi görüyoruz. Pen Da Ya’ın yazdığına göre, Han veya beyler av yapmak için seçtiği yerde ilk olarak ağaç, halat, keçe, tüylerle sura benzer bir duvar inşa edilir. Bu yöntemde toplanmış olan yabani hayvanlar yapay olarak yapılan sura sürülür ve içine girmelerini sağlandıktan sonra da yakalanır. Bu yöntem daha geliştirilip Ortaçağ büyük kağanlarının yaptığı sürek avcılığının yeni bir türü olmuştur. Çünkü Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından Ögedey Kağan’ın yeni bir av yeri kurduğuna dair önemli bir haber verilmektedir:

و فرموده بود تا در قشلاق اُونگ قَى دیواری به طول دو روزه راه از چوب و گل برآوردیهند و درها بر آن نهاده و چیهیگ نام کرده، و به وقت شکار اُولام اُولام لشکر های جوانب را خیر کردند تا تمامت پزگه کرده روی به دیوار آرند و شکار بها را آنجا رانند، و از یگ ماهه راه به احتیاط تمام دم به دم خبر کرده جمله شکار بها را به چیهیگ را ننددی و لشکر حلقه کرده دوش به دوش باز نهاده ایستاده؛ و ابتدا قان با طایفه خواص در رفتی و ساعتی تفرج کرده شکار زد، و چون ملول گشتی در میان چرگه بر بالای راندی/ و شهزادگان و امرا به ترتیب در آمدندی و آنگاه عوام لشکر، و شکاری زدندی. آنگاه “O Ongihin’de bulunan kışlığında, iki günlük yer uzunluğunda ahşap ve çamurdan bir duvar inşa etmesini buyurmuştur. Duvarında kapı yapıp *çihig* (چیهیگ) diye ad verdi. *Ulam* av zamanında çevredeki askerlerine haber verip hepsini *ürge* (یرگه)¹⁰⁹ yapıp duvara av hayvanları sürgün ettirdi. Bir ay yol boyunca bütün şeyleri tane tane haber verip, tüm av hayvanlarını *çihig*’e sürmüştür. Askerler ise çember şekilde omuzdan omuza durdular. Kağan ilk zamanında onun yakın korumaları ile beraber saatlarca ok atıp, hayvanları vurdu. Yaralanları askerlere yukarıya yönlendirip, ondan sonra prensler, beyler ve askerler düzene göre orada olan bütün askerler sıra ile av avlanırlar. Ondan sonra *uruqlamış*’a¹¹⁰ göre kurtarıp, hayvanı serbest bırakmıştır.” şeklindedir.

Bu metinde geçen چیهیگ *çihig*¹¹¹ kelimesi Moğolcada *siqa* kökünden olan bir kelimedir. Yakarıda bahsettiğimiz MGT’deki “*oro’a görö’esün abala’asu uturaju öksü ba ke’er-ün görö’esün-ü ke’eli inu niketele siqaju öksü qun-u görö’esün-ü quya inu niketele siqaju öksü*” (Rachewiltz, 1972, s. 91) “Yaban hayvanları avlayacaksın hepsini bir araya toparlayıp verelim sana. Bozkır av hayvanlarının (*görö’esün*) [bir arada toparlayarak, onların] karınlarını yan yana oluncaya kadar sıkıştırın, uçurumda olan av hayvanlarının [bir arada toparlayarak, onların] arka bacaklarını yan yana oluncaya dek sıkıştırım senin için” örneğinde de “sıkıştırmak” anlamında geçen *siqa* fiili üzerine fiilden isim yapan -g ekiyle¹¹² *siqaq* (چیهیگ - *çihig*) kelimesi türetilmiştir. Bu kelime “av hayvanlarının sıkıştırıldığı yer” anlamındadır. İç Moğolistan, Şiliingol ili, Abga ilçesinde *Zeeren şahaa*¹¹³ yani “ceylanların sıkıştırıldığı yer” adlı yer vardır (44°7’31.72, 114°36’8.36). Bu yer; bir tarafı açık ve düz, öbür tarafı ise 2-5 metre aralığındaki bir yüksekliğe sahip daha dar bir dik kenarı olan bir tepedir. Bu tepeden av hayvanlarının

¹⁰⁹ *İrge* (یرگه) kelimesi Moğolcada *ürge* şeklinde ve ürgülemek anlamında bir kelime olmalıdır. Türkçede bir şeyden korkup sıçramak, tevahhuş etmek anlamında olan *ürkmek* fiildir. Klasik Moğolcada *ürgükü* şeklinde ve Modern Moğolcada *ürgeh* şeklinde *ürkmek* anlamında yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s. 625).

¹¹⁰ *Uruqlamış* kelimesi Türkçede *uruk*, Moğolcada *uruq* şeklinde döl, yavru, nesil anlamında olan bir kelimedir. Burada “hayvanların çoğaltması” anlamında kullanmıştır.

¹¹¹ Spuler bu kelimesini *sayegāh* şeklinde yazmıştır (Spuler, 1957, s. 457).

¹¹² Moğolca fiil kökünden isim yapan eklerinden biridir. Mesela, *qonog* “gece” kelimesi geceleme anlamında olan *qono-* fiiline -g eki eklenerek yapılmıştır. *Zurag* “resim” kelimesi de çizmek anlamında *zur-* fiiline -g eki eklenerek oluşturulmuştur (Luvsanjav, 1992, s. 523).

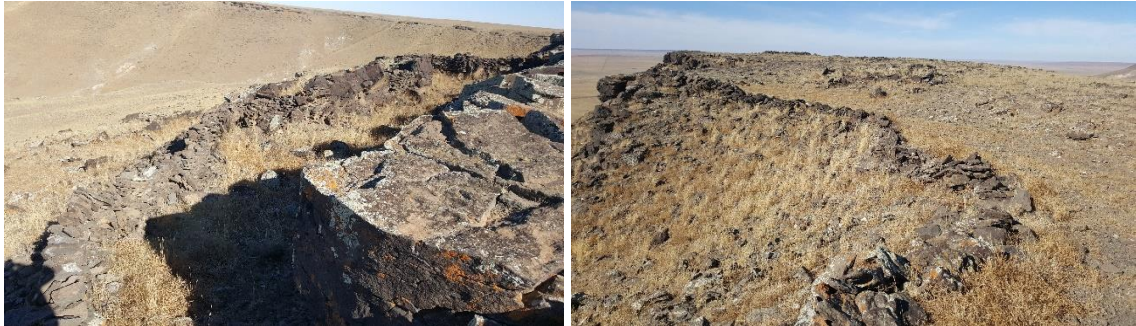
¹¹³ Moğolca *zeeren* kelimesi Türkçede *ceylan* şeklindedir. Moğolcada *zeeren* kelimesi bazen av hayvanları anlamında da kullanılır. *şahaa* kelimesi de Modern Moğolcada “hayvanların sıkıştırıldığı yer, sıkıştırma” anlamlarındadır. Bu kelime Klasik Moğolcada *siqay-a* şeklindedir ve *siqa* köküne fiilden isim yapan -g ekinin eklenmesi ile türetilmiştir.

inebilecekleri yerler varsa, oraları da taş duvarla kapatılmıştır (Batbold, 2019, s. 11). Ögedey Kağan tarafından kurulmuş av yeri (*çihig – siqaq*) de buna benzer bir yer olmalıdır.

Resim 17. İç Moğolistan, Şiliingol ili, Abga ilçesindeki Zeeren şahaa (*çihig*)

Zeeren Shahaa sonundaki taş duvar

Tepeden av hayvanın inebileceği yerler taş ile kapatılmıştır (Resimler G. Batbold)

Ancak Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Ögedey Kağan ve Çağatay Kağan'ın yeni avlanma yerleri kurmasını şöyle anlatır:

“Bir dostum bana şunları anlatmıştı: Bir yıl Kaan'ın zamanında ava çıkıldı. Kaan'ın avı seyretmek için bir tepeye oturduğu sırada av hayvanları o tepenin eteğine gelip yönünü ona dönerek canlarının bağışlanmasını diler gibi bağırıp çağırmaya başladılar. Bunun üzerine Kaan, hayvanların serbest bırakılmalarını ve avlanılmamalarını emretti. Yine Kaan'ın emri üzerine Hitay ülkesinde bulunan kışlık bir yerde büyük bir halka oluşturacak şekilde ağaç ve çamurdan duvar yapmışlar, av hayvanlarının oraya girebilmeleri için de duvarların belli yerlerine kapılar koymuşlardı. Bunu örnek alan Çağatayların, Almalık ve Kuyas sınırında inşa ettikleri bir av yerleri vardır. İşte Moğolların savaşta bu uyguladıkları yöntem, avda uyguladıklarının aynısıydı. Yani önce öldürülür, sonra öldürülenler sayılır, daha sonra da hayatta kalanların canı bağışlanırdı. “Yani onlara göre savaş bir çeşit av, av bir çeşit savaştı”. Bunların gerek savaşta, gerekse avda serbest bıraktıkları yaşlı ve kötürüm olanlardı” (Cüveynî, 1988, s. 99).

Ögedey Kağan tarafından inşa edilmiş olan sur hakkında MGT’de:

tenggeri qajar-aca jaya’atu töröksen görö’esün-i aqa de’ü jük odu’uji ke’en qaramlaju quru’a yo’urqa nödü’üljü jetgüjü aqu bolun aqa de’ü-dece cimaliqai üge sonosba bi buru’u-gü bolba (Rachewiltz, 1972, s. 174) “Tanrı ve yerin emriyle yaratılmış olan av ceylanlarını kardeşlerimin mintakısına kaçırmaktan korumak için kumla sur duvar inşa ettirip, kardeşlerimden şikayet dinledim. Bu bir hatam olmuş.”

şeklinde bir açıklama vardır. Marko Polo tarafından da “O (Kubilay Kağan) da iyi at binip giderek, bozkırda çember gibi inşa ettiği sur içinde kaplanla avlanıyor.” bilgisi verilmektedir (Marko Polo, 1987, s. 80). Bütün bunlardan XII-XIII. yüzyıl Moğol kağanlarının birbirinden az da olsa farklı iki yöntemle avlandıkları anlaşılmaktadır.

Yukarıda sözü geçen süre avlarının ne zaman yapıldığına dair bilgiler kaynaklarda net bir şekilde yer almaktadır. En belirgin veri, Cüveynî tarafından şu şekilde verilmektedir:

“Kaan’ın âdeti, kışın üç ay süren av eğlencelerinden dönünce geriye kalan dokuz aylık sürede her gün ogle yemeğinden sonra sarayın önüne bir sandalyede oturur hazineden, getirttiği malları cinsine göre gözünün önündeki bir yere yığıdırır onları Moğollara, Müslümanlara ve ihtiyaç sahibi herkese dağıtırdı.” (Cüveynî, 2013, s. 241)

Song devletinin elçisi Süi Tin’in seyahatnamesinde:

“*Tatarlar*, hayvan tüyü ile yapılan ip ve keçeleri hükümdarlarına vergi olarak ödemekte idiler ve bu, halka çok ağır geliyordu. Örneğin, yolculuk sırasında bindiğimiz atların kolları kesilmiş idi. *Xiu Ting*, yani ben bunun nedenini sorduğumda, ‘Bununla ip hazırlayıp avda kullanılmak üzere saray yetkililerine sunduk.’ cevabını verdiler. Dokuzuncu aydan ikinci aya kadar av ile meşguldürler; av döneminde, avladıkları hayvanların eti ile yetindikleri için fazladan koyun kesmezler.” (Shao Hung ve Peng Da Ya, 2012, s. 112)

şeklinde açıklamıştır. Bir de Marko Polo’nun seyahatnamesindeki “Büyük Kağanın bütün memleketine ‘Mart’dan Ekim’e kadar olan sürede hayvanların üreme, çoğalma zamanıdır’ diyerek, herhangi bir prens, büyük bey ve halkın sürü avı yapmasını yasaklamış” şeklinde bir bilgi de vardır (Marko Polo, 1987, s. 111). *Tarih-i Cihan Güşa*’daki Cengiz Kağan Semerkent’te “O kışı av partileri düzenleyerek geçirdiler” (Cüveynî, 2013, s. 185) bilgisinden de süre avlarının zamanı anlaşılmaktadır.

MGT’de geçen şu bilgi de süre avının ne zaman yapıldığı konusunda bilgi verir:

cinggis-qahan teme’en-ke’er-i abalaju tülkin-ce’üd-i qomorcu büküi-tür alaquş-digit-quri-yin ilēksen yuqunan elci ene kelen gürgen ireba ene kelen-tür aba de’ere bö’et ker kikün ke’eldü’esü olon gü’ün ügülerün aqtas bidan-u turuqat bui edö’e yekikün bida ke’eldüjü’üi (Rachewiltz, 1972, s. 99) “Cengiz Kağan *Teme’en-Ker’er* adlı yerinde süre avı yapıp, “tülkin-ce’üd – kulanları” avlamakta idi. Alaquş Tigit Quri’nın gönderdiği

Yuqunan elçi bu sözleri getirdi. 'Ava meşgül iken böyle bir haber geldi. Ne yapalım' dediğinde birçok kişiler 'Bizim atlarımız zayıftır. Şimdi ne yapmalıyız' dediler.”

Bu metinden 1204 yılında yapılmış olan bu sürekle avının kışın yapıldığını anlayabiliriz. *Temegen heer* adlı yerin Cengiz Kağan'ın kışlağı olduğunu Reşidüddîn Fazlullâh tarafından verilen “[Cengiz Kağan] Kış boyunca Tämä'ân Kähär adlı yerde oturdu.” bilgisinden anlaşılmaktadır (Rashiduddin Fazlullah, II, 1998, s. 288). Ögedey Kağan'ın da kendi kışlak yakınında bir av yeri kurduğunu Cüveynî “Hitay ülkesinde bulunan kışlık bir yerde büyük bir halka oluşturacak şekilde ağaç ve çamurdan duvar yapmışlar.” cümlesi ile aktarmaktadır. (Cüveynî, 2013, ss. 86). Böylece bütün kaynaklardan XII.-XIII. yüzyıl Moğollarının sonbaharın son ayından baharın ilk ayına kadar kışın 3 ay boyunca sürekle avı yaptığı anlaşılmaktadır.

Genellikle avlanan hayvanlar av yapılan yerlere bağlıdır. Kaynaklarda Moğolların sürekle avı yaptıkları yerler belirgin şekilde kaydedilmiştir. O bilgilere göre sürekle avlarının Moğolistan coğrafyasının her bölgesinde düzenlendiğini ve Moğolistan coğrafyasında yaşayan her türlü hayvanların avlandığını söylemek mümkündür. Fakat bazı kaynaklarda avlanmayan hayvanlar hakkında bilgiler de vardır. Moğolca kaynaklarda “Khangai Han'da büyük av yapmayı ilan etmiş. Bozkurt ve beyaz geyik avın çemberi içerisine girerse hiç zarar verme ...” şeklinde bir veri mevcuttur (Luvsandanzan, 2006, s. 212; Sagan Setsen, 2006, s. 82; Galдан, 2006, s. 108). Reşidüddîn Fazlullâh Oğuzlar hakkında söz ederken:

و نیز به هر شبهه ای از این شعب بیست و چهار گا نه جانوری رامخصوص کرده اند که اُونقون ایشان باشد و اشتقاق این لفظ از ایق است و ایق به لغت ترکی مبارکی باشد چنانکه گویند ایق بولسون، یعنی مبارگ باد. و الدت آنست که هر چه اُونقون قومی باشد چون آن را جهت تقاضی به مبارکی معین گردانیده اند، آن را قصد نکنند و تهرظ نرسانند و گوشت آن نخورند؛ (Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 32) “her şubeleri 24 hayvanı mahsus etti. Bunu onların Ongunu olsun demiş ve bu da *ing* kelimesinden gelmektedir. *İng* kelimesi Türk dilinde mübarek anlamındadır. Böylelikle *ing bolsun* dendiğinde mübarek olsun anlamına gelir. Adetlere göre her *ongon* o kavime ait olup onları mübarek ve uğurlu saymaktadır. Bunları öldürmeyecek ve etini yemeyecektir.”

şeklinde bilgi vermektedir.

XIV. yüzyılında Ming Hanedan'ının hududunda görevli olan memur Su Çao tarafından yazılan *İ-YÜ Yazısı* adlı kaynakta “Moğollar av yaparken kuğu ve toğan gibi bazı kuşları öldürmezler. Onlar kuğu ve kaz kuşu kendilerinin cediti olarak inanıyorlar.” şeklinde bilgi mevcuttur (Punsag, 2013, s. 161). Yani, Türk ve Moğollarda uğurlu sayılan veya kendilerinin atası olarak inandıkları hayvanlar öldürülmez. Ortaçağ'daki

Moğolların da sürekle avı yaparken bozkurt, beyaz geyik, kuğu, kaz gibi kutsal sayılan bazı hayvanları avlamadıkları anlaşılmaktadır.

4.2.2. Sürekle Avının Sosyal, İktisadi ve Askerî Etkisi

Sürekle avının Ortaçağ Moğolları için devletin yasa işleri ve ordu işlerine denk gelen çok önemli bir iş olduğunu Alaaddin Ata Melik Cüveynî şu şekilde anlatmaktadır:

“Sanki bunlar devleti ve hanlık tahtını ayakta tutan dört sütun gibiydiler. Cengiz Han, bunların en büyüğü Tuçi’yi, Moğollar tarafından önemli ve şerefli bir iş sayılan av işlerinin yönetmekle, onun küçüğü Çağatay’ı yasaların uygulanıp uygulanmadığını denetlemek ve yasalara uymayanları cezalandırmakla, akıllı ve uzak görüşlü Ögetay’i ülkenin dahili işlerini çekip çevirmekle, Tuli’yi de ordu düzenlemek, askerleri eğitmek ve onların ihtiyaçlarını karşılamakla görevlendirmişti.” (Cüveynî, 1988, s. 107).

Bütün sürekle avları hanın yada kağanın emriyle düzenlenirdi. Abû'l-Faras tarafından Cengiz Kağan’ın Büyük Yasasında avcılık hakkında bir bölüm bulunduğu kanıtlanmaktadır (Abû'l-Faras, 1999, s. 479). Marko Polo’nun seyahatnâmesinde de:

“Büyük kağan, mart ve ekim ayları arasındaki dönemin hayvanların üreme zamanı olduğu için bu dönemde herhangi bir prensin, büyük beylerin ve halkın sürekle avı yapmasını yasaklamıştır. Bu süre içinde hiç kimse geyik, tavşan, ceylan ve başka av hayvanlarını avlayamaz. Kağan, avlananlara büyük bir ceza keseceğini buyurmuştur. Onun emri tavşan, geyik, ceylan ve yukarıda adı geçen diğer hayvanları kapsamaktadır.” (Marko Polo, 1987, s. 111)

şeklinde bilgi yer almaktadır. Bunların hepsi, Moğolistan’daki sürekle avların sadece kağanın kontrolü altında ve onun izniyle düzenlenen bir iş olduğunu göstermektedir. Böylece, Ortaçağ Moğollarında iktisadi ürünlerin büyük kısmını oluşturan av ürünlerini kağanın kendi kontrolü altında bulundurduğu anlaşılmaktadır. Ne zaman sürekle av yapılacağını, hangi hayvanların avlanacağını sadece kağan belirlemekte idi.

Moğolistan coğrafyasındaki konar göçerlerin yerleşik komşularıyla yaptıkları dış ticarete de sürekle avdan elde edilmiş ürünlerin en değerli malzemeler oldukları anlaşılmaktadır. Bütün sürekle avlarının Kağan’ın kontrolü altında olması, ona dış ticarete kullanacağı en önemli malzemeleri elde etme fırsatını da vermiştir. Rus bilim adamı Kradin tarafından “Konar-göçer imparatorluğun *kağanı* veya *şanyüsü* devletin dış ticaret alanındaki faaliyetlerini kontrol ederek devletin iktisadî hayatında da önemli bir rol oynardı.” şeklinde bir görüş ileri sürülmüştür (Kradin, 2012, s. 185). Bu görüşün temeli bize göre dış ticaret için önemli olan av malzemelerine kağan tarafından kontrol

edebildiğine bağlıdır. Konar-göçerler ve onların hanları arasındaki ekonomik bir ilişki sürekle av ile oluşmaktadır. Sadece kağanın emriyle yapılan sürekle avı, kağanlara kendi devletinin iktisadî hayatının büyük kısmına hakim olma imkânı sunmaktadır. Kaynakta yer alan:

“Kağan her yılın ocak, şubat ve aralık aylarında Kıtay yerindeki başkentte oturur. Böyle otururken altmış günlük uzaklıktaki bir mesafe içerisinde sürekle avının yapılması kararı alınır. Karar alındığı anda bütün halk ve idarî işleri yapan herkes sürekle avı yapmakta ve avlanmış olan domuz, geyik, ceylan, ayı ve başka güzel hayvanların büyük kısmını Büyük Kağan’a göndermektedir.” (Marko Polo, 1987, s. 111)

gibi verilerde sürekle avı ürünlerinin Kağan’ın kontrolü altında olduğunu anlatmaktadır.

Sürekle av da bir şekilde konar-göçerlerin iç barışını ve düşmanlığını gösteren, sosyal yaşamın nasıl olduğunu gösteren önemli bir faaliyet olarak kabul edilmektedir. Mesela, XVII. yüzyılda yazılmış *Altan Tobçi* adlı eserde anlatılan sürekle av uygulaması sosyal yaşamda nasıl olunması gerektiğini de dile getirmektedir:

“Ambaqai Kağan’ın on oğlu dinlesinler
Büyük dağlarda av yapar sizler
Yabani keçiyi avlar
Yabani keçi etini paylaşmaktan
Tartışıp mücadele ederek ayrılır sizler
Sisli dağlarda av yapar sizler
Geyikleri avlar
Geyik etini paylaşmaktan
Tartışıp mücadele ederek ayrılır sizler ...
Şu Qabul Kağan’ın yedi oğlunun durumu böyledir ki.
Küçük yerlere av yaparlar onlar
Küçük bir geyik yavrusu avlar
Geyik yavrusu etini paylaşırken
Kurban kesme töreni yapıp
Kutlu olsunlar diye ayrılır onlar
Sisli dağlarda av yapar onlar
Büyük geyikleri avlar
Büyük geyikler etini paylaşırken
Kurban kesme töreni yapıp
Kutlu olsunlar diye ayrılır onlar ...
Ambaqai Kağan’ın on oğlu sizler kötü huylu olduğunuz için kara başlı siviller olacaksınız. Fakat Qabul Kağan’ın yedi oğlu iyi huylu ve arası uyumlu olduğu için bütün halka hükümdar olacaktır.” (Luvsandanzan, 2006, s. 43).

Yani, konar-göçer toplumunda sürekle av, hanlar ve siviller arasında direkt iletişim kurma fırsatı vermektedir. Bu iş sivillere hanların iyi ve kötüsünü tanıma fırsatı sunmaktadır. Diğer taraftan hükümdarlara kendi halkına hizmet etmek, kendi cesurluğunu, yigitliğini göstermek, hüner gösterip onların teşekkürlerini kazanma fırsatı da vermektedir. Dede

Korkut'ta yer alan aşağıdaki metin de hükümdarların kendi cesurluğunu ve yigitliğini göstermek ve halkın teşekkürlerini kazanmak için sürekle av yaptığını göstermektedir:

“Der: A bey baba

Deve kadar büyümüşsün yavrusu kadar aklın yok

Tepe kadar büyümüşsün darı kadar beynin yok

Hüneri oğul babadan mı görür öğrenir, yoksa babalar oğuldan mı öğrenir, ne zaman sen beni kâfir hudut boyuna çıkardın, kılıç çalıp baş kestin, ben senden ne gördüm ne öğreneyim dedi. Kazan Bey elini eline çaldı kah kah güldü, der: A beyler Uruz güzel söyledi, şeker yedi, beyler siz yiyiniz içiniz, sohbetinizi dağıtmayınız, ben bu oğlanı alayım ava gideyim, yedi günlük azık ile çıkayım, ok attığım yerleri, kılıç çalıp baş kestiğim yerleri göstereyim kâfir hudut boyuna, Cızıglara, Ağlağana, Gökçe Dağa alıp çıkayım, sonra oğlana lazım olur a bey dedi. Yağız al atını çekti, sıçradı bindi. Üç yüz süslü, işlemeli giyimli yiğit söyledi, beraberine aldı. Kırk elâ gözlü yiğidim Uruz beraberine aldı. Kazan oğlunu alıp kara dağlar üzerine ava çıktı. Av avladı, kuş kuşladı, yabani geyik yıktı. Yeşil düzlüğe, güzel çimene çadır dikti. Bir kaç gün beyler ile yedi içti.” (Ergin, 2003, s. 60-61).

Buna benzer bir örnek de Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından verilmektedir. Orada:

“Hepsi beraber ava gitmişler. Büyük bozkırın ortasında yer alan Uçal Jalamak adlı bir tepe üzerinde av çemberini yaptılar. Onlar Cengiz Kağan *utu* 'sunu (av yeri) yani kapalı av çemberini tamamen kuşaklamışlar ve av çok iyi olmuştur ... Sonraki gün [Cengiz Kağan] avlanmış hayvanları paylaşırken, insanların avlanmış paylarından fazlaları verip, iyi hünerini göstermiştir. Ava katılmış insanlar eve dönerken Cengiz Kağan'a teşekkür etmekle beraber ‘Tayiciutlar bizi terk edip dağılır ve bize hiç acımazlar. Ama Cengiz Kağan bize sebepsiz olarak fazla pay vermiştir. Kendine tâbi olanlara acı olan ve yönetim işleri bilen bir hükümdarmış.’ dediler ve onlar yol boyunca Cengiz Kağan'a teşekkür edip, diğer kavimlere onun iyi hünerlerini anlatmışlar.” şeklindedir (bk. Rashiduddin Fazlullah, 1998, I, s. 161).

Cengiz Kağan'ın XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerleri bir araya toparlamak, kendine tâbi kılmak için sürekle avlarını da çok iyi bir şekilde kullandığı anlaşılmaktadır.

Cengiz Yasası'nda var olan sürekle avları (*batu*), yiyecek bulmanın yanında eğitim amacı da gütmekteydi. Büyük ve küçük yabani hayvanları avlamak, yiyecek sağlamanın, sosyal bir faaliyete katılmanın önemli bir yolu olmakla birlikte yapılış biçimi ile de askerî bir önem taşımaktadır (Uyar, 2007, s. 35). Sürekle avının konar-göçerlerin asker yetiştirmelerinde çok faydalı bir av düzeni olduğunu vurgulamak gerekir. Bilim adamları Ortaçağ Moğollarının askerî teşkilatını açıklarken sürekle av düzenine de yer vermektedirler. (Spuler, 1957; Onay, 2015; Uyar, 2007; 2017). Sürekle av yapılması hem savaşta taktik kazanmak hem de gençlerin savaşçı olarak yetişmesi konusunda da çok faydalı idi. Bu konu üzerine Alaaddin Ata Melik Cüveynî “İşte Moğolların savaşta bu uyguladıkları yöntem, avda uyguladıklarının aynısıydı. Yani önce öldürülür, sonra öldürülenler

sayılır, daha sonra da hayatta kalanların canı bağışlanırdı.Yani onlara göre savaş bir çeşit av, av bir çeşit savaştır.” şeklinde ifade etmiştir (Cüveynî, 1988, s. 99). Gregory Abû'l-Faras tarafından “Oğullarına vahşi hayvanları avlamayı öğretirler. Böylece bunlar vahşilerle dövüşmeğe alışır, kuvvetlenirler, yorgunluğa dayanırlar ve vahşi hayvanlarla karşılaştıkları zaman yaptıkları gibi düşmanlarını karşılarlar ve kendilerini sakınmazlar.” (Abû'l-Faras, 1999, s. 479) şeklinde değerlendirilmiştir. Cüveynî de “Komutanların ve askerlerin boş zamanlarını av ile geçirmeleri teşvik edilirdi. Bundan amaç yalnız av değil, askerleri idmanlı tutmak, onları ok atmada ustalaştırmak ve zorluklara alıştırmaktı.” şeklinde açıklamıştır.

SONUÇ

Orta Asya topluluklarının sosyal yapısının incelenmesine yönelik çalışmalarda yaygın olarak kullanılan *Marksist Tarih Teorisi* ve *Sosyal Evrim Teorisi*'ne göre her eski konar-göçer toplumun sosyal düzeni şu şekildedir: “Gens (kandaş birlik) – Fratri (birkaç gensden oluşan birlik) – Aşiret (birkaç fratrinden oluşan birlik) – Aşiret federasyonu (birkaç aşiretten oluşan birlik). Ancak, klan federasyonu konumuna erişmiş toplumlar *ulus* ve *imparatorluk* düzeyine ulaşabilirler. Bu süreç, kan bağına dayalı bir akrabalık (kabile) düzenini ifade etmektedir.

Söz konusu bu teoriler ile konar-göçer toplumların sosyal yapısını incelemenin uygun olup olmadığını değerlendirmek bir zorunluluktur. Bu çalışmada da bu teorilerin ortaya koyduğu görüşlerin geçerliliğinin olup olmadığı değerlendirilmiş ve XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlerin sosyal yapısı üzerine yeni bir görüş ortaya konulmuştur.

V. Y. Vladimirtsov'dan başlayarak araştırmalarını *Marksist Tarih Teorisi* ve *Sosyal Evrim Teorisi* kapsamında yürüten araştırmacıların XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birlikleri *imparatorluk*, *khanate*, *kabile*, *oboq'lar federasyonu*, *stemmed*, *hanlık*, *kabile birliği* (*aymgiin holboo*) gibi terimlerle ifade etmesi konuyla ilgili literatürün büyük bir kısmını oluşturan Çince, Farsça ve Moğolca kaynaklardaki *ulus* tanımıyla uyuşmamaktadır. Batılılar, sömürgecilik anlayışlarına uygun olarak Asya ve Afrika halklarının kendi dillerindeki *devlet* anlamında kullanılan terimler yerine *kabile* ve *kabile birliği* gibi kendilerinin eski barbarlık dönemlerine ait terimleri; *Kağan* anlamına gelen terimlere karşılık olarak da aynı yöntemle *yönetici*, *efendi*, *şef* gibi kendi dillerindeki terimleri kullandıkları görülmektedir. XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki siyasî birliklerin tanımlanmasında Moğolca kaynaklarda *devlet* anlamına gelen *ulus*; Çince kaynaklarda da *devlet* anlamındaki 國 *guó*, Farsça kaynaklarda da اؤوس *ulus* terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. XII. yüzyıl *uluslarının* kuruluş şekli, yönetim düzeni ve hükümdarların taşıdığı unvanlar gibi ölçütler değerlendirildiğinde onlarda da XIII. yüzyıldaki Büyük Moğol Devleti'ndekine benzer bir devlet yapılanmasının bulunduğu ortaya çıkmaktadır. XII. yüzyıldaki siyasî birlikler arasında Moğol, Kereyit ve Nayman adlı birlikler üniter yapıda olan uluslar

hâlinde bulunurken, Tatarlar ve Merkitler federasyon düzeninde bir yapılanma içerisindeydi.

Bize göre XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasındaki ulusların ve federasyonların ortaya çıkışı, 1125 yılında gerçekleşmiş Kıtay İmparatorluğunun çöküşü ile bağlantılıdır. 1118-1125 yılları arasında Kin ve Song Devletleri Kıtay İmparatorluğunun iki tarafından sürekli saldırılarda bulunmuş ve sonunda 1125 yılında Kıtay İmparatoru *Tainzu Kağan*'ı ele geçirmişlerdir. Böylece 200 yıl boyunca Moğolistan coğrafyasına hükmetmiş Kıtay İmparatorluğu yıkılmıştır. XII. yüzyılın başında gerçekleşen bu olaylar, Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçer birliklere kendi hâkimiyetlerini sürdürme ve egemenlik kurma fırsatını vermiştir.

Yıkılan Kıtay İmparatorluğundan Wang Yelü Daşı, Moğolistan coğrafyasına kaçıp gelerek ilki 1124 yılında, ikincisi de 1129 yılında olmak üzere iki defa *kurultay* yapmış; buradaki diğer göçerlerden asker, mal sürüleri ve savaş aletlerinden oluşan yardımlar alarak 1130 yılında batıya doğru göç etmiştir. Yelü Daşı'nın 1130 yılındaki batıya göçü; Moğolistan coğrafyasında bulunan konar-göçerlere Kıtay İmparatorluğunun yıkıldığını, Kıtay İmparatorluğu tarafından Moğolistan coğrafyasındaki konar-göçerlere yapılan baskının bittiğini ve bozkır göçerlerinin artık serbest kaldıklarını ilan etmiştir. Bu durum, Qabul Han ve diğer reisler için kendi haklarını ellerinde tutma ve kendi egemenliklerini kurma fırsatı vermiştir.

Genel olarak baktığımızda XII. yüzyıldaki Moğolistan coğrafyasının tarihi; büyük Bozkır İmparatorluğunun (Kıtay İmparatorluğu, 1125) yıkılışından, yeni bir büyük Bozkır İmparatorluğunun (Moğol İmparatorluğu, 1206) kuruluşuna kadar geçen dönemdeki siyasî krizler tarihi olmaktadır. Yani bu dönem, *Marksist Tarih Teorisi* ve *Sosyal Evrim Teorisi*'nin başlıca argümanı olan “sosyal evrimleşme”nin dördüncü aşamasındaki dönem (devletin kurulmasından bir önceki dönem) değildir. Bu dönemde Moğolistan coğrafyasında bulunan siyasî birlikler, söz konusu teorilerin iddia ettiği gibi ilkel toplumların “sosyal evrimleşmesi” yoluyla değil; siyasî krizlerin oluşturduğu şartlar neticesinde ortaya çıkmıştır.

XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasındaki *ulusların* (Moğol, Kereyit ve Nayman) kendilerine ait bir yurdu, tuğu, nüfusu, sembolü (*ongun*), beyleri ve yöneticileri olan bağımsız siyasî birlikler hâlinde bulduklarını tespit ettik. XII. yüzyıl Moğolistan

coğrafyasındaki *uluslar* kendi içerisinde iki büyük yönetim koluna ayrılır. Bu kollardan ise *güre'en*'lere ayrıldığını kaynaklardan tanıklar göstererek ispatladık ve devlet teşkilatlanmasına dair yeni bir görüş ortaya koyduk.

XII. yüzyıldaki Moğolistan coğrafyasında eski Orta Asya konar-göçerlerinin devlet teşkilatlanmasında “ikili düzen”in bulunduğunu kaynakların tanıklığıyla ispatlamakla beraber, Moğolistan coğrafyasında XII. yüzyıldan önce ve sonra kurulmuş olan bütün bozkır devletlerinde bulunan “ikili düzen”in XII. yüzyıl Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulusların* devlet idarî taksimatlarının yapılanmasında bir model oluşturduğunu da gösterdik. Araştırma sonucunda bu *ulusların* devletlerini “*Telegen*’in iki kolu” gibi iki kola bölerek yönettikleri tespit edilmiştir. *Ulus*’un sol kolunu *kağan* ya da *han*; sağ kolunu ise *Taizi* yönetmektedir. XII. yüzyıl Moğolları, eski konar-göçer imparatorluklara ait devlet teşkilatını doğrudan kendi devlet düzenlerine aktarmışlardır. Köktürklerde devletin doğu kolunun *Kağan* ve batı kolunun ise *Yabgu* tarafından yönetilmesi gibi XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasındaki *ulusların* da aynı yönetim şeklini benimsediklerini görmekteyiz. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bu dönemdeki Moğol ulusunun doğu/sol kolunu yöneten *hanlar* ile batı/sağ kolunu yöneten *taiziler* şunlardır: Qabul Han ve Ambaqai-Taizi; Ambaqai Han ve Qadağan-Taizi; Qutula Han ve Yesükey Bahadır (Taizi); Yesükey Bahadır (Han) ve Nekün-Taizi.

Kereyit *ulusunun* doğu/sol kolunu yöneten *hanlar* ile batı/sağ kolunu yöneten *taiziler* ise şunlardır: Gür Han ve Tai Temür-Taizi, Ong Han ve Jaqa-Qambu, Ong Han ve İlqa Senggüm.

Nayman *ulusu* için de Narqış Tayang ve Anyat Kağan, Tayang Han ve Buyuruk Hanlardan oluşan ikili yönetim düzenini de kaynaklarda görebiliriz. Kaynaklarda XII. yüzyıl Moğollarının devlet yönetim sisteminin bu ikili düzeni *Telegen* metaforu ile yorumlandığı için bozkır devletlerinin devlet yönetim düzenine *Telegen düzeni* (*Nüüdelçdiin Törüig Zasah Yeke Ger Teregnii Onol*) adını vermeyi uygun gördük.

Büyük Moğol Devleti’nin kuruluşundan önceki Moğolistan coğrafyasında bulunan Moğol, Kereyit ve Nayman *uluslarının* devlet yönetim sisteminin temel biriminin *güre'en* olduğundan yukarıda bahsetmiştik. *Güre'en* genel olarak yaklaşık 1.000 (±300) çadırdan oluşur. Büyük ve küçük *güre'enler* vardır. XII. yüzyıl Moğolları ayrı ayrı *güre'enlerde*, ayrı ayrı beylere bağlı olarak yaşıyorlardı. *Güre'en* nüfusunu

oluşturan halklar arasında hiçbir akrabalık bağı yoktur. Yani *güre'en* kan bağı üzerine dayalı bir düzen değildir. Her bir *güre'en*'in nüfusu yönetici bey ve ona tâbi olanlardan oluşur. Beyler tarafından kendilerine tâbi olanları yönetmek için düzenlenmiş bir yönetim birimidir. Herhangi bir reise tâbi olanlar arttıkça *güre'en*lerin sayısı da artar; azaldığı zaman da aynı şekilde *güre'en*lerin sayısı yönetim tarafından yeniden düzenlenerek azaltılmaktadır.

XII. yüzyıl Moğollarının *güre'en* düzeni, eski konar-göçerlerin sosyal yapısının temel birimi olarak Çin kaynaklarında bahsedilen *bú* düzeninin gelişmiş bir hâli olabilir. *Güre'en* düzeninin genel yapısına baktığımızda *güre'en*'i oluşturan çadırların çember şeklinde ve ön tarafı açık olacak şekilde bozkırda yerleştiği görülmektedir. Han Sarayı bu *güre'en*'in tam merkezinde bulunur. Sarayın sol kanadına hatunların çadırları; sağ kanadına da prensler, elçiler gibi erkeklerin çadırları kurulmaktaydı. Onların etrafında muhafızlardan oluşan bir koruma çemberi bulunur. Bu çember dışında diğer beylerin ve noyanların kendi çadırları kurulur. Fakat çadır kurulumu sırasında sosyal konumu daha yüksek olanlar kendi çadırlarını Han sarayına daha yakın kurar ve sosyal konumu en düşük olanlar da *güre'en* düzeninin en dışında yer alırlar. Savunma stratejisini ön plana alan *güre'en* düzeninin devlet idarî taksimatının ana birimi olmasının temel sebebi, Kıtay İmparatorluğunun yıkılışından sonra Moğolistan coğrafyasında liderlik için yaşanan korkunç krizdir.

XII. yüzyıldaki bir *güre'en* içerisindeki ekonomik faaliyetler hayvancılık ve avcılık üzerine kuruludur. Her *güre'ende* *ayiler* (*ayil*) hâlinde hayvancılık, *obalar* (*hot ayil*) hâlinde hayvancılık ve bunların yanı sıra *güre'en* beyine ait kendine has bir işleyişe sahip büyük hayvancılık işlerinden oluşan konar-göçer hayvancılığın üç farklı çalışma düzeni beraber bulunmaktadır. *Güre'en* beyleri kendilerine tâbi olanlarla beraber süreklilikle avı da yapıyorlardı. Genellikle bu avlarda “askeri çemberde daraltma” ve “surlara sürükleyerek avlama” yöntemleri kullanılıyordu.

Marksist Tarih Teorisi ve *Sosyal Evrim Teorisi* bağlamında çalışan bilim adamları, XII. yüzyıl Moğollarının devlet düzeninin akrabalık düzenine dayalı olduğunu kabul etmektedirler. Bu araştırmacılar tarafından o dönemdeki Moğolların devlet idarî taksimatının birer birimi olarak ortaya konulan *oboq*, *yasun* ve *uruq* başta olmak üzere bazı terimler, aynı zamanda akrabalık düzenine ait birimler olarak da kabul

edilmişlerdir. Biz araştırmamızda XII. Moğollarının akrabalık düzenini yeniden incelemek için bu terimleri tekrar değerlendirdik.

İlk olarak *oboq* kavramı üzerine durduk. Tarihsel karşılaştırma, dilbilimsel inceleme, saha çalışması, literatür taraması gibi farklı inceleme yöntemlerini bir araya getirmeye çalıştık ve sonuçta XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî taksimatında *oboq* gibi bir birimin olmadığını ispatladık. Bu da çalışmanın önemli bir sonucudur. V. Y. Vladimirtsov'dan başlayarak bugüne kadar birçok bilim adamı tarafından kabul edilen “Moğolca *oboq* kavramı, XII. yüzyıl Moğollarının devlet idarî taksimatının ana birimidir.” yönündeki görüşün şaibeli olduğunu böylece ispatlamış olduk. XII. yüzyıla ait *oboq* teriminin *grup*, *birlik*, *birim* olarak anlaşılması ve bir *oboq*'tan olanların bir yerde beraber yaşamaları gerektiği veya aynı yerde beraber yaşayanların bir *oboq* oluşturduğu düşünceleri doğru değildir. XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında yaşayan konar-göçerlerin yönetim ile olan ilişkilerinde *oboq* önemli bir kriter olamazdı. Ama kişiler arasındaki resmî olmayan sosyal ilişkilerde ve akrabalık ilişkilerinde *oboq* daha önemli bir kavram olmaktadır. Aralarında kan bağı olan akrabaların beraber *jügeli* (kurban ayini) yapması, selamlaşma ve tanışma gibi geleneksel ilişkilerinde *oboq* kavramının çok önemli olduğu ve net bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

XII. yüzyıla ait *oboq* terimiyle ilgili MGT, *Camiü't-tevârih* gibi tarihsel metinlerin yanı sıra Moğolca sözlükler, arşiv kaynakları ve saha çalışmasından elde edilen malzemeler de kullanılarak inceleme yapılmış ve bu terimin “baba tarafından akrabalar için yedi göbekten kan bağı olan kişiler”i ifade eden bir kavram olduğu tespit edilmiştir. MGT'de *oboqtan* şeklinde geçen bu kavram üzerine dilbilimsel inceleme yapıp, bu kelimedden *oboq* diye bir *birim* çıkarmaya çalışanların görüşlerinin yukarıda adı geçen ana kaynaklarımıza hiç uymadığını belirttik. XII. yüzyıldaki Moğolların *oboq* teriminin çağdaş Türkçe'deki *soyadı* kavramına yakın olduğunu kanıtladık. Bu açıdan *oboq*, herhangi birim ya da birlik değildir.

Oboq'un temel niteliklerinden birisi de her *oboq*'un belli bir ada sahip olmasıdır. Kaynaklardaki *oboq* isimleri için adbilimsel bir inceleme yapıldığında XII. yüzyıl Moğolları arasında *oboq*'un devlet idarî sisteminin bir birimi olmadığını ve sadece bir kişinin nesillerine ve akrabalarına ait yani Moğolların akrabalık düzenine ait bir kavram olduğunu görmekteyiz. Bu açıdan *oboq*'un ortak bir atadan gelen ve yedi göbekten

akraba sayılan kişileri diğerlerinden ayırmak amacıyla kullanılan bir kavram olduğunu kanıtladık.

Moğolların akrabalık kavramı sonsuza dek devam eden kan bağı anlayışından farklıdır. Açıkça görülmektedir ki dikey (aşağı ve yukarıya) ve yatay yönde yedi göbek geçinceye kadar akraba sayılır ve yedinci göbekten ata veya yedinci göbekten torun geçtikten sonra *oboq* yeniden ayrılmaktadır. Bu Moğolların akrabalık düzeninde yeni *oboq*'un ortaya çıkışında temel bir yoldur. Bunun dışında *oboq* mensubiyetinden kovulmuş bir birey de yeni bir *oboq* cediti olmaktadır. Yani, yeni bir *oboq* ortaya çıkar. Bunun dışında bir *oboq*'a mensup kişiler arasındaki mücadelelerden kaçan insanlarla beraber de yeni bir *oboq* ortaya çıkmaktadır ve yine kendi akrabalarını küçümseyerek onları terk etmiş kişilerden de yeni bir *oboq* meydana gelebilmektedir. Esir alınmış hamile bir kadından doğan ve dolayısıyla yabancı bir soydan olan oğlu da yeniden bir *oboq* cediti olmak zorundadır. Böylece yeni *oboq*'un ortaya çıkışına dair yapılmış araştırmalardan elde edilen sonuçlar da XII. yüzyıl Moğolları arasında *oboq*'un bir yönetim birimi olmadığını göstermektedir.

XII. yüzyıldaki Moğolların *oboq* teriminin anlamını doğru açıklamak için *uruq*, *yasun* kavramları üzerinde de durmak gerekir. MGT ve *Câmi'ut-tevârih* başta olmak üzere ana kaynaklarda geçen *uruq* *أُرُوغ* kavramı genellikle Türkçedeki *nesil*, *uruk* kavramlarına yakın bir kullanımda olmakla beraber bunlardan farklı olarak “belli üyeleri olan bir birliği” ifade etmektedir. Yani Moğol toplumundaki sosyal ilişkilerin tanımlanması için önemli bir kavramdır. Cengiz Kağan'ın *uruq* toplantısına onun kardeşleri katılırdı. Ancak, amcaları *uruq* toplantısına giremezdi. Yani, amcaları *uruq* mensubu değildir. MGT ve *Câmi'ut-tevârih*'deki *uruq* kelimesinin “çocuk, tohum” ve “kardeşler” olarak iki farklı anlamda olması doğaldır; çünkü Cengiz Kağan'ın *uruq*'u ifadesi “onun çocukları ve kardeşleri” anlamındadır. Cengiz Kağan kendi kardeşleriyle beraber de bir *uruq*'u oluşturmaktadır. Yani, Cengiz Kağan, Yesükey Bahadır'ın *uruq*'u olacaktır. Bu durum insan hayatının sürekliliği ile bağlantılıdır. Bu nedenle bizim kaynağımızda *uruq* kelimesinin hem “kardeşler” hem de “çocuk, tohum” anlamıyla yer alması hata değildir. Bilgilere göre büyük kardeş ve küçük kardeşlerin çocukları bir *uruq* sayılmazdı. Bunlardan *uruq* teriminin kavram alanının “bir kişinin çocuklarının birliği”ni kapsadığı net olarak anlaşılmaktadır. Yani, *uruq* kelimesi Moğolların akrabalık düzeni içerisinde “kardeşlik bağı”nı ifade eden bir terimdir. Yani, devlet düzeni içerisinde yer alan bir

idarî birim değildir.

Uruq'un en önemli toplumsal işlevi ise baba kaynaklı kan bağının aktarılmasını sağlayarak üst atayla bağı sağlamlaştırması ve nesiller arasındaki bağı kopmamasını sağlamasıdır. Fakat tüm bu *uruq*'lar kendi babalarıyla olan bağları aracılığıyla atalarıyla da bağ kurmaktadır. Moğolların akrabalık düzeninde yalnızca yukarı yönlü yani en büyük ataya doğru yönelen bir soy dizimi vardır. Bu dikey yönlü dizilimin yana doğru eklenilen unsurlarına yani bu dizimin yatay düzlemine de *uruq* denir. *Uruq*, baba tarafından öz kardeşlerden oluşur. Buna *kardeşlik bağı* adı da verilebilir. Bu dizilime yatay olarak eklenilen kişiler de kendi babaları aracılığıyla büyük atalarıyla bağlantı kurar. Bu dizime *yasun* denir. Moğolların akrabalık düzeninde *çocuk*, *torun* gibi aşağıya doğru uzanan akrabalık bağları için *yasu* veya *yasun* kelimeleri hiç kullanılmamaktadır. Bunun gibi *baba*, *dede*, *baba dedesi*, *dede dedesi* gibi yukarıya uzanan akrabalık bağlarını ifade etmek için de *uruq* kelimesi hiç kullanılmamaktadır.

Kız çocuklar evlenmeden önce öz babasının *uruq* 'undan sayılır. Evlendiğinde ise başka bir *oboq* mensubu olan bir erkekle evlenmiş olur. Onlardan dünyaya gelmiş olan çocuklar babasının *oboq* 'una mensup olacaktır. Bu nedenle kız çocuk aracılığıyla *uruq* 'un devam etmesi söz konusu değildir. Soyun devam etmesi ve ilerlemesi erkek çocuklar aracılığıyla gerçekleşecektir. Moğol geleneklerine göre anne tarafından akrabalık bağlantısı üç göbek geçtikten sonra bitmektedir. Bu yüzden şecerelerinde kız çocuklarının ve gelinlerinin isimleri yazılmazdır. *Uruq* 'un bir özelliği ise özel bir adlandırmasının olmayışıdır. Yani, *uruq* bir kişinin çocuklarını ve kardeşlerini ifade ettiği için bu oluşumun sadece baba adıyla anılması (Cengiz Kağan'ın *uruqu*, *Cüci'nin uruqu* vb.) yeterlidir, özel bir ad almasına gerek yoktur.

Birçok bilim adamı *oboq* içerisine *yasun* 'u veya *yasun* içerisine de *oboq* 'u yerleştirmeye çalışmıştır. Bunu da *Marksist Tarih Teorisi* 'nin “gens (kandaş bir grup) > fratri (En az birkaç gensten oluşur.) > kabile (En az birkaç fratriden oluşur.) > kabile federasyonu (En az birkaç kabileden oluşur.) şeklinde oluşturduğu kan bağına dayalı akrabalık düzeni yöntemine uydurabilmek için yapmıştır.

Yasun kavramının asıl anlamının “baba dizisi” olduğu söylenebilir. Moğolca kaynaklarda geçen *yasun* ile ilgili bilgilerden bu terimin iki farklı özelliğinin olduğunu görebiliriz. İlk olarak *yasun* ve *oboq* terimlerinin her zaman birlikte kullanıldığını

görmekteyiz. İkinci olarak *oboq* ve *yasun*'un her ikisinin de özel bir isimle adlandırıldığı açık bir şekilde görülmektedir.

Çalışmada kullanılan birinci el kaynaklarda bir *yasun* içerisinden birçok *oboq*'un ortaya çıktığına yönelik veriler ile birçok *yasun*dan oluşan bir *oboq* hakkında bilgiler mevcuttur. Kaynaklarımızdaki verilerin bu karmaşık durumu *yasun* ve *oboq* kavramlarının incelenmesinde sıkıntı yaratmaktaydı. Aslında bu durumda olan metinler, *Marksist Tarih Teorisi*'nin kan bağına dayalı akrabalık düzenine göre yorumlanırsa her bir kavramın diğer bir kavram içerisinde ya da altında gösterilmesi kaçınılmaz olacaktır. Buna göre birkaç *yasun*'dan *oboq* oluşturmak veya birkaç *oboq*'dan *yasun*'u oluşturmak mecbur hâle gelir. *Yasun* kavramı, konar-göçerlerin akrabalık düzeninde ataları ifade etmektedir. *Oboq* ise yaşadıkları dönemde hayatta olan akrabaları ifade etmektedir. Bu iki terim, farklı anlamlar ve işlevler taşımaktadır. Bu iki kavram arasında mukayese yapmaya veya *oboq*'u *yasun*'a *yasun*'u da *oboq* içerisine sokmaya çalışmaya gerek yoktur. Moğollar için *oboq* terimi, baba tarafından akrabaların yedi göbek çemberi içerisindeki insanları kapsamaktadır. Daha açık bir ifadeyle *oboq*, Moğol toplumunda bir atadan (erkekten) türemiş, kan bağı olan birçok insanı ifade eden bir kavramdır. Bir *oboq*'tan olan bütün insanların bir arada ve bir birim hâlinde yaşaması söz konusu değildir. Devlet idarî taksimatının temel birimi olan *güre'en* ise birçok *oboq*'lardan oluşan karmaşık soylu kişilerden müteşekkildi. Moğolların akrabalık geleneğine göre bir *yasun* yani bir cedd, birkaç *oboq*'a ayrılabilir. *Cedd dizisini* ifade eden *yasun*, yedi göbek geçtikten sonra yeniden ayrılan *oboqlar* içerisinde devam eder.

Özetle araştırmalarımız sonucunda *Marksist Tarih Teorisi* ve *Sosyal Evrim Teorisi* kapsamında çalışma yapanlar tarafından XII. yüzyıl Moğollarının sosyal yapısına ait olduğu hâlde devlet düzeni içerisindeki idarî yapılanmanın bir birimi gibi kabul edilen *oboq*, *uruq*, *yasun* gibi kavramların sadece Moğolların akrabalık düzenine ait terimler olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece XII. yüzyıldaki Moğol toplumunda *oboq*, *uruq* ve *yasun* başta olmak üzere içerisinde başka birçok akrabalık teriminin de yer aldığı bir akrabalık düzeninin bulunduğu ispatlanmış olduk.

Sonuçta XII. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında bulunan *ulusların* sosyal yapısı içerisinde sol/doğu ve sağ/batı olmak üzere devleti iki kola bölen ve bu kolları da *güre'en*lere ayıran bir idarî taksimatın bulunduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber bu

toplumlarda *oboq*, *yasun* ve *uruq* başta olmak üzere çeşitli kavramlardan oluşan bir akrabalık düzeninin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Sosyal yapının bu iki düzeni karşılıklı olarak birbirlerini etkilemekle birlikte birbirleri üzerinde bir değişim yaratacak kadar etkileri yoktu.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Faras, G. (1999). *Abû'l-Faras Tarihi*. Cilt II. Çeviren Ömer Rıza Doğrul. Ankara.
- Ağca F. ve Gül B. (2018). Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nda Geçen Moğolca Sözcükler. *Türkbilig*, 2018/36: 47-62.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. Çev. Mürsel Öztürk. TTK. Ankara.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (1988). *Tarih-i Cihan Güşa*. I, II, III. Cilt. Çev. Mürsel Öztürk. KTB. Ankara.
- Altansukh, G. (2010). *Mongolin Nuuts Tovçooni zohiogçidin asuudald*. Ulaanbaatar.
- Altansukh, G. (2012). Mongolçuudın törliin togtoltsooni asuudald. *Tüühin sudlal*. Tomus XXI. Ulaanbaatar.
- Altansukh, G. (2013). Mongolın nuuts tovçooni “nu’u huja’ur-a” hemeeh ügiin tuhai. *Nüüdelçdiin öv sudlal*. Ulaanbaatar.
- Arsal, S. M. (1948). Eski Türklerdeki soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunanlıların genos-fratria teşkilâtında ve Kadim Romalıların gens-curia teşkilâtında hâkim olan esasların ayniyetine dair. IV. Türk Tarih Kongresi, Yıl: 10–14 Kasım 1948, Ankara.
- Atalay, B. (1992). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. I, II, III. Cilt. TTKB. Ankara.
- Atwood, Ch. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Indiana University, Bloomington.
- Atwood, Ch. (2010 a). The Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu And The Shatuo Dynastic Myth. *Miscellanea Asiatica*. Sankt Augustin.
- Atwood, Ch. (2010). How the Mongols Got a word for Tribe – and What It Means. // *Studia Historyca Mongolica*. Höhhot.
- Atwood, Ch. (2013). Mongols, Arabs, Kurds, and Franks: Rashîd al-Dîn’s Comparative Ethnography of Tribal Society. *In Rashîd al-Dîn as an Agent and Mediator of*

- Cultural Exchanges in Ilkhanid Iran*, ed. Anna Akasoy, Ronit Yoeli-Tlalim, and Charles Burnett. Warburg Institute Colloquia 24. London.
- Atwood, Ch. (2015). The Administrative Origins of Mongolia's "Tribal" Vocabulary. *Eurasia: Statum Et Legem*. 1(4).
- AUDÜ, (1959). *Anagaah Uhaanii dörvön ündes*. Deed devter. ÖMAHH. Höhhot.
- Aydın, E. (2011). Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri. *Belletten*. Ankara.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Kömen Yay. I. Baskı, Konya.
- Bacon, E. (1958). *Obok a Study of Social Structure in Eurasia*. New York.
- Barfield, T. J. (1989). *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. Cambridge, Mass. and Oxford UK, Basil Blackwell.
- Barfield, T. J. (2009). *Opasnaya Granitsa: Koçevie İmperii I Kitay (2221 g. do n.e. - 1757 g. n. e.)*. Çev. D. V. Ruhlyadeva ve V. B. Kuznetsova. Sankt-Peterburg.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. TTKB. Ankara.
- Batbold, G. (2013). Uigurın Hatun Hot Buyu "Ke Dun Cheng". *Arheologiin sudlal*. Tomus XXXIII, Ulaanbaatar.
- Batbold, G. (2019). *Çingis Haanı Nohoi*. Ulaanbaatar.
- Bat-Oçır, L. (1983). Hot Aılın Tuhai Zarim Asuudal. *Stadia Historica*. Tomus XVI. Fasc.7, Ulaanbaatar.
- Batsüren, B. (2008). Aşına Türegiin Ug Garvalın Tuhai. *Altayca V*. Ulaanbaatar.
- Batsüren, B. (2011). Mengü Şivei, Da şivei, Ulohou Aimgiin Tuhai. *Ugsaatan sudlal*. Tomus XX. Ulaanbaatar.
- Batsüren, B. (2012). *VI-X zuunı Mongol Aimguud (Tüüh-ugsaa garvalın şinjilgee)*. Tüühiin Uhaanı Doktorn Zereg Gorilson Büteel (Doktora Tezi). Ulaanbaatar.
- Batsüren, B., Çinzorig, B. ve Jigmeddorj, E. (2017). *Mongolin Ertnii Tüüh. V boti: Töv Aziin Tüüdelçdiin Tör Ulsuud (VI-XII zuun)*. Ulaanbaatar.

- Bayar, (1993) Tri Formı Slova i İzmeneniya Znaçeniya Pokazatelei Çislav “Sokrovennom skazanii”. *Mongolica. K 750-letiyu “Sokrovennom skazanii”*. Moskva.
- Bayasah, (2006). *İh Mongol Ulsın Tüühend Holbogdoh Hytad Hoyor Survalj Biçig*. Ulaanbaatar.
- Bese, L. (1988). On The Ethnic Names in 13th Century Inner-Asia. *Acta Oriental Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 42, No. 1. Akadémiai Kiadó.
- Bilegt, L. (2007). *Ranne Mongoliskie Plemena* (Etnogenetiçeskie İziskaniya Na ocnove Ustnoi İstorii). Ulaanbaatar.
- Bilegt, L. (2012). Çingis Hanı Ugiin Biçig Battai Eseh Tuhai. Erhlesen Tserendorj Ts. *Çingis Haan Delhiin Tüühnee*. Ulaanbaatar.
- Bilgin, H. (2010). *Stratejik Açıdan Çin*. Usak yay. Ankara.
- Biran, M. (2007). *Chinggis Khan*. A Oneworld Book, Oxford.
- Boldbaatar, J. (2010). *Mongol Ulsın Tüüh*. Ulaanbaatar.
- Buell, Paul D. (1977). *Tribe, Qan and Ulus in Early Mongol China: Some Prolegomena to Yüan History*. Unpublished doctoral dissertation, University of Washington.
- Chih-Shu Eva CHENG, (1996). *Studies in the Career of Chinggis Qan*. Unpublished doctoral dissertation, University of London.
- CİDE, (1995). *Cambridge İnternational Dictionary of English*. London.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Clauson, S. G. (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. Çev. Fatma Kömürcü. TDKY. Ankara.
- Cleaves, F. W. (1982). *The Secret History of the Mongols*. Harvard University Press. London.
- Cosmo, N. D. (2002). *Ancient China and Its Enemies The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge, Cambridge University Press. United Kingdom.

- ÇHÜUTHÜŞHT, (2006) *Çingis Hanı Üye Ulırlıg Temdeglesen Haadın Ündesnii Şastır Höh Tüüh*. Mongol biçgees hörvüülj, orşil biçin tailbar hgvsralt hiisen O. Demçigmaa. Ulaanbaatar.
- Çoimaa, Ş. (2002). *Mongolin Nuuts Tovchoon Ba Luvsandanzanı Altan Tovç Ehiin Haritsuulsan Sudalgaa*. Ulaanbaatar.
- Çoimaa, Ş. (2003). “MNT”-nı “Sirqa Aqta-tan” Hemeeh Üg Hiigeed Dundad Üyin Mongol Helnii “-tan” Dagavrın Sudalgaa. Ş. Çoimaa. *Mongol Sudlalın Ögüüllüüd*. Ulaanbaatar.
- Çoimaa, Ş. (2006). *Mongolin Nuuts Tovçoo*. Ulaanbaatar.
- Çou Hun, (2006). Mongol Tatarın Büren Temdeglel. // J. Baysah. *İh Mongol Ulsın Tüühend holbogdoh hytad hoyor survalj biçig*. Ulaanbaatar.
- Dalai, Ç. (1996). *Hamag Mongol Uls (1101-1206)*. Ulaanbaatar.
- Damdinsüren, Ts. (1995). *Myangan Jiliin Haritsuulsan Hüsnegt*. Ulaanbaatar.
- Shao Hung ve Peng Da Ya. (2012). *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pel lu ve Hel Ta shi lu*. Çev. Ankhbayar Danuu. Ötüken Neşriyat basımevi, İstanbul.
- Darmaa Güüş, (2006). *Altan Hürden Myngan Higeest*. Mongol biçgees hörvüülj, orşil biçin tailbar hgvsralt hiisen T. Jamyansüren, L. Haliun. Ulaanbaatar.
- Delgerjargal, P. (2005). *Mongolçuudın Ugsaa Garval*. Ulaanbaatar.
- Delgerjargal, P. (2016). Dundad Ertanii Mongol Ovgiin Sudalgaa ba Önöogiin Çig Handlaga. *Acta Historica*. Tomus XVII. Ulaanbaatar.
- Delgerjargal, P. (2017). *Syan’bi: Mongolin Ertanii Tüüh*. Ulaanbaatar.
- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. Sermet Matbaası. Kırklareli.
- Divitçioğlu, S. (1967). *Kök Türkler: Kut, Güç, Ülüg*. Şefik Matbaası. Ankara.
- Divitçioğlu, S. (2005). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI-VIII)*. İmge Kitabevi. Ankara.

- Doerfer, G. (1965). *Türkische Und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II*. Wiesbaden.
- Dogsüren, Ç. (1978). Mongolın Nuuts Tovçoon Daki Gazar Usnı Devsger Ner. *Mongol Sudlal*. Ulaanbaatar.
- Donuk, A. (1998). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-askerî Unvan ve Terimler*. Pamuk ofset. İstanbul.
- Duman, L. N. (1977). Rasselenie Nekitaiskih Plemen Vo Vnutrennih Raionah Kıtay İ İh Sosialinoe Ustroistvo V III-IV Vv. N.E.-Kıtay: *İstoriya, Kulitura, İ İstoriografiya*. Otv. Moskva.
- Eberhard, W. (1945). Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: I, Toba'ların Hayvancılığı. *Belleten*. IX.Cilt. Sayı 36. TTK. Ankara.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han, (2010). *Türk'ün Soy Ağacı (Şecere-i Türk)*. Çev. Rıza Nur. Günümüz Türkçesine sadeleştiren Yunus Yiğit. İlgi Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul.
- Engels, F. (2003). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Seçme Yapıtlar, Cilt III. Sol Yay. Ankara.
- Enkhbat, A. (1915). XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlıların Moğolistandaki Faaliyetleri: Moğolistan Milli Arşiv Belgeler Üzerinde, *Ertnii Türegiin Tüüh, Soyol. Uluslararası Sempiyozumu Bildirisi*. Ulaanbaatar.
- Erdenebat, U. (1997). *Mongolin nuuts tovçoonı Alan Goa Ehiin Domgiin Uçır*. Ulaanbaatar.
- Erdenebat, U. ve Amartüvşin, Ç. (2010). *Dugui Tsahirın Hadnı Orşuulga (X-XII zuun)*. Ulaanbaatar.
- Ergin, M. (2003). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara.
- ESTY, (1997). *Etimologiçeskiy Slovar' Turkskih Yazıkov*. Moskva
- Gaadamba, Ş. (1976). *Mongolin Nuuts Tovçoo*. Ulaanbaatar.
- Gaadamba, Ş. (1990). *Monyol-un Niyuça Tobçıyan*. Ulaanbaatar.
- Gaadamba, Ş. (2016). *Mongolin Nuuts Tovçoonı Üg Hellegiin Tailbar*. Ulaanbaatar.

- Galdan, (2006). *Erdeniin Erih Hemeeh Tüüh Boloji*. Mongol biçgees hörvүүлj, ehüüdiig hartsuulan tulgaj, orşil biçin tailbar hiisen J. Gerelbadrah, D. Budsüren ve P. Byambahorol. Ulaanbaatar.
- Galdan, (2012). *Erdeniin Erih Hemeeh Tüüh Boloji*. Erdem şinjilgeenii udirtgal, hörvüüleg, taibar biçsen Duutan J. Gerelbadrah. Ulaanbaatar.
- Gerelbadrah, J. (2006). “*Qamuy Mongyol*” *Ulsın Ner Mön üü*. Ulaanbaatar.
- Gerelbadrah, J. (2009). Mongolçuudın Hoç Her (VIII-XII zuun). *Mongolçuudın Zereg Dev*. Ulaanbaatar.
- Gerelbadrah, J. (2010 , a). *Döçin, Dörvön Hoyorın Mongol Ulsın Yazguurtnı Tsol Zereg*. Ulaanbaatar.
- Gerelbadrah, J. (2010b). “İrgen” Gej Hen Baiv. *Acta Historica*. Tomus XI. Ulaanbaatar.
- Gerelbadrah, J. (2014a). İh Mongol Uls Ba Mongol Gürnii Tüühiig Şineer Üyçleh Ni // Erhelsen J. Gerelbadrah. *Mongoliin Tüühiin Üyçlel*. Ulaanbaatar.
- Gerelbadrah, J. (2014b) Mongolçuudın Hürege Gej yu be?, *Acta Historica*. Tom 16. Fasc 13. Ulaanbaatar.
- Plano Carpini, G. (1996). *The story of the Mongols*. Trans. Erik Hildinger. Boston.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction To The History Of The Turkic Peoples: Ethnogenesis And State-Formation In Medieval And Early Modern Eurasia And The Middle East*. Otto Harrassowitz – Wiesbade. Germany.
- Golden, P. B. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. Osman Karatay. 4. Basım. İstanbul.
- Golden, P. B. (2018). Oğ ve Oğur~Oğuz. Çev. Hayrentin İhsan Erkoç. *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar üzerine Araştırmalar*. Ankara.
- Gombojav, (2006). *Gangın ursgal*. Mongol biçgees hörvүүлj, orşil biçin tailbar havsralt hiisen B. Bayartuya, Ts. Batdorj ve B. Pürevdelger. Ulaanbaatar.
- Gonçigjav, (2006). *Dai Yuan Ulsın Suut Bogd Çingisiin Suvd Erih Hemeeh Şastir Orşvoi*. Mongol biçgees hörvүүлj, ehüüdiig hartsuulan tulgaj, orşil biçin tailbar havsralt hiisen S. Amar. Ulaanbaatar.

- Gongor, D. (1970). *Halh Tovçoon I*. Ulaanbaatar.
- Gongor, D. (1978). *Halh Tovçoon II*. Ulaanbaatar.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Töresi*. Haz. Hikmet Dizdaroglu. Kültür Bakanlık.Devlet Kitapları.
- Gökalp, Z. (1981). *Makaleler II*. Haz. Süleyman Hayrı Bolay. Kültür Bakanlık Yayınları.
- Gökalp, Z. (1981a). *Makaleler VIII*. Haz. Ferit Rağio Tuncor. Kültür Bakanlık Yayınları.
- Gökalp, Z. (1977). *Makaleler III*. Haz. M. Orhan Durusoy. Kültür Bakanlık Yayınları.
- Grousset, R. (2015). *Stepler İmparatorluğu*. Çev. Halil İnalçik. 2. Baskı. TTK. Ankara.
- Gumilev, L. N. (2012). *Tsuu Yarianaas Üüdeltei Hant Ulsın Ered*. Orçuulsan G. Tömörhaduur. Ulaanbaatar.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. TKAEY. Ankara.
- Gül, B. (2017). Aile ve Akrabalık Anlayışı Bağlamında Moğol Atasözleri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Ankara.
- Haldun, İ. (1997). *Mukaddime I*. Çev. Zakir Kadirî Ugan. Millî Eğitim Basımevi. İstanbul.
- Hassan, Ü. (1985). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Kaynak Yayınları. İstanbul.
- HNTT, (1994). *Horin Naimt Taibar Toli*. ÖMAHH. Höhhot.
- HNeTT, (1979). *Horin Nigetü Tailburi Toli*. ÖMAHH. Höhhot.
- İbn Battûta, (1981). *Seyahatname Lerinçlen Seçmeleri*. Ankara.
- İbn Battûta (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. I Cilt. Çev. Sait Aykut. İstanbul.
- İbn Battûta (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. II Cilt. Çev. Sait Aykut. İstanbul.
- İnan, A. (1948). Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt VI. Sayı: 3.
- İnan, A. (1956). *Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine*, TDAYB.

- İnjannaşi, V. (2006). *Höh Devter*. Tergüün devter. Mongol biçgees hörvüülen orşil biçij, tailbar züült hiisen Ş. Çoimaa, M. Bayarsaihan. Ulaanbaatar.
- İşbaldan, (2006). *Mongol Orond Hanı Ugsaa Hiigeed Şaşın Delgersen, Şaşnıg Barıgçın Üseg Urlasan, Hiid Aimag Tergüüten Yamar Met Garsnı Yosıg Nomloson Erdenin Erih Orişvoi*. Tövd heleerh survaljuudtai haritsuulan Mongol biçgees hörvüülj, orşil biçin tailbar helhees hiisen D. Bürnee. Ulaanbaatar.
- Jamba, (2006). *Asragç Nertiin Tüüh*. Mongol biçgees hörvüülj, tailbar züült, neriin helhee hiisen D. Zayabaatar. Ulaanbaatar. 2006.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken. 17. Baskı. İstanbul.
- Kalujinski, S. (1982). Nekotorie Voprosı Strukturi İ Obşesvennih Otnoşenii Sredi Mongoliskih Plemen Na Rubeje XII Vv.–IV. *Mejdunarodnii Kongress Mongolovedov*. Ulaanbaatar.
- Kaluzynski, S. (1977). O Znachenii Slov Irgen I Obog V .Sokrovennom Skazanii. [Moğolların Gizli Tarihi'ndeki *Irgen* ve *Obog* Kelimelerin Anlamı]. *Olon Ulsyn Mongolch Erdemtnii III Ikh Khural*. Vol 2. Ulan-Bator.
- Karasoy, Y. ve Toker, M. (2005). *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-Nâme*. Konya.
- Kâşgarlı Mahmûd. (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser. Kabalcı Yayınevi. İstanbul.
- Kempf, B. (2006). On the Origin of Two Mongolic Gender Suffixes. *Ural-Altische Jahrbücher*. Band 20. Harrassowitz Verlag.
- Khazanov, A. M. (1994). *Nomads and the Outside World*. Translated by Julia Crookenden, The University of Wisconsin Press. London.
- Khazanov, M. A. (2015) *Göçebe ve Dış Dünya (Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese)*. Cev. Ömer Suveren. Doğukütüphanesi. İstanbul.
- Krader, L. (1955). Qan-Qayan And The Beginnings Of Mongol Kingship. *Central Asiatic Journal*, Vol. 1, No.1
- Kradin, N.N. (2012). *Hünnü Ezent Uls*. Orchuulsan N. Ganbat. Ulaanbaatar.
- Krader, L. (1963). *Social Organization of The Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. Indiana University Publications. Ural and Altaic Series. Vol. 20

- Kuribayashi H., Choijinjab. (2001). *Word-and Suffix-Index to The Secret History of the Mongols*. Thohoku University, Sendai.
- Lenin, V. İ. (2003). *Karl Marks (Marksist bir açıklaması ve kısa bir Biyografik özet)*. Çeviren Vahap Erdoğan. İkinci baskı. Eriş yayınları. Ankara.
- Lessing, (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. I. Cilt, Çeviren Günay Karaağaç. TDK. Ankara.
- Ligeti L. (1971). *Histoire Secrète Des Mongols*. Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I. Budapest.
- Lomi, (2006). *Borjigid Ovgiin Tüüh*. Mongol biçgees hörvүүлj, orşil biçin tailbar hiisen M. Bayarsaihan, R. Tördalai. Ulaanbaatar, 2006.
- Luvсандамбийантан, (2006). *İh Mongol Ulsın Üндсен Altan Товч Түүх Орşivoi*. Mongol biçgees hörvүүлj, orşil biçin, tailbar, hgvsralt hiisen D. Бүрнее. Ulaanbaatar.
- Luvсанданзан, (2006). *Altan Товч*. Mongol biçgees hörvүүлj, orşil biçin, harguulan tailbar hiisen Ş. Çoimaa. Ulaanbaatar.
- Luvсанжав, Çoi. (1992). *Mongyol Biçig-un Qadamal Toli*. Ulaanbaatar.
- Marko Polo, (1987). *Orçlongiin Eldev Sonin*. Orçuulsan A. Oçir. Ulaanbaatar.
- Maine, (1906). *Ancient Law (It's Connection With the Early History of Society and It's relation to Modern Ideas)*. New York.
- Marks, K. (1932). *The German Ideology*. Written: fall 1845 to mid-1846. First published.
- Marks, K. ve Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. Çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez. Doğa Basın Yayın. İkinci Basım. İstanbul.
- May, T (2004). *The Mechanics of Conquest and Governance: The Rise and Expansion of The Mongol Empire , 1185-1265*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Wisconsin-Madison.
- MESÇM, (2011). *Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri (1971-1972)*. II cilt. Editör S. Çuluun. Soyombo Printing Basımevi. Ulaanbaatar.

- MESÇM, (2011). *Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri* (1977-1978). IV cilt. Editör S. Çuluun. Soyombo Printing Basımevi. Ulaanbaatar.
- MESÇM, (2011). *Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri* (1979-1982). V cilt. Editör S. Çuluun. Soyombo Printing Basımevi. Ulaanbaatar.
- MESÇM, (2011). *Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri* (1979-1982). V cilt. Editör S. Çuluun. Soyombo Printing Basımevi. Ulaanbaatar.
- MESÇM, (2011). *Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri* (1981-1982). VI cilt. Editör S. Çuluun. Soyombo Printing Basımevi. Ulaanbaatar.
- MESÇM, (2011). *Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri* (1983-1984). VII cilt. Editör S. Çuluun. Soyombo Printing Basımevi. Ulaanbaatar.
- MESÇM, (2011). *Moğolistan Etnolojik Saha Çalışması Malzemeleri* (1988-1989). X cilt. Editör S. Çuluun. Soyombo Printing Basımevi. Ulaanbaatar.
- MHAOST, (2010). *Mongolın Hün Am Oron Suutsni Toollogo*. Ulaanbaatar.
- Morgan, L. H. (1877). *Ancient Society Or Researches In The Lines Of Human Progress From Savagery Through Barbarism To Civilization*. Chicago.
- Morgan, L. H. (1877). *Ancient Society*. Rochester, New York.
- Morgan, L. H. (1994). *Eski Toplum I*. Çev. Ünsal Oskay. İstanbul.
- Muller, D. G. (1957). *Study and Translation of the First Book of the First Volume of the Compendium of Histories by Raşîd al-Dîn Fadl Allah concerning the Turkish and Mongol Tribes*. A Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. University of London.
- Munkh-Erdene, L. (2011a). Where Did the Mongol Empire Come From? Medieval Mongol Ideas of People, State and Empire. *Inner Asia*. Volume 13, number II.
- Munkh-Erdene, L. (2011b) Mongolın Tusgaar Togtnolın yogt ür dagavar: Mongolçuudıg Mongoljuu, Mongol ulsıg olon yastnı bolgoson ni. *Mongolın Tusgaar Togtnol ba Mongolçuud sedevt erdem şinjilgeenii hurlin emhtgel*. Ulaanbaatar.
- Munkh-Erdene, L. (2016). Political Order in Pre-Modern Eurasia: Imperial Incorporation and the Hereditary Divisional System. *Journal of the Royal Asiatic Society*. Volume 26.

- Munkhtulga, R. (2018). *Türeg, Mongol Sudlalin Ögüüllüüd*. Ulaanbaatar.
- Munkuev, N., Ts. (2015). *Mongol Tatarın Büren Todorhoilolt (Men-Da Bei-Lu)*. Orçuulsan Ç. Baatar. Ulaanbaatar.
- MUT, (2003, I). *Mongol Ulsın Tüüh*. I. Cilt. Ulaanbaatar.
- MUT, (2003, II). *Mongol Ulsın Tüüh*. II. Cilt. Ulaanbaatar.
- MUT, (2003, III). *Mongol Ulsın Tüüh*. III. Cilt. Ulaanbaatar.
- MUT, (2003, V). *Molgol Ulsın Tüüh*. V. Cilt. Ulaanbaatar.
- MÜYT, (1987). *Mongyol Üges-un İjayur-un Toli*. Öber Mongyol-un Arad-un Keblel-un Qoriya. Höhhot.
- Namjilma, (1988). *Khorin naimatu tailburi toli*. Höhhot.
- Namuk, H. O. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Yüksek Üretim Kurulu Matbaasında Basılmıştır. Ankara.
- Nasanbaljir, Ts. (1978). *Mongolin Aj Ahui Hötlöltiin Ulamjalal, Şinetgel. (XIX zuuni etses XX zuuni ehen)*. Ulaanbaatar.
- Nata Gombovanjil, (2006). *Altan Erih*. Mongol biçgees hörvүүлj, orşil biçin, tailbar hiisen D. Bürnee. Ulaanbaatar.
- Natsagdorj, Ş. (1978). *Mongolin Feodalizmin Ündsen Zamnal*. Ulaanbaatar.
- Natsagdorj, Ş. (1991). *Çingis Haanı Tsadig*. Ulaanbaatar.
- Oçir A. ve Serjee J. (1983). Borjigin Gedeg Tüühen Neriin Tuhai. *Tüühiin Sudlal*. Tomus. XVII. Ulaanbaatar.
- Oçir, A. (2008). *Mongolçuudın Garal Nerşil*. Ulaanbaatar.
- Oçir, A. (2011). *Mongolin Tüühiin Sudalgaa*. I, Ulaanbaatar.
- Oçir, A. (2011). *Mongolin Tüühiin Sudalgaa*. II, Ulaanbaatar.
- Oçir, A. (2012). *Mongolçuudın Garal Nerşil*. Ulaanbaatar.
- Oçir, A. ve Serjee, J. (1998.). *Mongolçuudın Obogiin Lavlah*. Ulaanbaatar.
- Onat, Orsoy ve Ercilasun, (2015). *Han Hanedanı Tarihi: Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*. TTK. Ankara.

- Onay, İ. (2015). İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri Ve İktisadi, Askeri, Dinî Değeri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 8 Sayı: 41. Ankara.
- Ozawa, Ş. (2002). Mongolın Nuuts Tovçoonı Helnii Heden Ontslog. // Ozawa Ş. *Mongolın nuust tovchooni yörtönts*. Ulaanbaatar.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi* (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). I. Cilt. TTKB. Ankara.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi* (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). II. Cilt. TTKB. Ankara.
- Öz, S. (2008). *Marksist Tarih Felsefesine Giriş*. KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 12.
- Palladiy, K. (1866). *Trudi Çlenovi: Rossiyskoy Duhovnoi Missiy*. V Pekini. Tom IV. Peterburgi.
- Pelliot, P. (1930). Notes sur le "Turkestan" de M. W. Barthold. *T'oung Pao* Second Series, Brill. Vol. 27, No. 1. pp.12-56
- Pelliot, P. (1949). *Histoire Secrete Des Mongols*. Libraire D'amerique Et D'orient. Paris.
- Peng Da Ya, (2006). Har Tatarın Hergiin Tovç // J.Baysah. *İh Mongol Ulsın tüühende holbogdoh hytad hoyor survalj biçig*. Ulaanbaatar.
- Perlee, H. (1959a). Hyatan Nar, Mongolçuudtai Holbogdson Ni. *Studia Historica*. Tomus. I, Ulaanbaatar.
- Perlee, H. (1959b). Onon Herlengiin Mongolçuud (VIII-XII zuunı üy). *Şinjeleh Uhaan, Tehnik*. № 5-6. Ulaanbaatar.
- Perlee, H. (2012). Gurvan Mörnii Mongolçuudın Aman Tüühiin Möriig Möşgösön Ni. *Büteeliin Çuulgan. I*. Ulaanbaatar.
- Poppe, (2017). *Mukaddimetü'l-Edeb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. Çev. Mustafa S. Kaçalın. 2. Baskı. Ankara.
- Punsag, A. (2012). *Mongolın Nuuts Tovçoon Dahi Yos Zanşlın Zan Üiliin Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.
- Punsag, A. (2013). "İ-YUI" Biçig. *Monumenta Historica*. Tomus X. Fasc 2. *Mongolçuudın Tüühend Holbogdoh Hari Helnii Hoyor Survalj*. Ulaanbaatar.

- Rachewiltz, I. De. (1972). *Index to the Secret History of the Mongols*. Bloomington.
- Rachewiltz, I. De. (1983). Qan, Qa'an And The Seal of Güyüg. *Documenta Barbarorum*. Band 18, Wiesbaden.
- Rachewiltz, I. De. (2004). *The Secret History of the Mongols*. Translated with a historical and philological commentary by Igor de Rachewiltz. Brill. Boston.
- Rachewiltz, I. De. (2015). *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. University of Wisconsin Madison.
- Ranger, T. (2000). The Invention Of Tradition In Colonial Africa \\ *In The Invention Of Tradition*, ed. E. Hobsbawm and T. Ranger. Cambridge University Press. United Kingdom.
- Rashiduddin Fazlullah, (1998). *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*. English Translation and Annotation by W. M. Tackston. Harward.
- Raşid Ad Din, (2002). *Sudrin çuulgan*. I boti. Oros helnees orçuulsan P. Sürenhorloo. Ulaanbaatar.
- Raşid Ad Din, (2002). *Sudrin çuulgan*. II boti. Oros helnees orçuulsan P. Sürenhorloo. Ulaanbaatar.
- Raşid Ad Din, (2002). *Sudrin çuulgan*. III boti. Oros helnees orçuulsan P. Sürenhorloo. Ulaanbaatar.
- Raşpuntsag, (2006). *Bolor Erih*. Harguulan hörvüülse M. Bayarsaihan, Ç. Nergüi, D. Büdsüren. Ulaanbaatar.
- Rasûlid Hexaglot, (2000). *The King's Dictionary*. I-III. Cilt. Edited with notes and commentary Peter B. Golden. Boston.
- Ratchnevsky, P. (2018). *Çingis Haan: Tüünii Amidral Ba Öv*. Çev. L.Munkh-Erdene. Ulaanbaatar.
- Reşîdüddîn Fazlullâh (1310). *Câmi'ut-tevârih*. Tebriz. Paris Milli Kütüphanesi. Paris. Bibl. National. Suppl pres. 1113.
- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî (1373). *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî. C.I, Enteşerat-i Elborz, Tahrân.

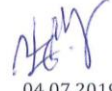

- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî (1373). *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî. C.II, Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373,
- Rubruk, W.V. (1998). *The Journey Of William Of Rubruck To The Eastern Parts Of The World (1253-1255)*. Translated from the latin and edited with an introductory notice by William Woodville Rockhill. New Delhi.
- Rubruk, W.V. (2001). *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul.
- Rykin, P. (2004). The Social Group And Its Designation In Middle Mongolian: The Concepts *Irgen* And *Oboq*. // *Forum for Anthropology and Culture* 1.
- Sagansetsen, (2006). *Erdeniin Tovç*. Songomol eh beltgej, hörvüüleg tailbar, züült hiisen M.Bayarsaihan. Ulaanbaatar.
- Saişaal, (1982). *Çingis Haanı Tovçoon*. Deed devter. ÖMAHH.
- Serjee, J. (1991). Mongolın Nuuts Tovçoon Dahi Hünii Ovgiin Ner. *ŞUAM*. №1. Ulaanbaatar.
- Serjee, J. (2000). Mongolın Nuuts Tovçoon Dahi Hünüü Obgiin Ner. *Mongolın Nuuts Tovçoonı 750 Jiliin Oid Zoriulsan Olon Ulsın Baga Hural*. Ulaanbaatar.
- Serjee, J. (2007). *Mongol Ovgiin Neriin Uçir*. Ulaanbaatar.
- Setsentsogt, (1988). *Mongol Üsgiin Yazguurın Toli*. ÖMAHH.
- Shiratori, K. (1945). Kaghan Unvanı'nın Menşei. *Bulleten*, Cilt. IX. Sayı 36. TTK. Ankara.
- Sı Ma Çyani, (2016). *Tüühiin Temdeglel, Hünnügiin şastir*. Orçuulsan Ba. Batjargal. Ulaanbaatar.
- Skrnikova, T. D. (1990). "Oboq" i "Irgen" v Kontekste "Sokrovennogo Skazaniya". *Mongolica. An International Annual Of Mongol Studies*. Vol.1 (22), Ulan-bator.
- Sneath, D. (2007). *The Headless State. Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. Columbia University Press.
- Spuler, B. (1957). *İran Moğolları (Siyast, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*. Çev. Cemal Köprülü. TTKB. Ankara.

- Street, J. (1957). *The Language of The Secret History of the Mongols*. American Oriental Series. Volume 42. Connecticut.
- Street, J. (1990). Nominal Plural Formations in The Secret History. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus XLIV (3). 345-379.
- Sumyabaatar, B. (1990). *The secret History of the Mongols* (transcription). Ulaanbaatar.
- Sühbaatar, G. (1980). *Hünnü Narın Aj Ahui, Niigmiin Baiguulal, Soyol, Ugsaa Garval (MÖ IV. – MS II. asir)*. Ulaanbaatar.
- Sühbaatar, G. (1992). *Mongol Nirun Uls*. Ulaanbaatar
- Sühbaatar, G. (2002). Sudrın Çuulganı Orçuulgın Udirtgal. // *Raşid-Ad-Din. Sudrın Çuulgan*. Negdügeer boti. Oros Helnees orçuulsan Ts. Sürenhorloo. Ulaanbaatar.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy-Teşkilatı-Destanları*. İkinci Baskı. Ankara Üniversitesi Basım evi. Ankara.
- Şagdar, H. (1993). *Çingis Haanı Baildaanı Tsadig /1179-1206/*. Ulaanbaatar.
- Tapper, R. (1990). Anthropologists, Historians, and Tribespeople On Tribe and State Formation in the Middle East. Philip S. Khoury, Joseph Kostiner. *Tribes and the Complexities of State Formation in the Middle East*. University of California Press. Berkeley.
- Taskina, V. S. (1984). Materialı po İstorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppı Dunhu. Vvedenie, perevod i kommentarii V.S.Taskina. İzd-vo Nauka, GRVL, Moskva.
- Taskina, V. S. (1989). Materialı Po İstorii Koçevnih Narodov V Kitae III-IV vv. Vınusk I. Syunnu. Perevod s kitaiskogo, predislovie i kommentarni V. S. Taskina. Moskva.
- Tekin, T. (1998). *Orkun Yazıtları*. Kitapçılık ve yayıncılık limited şirket. İstanbul.
- Temir, A. (1986). *Moğolların Gizli Tarihi*. Çev. Ahmet Temir. 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
- Temir, A. (1989). *Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han*. Kültür Bakanlığı. Ankara.

- Togan, İ. (1998). *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Keriat Khanate and Chinggis Khan*. Leiden. Brill.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. I cild. 3. Baskı. İstanbul.
- Tserenhand, G. (2005). *Mongolçuud: Ugsaa-soyol, zan zanşil*. I. Ulaanbaatar.
- Tserenhand, G. (2005). *Mongolçuud: Ugsaa-soyol, zan zanşil*. II. Ulaanbaatar.
- Tserensodnom, D. (2000). *Mongolın Nuuts Tovçoo*. Ulaanbaatar.
- Tsevel, Ya. (1966). *Mongol Helnii Tovç Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.
- Tumurtoogo, D. (1975). Nüüdüin Bülgüüdiin Tuhai. *Tüühiin Sudlal*. Tomus X. Ulaanbaatar.
- Tumurtoogo, D. (2006). *Mongolian Monuments İn Uighur – Mongolian Script (XIII-XVI Centuries)*. Taipei.
- Türkdoğan, O. (2014). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. Çizgi Kitabevi. Konya.
- User, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Söz varlığı incelemesi)*. Kömen Yayınları. Konya.
- Uyar, M. (2007). İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı. Doktora Tezi. Ankara.
- Uyar, M. (2017). Vahşi Hayvanlar Üzerinde Savaş Pratiği: Ortaçağ Moğol Ordularının Sürek Avları. Editör Musa Şamil Yüksel. *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür*. Ankara. s. 77-83.
- Vladimirtsov, V. Y. (1995). *Moğolların İçtimai Teşkilat (Moğol göçebe feodalizmi)*. Çev. Abdülkadir İnan. Türk Tarih Kurumu Basımevi. III. Baskı. Ankara.
- Vladimirtsov, V. Y. (2002). *Obşestvenni Stroi Mongolov. Mongoliskii Koçevoi Feodalizm. Raboti Po Istorii I Etnografii Mongoliskih Narodov*. Moskva.
- Yalınkılıç, T. (2013) Bir Dönemin İki Farklı Anlatımı – Kül Tigin Yazıtının Çince ve Türkçe Metinlerinin Karşılaştırması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Say: 2/4. Türkiye.
- Xu Elina-Qian, (2005). Historical Development of the Pre-Dynastic Khitan. (academic dissertation). Helsinki.
- 辽史，卷96，列伝第26，耶律仁先，挾不也传.
- 沈起炜，徐光烈. 中国历代职官辞典. 上海辞书出版社1992

EK 1.

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 04/07/2019</p> <p>Tez Başlığı / Konusu: XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ KONAR-GÖÇERLERİN İÇTİMAİ YAPISI Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır; 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <div style="text-align: right;"> 04.07.2019 </div> <p>Adı Soyadı: Altansukh GANBAT Öğrenci No: N14149070 Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları Programı: Türkiyat Araştırmaları Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <div style="text-align: center;">   (Doç. Dr. Bülent GÜL)   </div> <p>Telefon: 0-312-2976771   Faks: 0-3122977171   E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr</p>

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK

HACETTEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF TURKISH STUDIES
TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 04/07/2019

Thesis Title / Topic: NOMADIC SOCIAL STRUCTURE IN THE XII. CENTURY MONGOLIAN STEPPE

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

04.07.2019

Name Surname: Altansukh Ganbat
Student No: N14149070
Department: Turkish Studies
Program: Turkish Studies
Status: Masters Ph.D. Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

(Assoc. Prof. Dr. Bülent GÜL)

EK 2.

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 04/07/2019	
Tez Başlığı / Konusu: XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ KONAR-GÖÇERLERİN İÇTİMAİ YAPISI	
<p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 362 sayfalık kısmına ilişkin, 04/07/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 2 'tür.</p>	
<p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
 04.07.2019	
<p>Adı Soyadı: Altansukh GANBAT</p> <p>Öğrenci No: N14149070</p> <p>Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları</p> <p>Programı: Türkiyat Araştırmaları</p> <p>Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>	
DANIŞMAN ONAYI UYGUNDUR (Doç. Dr. Bülent GÜL)	

HACETTEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF TURKISH STUDIES
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF TURKISH STUDIES
TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 04/07/2019

Thesis Title / Topic: NOMADIC SOCIAL STRUCTURE IN THE XII. CENTURY MONGOLIAN STEPPE

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 04/07/2019 for the total of 362 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 2...%.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Turkish Studies Institute Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

04.07.2019

Name Surname: Altansukh GANBAT
Student No: N14149070
Department: Turkish Studies
Program: Turkish Studies
Status: Masters Ph.D. Integrated Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

(Assoc. Prof. Dr. Bülent GÜL)

EK 3.

XII. YÜZYIL MOĞOLİSTAN COĞRAFYASINDAKİ KONAR-
GÖÇERLERİN İÇTİMAİ YAPISI

ORIJNALLIK RAPORU

% 2	% 1	% 0	% 0
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	www.kurtuluscephesi.org İnternet Kaynağı	<% 1
2	archive.org İnternet Kaynağı	<% 1
3	ulkunet.com İnternet Kaynağı	<% 1
4	BATTULGA, Tsend. "MOĞOLİSTAN DAKİ UYGUR HARFLİ YAZITLAR", Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, 2015. Yayın	<% 1
5	www.gumer.info İnternet Kaynağı	<% 1
6	www.legendtour.ru İnternet Kaynağı	<% 1
7	www.yumpu.com İnternet Kaynağı	<% 1